

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Tasavvuf Anabilim Dalı

KAZANCIZÂDE EMİN EDİB EFENDİ'NİN
HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

Doktora Tezi

Eyyup AKDAĞ

Sivas
Nisan 2016

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Tasavvuf Bilim Dalı

KAZANCIZÂDE EMİN EDÎB EFENDİ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Doktora Tezi

Eyyup AKDAĞ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE

Sivas
Nisan 2016

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Bilim Dalı : Tasavvuf
Tezin Başlığı : Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve
Tasavvufî Görüşleri
Savunma Tarihi :
Danışmanı : Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE

	Unvanı - Adı Soyadı	İmza
Jüri Başkanı	: Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK	
Üye	: Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE	
Üye	: Doç. Dr. Ali BOLAT	
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ	
Üye	: Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE	
Oy Birliği	☒	
Oy Çokluğu	☐	

Eyyup AKDAĞ tarafından hazırlanan Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve Tasavvufî Görüşleri başlıklı tez, kabul edilmiştir.
08.04.2016

Prof. Dr. Metin BOZKUŞ
Enstitü Müdürü

Etik İlkeler Uygunluk Beyanı

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

İmza

Eyyup AKDAĞ

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son dönemine şâhit olan Kazancızâde Emin Edîb Efendi ilmî, edebî, siyasî ve sûfi kimliği olan bir şahsiyettir. Çok yönlü kimliğine rağmen, bu şahsiyet hakkında, edebî kimliğinin dışında kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.

Bu araştırma Sivas'ın münevverlerinden olan Emin Edîb Efendi'nin hayatı ve tasavvuf anlayışını içermektedir. Nakşbendî şeyhi Emin Edîb Efendi'nin sûfi kimliğinin yanısıra kimliğini oluşturan diğer yönlerine de bu araştırmada değinilmiştir.

Araştırmamız sırasında bilgi, yardım ve rehberliğini esirgemeyen, araştırmamın bu hale gelmesinde büyük katkı ve emeği olan kıymetli hocam Prof. Dr. Kadir Özköse'ye, bazı bilgi ve belgeleri şahsıma tevdi eden ve çeşitli uyarılarıyla çalışmaya katkı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Alim Yıldız'a, çeşitli ikaz ve yönlendirmelerde bulunarak araştırmamın son şeklini almasında emekleri olan Prof. Dr. Halil İbrahim Şimşek, Doç. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Yüksel Göztepe hocalarıma en içten teşekkür ederim.

Ayrıca Emin Edîb Efendi'ye ait bazı bilgi ve belgeleri bizlerle paylaşan Ahmet Necip Günaydın'a, bazı eserlerin nüshalarını istifademize sunan Mustafa Okurkan'a, çalışmam sırasında katkılarını esirgemeyen Harun Küççük ve İdris Umaz'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Eyyup Akdağ

Sivas 2016

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	xi
ÖZET	xiii
ABSTRACT	xv
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	3
3. ARAŞTIRMANIN METODU	4
4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ	4
5. ARAŞTIRMANIN KAYNAK KRİTİĞİ.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM	7
KAZANCIZÂDE EMİN EDİB EFENDİ’NİN HAYATI.....	7
1. EMİN EDİB EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ	7
2. DOĞUMU VE ADI.....	16
3. AİLESİ	19
4. ÖĞRENİM HAYATI VE EVLİLİĞİ.....	20
5. HOCALARI	28
5.1. Abdullah Hilmi b. Abdurrahman b. Süleyman el-Kırîmî (ö.1305/1888).....	28
5.2. Abdulkâdir-i Gulâmî (ö.1303/1886)	30
5.3. Babası Osman Efendi (ö.1300/1883’den sonra)	32
6. İNTİSÂBI.....	37
7. TARİKAT SİLSİLESİ	41
8. TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ.....	48
9. EDEBÎ ŞAHSİYETİ.....	54
10. MESLEKİ HAYATI	59
11. SEYAHATLERİ	62
12. SİYASİ KİMLİĞİ	65
13. VEFATI.....	70
14. ESERLERİ	71
14.1. Kendisine Âit Olan Eserler	71

14.2. Kendisine İzâfe Edilen Eserler	88
15. TAKİPÇİLERİ.....	93
İKİNCİ BÖLÜM.....	95
KAZANCIZÂDE EMİN EDÎB EFENDİ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ.....	95
1. SEYR U SÛLÛK KONULARINA DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	95
1.1. Mürşîd	98
1.2. Mürîd.....	104
1.3. Bey'at	108
1.4. Râbîta	110
1.5. Sohbet.....	114
1.6. Zikir.....	118
1.7. Hizmet	130
1.8. Himmet.....	133
1.9. Tevessül.....	134
2. TASAVVUFÎ MAKAMLARA DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI	141
2.1. Tevbe.....	141
2.2. Zühd	144
2.3. Fakr.....	148
2.4. Havf ve Recâ	151
2.5. Riyâzet.....	154
2.6. Muhâsebe	158
2.7. Murâkabe.....	160
2.8. İhlâs ve İstikâmet	164
2.9. Tevâzu	168
2.10. Takvâ ve Vera'	170
2.11. Sabır ve Şükür	173
2.12. Sıdk.....	175
2.13. Tevekkül ve Tefviz.....	177
2.14. Mârifet.....	180
2.15. Muhabbet.....	188
2.16. Melâmet.....	197
2.17. Velâyet	203

3. TASAVVUFÎ HALLERE DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	207
3.1. Fenâ ve Bekâ	208
3.2. Cem‘ ve Fark.....	217
3.3. Üns ve Heybet	223
3.4. Şevk ve Harâret	226
3.5. Vecd	231
3.6. Dehşet.....	235
3.7. Safâ.....	237
3.8. Cezbe.....	239
3.9. Yakîn	241
3.10. Sır	245
3.11. Mükâşefe	249
3.12. Müşâhede	252
3.13. Vakt	259
3.14. Gurbet.....	263
3.15. Tecrîd-Tefrîd	265
3.16. Rind	268
4. VARLIK KONULARINA DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI.....	271
4.1. Tevhîd	274
4.1.1. Tevhîd-i Şuhûd/Vahdet-i Şuhûd	290
4.1.2. Tevhîd-i Vücûd/Vahdet-i Vücûd.....	294
4.2. Hakikat-i Muhammediyye	311
4.3. Tecelli.....	320
4.4. İnsan-ı Kâmil.....	325
4.5. Ricâlü'l-Gayb	335
SONUÇ	341
KAYNAKÇA.....	347
EKLER.....	361
ÖZGEÇMİŞ	367

KISALTMALAR

(a.s.)	: Aleyhi's-selâm
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
(cc)	: Celle celâluh
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
(ks)	:Kuddise sırruhû
(ra)	: Radıyallâhu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sad.	: Sadeleştiren
trc.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
ö.	: Ölüm tarihi
vr.	: Varak
Yay.	: Yayınevi, yayınları
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ü.	: Üniversitesi

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşayan Kazancızâde Emin Edîb Efendi, Sivas'ın yetiştirdiği önemli münevverlerinden biridir. Aile kökleri Buhâra'ya dayanır. Nakşbendî tarikatına müntesip mürşid-i kâmil olan Emin Edîb Efendi'nin silsilesi, şeyhi Muhammed Kemâhî (ö.1313/1896) ile başlayıp, Mehmed Rüşdî (ö.1285/1869), Hayyat Muhammed Vehbi (ö.1264/1848) ve Abdullah Mekkî (ö.1268/1852) kanalıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö.1242/1827) ulaşır. Emin Edîb Efendi, Muhammed Kemâhî'nin 1313/1896'daki vefatından sonra yirmi üç yıl irşad makamında kalmıştır.

Nakşbendî şeyhi olmasına rağmen, başta Mevleviyye, Kâdiriyye, Halvetiyye tarikatları olmak üzere birçok tarikata sevgi beslemiş onların usul ve kaidelerini kabul etmiştir. Vahdet-i vücûd anlayışını benimsemiş ve Ekberî irfan geleneğinin yoğun etkisinde kalmıştır.

Sûfî kimliğinin yanısıra icâzet sahibi bir âlim olan Emin Edîb Efendi bu yönüyle bâtın-zâhir, medrese-tekke ikilemini şahsiyetinde uyumlu hale getirmiştir. Resmî okullarda uzun süre muallim olarak görev yapan Emin Edîb Efendi, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.

Nakşbendî şeyhi Emin Edîb Efendi'nin ilmî yönünün yanısıra edebî yönü de oldukça kuvvetlidir. Eser yazacak düzeyde Arapça ve Farsça'ya vâkîf olan Emin Edîb Efendi, duygu ve mana yönü zengin şiirler kaleme almıştır. Şiirlerinde ilâhî aşkın yoğun bir şekilde terennüm edildiği görülmektedir.

Tasavvufî, ilmî ve edebî yönlerinin yanısıra siyasî yönü de olan Emin Edîb Efendi, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olarak iki dönem görev üstlenmiştir. Görev süresi boyunca şahsında taşıdığı ilmî ve sûfî kimliğini idârede hâkim kılmak için çaba sarfetmiştir. Toplumun ıslahı için bireylerin eğitime özel önem vermiş, müridlerini güzel ahlak anlayışına göre eğitmiştir.

Emin Edîb Efendi'nin hayatını ve tasavvuf anlayışını konu eden bu araştırmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmamızın konusu, amacı ve metodu belirtilmiş, izlenen yöntem ve kaynak kritiği beyan edilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde Emin Edîb Efendi'nin yaşadığı dönem genel hatlarıyla ifade edilmiş ve hayatı üzerinde durulmuştur. Ailesi ve evliliği konusuna değinilmiş, öğrenimi, resmî görevleri ve hocaları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu bölümde ayrıca eserleri tanıtılmış, tasavvufî şahsiyeti, intisâbı ve tarikat silsilesi beyan edilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümü Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî konular hakkındaki görüşlerine ayrılmıştır. Bu bölümde Emin Edîb Efendi'nin seyr u sülûk, tasavvufî makam ve hâllere dair genel yaklaşımları verilmiştir. Bu bölümde ayrıca varlık konusundaki yaklaşımları ifade edilmiş, tevhîd inancı konusundaki açıklamalarına yer verilmiştir. İnsân-ı kâmil, hakikat-i Muhammedî, ricâlü'l-gayb gibi konular hakkındaki görüşleri beyan edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, tarikat, Nakşibendiyye, vahdet-i vücûd

ABSTRACT

Kazancızâ Emin Edip Efendi who lived in the last period of the Ottoman Empire is one of the most important intellectuals grown in Sivas. His family roots goes back to Bukhara. He was a follower and a head master of the Naqshbandi path. His spiritual links start with his master Shaykh Muhammad Kemah (year of death 1313/1896), continued with Mehmed Rushdi (year of death 1285/1869), Muhammad Hayyat Vehbi (year of death 1264/1848), Abdullah Makki (year of death 1240/1824) and then connected to Mawlana Khalid-i Baghdadi (year of death 1242/1827) respectively. Emin Edib Efendi had remained in the guiding post for twenty three years after the death of Muhammed Kemâhî in 1313/1896.

Although he was a Naqshi sheikh, he admired many other sufi orders in particular Mevleviyye, Kâdiriyye, Khalwatiyya and had agreed with their procedures and rules. He embraced Vahdet-i vücud – the Unity of Existence in the faith, and was heavily influenced with the wisdom of Akbari traditions.

Besides his sufi identity, he had credentials for many Islamic disciplines and harmonized the Madrasa and the Sufi lodge dilemma in that respect. He also had served as a teacher in public schools for a long time and trained many students.

Besides his strong scientific aspects he also had a very strong literary life as well. He was competent in Arabic and Persian with the level of writing poems in such languages he wrote emotional and meaningful poems in that respect. The love of God had been chanted intensely in his poems.

In addition to his strong scientific and literary aspects, Naqshi Sheikh Emin Edib Efendi also had a strong aspect of political life who served two terms as a parliamentarian.

During his service time, he strove hard to circulate his strong sufi and scientific experience to the political administration. He had given special importance to the training of individuals for the improvement of the society and had trained his disciples according to the virtuous morality.

This research which focuses on Emin Edip Efendi's life and his Sufi approach consists of introduction and two chapters. The Introduction part presents the purpose, the method and the literature review of the study. In this section, Emin Edip Efendi's era is explained briefly. Then the first chapter of the study focuses on Edip Lord's life, family and marriage. In this section, his education life, teachers and official duties were also stated in detail. Further, it explains his sufi identity and the sufi characters who had influenced Emin Edip Efendi's spritual life. This section is also provides detailed information about his scholarly works.

This part of the research caters Emin Edîb Efendi's views on the various sufi topics. The part provides his general approaches on the journey and travel (seyr u sulûk), the sufi posts and states. The section also expresses his approach on the existence and his explanations over the monotheism. Further, his views on the human perfection, the truths of Muhammadi and ricâlû'l-unseen are examined in this section.

Keywords: Sufism, Religious order, Naqshbandi, Unity of existence

GİRİŞ

Bu giriş bölümünde çalışmamıza başlarken konusu, amacı, metodu, hipotezleri ve kaynak kritiği olmak üzere araştırmanın boyutları ortaya konulacaktır.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

1274-1337/1857-1919 yılları arasında yaşamış olan Emin Edîb Efendi, Sivas'ın yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden biridir. Müntesibi olduğu Kazgancızâde/Kazancızâde ailesinin kökleri Buhara'ya dayanmaktadır. Ailenin Buhara'dan ayrılış tarihi ve sebebi kesin olarak bilinmemektedir.

Kökeni Buhara'ya dayanan bu aile Anadolu'nun değişik yerlerini mesken tutmuştur. Emin Edîb Efendi'nin mensup olduğu kol ise Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan Sivas'a gelmiş ve bu bölgeye yerleşmiştir.

Emin Edîb Efendi, ilmî, irfanî ve edebî meziyetleri olan bir aile ortamında yetişmiştir. Yetişmesinde ailesinin büyük katkısı olmuştur. Babası Hafız Osman Efendi (ö.1300/1883'den sonra) zamanın önde gelen ilim adamları arasında yer almaktadır. Fikhî sahada yaptığı çalışmalarıyla temeyyüz eden Osman Efendi'nin edebî yönü de oldukça kuvvetlidir. Osman Efendi, fikhın temel konularından miras hukukunu manzum olarak kâğıda dökmüştür. Bu durum onun edebî yönünün yüksekliğini göstermesi açısından önemlidir. Osman Efendi ilmî ve edebî yönü yanında hattatlığıyla da maruftur. Osman Efendi'nin, kendi hattıyla yazdığı bir Kur'ân nüshası bulunmaktadır.

Emin Edîb Efendi, umûmî icâzete sahip çok yönlü bir âlimdir. Bu icâzetini, hocası Abdullah Hilmi Kırîmî'den (ö.1305/1888) almıştır. Abdullah Hilmi'nin beyanına göre, Emin Edîb Efendi, fitraten zeki ve üstün kâbiliyet ve meziyetlere sahiptir. Emin Edîb Efendi, ömrünü ilim öğrenmek ve öğretmekle geçirmiştir. Sivas Askerî Rüştiye'de uzun yıllar Fârisi müderrisi olarak görev yapmıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, öğrencilerinin ilim ve irfan sahibi olmalarında katkıları olmuştur.

Emin Edîb Efendi müderrislik görevinin dışında Sivas Adliyesi'nde hukuk üyeliği görevinde de bulunmuştur. Bu görev, onun hem şer'î hukuk hem de modern hukuk alanında uzmanlığını gösterir.

Üst seyyede Farsça ve Arapça'ya vukûfiyeti olan Emin Edîb Efendi Meclis-i Mebusân-ı Osmanî'de iki dönem Sivas mebusu olarak görev yapmıştır. Osmanlı'nın yıkılışının hızlandığı bir dönemde mebusluk gibi önemli bir görevi üstlenmesi kendisinin, toplumun siyasî bir önderi olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu sayede Emin Edîb Efendi, müntesip olduğu Nakşbendiyye anlayışına uygun olarak idarenin ıslâhı ve toplumun sorunlarının halledilmesi için gayret göstermiştir.

Emin Edîb Efendi'nin yukarıda beyan edilen vasıflarının dışında, araştırmamız açısından en önemli özelliği, kendisinin Nakşbendî şeyhi oluşudur. İntisabı, Şeyh Muhammed Kemâhî (Hacı Şâkir Efendi) (ö.1313/1896), Mehmed Rüşdî Efendi (ö.1285/1869), Hayyat Muhammed Vehbi (ö.1264/1848) ve Abdullah el-Mekkî (ö.1268/1852) kanalıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö.1242/1827) ulaşmaktadır.

İntisabı Nakşbendiyye tarikatına ait olmakla birlikte başta Mevleviyye ve Kâdiriyye olmak üzere birçok tarikattan istifade etmiş ve tasavvuf anlayışını müstefid olduğu tarikatları kuşatıcı şekilde oluşturmuştur.

Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışında, şer'î hükümlere bağlılık yanında Mevlânâ'nın (ö.672/1273) aşk yolu önemli yer işgal etmektedir. Emin Edîb Efendi şer'î hükümlere dayanmayan tasavvuf anlayışını kabul etmediği gibi aşk ve cezbeden uzak kuru merasimden ibaret din anlayışını da yetersiz görmektedir.

Emin Edîb Efendi, ilmî yönünün yanısıra edebî yönü de ağır basan bir şahsiyettir. Şiirlerinde daha çok ilahî aşkın hâkim olduğu görülmektedir. Savunduğu vahdet-i vücûd anlayışını şiirlerinde yoğun bir şekilde ifade etmiştir. O, Sivas Valisi Reşid Âkif Paşa (ö.1338/1920), Halvetî şeyhi Abdülahad Nûrî es-Sivâsî (ö.1061/1651) ve Mollâ Abdurrahman Câmî (ö.898/1492) gibi şahısların şiirlerine tahmis yapmıştır. İlmî ve edebî yönü kuvvetli olan Mollâ Câmî gibi bir sûfinin Farsça yazılmış şiirlerine tahmiste bulunması, Emin Edîb Efendi'nin Farsça'ya vukûfiyetini ve edebî yönünü göstermesi açısından önemlidir.

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111), Kadı 'Iyâz (ö.544/1149), İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), İsmail Rusûhî Ankaravî (ö.1041/1631) ve İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) gibi şahısların fikirlerinden etkilenen Emin Edîb Efendi eserlerinde bu isimlerin görüşlerine yer vermiştir. Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa Nakşbendiye tarikatına müntesip olduğu halde Emin Edîb Efendi tasavvufa İbnü'l-Arabî nazarıyla bakmış, tasavvuf anlayışını İbnü'l-Arabî'nin görüş ve düşünceleriyle şekillendirmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olan Emin Edîb Efendi'yi konu edinen bu araştırma, eserleri ışığında onun tasavvufî görüş ve düşüncelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Toplumların içerisinde yetişmiş tarihî şahsiyetler o toplumların zenginlikleridir. Kültür ve medeniyet yolunun öncüsü konumundaki şahsiyetlerin tanınması için yapılan çalışmalar o toplumun geçmişine sahip çıkmasını sağlayacaktır. Bu çerçevede Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş, ilmî ve edebî yönü güçlü bir mürşid-i kâmil olan Emin Edîb Efendi'yi bilim dünyasına taşımak bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

Anadolu'nun yakın geçmişteki, siyasî, içtimaî, ilmî, edebî ve tasavvufî hayatında önemli izler bırakan Emin Edîb Efendi hakkında, Prof. Dr. Alim Yıldız'ın yaptığı çalışma dışında şu ana kadar kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Yıldız bu çalışmada, Emin Edîb Efendi'nin edebî yönüne ağırlık vermiş, şiirlerini mürettep hâle getirerek *Divân*'ını oluşturmuştur. Bu çalışma ayrıca Emin Edîb Efendi'nin hayatına dair yeni bilgileri de içermektedir.

Yıldız tarafından şiirleri mürettep hale getirilerek oluşturulan *Divan*'ı dışında Emin Edîb Efendi'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri hakkında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ortaya koyduğumuz bu çalışmanın amacı, Emin Edîb Efendi'nin mevcudiyeti ve içeriği hakkında ciddi çalışmaların olmadığı eserlerini tespit ederek, eserleri ışığında onun tasavvufî şahsiyetini ve sûfî düşüncesini açıklamaktır.

3. ARAŞTIRMANIN METODU

Kaynaklarda Emin Edîb Efendi hakkında yetersiz sayılabilecek oranda bilgilerin varlığı ve kendisine izafe edilen eserlerin mevcudiyetinin belirsizliği göz önünde tutulduğunda, bu çalışmanın mübhemliği ve zorluğu belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Bu belirsizliği ve kapalılığı gidermek için kendisine nisbet edilen eserlerin tespit edilmesi, çalışmanın ilk aşamasını oluşturmuştur. Bu çerçevede kütüphane katolokları taranmış, ilgili eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra tespit edilen bu eserler okunup mütalaa edilmiştir.

Bu ön hazırlıklardan sonra, kendisine ait eserlerden yola çıkarak, Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî görüş ve düşünceleri ortaya konulmuştur. Kendisinin istifa ettiği kaynaklar mümkün mertebe tespit edilmiş ve o kaynaklara yer yer atıfta bulunulmuştur. Ayrıca Emin Edîb Efendi'nin benimsediği tasavvuf düşüncesi, genel tasavvuf disiplini bağlamında değerlendirilmeye tabi tutulmuş, etkilendiği sûfiler vurgulanmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Şiirlerinde ilahî aşk temasını işleyen Emin Edîb Efendi, edebî yönü kuvvetli bir şahsiyettir. Edebî yönünü sûfî kimliğiyle birleştiren Emin Edîb Efendi, eserlerinde ontolojik meselelere yoğunlaşmış, varlık mertebelerini temellendirmiştir. Allah, âlem ve insan ilişkisini ilâhî aşk anlayışıyla dillendirmiştir. Nakşbendî şeyhi olmasına rağmen, vahdet-i vücûd anlayışını bir bütün olarak benimsemiş, bu düşünceyi tevhîdin zirve mertebesi olarak görmüştür.

Müntesip olduğu tarikatın Müceddidiyye geleneğinde, İmam-ı Rabbânî'nin (ö.1034/1625) benimsediği vahdet-i şuhûd anlayışını, vahdet-i vücûdun altında bir mertebe olarak kabul etmiştir. Emin Edîb Efendi manevî yolculuktaki en üst makamı vahdet-i vücûd mertebesi olarak kabul etmektedir. Ona göre, sâlikin amacı bu mertebeye ulaşmak olmalıdır. Bu mertebede varlığın hakikati açık bir şekilde müşâhede edilir. Öz olan hakiki tevhîde bu mertebede ulaşılır. Bu mertebe siddıkların makamıdır.

5. ARAŞTIRMANIN KAYNAK KRİTİĞİ

Emin Edîb Efendi'nin hayatını, tasavvufî görüş ve düşüncelerini içeren bu araştırmada en önemli kaynak, Emin Edîb Efendi'nin kendi eserleridir. Elimizde kendisine ait beş telif eser mevcuttur. Bu beş telif eser dışında kendisinin tashihini yaptığı bir eser bulunmaktadır. Telif eserleri; *Divan*, *Tuhfetü'l-Edîb*, *Tuhfetü'r-Râşid*, *Tuhfe-i Hulûsiyye* ve *Evrâd-ı Emin Edîb* iken, tashih çalışmasında bulunduğu eserin ismi, *Lübbü'l-lüb*'dür.

Bu eserler arasında *Tuhfe-i Hulûsiyye*, *Evrâd-ı Emin Edîb* ve tashih eseri *Lübbü'l-lüb* kaynaklarda Emin Edîb Efendi'nin eserleri arasında zikredilmemesine rağmen tarafımızca tespit edilmiştir. Bu eserler dışında Emin Edîb Efendi ile ilgili tespit ettiğimiz diğer bir belge ise *İcâzetnâme-i Emin Edîb*'dir. Kaynaklarda ismi zikredilmeyen bu dört eserin tespiti araştırmanın en önemli katkısı olarak görülebilir.

Emin Edîb Efendi'ye ait yukarıda ismi zikredilen eserlerden *Divan* dışında hepsi farklı kütüphanelerde ve yazma halinde bulunmaktadır. Emin Edîb Efendi'nin eserlerinin tanıtıldığı bölümde bu eserlerle ilgili hem fiziksel hem de muhteva açısından geniş bilgiler verileceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

Bu araştırmada Emin Edîb Efendi'nin kendi eserleri dışında, bazı kaynaklardan da yararlanılmıştır. Faydalandığımız bu kaynak eserlerin başında Emin Edîb Efendi'nin hocası Abdullah Hilmi Kırîmî'den (ö.1305/1888) aldığı *İcâzetnâme* gelmektedir. Bu belgede Emin Edîb Efendi'ye hocası tarafından bazı tavsiyeler yer aldığı gibi şahsiyeti ile ilgili de önemli bilgiler bulunmaktadır.

İcâzetname dışında faydalandığımız diğer eserler babası Osman Efendi'nin (ö.1300/1883'den sonra) kaleme aldığı *Ferâîznâme* adlı telif eseri ile hattat olarak yazdığı *Kur'ân-ı Kerim* nüshasıdır. *Ferâîznâme*'de Osman Efendi'nin edebî ve ilmî şahsiyetinin izleri bulunduğu gibi *Kur'ân-ı Kerim* nüshasında da âilesi hakkında Osman Efendi'nin kaydettiği önemli bilgiler yer almaktadır.

Çalışmamızda Emin Edîb Efendi ile babası Osman Efendi'nin eserleri dışında istifade ettiğimiz diğer kaynakları şu şekilde sıralayabiliriz: Vehbi Cem Aşkun'un *Sivas Şairleri*, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri*, İbrahim Arslanoğlu'nun *Sivas Meşhurları*, Mehmed Zeki Pakalın'ın *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Uleması*, Alim

Yıldız'ın Kazancızâde *Emin Edîb Divançesi*, Ahmet Necip Günaydın'ın “*Şair, Müderris, Mebus Kazancızade Emin Edîb Efendi (1857-1919)*” adlı makalesi.

Yukarıda ismi geçen eserlerde verilen bilgiler ya birbirlerinin tekrarı ya da yetersiz ve yüzeysel olarak görülmektedir. Birkaç sayfayı geçmeyen bu bilgiler, daha ziyade Emin Edîb Efendi'nin hayatıyla ilgilidir. Ancak bu eserler arasında Vehbi Cem Aşkun'un *Sivas Şairleri* adlı eseri ilk kaynak eserlerden birisi olduğundan önem arz etmektedir. Ahmet Necip Günaydın'ın da yukarıda ismi zikredilen makalesi yeni bilgiler içermesi açısından dikkat çekmektedir. Muhakkak ki bu eserler içinde hem Emin Edîb Efendi'nin dağınık şiirlerini mürettep hale getirmesi hem de hayatıyla ilgili derli toplu en geniş bilgi vermesi açısından Alim Yıldız'ın çalışması önemlidir.

Emin Edip Efendi'nin tasavvufî şahsiyetini, görüş ve düşüncelerini ortaya koyduğumuz bu çalışmada eserlerinden kimi görüşlerini aktarmakla yetinmeyeceğiz. Yer yer onun bu görüş ve düşüncelerine kaynak teşkil eden şahıslara ve eserlere işaret edilecektir. Ayrıca tasavvuf alanının kaynak eserlerinden istifade edilerek görüşleri değerlendirilecek bu sayede konular zenginleştirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZANCIZÂDE EMİN EDİB EFENDİ’NİN HAYATI

Araştırmamızın bu bölümünde Emin Edîb Efendi’nin yaşadığı döneme genel bir bakış sunulduktan sonra hayatı ve âilesine dair bilgi verilecektir. Öğrenim hayatı, ilmî ve edebî şahsiyetinin oluşmasında etkili olan hocaları, resmî görevleri, siyasî kimliği beyan edilecektir. Bu bölümde ayrıca Emin Edîb Efendi’nin tasavvufî şahsiyeti açıklanacak eserleri ayrıntılı olarak tanıtılacaktır.

1. EMİN EDİB EFENDİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BAKIŞ

Emin Edîb Efendi Osmanlı Devleti’nin son dönemini kapsayan altı padişahın¹ idaresinde yaşamış ve 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen, I. Dünya Savaşı’nda ömrünün son yıllarını geçirmiş bir şahsiyettir.

Emin Edîb Efendi’nin doğumu öncesinde, on dokuzuncu yüzyılın başında, Osmanlı idaresinde Sultan II. Mahmud bulunmaktaydı. II. Mahmud idarî, askerî, ictimai ve kültürel yönden yenilikçi bir padişahtı. II. Mahmud’un 1223-1255/1808-1839 yıllarını kapsayan saltanat dönemi, Osmanlı tarihinde, batılılaşma süreci içinde, yeniliklerin yoğun bir şekilde yapıldığı bir dönem olarak kabul edilir.²

Otuz bir sene Osmanlı idaresinin başında bulunan II. Mahmud’un yönetimindeki en önemli olayların başında Murad Hüdavendigâr zamanında

¹Emin Edîb Efendi’nin cülusuna şahit olduğu Osmanlı padişahlarını şu şekilde sıralayabiliriz: I. Abdülmecid (1839-1861), I. Abdülaziz (1861-1876), V.Murad (1876), II. Abdülhamid (1876-1909), V. Mehmed Reşad (1909-1918) ve VI. Mehmed Vahdeddîn (1918-1922). Bu dönemler hakkında geniş bilgi için Bk. Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1966, c. XII, s.11- c. XIV, s.189; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, c. IV, s. 121-470; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1962, c. VIII, s. 2- c. IX, s. 561; Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 245-300; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, İbrahim Yılmazçelik, “Yeniden Yapılanma”, (ed.Tufan Gündüz), *Osmanlı Tarihi*, Grafiker Yay., 3.Baskı, Ankara 2013, s.451-521; İbrahim Yılmazçelik, “Çöküş”, (ed.Tufan Gündüz), *Osmanlı Tarihi*, Grafiker Yay., 3.Baskı, Ankara 2013, s. 523-612; Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, (ed.Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul 1999, c. I, s. 98-130.

² Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XI, s. 211; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s.93; Ömer Açıkgöz, *Osmanlı Modernleşmesi*, Lotus Yayınevi, Ankara 2008, s. 233.

kurulan Yeniçeri Ocağı'nın 1241/1826 yılında kaldırılması gelmektedir. Tarihimizde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına "Vakâ-yı Hayriye" denilir.³

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Rus saldırılarına karşı koyamayan Osmanlı Devleti 1245/1829 yılında tarihinin en ağır antlaşması niteliğinde olan Edirne Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti ağır sorumluluklar altına girmiştir. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin çöküşünü başlatmıştır.⁴

Birçok yerde patlak veren işgal, isyan ve bağımsızlık hareketlerini bastırmak için uğraşan Sultan II. Mahmud, 1255/1839 yılında vefat etmiştir. Vefatından sonra yerine 16 yaşındaki oğlu I. Abdülmecid padişah olmuştur.⁵

Emin Edîb Efendi'nin doğum tarihi Sultan Abdülmecid'in saltanatına denk gelmektedir. Abdülmecid'in saltanatının önemli olaylarından birisi 1255/1839 yılında tahta cülûsundan dört ay sonra "Gülhane Hatt-ı Hümayun" adı verilen Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesidir. Tanzimat Fermanı devletin iç teşkilatı itibariyle yarı Avrupaî bir şekil almasına sebep olmuştur. Bir taraftan ahkâm-ı fikhîyeye dayanarak bir *Mecelle*, diğer taraftan Avrupa kanunları esas alınarak idarî, askerî, cezaî ve ticarî kanunlar vücûda getirilmiştir. Eski medreselerin yanında yeni mektepler açılmış, müslüman ve gayr-i müslim tebalar arasında geniş bir hukuk eşitliği tesis edilmiştir.⁶

Kısaca *Mecelle* olarak bilinen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında devrin en tanınmış hukuk bilginleri tarafından hazırlanmıştır. Uzun çalışmalardan sonra bir mukaddime ile on altı kitap halinde hazırlanan *Mecelle*'nin 15 cildi 1291/1874'de, 16'ncı cildi ise 1295/1878'de tamamlanmıştır. *Mecelle* vücûda getirildikten sonra hem Nizamiye hem de Şer'î

³ Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1943, c.I, s.144, 548-565; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XI, s. 190-250; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV, s. 111; Yalçınkaya, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi*, s.465; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.244; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2010, s.476-477; Açıkgöz, *Osmanlı Modernleşmesi*, s.232.

⁴ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XI, s. 256-59; Yalçınkaya, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi*, s.470-472; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV, s.113-115; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 239.

⁵ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XI, s. 260; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 239-245; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 116-17; Yalçınkaya, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi*, s. 478-486.

⁶ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 122-123; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s.13-44; Yalçınkaya, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi*, s. 486; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 245; Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, s. 517-521.

mahkemelerde tatbik edilmesi için emir verilmiştir. *Mecelle* sayesinde adliyede bir disiplin tesis edilmiştir.⁷ Emin Edib Efendi'nin 1321/1903 yılında Hukuk dairesinde, 1325/1907 yılında ise Hukuk ve Ceza dairesinde aza olarak görev yaptığı göz önünde tutulduğunda, Emin Edib Efendi'nin *Mecelle*'ye âşinâ olması gerekir.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1272/1856 yılında ilan edilen, Islahat Fermanı ile devlet idaresinde köklü değişiklikler yapılmıştır. Devletin çöküşünü önlemek için tedbirler alınmış, isyanları bastırmak için azınlıklara yeni haklar verilmiştir.⁸

Sultan Abdülmecid'in vefatından sonra tahta Sultan II. Mahmud'un diğer oğlu Abdülaziz geçmiştir. Otuz ikinci Osmanlı padişahı olan Sultan Abdülaziz, kardeşi Sultan Abdülmecid devrinde, devletin israf ve sefahatle sarsılan devlet nizamını düzene koymakla işe başlamıştır.⁹

Sultan Abdülaziz dönemi Osmanlı'nın parçalanma sürecine girdiği bir devri kapsar. Ülke içinde çıkan isyanlar bastırılmamış, bastırılan isyanlarda dahi, yeni tavizler vermek zorunda kalınmıştır. İlk zamanlarda sıkı tutulan devlet harcamaları konusunda daha sonraki zamanlarda aynı özen gösterilmemiştir. Ülke içinde devam eden isyan ve buhranlar yüzünden devlet idaresinde fazla masraf yapılmak zorunda kalınmıştır. Bu masrafları karşılamak için devlet idaresi borçlanma yolunu seçmiştir. Alınan her yeni borç, yeni yükümlülükler getirmiş, zayıf ekonomi bu yükleri kaldıramamıştır. Osmanlı Devleti mali buhrana ve faiz çıkmazına girmiştir. Bu çıkmaz mali iflasın ve "Duyun-u Umumiye"nin habercisi olmuştur.¹⁰

Sultan Abdülaziz'in saltanatı zamanında Karadağ, Girit, Bulgar ve Hersek isyanları, Eflak-Boğdan meseleleri, Sırbistan olayları önemli hadiseler arasındadır.¹¹ Sultan Abdülaziz ülke topraklarında çıkan isyan ve bağımsızlık hareketlerine rağmen, Osmanlı padişahları içerisinde yurt dışına çıkıp Arupa

⁷ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s. 217; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 258.

⁸ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s.174; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.246-247.

⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s.197; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* c. XII, s.141; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s.257.

¹⁰ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s. 121; Yalçınkaya, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi*, s.487-488.

¹¹ Bk.Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 201-247; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s. 145-202; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 257.

ülkelerine giden ilk padişah olmuştur. 46 gün sürecek olan Avrupa seyahatinde Sultan Abdülaziz 29 Rabiulahir 1284/30 Haziran 1867'da Paris'e 10 Temmuz'da Londra'ya ve 28 Temmuz'da da Viyana'ya ulaşmıştır.¹²

Bu devirde dikkat çeken bir diğer husus da Sultan Abdülaziz'in üç taht vârisini ve çok sayıda devlet erkânını alarak "Feyz-i Cihâd Vapuru" ile Nisan 1279/1863'de yaptığı Mısır seyahatidir. Sultan Abdülaziz, Yavuz Sultan Selim'den sonra Mısır'a gelen ikinci Osmanlı Padişahı olmuştur.¹³

Sultan Abdülaziz'den sonra otuz üçüncü Osmanlı padişahı olan V. Murad 1293/1876 yılında tahta çıkmıştır. Sultan Abdülmecid'in oğlu olan Sultan V. Murad'ın aklî melekesi iyice bozulmaya ve dengesiz hareketler yapmaya başlayınca, saltanatının doksan üçüncü günü uzmanlardan hastalığı ile alakalı alınan rapora dayanılarak, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin fetvası ile tahttan hal'ına karar verilmiştir.¹⁴

Sultan Murad'ın aklî dengesinin bozulmasında Sultan Abdülaziz'in katledilme hadisesi, onun üzerinde çok derin bir tesir yaratmıştır. Muhâkemesi tamamıyla bozulmuş, cinnet buhranına uğramıştır. Daha sonra sıhhatine kavuşmuş olsa da Sultan II. Abdülhamid'in hem kendisine iyi davranması hem de yerinde tedbirler alması sebebiyle devlete zarar verememiştir.¹⁵

Sultan V. Murad'ın tahttan hal'ından sonra, tahta Sultan Abdülmecid'in oğlu olan II. Abdülhamid geçmiştir. Sultan Abdülhamid, 1293/1876 yılından 1327/1909 yılına kadar 33 seneyi bulan bir sürede saltanatta kalmıştır.¹⁶ Sultan II. Abdülhamid'in saltanatında 1294-1295/1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı vuku bulmuştur. Bu savaş Tuna ve Doğu Anadolu olmak üzere iki cephe cereyan etmiştir. 93 Harbi adıyla da anılan bu savaş, Osmanlı Devleti'nin başkentine büyük bir tehdit yaşattır. 93 Harbi, Muharrem 1295/Ocak 1878'de Osmanlı Devleti'nin her şeyini kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁷

¹²Bk. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV, s. 217-240; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s. 162-68; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 258.

¹³ Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 257-58.

¹⁴ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV, s.265-284; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s. 257-286; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 262-263.

¹⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 279; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s.279; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 263.

¹⁶ Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XIII, s. 5.

¹⁷Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 40-57; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 285-308; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XII, s. 63; Akgündüz, *Bilinmeyen*

Sultan II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde Tunus, 1298/1881 yılında Fransa'nın koruması altına gimiş, Mısır da 1299/1882'de "bitiş tarihi belirsiz bir süre için" İngilizler tarafından işgal edilmiştir.¹⁸

İlk önce Şâzeliyye tarikatına muhabbet besleyen Sultan II. Abdülhamid, 1297/1879'dan itibaren Kâdiriyye tarikatının tasavvufî neşvesinden istifade etmiş ve ömrünün sonuna doğru Nakşendiyye tarikatına yakın tutum sergilemiştir.¹⁹

Sultan II. Abdülhamid takva ve dindarlığı sebebiyle halk arasında veliyyullah olarak bilinmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde İslâmî duyarlılığa daha fazla önem verilmiştir. Bu doğrultuda çok sayıda cami inşa edilmiş ve okul programlarında İslamla ilgili konulara fazlaca yer verilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, ülkenin parçalanmasının önüne geçmek için İslâmî bir yaklaşımın gerekli olduğuna inanmaktadır.²⁰

Sultan II. Abdülhamid zamanında Ermeni meselesi, Girit hadiseleri, Türk-Yunan Harbi, Türk-Rus muharebesi yani 93 harbinden sonra Ayastefanos ve Berlin muahedeleriyle Osmanlı ülkesi adeta taksime uğramıştır.²¹

Sultan II. Abdülhamid, 6 Rabiulahir 1327/27 Nisan 1909 yılında, 31 Mart ayaklanması bahane edilerek Meclis'in aldığı karar, Şeyhülislamın da yayınladığı bir fetva ile Selanik'e sürgüne gönderilir ve onun yerine kardeşi Mehmet Reşad tahta oturtulur.²²

1327-1336/1909-1918 yılları arası idarede söz sahibi olan Sultan V. Mehmet Reşad Sultan II. Abdülhamid gibi kudretli bir şahsiyetin yerini doldurabilecek bir halef değildir.²³ Sultan V. Mehmed Reşad'ın saltanatında İtalya, 1329/1911 yılında, Trablus ve Bingazi'yi kendi toprakları arasına kattığını resmen ilan eder. Bu mücadelede Senûsiyye tarikatı müntesiplerinin Osmanlı

Osmanlı, s. 265-66; Yalçınkaya, "Yeniden Yapılanma", *Osmanlı Tarihi*, s. 519-521; Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, s. 532.

¹⁸ Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 81--101; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XIII, s. 12-19; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 267; Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, Ensar Yayıncılık, 2. Baskı, Konya 2008, s.27.

¹⁹ Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 265.

²⁰ İbrahim Yılmazçelik, "Çöküş", (ed.Tufan Gündüz), *Osmanlı Tarihi*, Grafiker Yay., 3. Baskı, Ankara 2013, s. 525; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 265.

²¹ Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 61-66; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 337-341; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XIII, s.152-53.

²²Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s.102-108; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 376-379; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. XIII, s. 222; Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi*, s. 562; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 268-69.

²³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s.380.

askelerine büyük desteği olmuştur. Kısa zaman sonra savaş, Osmanlı-İtalyan savaşından çok, İtalya-Senûsî savaşı şekline bürünmüştür.²⁴ 4 Zilkade 1330/15 Ekim 1912'de İtalya'yla yapılan Uşi Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, artık Afrika'da hiçbir toprağa sahip değildir. ²⁵ Antlaşmadan önce Senûsiyye hareketinin lideri, Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Osmanlı devlet yetkililerini, İtalyanların işgal ettikleri topraklardan çekilmediği sürece barış antlaşması yapılmaması hususunda uyarılarda bulunduğu belirtilmektedir.²⁶

1330/1912'de başlayan Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti birkaç hafta içinde, neredeyse Avrupa'daki tüm topraklarını kaybetmiş bulunmaktadır. 15 gün boyunca devam eden II. Balkan Savaşı 7 Ramazan 1331/10 Ağustos 1913'de imzalanan Bükreş Anlaşması ile Balkanlar'da oluşan yeni sınırları resmiyete dökmüştür. Osmanlı Devleti, II. Balkan Savaşı'ndan kârlı çıkmışsa da Balkan sürtüşmesinden en fazla yara alan ülke olmuş, kendini Edirne ve Doğu Trakya'yi elinde tutmakla avutabilmiştir.²⁷

Ömrünün son yıllarında Emin Edîb Efendi'nin şâhit olduğu önemli olaylardan birisi de Birinci Dünya Savaşı'dır. Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti 9 Zilhicce 1332/29 Ekim 1914'de kaybettiği büyük toprak parçalarını elde etmek amacıyla İttifak Devletleri yanında savaşa müdâhil olmuştur.²⁸ Osmanlı Devleti, bu savaşta birçok cephede savaşmak durumunda kalmıştır. Kafkasya Cephesi, Kanal Cephesi, Irak Cephesi ve Çanakkale Cephesi Osmanlı toprakları üzerinde açılmış olan cephelerdir. Galiçya, Romanya ve Makedonya Cepheleri ise Türk askerlerinin Avrupa'da savaştığı cephelerdir.²⁹

I. Dünya Savaşı daha sona ermeden Sultan V. Mehmed Reşad 24 Ramazan 1336/3 Temmuz 1918 tarihinde vefat etmiş ve yerine Mehmed Vahdeddin geçmiştir. Sultan VI. Mehmed Vahdeddin Osmanlı tahtına çıktığında Birinci Dünya Savaşı sona ermek üzereydi. Osmanlı orduları hemen hemen bütün cephelerde mağlup olmuşlardı. Saltanatından 4 ay geçmeden, 24 Muharrem

²⁴ Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 105-110.

²⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.IV, s.384-386; Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi*, s. 578-581; Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s.112-113.

²⁶ Bk. Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat*, s. 113-114.

²⁷ Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 290; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 388-407; Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi*, s. 582-585.

²⁸ Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi*, s. 593.

²⁹ Bk. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, s. 414-497; Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi*, s. 594; Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 410-420; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 292.

1337/30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütârekesi imzalandı. Bunu Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri tarafından işgali takip etti. Devlet idaresi bakımından işgallerin en acısı, İngilizler'in 25 Cemazeyilahir 1338/16 Mart 1920'de İstanbul'u işgalidir. İstanbul'un işgalinden sonra Büyük Millet Meclisi Ankara'da toplanmıştır. Bu dönemde ülkenin idari ve ekonomik yapısı çöküş noktasına gelmiştir³⁰

Emin Edîb Efendi'nin vefatı son Osmanlı padişahı Sultan VI. Mehmed Vahdeddîn'in 1336-1341/1918-1922 yılları arası saltanatta bulunduğu zamana denk gelmektedir.

25 Zilkade 1338/10 Ağustos 1920'de, Paris/Sevr antlaşması yapıldı. Ancak padişah tarafından tasdik olunmadı. Anlaşmayı sadece Yunanistan parlamentosu tasdik etti. Barış antlaşmasına rağmen Yunanlılar Batı Anadolu'daki ileri hareket ve işgallerine kanlı bir şekilde devam ettiler. 4 Şaban 1338/23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi, 19 Ağustos'taki tarihi toplantısında Sevr Antlaşması'nı kabul eden Saltanat Şûrâsı âzalarını ve antlaşmaya imza koyan delegeleri "vatan haini" olarak ilan etti ve antlaşmayı tanımadığını bütün dünyaya bildirdi.³¹

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi, 25 Şaban 1255/3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u veya Tanzimat Fermanı ile başlayan ve 1293/1876 tarihine kadar devam eden Tanzimat devresine, 1293-1295/1876-1878 yılları arasındaki I. Meşrûtiyet devresine, 1295-1325/1878-1908 yılları arasında Sultan II. Abdülhamid'in idare devrine ve 1325/1908'den sonrası II. Meşrûtiyet devri olarak isimlendirilen³² bir döneme şahit olmuştur. Bu zaman diliminde, fikri münakaşaların yoğun olduğu görülmektedir. Devletin ve toplumun ıslahının ancak Batı'yı rehber alarak gerçekleşeceğini savunanlar olduğu gibi, bunun ancak İslamî değerlere bağlanmakla mümkün olacağını savunanlar da olmuştur. Nakşbendiyye tarikat şeyhi Emin Edîb Efendi devletin ve toplumun ıslahının ancak İslam'ın tasavvufî yorumuyla mümkün olacağı görüşündedir. Ona göre tasavvuf güzel ahlaktır. Dolayısıyla eğitim ve öğretimin güzel ahlak prensibine uygun olarak

³⁰ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 441-468; Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, s. 131; Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 299-300.

³¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 465; Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, s. 133.

³² Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 248; Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, s. 514.

verilmesi gerekir. Güzel ahalk prensibine uygun yetişen bireylerden sağlıklı toplum inşa edilir. Güzel ahlakın çerçevesini ise şer'î hükümler ve sünnet-i seniyye belirler.

Fikrî münakaşaların dışında Emin Edîb Efendi'nin yaşadığı zaman dilimi ihtişamlı Osmanlı Devleti'nin parçalanıp yok olmasına denk gelmektedir. Geniş Osmanlı coğrafyası işgal güçleri tarafından işgal edilip bünyeden koparılmıştır. Bu olaylar, Osmanlı toplumunu menfi yönde etkilemiştir. Geride trajik ve hüznü hayat hikâyeleri bırakmıştır. Osmanlı toplumu birliğini ve dirliğini kaybetmiş, çalkantı içine sürüklenmiştir. İç bünyedeki tefrika hareketleri, bu hüznü daha da artırmıştır. İdarenin basiretsiz tavır ve hareketleri, Osmanlı toplumunun genelinde hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Büyük bir devletin yıkılışı, o günlere şahitlik eden Emin Edîb Efendi'nin üzerinde derin üzüntüler bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl ve yirmici yüzyılın başlarındaki genel siyasî atmosferi bu şekilde özetledikten sonra Emin Edîb Efendi'nin yaşadığı şehrin oğünkü konumuna da kısaca değinmek istiyoruz. Emin Edîb Efendi'nin baba ocağı olan Sivas'ın, 1241/1826 yılında 8.000 haneden meydana geldiği ve nüfusunun 40.000 civarında olduğu belirtilmektedir.³³ 1345/1927'de ise şehir nüfusu 30.000 olarak tespit edilmiştir.³⁴ Şehir nüfusunda belirgin bir azalmanın sebepleri arasında, göç, savaş ve diğer bazı etkenler olduğu tahmin edilmektedir.

Sivas, İstiklal Savaşı'nın başlangıcında milli varlığımız açısından önemli kararların alındığı bir şehir olarak, Türk tarihinde büyük bir değer kazanmıştır. 1337/1919 Temmuz'unda toplanan Erzurum Kongresi doğu vilayetleri delegelerinden; 8 Zilhicce 1337/4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi Anadolu ve Rumeli temsilcilerinden meydana gelmiştir.³⁵

Sivas'taki eğitim kurumları Tanzimat'la birlikte yenileşme hareketinden etkilenmiştir. Bu dönemde İdadiyye, Rüştüye ve Sultaniyye gibi yeni okullar açılmıştır. Çeşitli Maarif Salnamelerine göre Sivas'ta aralarında Buruciye, Şifahıye, Sahıbiye, Şemsiye, İhsaniye, İrfaniye ve Hamidiye gibi önemli medreselerin bulunduğu 32 medrese ile Koçgiri, Divriği, Gürün, Suşehri

³³ Recep Toparlı, *Sivas Şehri*, Seyran Yayınları, Sivas 2005, s. 23.

³⁴ Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleler*, Sivas Valiliği Yayınları, Sivas 2006, s. 47.

³⁵ Toparlı, *Sivas Şehri*, s. 24.

Rüştiyeleri ve Sivas Erkek ve Kız Rüştiyeleri bulunmaktadır. Ayrıca il merkezinde Askerî Rüştiye ile Dârü'l-Muallimîn mektepleri açılmıştır.³⁶

1299-1302/1882-1885 yılları arasında Sivas valiliği görevini yürütmüş olan Halil Rıfat Paşa bu dönemde eğitim alanında büyük bir faaliyet başlatmıştır. Beş yaşına giren kız ve erkek çocukların okula gönderilmesini sağlamak için, Sivas'ta Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Rüştiye, Askerî Rüştiye, ve Darü'l-Muallimin okullarını açmıştır. Yine Sivas'ta Sanayi Okulu ve İnâs Mektebe-i Rüştiyesi tesis edilmiştir.³⁷

1292-1326/1876-1909 yılları arasında modern eğitim kurumları yanısıra, medreselerde de klasik eğitim sürdürülmüştür. Sivas'ta kurulmuş olan bazı vakıflar sayesinde mali ihtiyaçlarını gideren medreseler, eğitimlerini birer müderris ile sürdürmüşlerdir. Talebe sayıları medreselerin kapasitelerine göre 30 ile 120 arasında değişmektedir. Bu dönemde Sivas şehrinde Hacı Numan Efendi Kütüphanesi ve Vilayet Matbaası eğitim ve öğretime yardımcı olarak çalışmaktadır.³⁸

Sonuç olarak on dokuzuncu yüzyılda Sivas, Anadolu'nun ilim ve irfan merkezlerinden biri olarak görülmektedir. Sivas'ta birçok ilim müessesesi kurulmuş, eğitim ve öğretim faaliyetleri genelde canlı olmuştur. Bu dönemde, medreseler varlığını sürdürdüğü gibi, yeni tesis edilen eğitim kurumları da eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür. İl genelindeki eğitim daha ziyade bu yeni tesis edilen eğitim müesseseleri kanalıyla devam etmiştir.

İlmî hayata paralel olarak tasavvufî hayatta da bu dönem, önemli gelişmelere sahne olmuştur. Tarikat zümreleri açısından on dokuzuncu asrın en önemli olayı Vak'a-yı Hayriye kararı ile Bektâşî tekkelerinin kapatılmasıdır. Bu kararlar büyük arazi ve mal varlığına sahip olan başta Hacı Bektaş-ı Veli Hankâhı olmak üzere Antalya Abdal Mûsâ Zâviyesi ve İstanbul Bektâşî tekkeleri kapatılmıştır. Binalar mektep ve medreselere tahsis olunmuş, bir kısmı diğer tarikat erbabının hizmetine verilmiştir. Malları kamulaştırılıp müntesipleri idam,

³⁶ İbrahim Yasak, *Sivas İli*, Seyran Yayınları, Sivas 1992, s.33-34.

³⁷ Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleler*, s.163.

³⁸ Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleler* s. 166.

sürgün gibi çeşitli cezalara çarptırılmıştır.³⁹ Vak'a-yı Hayriye ile Yeniçeri Ocacı'nın kaldırılmasıyla birlikte Bektâşiyye tarikatı da yasaklanmıştır.⁴⁰

Yeni teşekkül eden Müceddidiye-yi Naşkbendiyyenin şubesi olan Hâlidîyye Yeniçeri ordusunun kaldırılması ve Bektaşîyye tarikatının yasaklanması üzerine güç ve nüfuz kazanmıştır. Vak'a-yı Hayriye'den sonra halkın moral motivasyonunu yükseltmek, içeride birlik ve beraberliği sağlamak için Hâlidîyye tekkelerine daha fazla önem verilmiştir.⁴¹

Devletin çeşitli kademeleri ve toplum katmanları içerisinde giderek güç kazanan bu tarikata bağlı çeşitli kişi ve sivil örgütlenmeler; özellikle Doğu'da ve Kafkasya'da Ruslara karşı sivil insiyatifi örgütlemeye, hatta fiili mücadelede başarılı sonuçlar elde etmişlerdir.⁴²

On dokuzuncu asır Osmanlı toplumu için Hâlidîyye, yeni bir sığınma kapısı ve tutunma kulpu olmuş, kısa zamanda Osmanlı topraklarında yayılmıştır. Ulemanın büyük bir kısmı bu tarikata girmiştir. Diğer tarikat müntesiplerinin toplamından daha fazla müntesip edinir olmuştur.⁴³

2. DOĞUMU VE ADI

Babası Osman Efendi'nin Kur'an-ı Kerim nüshasının sayfa kenarına düştüğü nottan isminin Muhammed Emin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴ Hayatına dair bilgi veren eserlerde⁴⁵ ve salnâme kayıtlarında⁴⁶ ise ismi, Emin Edîb olarak zikredilmektedir.

Elimizde bir sureti mevcut olan iki resmî belgede ismi Emin Edîb olarak geçmektedir. Bu belgelerden birisi, Meclis-i Mebûsân-i Osmânî'ye ait mebus kimliğidir. Bu kimlikte bulunan resmin altında, "Sivas mebusu Emin Edîb

³⁹ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19.Yüzyıl)*, İnsan Yay. Birinci Baskı, İstanbul 2003, s. 69.

⁴⁰ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 515.

⁴¹ Mehmet Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, Mavi Yay., 1.Baskı, İstanbul 2000, s. 94.

⁴² Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s. 59.

⁴³ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s. 323.

⁴⁴ Babası Osman Efendi, kendi yazdığı Kur'an-ı Kerim nüshasının sayfa kenarına, oğlunun ismini ve doğum tarihini kaydetmiştir. Bk. Ek-1.

⁴⁵ Bk. Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Şairleri*, Kâmil Matbaası, Sivas 1948, s. 192; Mahmut Kemal İnal İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul 1988, c. IV, s. 2131; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008, c. V, s. 102; İbrahim Aslanoglu, *Sivas Meşhurları*, Sivas 2006, c. I, s. 284; Ahmet Necip Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", *Hayat Ağacı Dergisi*, Sayı:18, Sivas 2012, s. 80.

⁴⁶Bk. Ebubekir S. Yücel, *Salname-i Vilâyet-i Sivas*, Buruciye Yay., Sivas 2008, c. III, s.257,338,340.

Efendi” ibaresi yer almaktadır.⁴⁷ Diğeri ise mebusluk mazbatasıdır. Kaç oyla seçimi kazandığını gösteren bu mazbata kaydında ismi “Emin Edîb Efendi” olarak yazılmıştır.⁴⁸

Emin Edîb Efendi, *Tuhfe-i Hulûsiyye*⁴⁹ dışında tüm eserlerinde babasının verdiği ismiyle birlikte “Edîb” mahlasını da kullanmıştır.⁵⁰ Hocası Abdullah Hilmi Kırîmî de *İcâzetnamesi*’nde Muhammed Emin ismiyle beraber, Edîb mahlasını kullanmıştır.⁵¹

Edîb mahlasının kim tarafından verildiğine ve Muhammed Emin’in bu mahlası ne zamandan beri kullandığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Ancak Edîb mahlasını şairliğine işaret etmesi için kendisinin tercih ettiği tahmin edilmektedir. Her ne kadar mahlasın kim tarafından verildiğine dair bilgi tahminden öteye geçmese de tarih düştüğü bazı şiiirlerinden yola çıkarak, mahlasın kullanıldığı tarihi kestirmek mümkündür. Yirmi bir yaşında iken 1294/1878 yılında yazdığı, *Divançe*’de 37 numarayla kayıtlı şiiirde, “Edîb” mahlasını zikretmektedir.⁵² Bu kayıttan “Edîb” mahlasını gençlik döneminde de kullandığı, bu mahlasla tanınır ve bilinir olduğu anlaşılmaktadır.

Emin Edîb Efendi, Kazgancızâde ailesine mensuptur. Bütün eserlerinde isminin sonuna mensup olduğu aileyi bildirmek için “Kazgancızâde” nisbesini yazmıştır. Kendi eserlerinin dışında Kazgancızâde nisbesi, *İcâzetnâmesi*’nde de yer almaktadır.⁵³ Bu kayıtlarda ayrıca “Sivâsî” nisbesini zikrederek memleketini de belirtmiştir.⁵⁴ Mensup olduğu aile adı, eski kayıtlarda “Kazgancı” olarak geçmekteyken; Anadolu Türkçesine geçişte ‘g’ sesinin düşmesiyle “Kazancı” şeklini almıştır.⁵⁵

⁴⁷ Ek-2’de mebus kimliğinin bir sureti yer almaktadır.

⁴⁸ Ek-3’de mazbata kaydının bir sureti yer almaktadır.

⁴⁹ Bk. Muhammed Emin Edîb Kazancızâde, *Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Kütüphanesi Kayıt No:39454, vr.10^a.

⁵⁰ Bk. Muhammed Emin Edîb Kazancızâde, *Tuhfetü’l-Edîb Limen Erâde’l-Habîb*, Ankara Milli Kütüphanesi Kayıt No: 06 Hk 2891/2, vr.36^a; *Tuhfetü’r -Râşid fî Vahdeti’l-Ehadi’l-Vâhid*, Ankara Milli Kütüphanesi Kayıt No: 06 Hk 2891/3, vr. 55^b; *Evrâd-ı Emin Edîb*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Kütüphanesi Kayıt No: 40502, vr.25^a.

⁵¹Bk. Abdullah Hilmi Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Kütüphanesi Kayıt No:39506, vr.4^b.

⁵² Bk. Alim Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, Asitan Yay., Sivas 2013, s. 127.

⁵³ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr. 4^b.

⁵⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr. 36^a; *Tuhfetü’r -Râşid* vr. 55^b; *Tuhfe-i Hulûsiyye*, vr. 10^a; *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 25^a.

⁵⁵ Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, *Hayat Ağacı Dergisi*, s. 80.

Evrâd ve İcâzetnâmesi'nde yer alan kayıta "Seyyid" olduğu da belirtilmektedir.⁵⁶ İsmi Muhammed Emin mi yoksa Mehmed Emin mi olduğu hususundaki ihtilaf, *Evrâd*'ında yer alan "محمد" kelimesinin ikinci "mim" harfinin üzerinde şeddenin varlığı ile açıklığa kavuşmuştur.⁵⁷

Sonuç olarak tam ismi; "Kazancızâde (Kazancızâde) es-Seyyid Muhammed el-Emin el-Edîb es-Sivâsî"dir. Biz, resmi belgelerde yazılmış şekli olan ve tâzim ifade eden "Emin Edîb Efendi" ismini kullanmayı tercih ettik. Bu araştırmada kendisi hep "Emin Edîb Efendi" olarak tarafımızdan tesmiye edilecektir.

Emin Edîb Efendi'nin doğum tarihi ihtilaflıdır. İbnülemin⁵⁸ ve Pakalın⁵⁹ 1263/1846-1847 tarihini vermektedir. Vehbi Cem Aşkun'a göre bu tarih, 1275/1858'dir.⁶⁰ İbrahim Arslanoğlu⁶¹ ve Ahmet Necip Günaydın⁶² ise 1274/1857 tarihini zikretmektedir.

Kaynaklarda zikredilen farklı doğum tarihleri ile ilgili ihtilafı giderecek resmi nüfus kayıtlarına ulaşamamıştır.⁶³ Ancak babası Osman Efendi'nin kendi yazdığı Kur'ân-ı Kerim nüshasının kenarına düştüğü notta, "Bin ikiyüz yetmiş dört senesi Rebiulahirinin 27. gecesi yevm-i Pazar ba'de'l-fecr mahdumumuz Muhammed Emin Efendi dünyaya gelmiştir" ifadesi yer almaktadır.⁶⁴ Bu not bize Emin Edîb Efendi'nin tam olarak 27 Rabiulahir 1274/15 Aralık 1857'de sabah namazı vaktinde doğduğunu göstermektedir.⁶⁵ Şu andaki verilere göre, Osman Efendi'nin bu kaydı, doğum tarihi ihtilafını giderecek en güçlü delil olarak görülmektedir.

Emin Edîb Efendi Sivas merkez Alibaba Mahallesi'nin Kazancılar Sokağı'nda bulunan baba evinde doğmuştur.⁶⁶ Günaydın'ın bildirdiğine göre

⁵⁶ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 25^a; Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr. 4^b.

⁵⁷ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 25^a.

⁵⁸ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, c. IV, s. 2131.

⁵⁹ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c. V, s. 102.

⁶⁰ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s. 195.

⁶¹ Arslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c. I, s. 284.

⁶² Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", *Hayat Ağacı Dergisi*, s. 81.

⁶³ Hem Osmanlı Arşivi "sicil kayıtları"nda hem de Osmanlı mebusları için doldurulan "tercüme-i hal" kayıtlarının tutulduğu Meclis arşivinde Emin Edîb Efendi hakkında bir bilgiye ulaşılmamıştır.

⁶⁴ Bu belge Ek-1'de bulunmaktadır.

⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.8.

⁶⁶ İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, c.IV, s.2131; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c.V, s.102; Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.195.

Emin Edîb Efendi'nin doğduğu ev, hayli geniş bahçeli ve görkemlidir.⁶⁷ Bu bilgiden Emin Edîb Efendi'nin müntesip olduğu ailenin, varlıklı ve saygın bir aile olduğu anlaşılmaktadır.

3. AİLESİ

Emin Edîb Efendi'nin müntesip olduğu Kazgancızâde/Kazancızâde ailesinin kökleri, Buhara'ya dayanır. Bu ailenin, Buhara'dan ne zaman ve ne sebeple ayrıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak şu bilinmektedir ki, yıllar önce Buhara'dan Anadolu'ya göç eden bu aile, Anadolu'nun üç ayrı bölgesi; Maraş, Hekimhan ve Sivas'a yerleşmiştir. Hekimhan'a yerleşenlerin büyük bir kısmı Malatya'da hayatlarını sürdürmektedir.⁶⁸ Bu aileye müntesip önemli şahsiyetler yetişmiştir.⁶⁹

Ailenin Sivas'a ne zaman geldiği bilinmemektedir. Emin Edîb Efendi'nin, tarikat silsilesinin sonundaki “Ene'l-fakîr türâbü niâli'l-evliyâ Muhammed Emîn el-Edîb el-müznib el-muhtî bin Osman bin İbrahim es-Sivâsî müvelliden ve muvattınan”⁷⁰ ifadesinden anlaşılacağı üzere dedesinin ismi İbrahim, babasının ismi Osman'dır. Kesin olmamakla birlikte büyük dedesinin ismi de Fazlullah'tır.⁷¹

Babaanesi Medine Hanım (ö. 15 Cemaziyelahir 1260/2 Temmuz 1844)⁷² ve dedesi İbrahim Efendi'nin çocuklarından iki tanesinin ismi bilinmektedir. Bunlardan biri Mehmed Emin (ö. Rebiülahir 1266/Mart 1850), diğeri ise Osman Efendi'dir. Hafız Osman Efendi'nin, 1850'de vefat eden ağabeyinin ismini bu vefattan yedi yıl sonra dünyaya gelen oğluna verdiği anlaşılmaktadır.⁷³

⁶⁷ Bugün, Emin Edîb Efendi'nin doğduğu evin geniş alanlı bahçesinin bir kısmında Kazancılar İlköğretim Okulu bulunmaktadır. Bk. Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, *Hayat Ağacı Dergisi*, s. 86.

⁶⁸ Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, *Hayat Ağacı Dergisi*, s.80.

⁶⁹ İnönü Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim elemanlarından Prof. Dr. Osman Kazancı ve tarih, bilim ve kültür üzerine yazdığı eserleriyle tanınan Prof. Dr. Aykut Kazancıgil bu aileye mensub önemli şahsiyetlerdir. Bk. Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, *Hayat Ağacı Dergisi*, s.80.

⁷⁰ Bu bilgi *Tuhfetü'r-Râşid* ve *Tuhfetü'l-Edîb*'in yazılı olduğu kitabın ikinci varakında bulunmaktadır. Ek-4'de bu kaydın bir sureti yer almaktadır.

⁷¹Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.9.

⁷² Osman Efendi kendi yazdığı Kur'an-ı Kerim'e, annesinin vefat tarihi olarak şu notu kaydetmiştir. “1260 senesi Cemâziye'l-âhir'in on beşinde vâlidemiz Medine Hâtun, halk Cuma namazına hazırlanırken vefat etmiştir. Bk. Ek-5.

⁷³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s. 9.

Hafız Osman Efendi'nin Fatma (ö. 21 Ramazan 1283/27 Ocak 1867)⁷⁴ ve Rabia isimli iki eşi vardır. Emin Edîb Efendi'nin annesi Fatma Hanım, 1279/1862'da vefat eden Danabaşzâde Mehmet Efendi'nin kızıdır. Çocukların doğum tarihleri göz önüne alındığında Fatma Hanım'ın vefatından sonra ikinci eşi olan Rabia Hanım'la evlendiğini söyleyebiliriz.

Bu iki eşinden dördü erkek, dördü kız olmak üzere sekiz çocuğu olmuştur. Fatma Hanım'dan olan çocukları; Seyyid İbrahim (d. 3 Zilhicce 1262/22 Kasım 1846),⁷⁵ Seyyid Halil Ağa (d. 27 Rebiülahir 1264/2 Nisan 1848),⁷⁶ Muhammed Emin (d. 15 Aralık 1857)⁷⁷ ve Mediha'dır.⁷⁸

Rabia Hanım'dan olan çocukları ise; Mevlüde, Nafia, Salime ve Hüseyin (d. 8 Mart 1299/20 Mart 1883-ö. 1969)'dur.⁷⁹

1283/1867 yılında annesi Fatma Hanım vefat ettiğinde Emin Edîb Efendi on yaşındadır. Bu yaşta öksüz kalan Emin Edîb Efendi, anne hasretini hayatı boyunca hissetmiştir. Babası Osman Efendi'nin ne zaman vefat ettiğine dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte oğlu Hüseyin'nin 1883'te doğduğu bilgisinden hareketle bu tarihten sonra vefat ettiği sonucu çıkarılabilir. Dolayısıyla Emin Edîb Efendi 27 yaşında iken babası Osman Efendi hayattadır.⁸⁰

4. ÖĞRENİM HAYATI VE EVLİLİĞİ

Kaynaklarda, Emin Edîb Efendi'nin çocukluk ve gençlik yıllarına dair detaylı bilgi yer almamaktadır.⁸¹ Ancak şunu biliyoruz ki Emin Edîb Efendi bu

⁷⁴ Osman Efendi, eşi Fâtıma Hanım'ın ölüm tarihi olarak şu kaydı düşmüştür: “1283 senesi Ramazân-ı Şerîf içinde mahdûme Fâtıma Hatun, mâh-ı mezbûrun 21. günü yevm-i Pazar gecesi merhum olmuştur.” Bk. Ek-5.

⁷⁵ Osman Efendi, kendi yazdığı Kur'an-ı Kerim'e şu kaydı düşmüştür: “1262 senesi mâh-ı Zilhicce'nin üçüncü günü, yevm-i Pazartesi gecesi vaktinde oğlum Seyyid İbrahim Efendi dünyaya gelmiştir.” Bk. Ek-5.

⁷⁶ Osman Efendi, oğlu Seyyid Halil için Kur'an-ı Kerim'e şu notu düşmüştür: “1264 senesi mâh-ı Rebîü'l-âhire'nin 27. Yevm-i Pazar duhâ vaktinde Seyyid Halil dünyaya gelmiştir” Bk. Ek-5.

⁷⁷ Mehmed Emin için de Osman Efendi, doğum tarihi olarak şu kaydı düşmüştür: “1274 senesi Rebîü'l-âhirî'nin yevm-i Pazar, ba'de'l-fecr mahdûmumuz Muhammed Emin Efendi dünyaya gelmiştir” Bk. Ek-1.

⁷⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.10.

⁷⁹ Osman Efendi oğlu Hüseyin Rüştü'nün doğum tarihi olarak, şu kaydı düşmüştür: “ 1299 senesi şehri-i Mart'ın sekizinci yevm-i Salı ihtitâm saat beş altı olup oğlumuz Hüseyin Rüştü dünyaya gelmiştir” Bk. Ek-6; Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.11.

⁸⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.11.

⁸¹ Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, *Hayat Ağacı Dergisi*, s. 81; Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.11.

yılları doğduğu yer olan Sivas'ta, ilim tedrisiyle geçirmiştir.⁸² Bu dönemde ilim tahsili için Sivas dışına çıktığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

Mehmed Zeki Pakalın "*Sicill-i Osmanî Zeyli*"nde Emin Edîb Efendi'nin Sivas'ta medrese tahsili yaptığını söylemesine rağmen,⁸³ birçok kaynak onun düzenli bir medrese eğitimi almadığını, ancak yeteneği ve üstün zekâsı ile kendi kendisini yetiştirdiğini belirtmekte ve bu sebepten dolayı da icâzet sahibi olmadığını ifade etmektedir.⁸⁴

Cem Aşkun, Emin Edîb Efendi'nin icâzet sahibi olmayışını şu şekilde belirtmektedir: "*Memleketimizde öteden beri kıymet, etikete verildiğinden Emin Edîb Efendi de icâzetsizlik yüzünden hayli sıkıntıya uğramıştır. Zamanın hocaları, Emin Edîb'i çekemediklerinden hiç birisi icâzet vermek istememişler. Nihayet Şeyh Hacı Şâkir kendi mensuplarından Abdullah Hilmi'yi çağırarak Emin Edîb'e icazet vermesini söyler. O da: 'Şeyhim ben ona nasıl icazet verebilirim? Bende o iktidar ne gezer', deyince: 'Oğlum, o kudret bende de yoktur. Bizden icâzet isteyen, değil bizi, şu Sivas hocalarının hepsini cebinden çıkarır. Amma icazetini bizden alacaktır. Şekil bundan ibarettir. Ale'l-usul derslerine devam etmiş olsun, icâzetini ver!' Abdullah Hilmi de şeyhinin arzusunu yerine getirerek Emin Edîb Efendi'ye icâzet verir.*"⁸⁵

Bu anlatılanlardan, Emin Edîb Efendi'nin resmi görevlerde bulunmak için icâzet sorunu yaşadığı ve bu sorunu aşmak için icazet sahibi olmayı arzuladığı anlaşılmaktadır. Düzenli olarak Abdullah Hilmi'nin derslerine devam etmediği halde, Şeyhi Hacı Şâkir Efendi'nin ricasıyla Abdullah Hilmi'den icazet aldığı beyan edilmektedir.

Yukarıda anlatılanların aksine elde ettiğimiz önemli bir vesika, Emin Edîb Efendi'nin düzenli bir eğitim aldığını ve sebeple icâzet sâhibi olduğunu göstermektedir. Bu belge Abdullah Hilmi'nin bizzat kendi el yazısıyla yazdığı ve kendi mührünü bastığı, Emin Edîb Efendi için yazdığı icâzetname vesikasıdır.⁸⁶

⁸² İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, c.IV, s.2131.

⁸³ Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c.V, s.102.

⁸⁴ Bk. Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", *Hayat Ağacı Dergisi*, s. 81; Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.196; Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.I, s.284.

⁸⁵ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.196-197

⁸⁶ Bu belge, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphane'sinde, 39506 kayıt numarasıyla, "İcâzetnâme-i Muhammed Emin" ismiyle kayıt altındadır. Kütüphanenin yazmalar bölümünün de muhâfaza edilen bu kitapçık 185*125, 115*60 ebatlarındadır. Özel izinle ulaşılan bu eser, Arapça

Bu belgeye dayanarak bazı bilgilerin düzeltilmesi gerekmektedir. Bunlardan birisi icâzetnâme-yi verenin, bazı kaynaklarda Kayserili Abdullah Hilmi olduğu beyan edilmektedir.⁸⁷ Oysa tarafımızca tesbit edilen bu vesikaya göre, Emin Edîb Efendi'ye icâzetename veren âlim, Abdullah Hilmi el-Kırîmî'dir.⁸⁸ Yani Kayserî'ye nisbet edilen Abdullah Hilmi, Kayserili değil, Kırımlıdır.

Abdullah Hilmi Kırîmî, Emin Edîb Efendi'ye verdiği icâzetnâmede, Emin Edîb Efendi için ömrünün uzun bir kısmını Arapça ve edebiyat ilimlerini, aklî ve naklî ilimleri elde etmek için sarf ettiğini; bu ifade edilen ilimleri, tahsil ve tekmil edip ve asıl olarak da, Rüştiye Mektebi'nde tamamladığını beyan etmektedir. Ayrıca Emin Edîb Efendi'yi, âlim, fâzıl, zekî, kâmil, anlayışlı, kabiliyetli ve salih bir kardeş olarak tavsif etmektedir.⁸⁹

Abdullah Hilmi, bazı kaynaklarda anlatılanların aksine öğrencisi Emin Edîb'in senelerce meclisine devam ettiğini şöyle ifade etmektedir: *'Emin Edîb, bu hakir kulun meclisine günlerce, aylarca ve senelerce devam etti. Benden beyân, meânî, furû- 'ı mer'ıyye ve usûl ilimlerini aldı. Bu ilimlerin dışında aklî ve naklî ilimleri de benden tahsil etti. Mesâil ve funûn kitaplarındaki bilinen ilimleri tahsil etti. İlklerin âdetlerine göre, turuk hasebiyle icâzet ve ahz müddetini tamamladı.'*⁹⁰

Bu ifadeden anlaşılıyor ki Emin Edîb Efendi, senelerce Abdullah Hilmi Kırîmî'nin meclisine devam etmiş, aklî ve naklî ilimleri okumuş, zamanının temel bilgilerini tahsil etmiştir. Mesâil gibi belli bir seviyeyi gerektiren özel alan ilimleriyle ve ayrıca müsbet ilimleri ifade den funûn ilimlerini de tahsil ettiği ifade edilmektedir.

Yukarıda Aşkun'dan nakledilen rivayette, Emin Edîb Efendi'nin etiket sahibi olmak için icâzet sahibi olmayı istediği beyan edilmişti. Oysa Abdullah Hilmi Kırîmî'nin beyanına göre Emin Edîb Efendi'nin icâzet sahibi olmak istemesindeki esas gayes, etikete kavuşmak değil kendi icâzet silsilesine dâhil olmaktır. Abdullah Hilmi bu hususu şu şekilde beyan etmektedir: *"Kazgancızâde*

olarak kaleme alınmıştır. Eser, on üç varaktan oluşmaktadır. Bu eserin yazıldığı kitapta, başka bir eser bulunmamaktadır.

⁸⁷ Bk. Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.I, s.284.

⁸⁸ Abdullah Hilmi Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Kayıt No:39506, vr.2^a.

⁸⁹ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.4^b.

⁹⁰ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.4^b-5^a.

*Emin Edîb mâhir üstadlarımızın an'ane nizâmına katılmak ve ebrâr olan üstadlarımızın silsilesine sülûk etmeyi benden istedi. Bu isteğinin amacı da, aleyhis'-salâtü ve's-selâm'ın şu sözüyle kastettiği mânâya dâhil olmak içindi: "Kim bir topluluğa dâhil olursa, o, onlardan olur."*⁹¹ Başka bir hadiste de şöyle buyrulmuştur: "*Kim bir topluluğa benzerse o onlardandır.*"⁹²

Abdullah Hilmi talebesi Emin Edîb Efendi için düzenlediği icâzâtname belgesinde şunları ifade etmektedir: "*O ikisi,*⁹³ *icâzet vermem konusunda, bana hüsn ü zanda bulundular. Benden isnad (ilim aldığım hocalarımın silsilesine dâhil olmayı) istediler. Ben de onun, Emin Edîb Efendi'nin, rüşd sahibi (icâzet almaya ehil) olduğunu idrak ettim.*"⁹⁴

Abdullah Hilmi, Emin Edîb Efendi'ye icâzet verişini şöyle dile getirmektedir: "*Allah Emin Edîb'e lütfunu ihsan etsin. Ben Abdullah Hilmi Kırîmî, Emin Edîb'e aklî ve naklî, amelî ve nazarî ilimleri öğretmesi konusunda icâzet verdim. Bana da bu ilimlerin öğretilmesi konusunda doğum ve vatan olarak İstanbullu olan üstadımız ve şeyhimiz faziletli âlim, kâmil usta, güzel ahlak ile mevsûf, ilimleri ve meâlimi (itikadlara dair meseleleri) toplayan, Efendimiz es-Seyyid Ahmed Tâhir er-Rüşdi b. Ali b. Şaban icâzet vermiştir.*"⁹⁵

Bu icâzetname belgesinden Abdullah Hilmi'nin talebesi Emin Edîb'e, hususi değil, yani her hangi bir ilim dalına ait değil, bütün aklî ve naklî, ayrıca bu ilimlerin edebiyatına dair, umumi bir icâzet verdiği anlaşılmaktadır. Bu da gösteriyor ki Emin Edîb Efendi zamanının bütün ilimlerini tahsil ve tekmil etmiş, çok yönlü ilmi bir şahsiyet hüviyetine kavuşmuştur.

Abdullah Hilmi bu icâzetname metnine besmele, hamdele, salvele ve ashaba dua ile başlar. Daha sonra, ilmin önemi ve ciddiyetini vurgular. Âyet ve hadislerden deliller getirerek bu konunun ehemmiyetine dikkat çeker. İlim aldığı silsilesini, ilk hocasından başlayarak Nebi (s) varıncaya kadar olan tüm üstadlarının isimlerini yazar. Sonra icâzet verdiği Emin Edîb Efendi'ye uzunca

⁹¹ Bk. Askâlânî, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fazl eş-Şâfîî, *Fethu'l-Bârî*, Dârü'l-Mârife, Beyrut 1379, c. XIII, s.37; Kırîmî, *İcâzetname-i Emin Edîb*, vr. 5^a.

⁹² Bk. Ebû Dâvut, Lebsi's-Şöhret, 3, hadis no:4031; Kırîmî, *İcâzetname-i Emin Edîb*, vr. 5^a.

⁹³ "Hümâ" zamirinden, (o ikisi) derken; o ikisinden birisi, Emin Edîb, diğeri ise bazı kaynaklar göz önüne alındığında Şeyh Şakir Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.I, s.284; Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.196-197; Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.12.

⁹⁴ Kırîmî, *İcâzetname-i Emin Edîb*, vr.5^a.

⁹⁵ Kırîmî, *İcâzetname-i Emin Edîb*, vr.5^b.

nasihatlarda bulunur.⁹⁶ Bu nasihatlardan anlaşılacağı üzere Abdullah Hilmi Kırîmî sadece zâhiri ilimlerde bir âlim değil, aynı zamanda batınî ilimlerde de ârif olan bir şahsiyettir. Emin Edîb Efendi, hayatı boyunca bu nasihatları dikkate almış ve o nasihatler doğrultusunda hayatını şekillendirmiştir. O, dünyaya dalarak ahireti unutanlardan olmamıştır. Ömrünün her anını ilim ve irfanla geçirmiş, birçok kitap kaleme almış ve sayısız öğrenci yetiştirmiştir. Toplumun sorunlarına her zaman duyarlı olmuş, sorunların halledilmesinde elinden gelen bütün gayreti sarfetmiştir. Hocasının tavsiyesine uyarak, her nefesini Allah'ın zikriyle geçirmeye âzami gayret göstermiştir.

Abdullah Hilmi, *İcâzetnâme*'nin bir başka yerinde talebesi Emin Edîb Efendi için ilmî icâzet verdiğini bir daha vurgulayarak şu şekilde ifade etmektedir: “Böylece, aklî ve naklî ilimler ve bu ilimlerin edebiyatına dair, Allah için kardeşim olan, Kazgancızâde olarak bilinen Muhammed Emin el-Edîb es-Sivâsi için hazırladığım icâzet silsilesi, Kitap ve sünnetten getirdiğim deliller ile tamam oldu.”⁹⁷

Elde ettiğimiz bu belgeden anlaşıldığına göre 5 Şaban 1304/29 Nisan 1887 yılında ilmî icâzetini alan Emin Edîb Efendi⁹⁸ şan ve şöhret peşinde koşan birisi değil farklı alanlara ait birçok ilme vukûfiyeti olan bir şahıstır. 1857 olan doğum tarihi dikkate alındığında otuz yaşında aklî ve naklî ilimleri öğretmek üzere umumî bir icâzete sahip olduğu görülmektedir.

İrfânî tasavvuf geleneğinin anlatıldığı *Tuhfetü'l-Edîb* isimli eserini, Arapça olarak kaleme alma kudretine sahip olduğu halde, sırf Arapça bilmeyen âşıkların faydalanması için Türkçe yazdığını belirtmesi⁹⁹ onun, Arapça'ya vukufiyetini göstermesi açısından dikkat çekicidir. *Futuhât-ı Mekkiyye* ve *Fusûs-ı Hikem* gibi eserleri mütâlaa etmesi irfanî yönünü ve Arapça dil seviyesini göstermesi açısından bir diğer önemli husustur.

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si, Molla Câmi'î'nin *Levâih*'i ve Mahmud Şebusterî'nin *Gülşen-i Râz*'ı gibi Farsça manzum eserleri mütâlaası, onun Farsça dil seviyesinin de yüksek olduğunu göstermektedir. Hatta bazı şiirlerini Farsça

⁹⁶ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.10^a-13^a.

⁹⁷ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.13^a.

⁹⁸ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.13^b.

⁹⁹ “Harrartühâ bi lisâni't-Türkî key yüsehîle fehmühâ ale't-tâlibîne'l- âşîkîn ellezîne lâ hazzan lehüm min lisani'l-Arabî” Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhtetü'l-Edîb*, vr.26^a.

yazması onun Farsça'daki seviyesini göstermesi açısından ayrıca önemlidir. Emin Edîb Efendi'nin hem Arapça hem de Farsça'ya olan üstün vukufiyeti, kendisiyle ilgili bilgi veren bütün eserlerde belirtilmektedir.

Arapça ve Farsça'ya vukufiyeti dışında Emin Edîb Efendi, hem dini hem de aklî ilimlerde geniş malumâtı olan bir şahsiyettir.¹⁰⁰ Bu vasfı da bahsedilen icazetle tescillenmiştir. Dînî ilimlere ve edebî kültüre vukûfiyeti, *Tuhfetü'l-Edîb*, *Tuhfetü'r-Râşid*, *Tuhfe-i Hulûsiyye* ve *Divançe* isimli eserleri incelendiğinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

“*Seyyid Emin Edîb ki, zeki, kabiliyetli, mümtaz, başarılı ve sâlih bir kardeşdir.*”¹⁰¹ şeklinde *İcâzetnâme*'de yer alan ifadeler, Emin Edîb Efendi'nin yaratılış olarak üstün meziyetlere sahip çalışkan, zeki ve hâl ehli bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifadelerden Emin Edîb Efendi'nin hocasının sevgisini ve takdirini kazandığı anlaşılmaktadır.

Bazı kaynaklarda, Emin Edîb Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu ve tahsilinin bir kısmını burada tamamladığına dair bilgiler olsa da¹⁰² burada geçirdiği tahsil hayatıyla ilgili elimizde ayrıntılı bir bilgi yoktur.

Emin Edîb Efendi düzenli bir şekilde medrese tahsili görmesine rağmen, zâhirî ilimleri tenkitten de geri durmamıştır. Ona göre zahirî ilimler, “kıl ve kâl”den ibarettir. Asıl değil gereksiz teferruat bilgisi içermektedir. Emin Edîb Efendi'ye göre medresede öğretilen zâhirî ilimlerle, tevhîd, muhabbet ve vuslat gerçekleşmez. Oysa ilim öğrenmenin ana gayesi tevhîde kavuşmaktır. Ona göre medresede öğretilen ilimler şüpheyi ve vesveseyi artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Onun eleştirdiği diğer konu ise, dinî ilimlerin temeli kabul edilen Arapça'nın kaidelerini belirleyen sarf ve nahiv ilminin uzunca bir zaman okutulması, öğrencilerin sarf ve nahiv bilgisine boğularak ana gayeden uzaklaştırılmasıdır. Bu düşüncesini şu şekilde seslendirmektedir:

Nice bir kâl ü yekûl ü nice bir güft ü şenîd,

Sînemiz bezm-i muhabbetde kebâb eyleyelim.¹⁰³

¹⁰⁰ Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.I, s.284.

¹⁰¹ Bk. Kırımı, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.4b,13^b.

¹⁰² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.13.

¹⁰³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

Nice bir medrese-i vesvese ondan geçelim,
Zühd ü seccâdeyi hem rehn-i şarâb eyleyelim.¹⁰⁴

Nice bir sarf u nahv mahv ile mu'tâd olalım,
Ömrümüz sarf-ı reh-i bir şeh-i şâb eyleyelim.¹⁰⁵

Medâris içre ey dil gûşe-gîr-i ye's ü hırmânım,
Edîb eyler mi ol baht-ı habîsim i'tidâl peydâ.¹⁰⁶

Yukarıda verilen beyitlerden de anlaşılacağı üzere Emin Edîb Efendi'nin medrese eğitimine getirdiği temel tenkit burada verilen eğitimde "aşk"a yer verilmemesidir. Oysa Emin Edîb Efendi'ye göre aşk önemlidir. Eğitimde aşkın yer almaması büyük bir eksiklikler. İleriki bölümlerde daha detaylı değinileceği üzere Emin Edîb Efendi dînî ve tasavvufî anlayışını aşk ile temellendirmiştir. Ona göre Allah'a vuslat aşk ile gerçekleşir. Varlık aşk sayesinde meydana gelmiştir. Aşktan yoksun ve sadece akılla yetinilen aklî ilimler, Allah'a vuslatta yeterli değildir. Aşk ruhu, bilgi ise akli beslemektedir. Emin Edîb Efendi bilgiyi temsil eden akli değil, ruhu temsil eden aşkı tercih etmektedir. Emin Edîb Efendi'nin bu yaklaşımı, Fuzûlî'ni (ö.963/1556) şu meşhur beytini hatırlatmaktadır:

Aşk imiş her ne var âlemde,
İlim bir kîl u kâl imiş ancak.¹⁰⁷

Emin Edîb Efendi'nin hemen hemen bütün şiirleri, "aşk"ı ifade etmektedir. Aşkı içermeyen şiiri yok gibidir. Ona göre tasavvuf aşk demektir. Hayatının uzunca bir kısmını zahirî ilimleri tahsil etmekle geçiren Emin Edîb Efendi tahsil sırasında öz ifade etmeyen ilimlerden, akıl ve mantığın vesveselerinden bunalmıştır. Herşeyi mantıkla anlamlandırma çabası Emin Edîb Efendiyi

¹⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

¹⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

¹⁰⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.119.

¹⁰⁷ Fuzûlî, *Rind ü Zâhid*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, haz. Kemâl Edîb Kürçüoğlu, Ankara 1956, s.3.

yormuştur. Aşkın sıcak ikliminde konuların anlamlandırılması onun için önemlidir. Bu düşüncesini gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Fenn-i mantıkla me‘ânî kılalim bahsini terk

Nutk-ı mânâ-yı Edîbâ mey-i tâb eyleyelim¹⁰⁸

Emin Edîb Efendi melâmî anlayışa sahip rind meşreb bir şahsiyettir. Bu anlayışta, zâhirin çok da önemi yoktur. Önemli olan bâtındır, insanın iç âlemdir. İnsanın iç âlemini düzenleyen ve mâsivayı yok eden iksir “aşk”tır. Anlaşıyor ki Emin Edîb Efendi, öğrencilik yıllarında yoğun bir şekilde cezbe ve aşkı yaşamıştır. Aşka yer verilmeyen medreseden ayrılmış ve tasavvufun sıcak eğitimine kendisini teslim etmiştir. Emin Edîb Efendi’nin benimsediği melâmî anlayışta riyadan uzak durmak esastır. Her şeyin başı ihlastır. Şöhret, bu anlayışın mücadele ettiği bir afettir. Emin Edîb Efendi benimsediği bu anlayışa uygun olarak şöhretten uzak olmak için medreseyi bile terk etmiştir. İcâzet sorunu yaşamasında bu anlayışı etkili olmuş olmalıdır. Emin Edîb Efendi bu hassasiyetini şu şekilde beyan etmektedir:

Süvâr-ı neng ü nâm olma medâris içre terkin ver,

Edîb erbâb-ı aşk terk-i edeble dehre rüsvâdır.¹⁰⁹

Başka bir beyitte insanın şöhret için ilim tahsil etmemesi, şöhretten kaçınması ve şöhretin insanın maneviyatını mahv eden büyük bir felaket olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Bilirim şöhret-i halk âfet imiş,

Kendimi peyrev-i âfet edemem.¹¹⁰

Yukarıda verilen beyitlerden Emin Edîb Efendi’nin uzun yıllar medreseye devam ettiği aklî ve naklî ilimleri tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu verilen eğitim kendisini tatmin etmemiştir. Ona göre bu öğretilen ilimler kabuk seviyesindedir, ilim tahsilindeki ana gaye bunlar değildir. İlim diye sadece zâhiri ilimler ile iktifa etmek yeterli değildir. Çünkü zâhirî ilimler amaç değil araç konumunda olmalıdır.

¹⁰⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

¹⁰⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.151.

¹¹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

Emin Edîb Efendi'ye göre medrese eğitiminde temelde eksik olan şey, aşk ve kalp eğitimidir. Bu anlayışa göre Emin Edîb Efendi muhabbet ve aşktan uzak rivâyete dayalı eğitimden muzdariptir. Ona göre medreselerde okutulan zahirî dersler vesveseyi artırmakta ve maksada ulaştırmamaktadır. İlim tahsilindeki esas gaye aşk boyutunda tevhîdi yaşamaktır.

Gençlik hayatını yoğun bir şekilde ilim tahsiliyle geçiren Emin Edîb Efendi'nin hangi tarihte evlendiği ve zevcesinin kim olduğuna dâir elimizde hiç bir bilgi yoktur. Evlendiği şahsın kimliği hakkında bilgimiz olmasa da Emin Edîb Efendi'nin bu evlilikten Şefika, Azize, Fevziye ve Mediha isimli dört kızı olduğunu bilmekteyiz.¹¹¹ Erkek evladı olmayan Emin Edîb Efendi'nin çocuklarından sadece Şefika'nın doğum tarihi ile ilgili bilgimiz vardır.¹¹² Şefika'nın kaçınıcı evlat olduğu bilinmemekle beraber, 1301/1884 yılında doğduğu göz önünde bulundurulduğunda Emin Edîb Efendi'nin bu tarihten önce evli olduğu ortaya çıkmaktadır.

5. HOCALARI

5.1. Abdullah Hilmi b. Abdurrahman b. Süleyman el-Kırîmî (ö.1305/1888)

Abdullah Hilmi, talebesi Emin Edîb için düzenlediği *İcâzetnâme*'de tam ismini Abdullah Hilmi b. Abdurrahman b. Süleyman el-Kırîmî olarak vermektedir. Kendi ifadesine göre doğum yeri Kırım, istifade ve ilim tahsil ettiği yer İstanbul, ikamet ettiği yer ise Sivas'tır.¹¹³

Abdullah Hilmi Kırîmî Sivas Rüşdiye mektebinin muallimlerindedir. Umûmi bir icâzete sahip, çok yönlü bir âlimdir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber vefat tarihi Emin Edîb'in kendisine yazdığı şiirden anlaşıldığına göre 1305/1888'dir¹¹⁴

¹¹¹Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s. 81.

¹¹²Şefika'nın doğum tarihi olarak şu kayıt vardır: "Bin üçyüz bir (1301) senesi mâh-ı cemâziye'l-âhirînin on beşinci (15.) günü yevm-i Çarşamba sabahı Şefika dünyaya gelmiştir." Bk. Ek-6.

¹¹³Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.2^a.

¹¹⁴Emin Edîb Efendi'nin kendisine icâzet veren Abdullah Hilmi için yazdığı şiir:

Kılmadan cânın fedâ ermez kişi cânânıma
Ben anın'çün cânımı kıldım fedâ cânânıma

Tâ ezelden rûhum ol peymânenin atşânıdır
Sun ki sâkî ber-sebâtım ahdime peymânıma

Abdullah Hilmi Kırîmî üç koldan icazet silsilesine sahiptir. Birinci koldaki hocası, Seyyid Ahmed Tâhir er-Rüşdi b. Ali b. Şaban (ö.?)’dir.¹¹⁵ İkinci koldaki hocası Müftizâde ve Ayaklı Ketencâne olarak bilinen, es-Seyyid Muhammed b. Yusuf el-Antâlî¹¹⁶ (ö.1223/1808)’dir.¹¹⁷ Üçüncü koldaki hocası ise eş-Şeyh el-Fâdıl es-Seyyid Muhammed Münîb Ayintebî¹¹⁸ (ö.1238/1822)’dir.¹¹⁹ Abdullâh Hilmi bu üç icazet silsilesinin dışında birinci silsilede yer alan Müftizâde olarak bilinen Muhammed Sâdık el-Erzincânî’nin (ö.223/1808)¹²⁰ fıkıh ve tefsir ilmine ait icâzet silsilesini de vermektedir.¹²¹ Emin Edîb Efendi, hocası Abdullah Hilmi’den icâzet almakla, bu üç ayrı icâzet halkasına ve ayrıca Müftizâde’nin fıkıh ve tefsire ait icâzet silsilesine dâhil olmuş olmaktadır.

Abdullah Hilmi’nin Kırım’lı olması, tahsilini de İstanbul’da yapmasına rağmen Sivas’a ne zaman geldiğine ve niçin Sivas’ı mesken edindiğine dair elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Abdullah Hilmi Kırîmî, ilim için sarf ettiği nefesleri hayatının en kıymetli zamanları olarak kabul etmektedir. İlim için çok sıkıntılara katlandığını, Emin Edîb Efendi’ye verdiği *İcâzetnâme*’de açıkça beyan etmektedir.¹²²

İcâzetnâme dışında başka kaynaklarda hakkında bilgi bulamadığımız Abdullah Hilmi ilmin yüceliğini şu şekilde ifade eder: “İlim, yakîn, fazilet ve irfan yerleşmiş inci ve korunmuş bir hazinedir. Nur, ilimle tecelli eder ve her mübhemi giderir. İlim sahibi âlim, âlemin örneği olur. Bu melekeye sahip olan insan, meleklerle üstün olur. Kıymeti, feleklerin üzerine çıkar.”¹²³ İlimin yüceliğini başka

Şükr buldum devlet-i fazl-ı nigâr-ı merhabâ
Kabirime ihlâs u zıkr ile gelen yârânıma

Hâce-i Rüşdiyye Abdullâh Hilmi’ydi adım
Bak Edîb şimdi bekâ dârındaki cevânıma (1305/1888) Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.193; Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.197.

¹¹⁵ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.5^b-6^b.

¹¹⁶ Hakkında geniş bilgi için Bk. Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz.: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yay. İstanbul Tarihsiz, c.I, s.243.

¹¹⁷ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.6^b-7^a.

¹¹⁸ Hakkında geniş bilgi için Bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.I, s.406-407.

¹¹⁹ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.7^b-8^b.

¹²⁰ Hakkında geniş bilgi için Bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.I, s.404.

¹²¹ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.8^b-9^b.

¹²² Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.2^a.

¹²³ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.2^a.

bir ifadeyle Şu Şekilde beyan etmektedir: “*Cehalet, rezilliĒin aslıdır. İlim ise faziletlerin anasıdır. İlmî elde eden, bütün nimetlere nâil olur.*”¹²⁴

Abdullah Hilmi Kırîmî ilim tahsili için en gerekli olanı; âfetlerden kurtulmuş “akl-ı selim” olarak görür. Bu görüşünü de Şu Şekilde ifade eder: “*İlim tahsil için en gerekli olan âfetlerden kurtulmak ve akl-i selîm sahibi olmaktır. Ne zaman ki akıl, evham yularından kurtulamadı; o zaman vehimlerin, onu, hataya dŐrdĒn görürsün.*”¹²⁵

Hayatını ilme adayan Kırîmî, Ērencisi Emin Edîb Efendi’nin iyi yetiŐmesi için elinden gelen gayreti göstermiştir. Ona ilmin herŐeyden üstün olduĒu fikrini aŐılamıŐ, ondan ilmî çalıŐmalarına ömrünün sonuna kadar devam etmesini istemiŐ ve ilim tahsili için geçirilen zamanın en güzel zaman olduĒunu ifade etmiştir.

5.2. Abdulkâdir-i Gulâmî (.1303/1886)

Kaynaklarda Emin Edîb Efendi’nin Farsça Ēretmeni olarak Abdulkâdir-i Gulâmî (.1303/1886) zikredilir.¹²⁶ Abdülkâdir-ı Gulâmî, 1271-1303/1854-1886 yılları arasında yaşamıştır. Kerkük’ten Sivas’a gelen Abdurrahman Halis Kerkkî’nin (.1275/1858) halifelerinden Mr Ali Baba’nın (.1299/1882) oĒludur.¹²⁷ Gulâmî ilk eĒitimi babasından almış, AltınoĒlu Mehmet Efendi’nin derslerine devam etmiş, İhramcızâde Mehmet Efendi’den de icazet almıştır.¹²⁸

Abdulkâdir-i Gulâmî, Kâdiriyye tarikatının Hâlisiye koluna baĒlıdır. *Tâcu’l-Muhakkıkîn*, *Mi’râcu’l-MŐtâkîn* ve *Dîvân*’ından oluşan üç eseri mevcuttur. *Dîvân*’ı basılmıŐ olup diĒer iki eseri basılmamıŐtır. *Dîvân*’ında Türkçe Şiirlerinin yanı sıra Arapça ve Farsça Şiirler de bulunmaktadır. Gulâmî, ehl-i

¹²⁴ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.3^b.

¹²⁵ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.3^b.

¹²⁶ Bk. Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s. 81; AŞkun, *Sivas Şairleri*, s.196.

¹²⁷ Bk. Mehmet Arslan, *Sivaslı Gulâmî Dîvânı*, Asitan Yay., Sivas2009, s.1; İsa İsmail Çelik, “Bir Sufi Şair: Abdülkâdir-i Gulâmî (1271-1303/1854-1886)”, *Atatürk . Trkîyat AraŐtuma Dergisi*, Sayı: 42, Erzurum 2010, s.97; Betül Karakaya, *Abdülkâdir Gulâmî’nin Hayatı Ve Tasavvufi Düşüncesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2008, s.25.

¹²⁸ Arslan, *Sivaslı Gulâmî Dîvânı*, s.1; Betül Karakaya, *Abdülkâdir Gulâmî’nin Hayatı Ve Tasavvufi Düşüncesi*, s.16,27.

sünnet itikadına bağlı ve İslâm dininin ahkâmına riayet hususunda azamî hassasiyet gösteren bir mutasavvıf şairdir.”¹²⁹

Gulâmî, Sivas’ın ilk maarif müfettişlerinden olup bir süre de muallimlik yapmıştır. Babasının vefatı üzerine memuriyeti bırakarak tarikatın postnişini olmuştur. Abdülkâdir-i Gulâmî, 17 yaşındayken *Divân*’ını tamamlamayı başarmıştır. Henüz 17 yaşında olan birisinin Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler bulunan bir *Divân*’ı tamamlaması, onun son derece zeki, çalışkan, kültürlü ve bilgili olduğunu göstermektedir.¹³⁰

Abdülkâdir-i Gulâmî, yakın dostu Emin Edîb Efendi’yi Farsça konusunda üst seviyede yetiştirmiştir. Gulâmî ise Farsça’yı babası Mûr Ali Baba’dan öğrenmiştir.¹³¹ Farsça vukûfiyeti yüksek seviyeye ulaşan Emin Edîb Efendi, üstadı Abdülkâdir-i Gulâmî gibi Farsça şiirler yazmıştır.¹³² Onun uzun yıllar Askerî Rüştîye’de Farsça öğretmenliği yapması, bu dile karşı hâkimiyetini geliştirmiştir. Emin Edîb Efendi’nin *Divan*’ında kaleme aldığı müstakil dört adet Farsça şiir bulunmaktadır. Burada bütün şiirlerini zikretmek araştırmanın hacmini genişleteceğinden sadece bir şiirini vermek Emin Edîb Efendi’nin Farsça’ya hâkimiyetini göstermesi açısından yeterlidir:

Dî yâr merhabâ goft înest kâmrânî
Ey dîde eşk-i mey rîz ez-behr-i şâdmânî

Ez-nokta-i dehâneş porsîdem ez-nigâneş
Goftâ rumûz-ı gaybü’l-gaybest nükte-dânî

Bî-ışk nîst mümkin ezhâr-ı vasl çîden
Hidmet be-bend zâhid bâ-ışk-ı dil-sitânî

Her k’û zi-gîsuvân dîd ebrûyet leyletü’l-îd
Goft el-hilâl vallâhi ey mihr-i âsumânî

¹²⁹ Bk. İsa İsmail Çelik, “Bir Sufî Şair: Abdülkâdir-i Gulâmî (1271-1303/1854-1886)”, *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırma Dergisi*, Sayı: 42, Erzurum 2010, s.97.

¹³⁰ Çelik, “Bir Sufî Şair: Abdülkâdir-i Gulâmî (1271-1303/1854-1886)”, s.100; Karakaya, *Abdülkâdir Gulâmî’nin Hayatı Ve Tasavvufî Düşüncesi*, s.28; Arslan, *Sivaslı Gulâmî Divânı*, s.4.

¹³¹ Karakaya, *Abdülkâdir Gulâmî’nin Hayatı Ve Tasavvufî Düşüncesi*, s.19.

¹³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.11.

Geştem zi-fıkr-i vaslet şeydâ-yı deşt-i hicrân
Men ez-tü inçoninem hâlâ zi-men nihânî

Mî-reft ber-zebânem çün Mûsi “Rabb erinî”
Âmed zi-hâtif-i ‘ışk âvâz-ı “len terânî”

Her sû devem zi-şevket ez-tü nişân nebînem
V’în turfe-ter ki cânâ der-her kocâ ‘ıyânî

Germî reved ez-în sû ân hatt u hâl ü ebrû
Çün kûdek ez-kafâyeş ber-âverem figânî

Tersem müyesseret nîst vasl-ı ruheş Edîbâ
K’ender fezâ-yı şevkeş meşgûl-i in ü ânî¹³³

Kaynaklarda Emin Edîb Efendi’nin Farsça muallimi olarak Gulâmî’nin dışında, başka bir isim zikredilmemektedir. Gulâmî’nin vefat tarihi 1303/1886 yılı dikkate alındığında, Emin Edîb Efendi, Farsçayı yirmi dokuz yaşından önce öğrenmiş olmalıdır. Emin Edîb Efendi müstakil Farsça şiirlerinin dışında Molla Câmî gibi bir büyük âlim ve edibin Farsça şiirine de tahmis yapmıştır. Emin Edîb Efendi’nin Molla Câmî gibi bir ismin şiirine tahmis yapma kudretini göstermesinde Gulâmî’nin emekleri büyük olmalıdır.

5.3. Babası Osman Efendi (ö.1300/1883’den sonra)

Emin Edîb Efendi’nin hem babası hem de hocası olan Hâfız Osman Efendi hakkında sınırlı bilgiler mevcuttur. İlk kaynaklardan birisi olan Cem Aşkun’un Osman Efendi hakkında verdiği bilgi, üç beş satırı geçmemektedir. Aşkun’un beyanına göre, Emin Edîb Efendi’nin babası Osman Efendi şairdir. Hem de “ilm-i ferâiz”i nazmen yazacak kadar kudretli bir şair ve üstün bir bilgi sahibidir. Hayat ve şahsiyetine ait bilgi edinemediğini ifade eden Aşkun, eserlerini de bulamadığı için ayrıntılı bilgi sunamadığını belirtmektedir.¹³⁴

¹³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.87-88.

¹³⁴ Bk. Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.192-193

Son zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda, Hafız Osman Efendi'nin, hayatına dair bazı bilgiler netleşmiştir. Osman Efendi'in babasının ismi İbrahim, kesin olmamakla birlikte dedesinin ismi de Fazlullah'tır.¹³⁵ Bu bilgiye göre tam ismi, Kazgancızâde Osman b. İbrahim b. Fazlullah'tır.

Osman Efendi'nin ne zaman vefat ettiğine dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte oğlu Hüseyin'nin 1300/1883'te doğduğu bilgisinden hareketle bu tarihten sonra vefat ettiği sonucu çıkarılabilir.¹³⁶

Osman Efendi'nin tesbit edilen iki eseri mevcuttur. Birisi kendi el yazısıyla yazdığı Kur'ân-Kerim nüshası diğerisi ise *Nr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz* adlı manzum eseridir. Bu iki eserinden hareketle diyebiliriz ki, Osman Efendi hat sanatında mâhirdir. Hat sanatındaki bu maharetini, Kur'ân-ı Kerim yazarak taçlandırmıştır.¹³⁷ Osman Efendi'nin istinsah ettiği bu Kur'ân-ı Kerim nüshası şu anda torunlarından Ahmed Necip Günaydın'da bulunmaktadır.

Günaydın, büyük dedelerinden olan Osman Efendi'ye ait bu Kur'ân-ı Kerim nüshasının ilk iki sayfasının (Fâtiha Suresi ve Bakara Suresinin ilk beş ayetinin) fotoğraflarını yayınlamıştır. Yayımlanan bu resimlerde Osman Efendi'nin çok mâhir bir hattat olduğu açıkça görülmektedir.¹³⁸ Ayrıca bu Kur'ân-ı Kerim'in n yaprağında, kendisinin yazdığı, aileden bazı kişilerin doğum ve ölüm tarihleri ve ayrıca bazı dua örnekleri bulunmaktadır. Aile ile ilgili bazı bilgiler bu notlardan çıkarılmıştır.¹³⁹

Kazgancızâde Osman Efendi'nin *Nr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*¹⁴⁰ isimli eseri ise mesnevi tarzında kaleme alınmış, yaklâşık dört bin beyit tutarında bir ferâiz kitabıdır. Müellif, eserin başlangıcında eserin "miras taksimi" konusunda yazılan

¹³⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.9.

¹³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.11.

¹³⁷Bk. Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s. 81; Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.10.

¹³⁸Bk. Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s.85.

¹³⁹ Bk. Ek-7.

¹⁴⁰ *Nr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz* adlı bu eser, Mehmet Fatih Köksal'ın kendi özel kütüphanesinde kayıt altında bulunmaktadır. Bu eserin dijital kopyaları, Alim Yıldız tarafından şahsımıza tevdi edilmiştir. Elde ettiğimiz bu mikrofilimlere ve Mehmet Fatih Köksal hocanın teyidini göre, bu eser, sırtı vişne çürüğü, renkli meşin kapaklar, ebru kaplı mukavva ciltli olmak üzere 102 varaktan (yapraktan) oluşmaktadır. 210x175, 150x105 mm ölçülerinde, 21 satırlı, ince beyaz kâğıda nesih yazıyla çift sütün hâlinde siyah mürekkeple yazılmıştır. Kitabın fasıl başlıkları, bazı isim ve sayılar kırmızı kalemle yazılmıştır. Ayrıca kitabın son kısmında 8 varaktan oluşan 31 soru ve cevap başlıkları da kırmızı hatla yazılmıştır. Eksiği bulunmayan nüshanın, sonunda ayrıca istinsah kaydı bulunmamasına nazaran, müellif hattı olduğu, tahmin edilmektedir.

ilk manzum eser olduğunu, kendinden önce hiç kimseye bunun nasip olmadığını¹⁴¹ şu beytiyle ifade etmektedir:

Fi'l-hakikat böyle nazma kimse himmet etmemiştir
Hüm ile'l-ân mislinî hiç kimse sebkat etmemiştir.¹⁴²

Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz isimli eseri gösteriyor ki Hattat Osman Efendi, fıkıh alanında zirve mertebeye ulaşmış bir âlimdir. Osman Efendi bu eserde fıkıhın en zor konuları arasında kabul edilen miras taksimini manzum olarak anlatmıştır. Bu konunun mensur olarak bile anlatılması güç kabul edilirken, Osman Efendi'nin bu konuyu manzum olarak kaleme alması ilminin yanısıra şairliğinin de çok yüksek bir seviyede olduğunu göstermektedir. Araştırmalar gösteriyor ki Emin Edib Efendibabası Hafız Osman Efendi'nin ilmine vâris olduğu gibi şairliğine de vâris olmuştur.

Kitabın ilk varakında şu ibareler yazılıdır: “ve fi'l-hadîsi ennehû sallâhü aleyhi ve selem kâle: “Hayruküm ba'de'l-mieteyni haffü'l-hâz”, “kâlû vemâ haffü'l-hâz”, “kâle men lâ ehlen lehû velâ ıyâle lehû”¹⁴³ (Nebî (s.a.v) şöyle buyurdu: “İkiyüz yıldan sonra sizin en hayırlınız “haffü'l-hâz” olanınızdır. Nebî'ye (s.a.v) dediler ki; “haffü'l-hâz” ne demektir? Nebi (s) şöyle buyurdu: Eşi ve çocukları olmayandır.)

Aclûnî'nin beyanına göre bu hadis,¹⁴⁴ Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inde merfu' olarak rivayet edilmiştir. Rivâyet, “fi ra'si'l-mieteyn” olarak değil, “ba'de'l-mieteyn” şeklinde meşhur olmuştur. Bazı muhaddislerin bu rivayet hakkında zayıf, hatta mevzu' dediklerini beyan eden Aclûnî, benzer manaları ifade eden bazı rivayetleri de kitabına almıştır. Ona göre bu rivayet eğer sahih ise ileride vuku bulacak fitne günlerine işaret etmektedir.¹⁴⁵ Osman Efendi'nin sahihliği konusunda söz söylenen bu rivayeti, kitabına almasındaki gaye, muhtemelen,

¹⁴¹Osman Efendi'nin bu ifadesinden miras konusunda Türkçe manzum eser anlaşılmalıdır. Çünkü Ya'kûb Çerhî'nin (ö.1447) eserleri arasında Risâle der İlm-i Ferâiz (Kitâbü'l-Ferâiz)adlı eseri vardır. Çerhî, bu eseri ayrıca oğlu Mecdüddîn Muhammed için nazma çekmiştir. Bk. Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı Görüşleri Tarikatı*, İnsan Yay., Dördüncü Baskı, İstanbul 2012, s.152.

¹⁴² Kazgancızâde, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr.2^a.

¹⁴³ Kazgancızâde, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr.1^b.

¹⁴⁴ Bk. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs 'ammâ İştêrehü mine'l-Ehâdis-i 'ale's-Sünneti'n-Nâs*, Beyrut 1351, c.I, s.464, hadis no:1235.

¹⁴⁵ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, c.I, s.464.

malın şer'î hukuka göre taksim edilmediğinde fitneye sebep olacağını beyan içindir.

Kitabın ilk satırı besmele ile başlar ve “bihî neste‘înü” ifadesiyle bu satır tamamlanır. Daha sonraki gelen satırlar ise şu şekildedir:

Nâm-ı pâkiyle Hudâ'nın oldu çünkü ibtidâ
Nef'-ı 'âm makbûl olarak mübteğâdır intihâ¹⁴⁶

Hafız Osman Efendi, esere ad olarak *Nûr-i Fâiz Nazm-ı Ferâiz* ismini verdiği de şu beyitlerde ifade etmektedir:

Nûr-i Fâiz Nâzm-ı Ferâiz dîdim nâmı ey ehî
Ve fetkî hasr eyle neşre eyle ikdâm sen dahî
Olma dünyaya harîs koyup gidersin âkıbet
Yol uzak nâdim olursun eyle zuhr-i Âhîret¹⁴⁷

Eser, soru ve cevap kısımlarından sonra “Münâcât ve Târîh Li'n-Nâzım”¹⁴⁸ isimli on iki beyitten oluşan bir münâcâatla tamamlanmıştır. Eserin en sonunda rakamla ve nazımla Osman Efendi tarafından 1280/1863 yılında

¹⁴⁶ Kazgancızâde, *Nûr-i Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr. 2^a.

¹⁴⁷ Kazgancızâde, *Nûr-i Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr.2^b.

¹⁴⁸ Münâcât ve Târîh Li'n-Nâzım

Hamdü lillâhi avn-i Hakk'la buldu manzûme hitâm.

Hak'dan isterim ânı makbûl ede beyne'l-enâm.

Bezî-i makdûr eyledim teshîline hayli zamân.

Müstefîd olan zevâtta müstemend oldu hemân.

Yâd edeler nâzımı ezkâr-ı sâliha ile.

Şâd edeler ruhunu tekrâr-ı Fâtiha ile.

Fahr-ı âlem hürmetine Ey Kerîm-i zü'l-minen.

İki âlemde bize bahş et selâmet ez-mihen.

Âl u evlâdına tevfiğin müdâm eyle refîk.

Bahr-i irfân ve ulûmda onları eyle ğarîk.

Mâl ile câh ile dünya ehli eder iftihâr.

İlim ile irfân ile onlar olalar behre-dâr.

Ömrümüz âhir olup dünyâdan oldukda cüdâ.

Şerbet-i câm-ı şehâdet rûzî kıl bize Hüdâ.

Gûs-ı rihlet çalınıp didikde dâî er-rahîl.

Hüs-ni hâtime ile hatm eyle bizi ey vekîl.

Kılmadım bir zerre hayrât ömrümü ettim hebâ.

Pişgâh-ı rahmete isyân ile geldim şehâ.

Ol Habîb'in hürmetine Yâ Kerîm Yâ Rahîm.

Ver necât cümle hatarlardan bizi eyle selîm.

Rûh-ı pâkine onun yüz bin salât ile selâm.

Hem dahî âline eshâbına ola pür-devâm.

Cümle bu mısraların evvelki harflerin tamâm.

Cem edersen nazmıma târîh olûr temme'l-keâm. Bk. Kazgancızâde, *Nûr-i Fâiz Nazm-ı*

Ferâiz, vr.100^b-101^a.

tamamlandığına dair not düşülmüştür.¹⁴⁹ Bu tarih kaydından anlaşılıyor ki, Osman Efendi bu eseri tamamladığında mahdumu Emin Edîb Efendi 6-7 yaşları arasında bir çocuktur.

Osman Efendi eserin “Münâcât” kısmında bu eseri yazmak için çok uğraşı verdiğinden, istifâde eden zevâtın kendisini hayırla anmalarını temenni ettiğinden bahsetmektedir. Osman Efendi, çocuklarının irfan denizine dalarak, ilim irfan sahibi olmalarını temenni etmektedir. Ömrünün son anlarını yaşadığını, çok fazla bir hayır ve hasenât yapamadığını, buna rağmen Allah’ın rahmetini umduğunu ifade etmektedir. Osman Efendi’nin çocuklarının irfan denizine dalmalarını istemesi, kendisinin, tasavvufî yönünün olabileceğini göstermektedir. Ancak tasavvufî şahsiyeti hakkında bu bilgilerin dışında şu ana kadar elimizde başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Osman Efendi bu eserinde, mahdumu Emin Edîb Efendi’ye nazaran daha anlaşılır ve sade dil kullanmıştır. Konunun zorluğuna rağmen çok ustaca, şâirâne ve edîbâne ifadelerle konuyu anlatmıştır.¹⁵⁰ Böyle bir değerde manzum eserin, tozlu raflardan indirilerek en kısa zamanda, ilim sahasına sunulması gerekmektedir. O zaman Osman Efendi’nin ilmi ve edebi kişiliği daha açık bir şekilde ortaya konulmuş olacaktır. Burada yeri gelmişken şu hususu vurgulamak

¹⁴⁹ Kazgancızâde, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr. 101^a.

¹⁵⁰ Osman Efendi’nin ilmî ve edebî kuvvetini gösteren bazı örnek beyitler:

Hakk kitâbında beyân olan furûz altı olur.

Biri nısıfdır onu kızı hem zevci ve hem bacı alır.

Birisi dahî rub’dur zevc ve zevce sehmîdir.

Birisi sümün zenin ol yalnızca sehmîdir.

Biri sülüsândır ol kızlarla bacılar için.

Biri sülüsüdür ki ol evlâd-ı ümmü leh ümm için.

Biri sūdüsüdür ki ol evlâd-ı ümm nasibidir.

Hem dahî ana ile babanın ol sehmidir.

Bu sihâm sahipleri dördü ricaldır ey ricâl.

Baba dede eh li ümm dahî zevc ey nikâhsâl.

Sekizi dahi nisâdan zevce kız oğul kızı.

Hem liebebeyn bacı hem lieb anla sözü.

Hem ana bir bacı hem ana ve hem cedde dahî.

Mücmeli budur gelür tafsilî dinle ey sehî. Bk. Kazgancızâde, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr.3^a.

Başka bir örnek:

Vereseye terekenin kısmetin idem beyân.

Bir beyân ile ki şüphe kalmayup ola ayân.

İmdi verese sihâmetlerini tashîhden bulup.

Ol sihâmı tereke tamâmına darb eyleyüp.

Hâsıl olan meblağ-ı tashîha taksîm olunur.

Hâric-i kısmet o vârisin nasîbi kılınur.

Tashîh ile tereke beyinde tebâyün vükû’.

Bulsa işbu kâide beyne’l-avâm bulmuş şuyû’. Bk. Kazgancızâde, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*,

vr.16^a.

faydalı olacaktır: İlmî ve edebî yönden yüksek böyle bir eserin varlığı, Osman Efendi'nin başka eserlerinin de olabileceğini akla getirmektedir.

Hafız Osman Efendi'nin vefat tarihi göz önüne getirildiğinde Emin Edîb Efendi'nin babasından en azından yaklaşık yirmi altı yaşına kadar istifade etmiş olmalıdır. Bu süre zarfında Emin Edîb Efendi, aklî ve naklî ilimlerin birçoğunu babasından tahsil etmiştir. Arapça başta olmak üzere fıkıh, hadis, tefsir, kelim gibi temel dini dersleri, babasının tedris halkasına katılarak öğrenmiştir. Çocukluk ve gençlik döneminde babasından aldığı eğitim Emin Edîb Efendi'nin güçlü bir âlim ve şair olmasında etkili olmuştur.

6. İNTİSÂBI

Emin Edîb Efendi Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna müntesiptir. İntisabı Muhammed Kemâhî (ö.1313/1896), Mehmed Rüşdî (ö.1285/1869), Hayyat Muhammed Vehbi (ö.1313/1896) ve Abdullah Mekkî (ö.1268/1852) kanalıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö.1242/1827) ulaşır

Emin Edîb Efendi'nin halef olarak irşad makamı görevini devraldığı şeyhi Muhammed Kemâhî'nin (ö.1312/1896) doğum tarihi kesin olmamakla birlikte 1231/1815 olarak belirtilmektedir.¹⁵¹ Emin Edîb Efendi, *Evrâd*'ında manzum olarak verdiği tarikat silsilesinde şeyhinin ismini Muhammed olarak kaydetmiştir.¹⁵² *Lübbü'l-lüb*, *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid* adlı risalelerin yer aldığı kitabın ilk sayfasında bulunan tarikat silsilesinde ise diğer ismi ve nisbesiyle birlikte Muhammed Şâkir Kemâhî olarak kaydedilmiştir. Bu bilgiden, şeyhin esas isminin Kemahlı Muhammed Şâkir olduğu anlaşılmaktadır.

Şeyh Muhammed Şâkir Kemâhî'nin hayatı hakkında çok fazla bir bilgimiz yoktur. İmranlı'nın Duruciye köyünde doğduğu, ilk tahsilini burada yaptıktan sonra Erzincan'a gittiği bildirilmektedir. Kemâhî'nin, Terzi Baba'nın müritlerinden olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra Zara'ya gelerek bir dergâh açtığı ve bundan sonra da Sivas'a gelerek manifaturacılık yaptığı söylenmektedir. Mezar taşına yazılan tarihten 1312/1896'da vefat ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵³ Şâkir

¹⁵¹ İbrahim Yasak, *Sivas Yatırları*, Asitan Yay., 3.Baskı, Sivas 2010, s.136.

¹⁵² Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.83^a.

¹⁵³ Mezar taşının sureti için Bk. Ek-11.

Efendi'nin naaşı Garipler Mezarlığı'nda iken bu mezarlığın kaldırılması üzerine kabri Halfelik Mezarlığı'na nakledilmiştir.¹⁵⁴

Kemâhî'nin Deliktaşlı Âşık Ruhsâtî'nin (ö.1329/1911) de şeyhi olduğu belirtilmektedir. Âşık Ruhsati bir beytinde bu durumu şöyle ifade etmektedir:

Şakir Efendi'den aldım edebi
Çalarım başımı taşa duvara¹⁵⁵

Emin Edîb Efendi şeyhini, berrak bir gönül ve feyz sâhibi bir mürşîd olarak tavsif ettiği gibi, insanlar arasında, “beyne'l-ehibbât” olarak tanındığını da ifade etmektedir.¹⁵⁶ Bu ifadeden Şeyh Muhammed Şâkir Efendi'nin tarikat anlayışını aşka dayalı kıldığını görmekteyiz. Şeyhin bu özelliği mürîdi Emin Edîb Efendi'ye tevârüs etmiş, o da, şeyhinin takip ettiği bu yoldan yürümüştür.

Emin Edîb Efendi'nin Muhammed Şâkir Efendi'ye ne zaman intisab ettiğine dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Ancak icâzet aldığı 1305/1887 tarihi göz önünde bulundurulduğunda bu tarihten önce kendisine intisaplı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tarih ve Şâkir Efendi'nin vefat tarihleri dikkate alındığında, Muhammed Şâkir Efendi ile Emin Edîb Efendi arasında en az on yıllık bir süre, mürîd-mürşîd ilişkisi olduğu görülmektedir.

Emin Edîb Efendi, 1312/1896 yılında vefat eden şeyhi Şakir Efendi'nin vefatına tarih düşmek amacıyla toplam on beyitten müteşekkil şu şiiri kaleme almıştır:

Ârif-i esrâr-ı Hak şeyh-i büzürg-vâr-ı dîn
Şeyh el-Hâc Şâkir cân-bahş-ı rûh-ı sâlikîn

İçdi vahdet bâdesin Hayyât-ı Erzincânî'den
Hicret etdi şehr-i Sîvâs'a o pîr-i nâzenîn

Mâh-ı iklim-i hakîkatken cemâl-i bâtına
Lâ-ubâlfîlikle çekmişdi sehâb-ı âteşîn

¹⁵⁴Yasak, *Sivas Yatırları*, s.136.

¹⁵⁵ Yasak, *Sivas Yatırları*, s.136.

¹⁵⁶ Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.83^a.

Âfitâb-ı feyzi tenvîr eylemişdi âlemi
Mâtemiyle kanlı yaş akıtdı çerh-i çâr-mîn

Nîk- haslet, pâk- sîret, rind- meşreb merd-i Hak
Yok hiç buğz u hased kibr ü fesâd u ucb kîn

Ehl-i zikr ü asl u fikr ü ehl-i cem ü ehl-i fark
Muhtalit herkesle lâkin vahdete olmuş karîn

Kim müşâhid idi her yerde Cemâl-i Mutlak'a
Cilve-i dildâr zâhirdi bilâ-keyf ü enîn

Kalb-i pâki hayr-cûyâ-yı gürûh-ı münkirîn
Rûh-ı sâfîsi meded-bahş-ı sunûf-ı sâdikîn

Rind meşreblikle hüsn-i sîretin kılmış nihân
Lâzım idrâk-ı kemâlâtında merd-i hurde-bîn

Çok mu târihin Edîbâ verse Şeyh-i Ârifân
Mârifetden var idi başında bir tâc-ı zerîn¹⁵⁷

Emin Edîb Efendi, şiirde geçen “Şeyh-i Ârifân” terkihiyle şeyhinin vefatına ebced hesabıyla tarih düşmüştür. Ebced hesabıyla tarih düşmeyi, Emin Edîb Efendi'nin babası Osman Efendi'nin de kullandığını görmekteyiz. Osman Efendi, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz* adlı eserinin sonunda yer alan on iki beyitten oluşan şiirin her bir mısrasının ilk harfini ebced hesabıyla hesaplayarak eserin yazım tarihini ifade etmiştir.¹⁵⁸

Emin Edîb Efendi'nin şeyhinin vefatına tarih düşmek amacıyla yazdığı bu şiirden, Şeyh Muhammed Şâkir Efendi'nin Allah'ın sırlarını bilen, hakikat makamına ermiş, âlemi aydınlatacak derecede feyz güneşine sahip, rind meşrep, her türlü kötü ahlakî vasıflardan uzak, cem' ve fark ehli, vahdet makamına erişmiş, Cemâl-i Mutlak'ı gören, şeyh-i ârifân, marifet sahibi büyük bir şeyh

¹⁵⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130-131.

¹⁵⁸ Bk.Kazancızâde, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, vr.100^b- 101^a.

olduğu anlaşılmaktadır. Bu şiirden anlaşılan diğer bir konu da, Muhammed Şâkir Efendi'nin Terzi Baba olarak bilinen Vehbi Hayyat'tan hilafet aldığı ve Sivas'a hicret ettiği'dir.

Muhammed Şâkir Efendi, Hafız Rüşdî'nin (ö.1285/ 1869) vefatından sonra postnişîn olmuş ve vefat tarihi olan 1312/1896'ya kadar da bu görevi sürdürmüştür. Şiirden Şeyh Şakir Efendi'nin hac ibadetini yapmış olduğu da anlaşılmaktadır. Halfelik Mezarlığı'nda bulunan kabrinin mezartaşına bu şiirinden bazı beyitler hakkedilmiştir.¹⁵⁹

Kemâhî'de olduğu gibi halef-selef olarak değil, mürîd-mürşîd ilişkisi olarak Emin Edîb Efendi'nin mülaki olduğu bir diğer şeyhi Hacı Hâfız Mehmed Rüşdî (ö.1285/1869)'dir. Hâfız Rüşdî, Erzincan ulemasından Pîr-i Hayyat'ın halifelerinden ve iki damadından biridir. Erzincanlı âlim Alansalı Hoca Efendi'nin oğludur. Hâlidîliğin yayılmasında önemli rol üstlenmiştir.¹⁶⁰ Hayatıyla ilgili çok fazla bilgi yoktur. Vefatı hakkında 1276/1860,¹⁶¹ 1284/1868¹⁶² ve 1285/1869¹⁶³ olarak farklı tarihler verilmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi, Hâfız Rüşdî ile tamamlanan Emin Edîb Efendi'nin silsile kaydı dikkate alındığında Emin Edîb Efendi'nin, Hâfız Rüşdî'yi gördüğü akla gelen ihtimallerdendir. Bu ihtimal doğru kabul edildiğinde Mehmed Rüşdî'nin vefat tarihinin 1285/1869 olması daha kuvvetli görülmektedir.

Abdülkâdir-i Gulâmî (ö.1303/1886), *Divân*'ında Hâfız Mehmed Efendi isimli bir şahsın vefatına beş beyitten oluşan bir şiirle tarih düşmüştür.¹⁶⁴ Muhtemelen bu şahıs Hâfız Mehmed Rüşdî Efendi'dir. Bu şiir Gulâmî'nin, Mehmed Rüşdî Efendi'ye özel bir muhabbetinin olduğunu göstermektedir. Emin Edîb Efendi de Farsça üstadı Gulâmî kanalıyla Hâfız Mehmed Rüşdî Efendi'ye özel bir sevgi beslemiş olmalıdır.

¹⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.69; Hakkedilen beyitler için Bk. Ek-10.

¹⁶⁰ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, c.I, s.XXVII.

¹⁶¹ Vehbi Yurt, *Terzi Baba ve Erzincan*, 1. Baskı, İstanbul 2011,s.61; Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s.113; Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, c.I, s.XXVII.

¹⁶² Orhan Aktepe, *Terzibaba'nın İtikadi Görüşleri*, Erzincan 2009, s.16.

¹⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.18.

¹⁶⁴ Arslan, *Sivaslı Gulâmî Dîvânı*, s.73.

Emin Edîb Efendi şeyhi Hâfız Mehmed Rüşdî Efendi için 1299/1884 yılında onbir beyitten oluşan bir şiir yazmıştır.¹⁶⁵ Bu şiirde Emin Edîb Efendi şeyhinin yüce vasıflarını ve kendisine duyduğu özlem ve hayranlığı ifade etmiştir.

Hafız Mehmed Rüşdî Efendi, Battal Hoca namıyla meşhurdur. Evi Erzincan'ın Sekbanağa Mahallesi'nde Şabanağa Camii karşısındadır.¹⁶⁶ Hayyat'ın çok yakınında bulunmuştur. Pîr de onu manen güzelleştirip zenginleştirmiştir. Mehmed Rüşdî Efendi'nin Terzi Baba'ya bağlılığı son derece kuvvetlidir. Nakillerden anlaşıldığına göre, daha çok Yazıcızade Muhammed'in *Muhammediyye* adlı eserini okuyarak irşad etmektedir.¹⁶⁷ Köyden şehre teşriflerinde bir al ata binip şehre gelinceye kadar gözleri yumuk olarak öylece istiğrak halinde bulunmuş.¹⁶⁸

Muhammediyye'nin dışında kaynaklarda Mehmet Rüşdî'nin *Mesnevî-i Şerîf*'i zikir ettirdiği ve Câmî-i Kebir'de İkinci namazından sonra hatme-i hâcegânda bulunduğu anlatılmaktadır.¹⁶⁹

Bi-hakk-ı Hâfız Rüşdî vü ol şâh,
Tarîkın a'lemi bir merd-i âgâh.¹⁷⁰

Emin Edîb Efendi, Mehmet Rüşdî için yazdığı bu beyitte, Mehmet Rüşdî'nin hafız ve ayrıca sırlara vakıf olan bir mürşid olduğunu belirtmektedir. Emin Edîb Efendi, *Evrâd*'ında manzum olarak verdiği tarikat silsilesinde de, şeyhi, Hâfız Rüşdî'yi şems/güneş olarak tavsif etmekte, onun nurunun, katı kalpleri aydınlattığını ifade etmektedir.¹⁷¹

Emin Edîb Efendi oniki yaşında iken şeyhi Hafız Rüşdî takriben 80 yaşında vefat etmiş¹⁷² ve Terzi Baba türbesine defnedilmiştir.¹⁷³

7. TARİKAT SİLSİLESİ

Emin Edîb Efendi'nin bazı farklılıklar olmakla beraber beş ayrı tarikat silsilesi kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ikisi *Evrâd*'ında, birisi *Tuhfetü'r-Râşid*'de, diğeri *Divançe*'de, bir diğeri de *Tuhfetü'l-Edîb* risâlesinin önündeki

¹⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.125-126.

¹⁶⁶ Yurt, *Terzi Baba ve Erzincan*, s.60.

¹⁶⁷ Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s.113.

¹⁶⁸ Yurt, *Terzi Baba ve Erzincan*, s.60.

¹⁶⁹ Yurt, *Terzi Baba ve Erzincan*, s.61.

¹⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

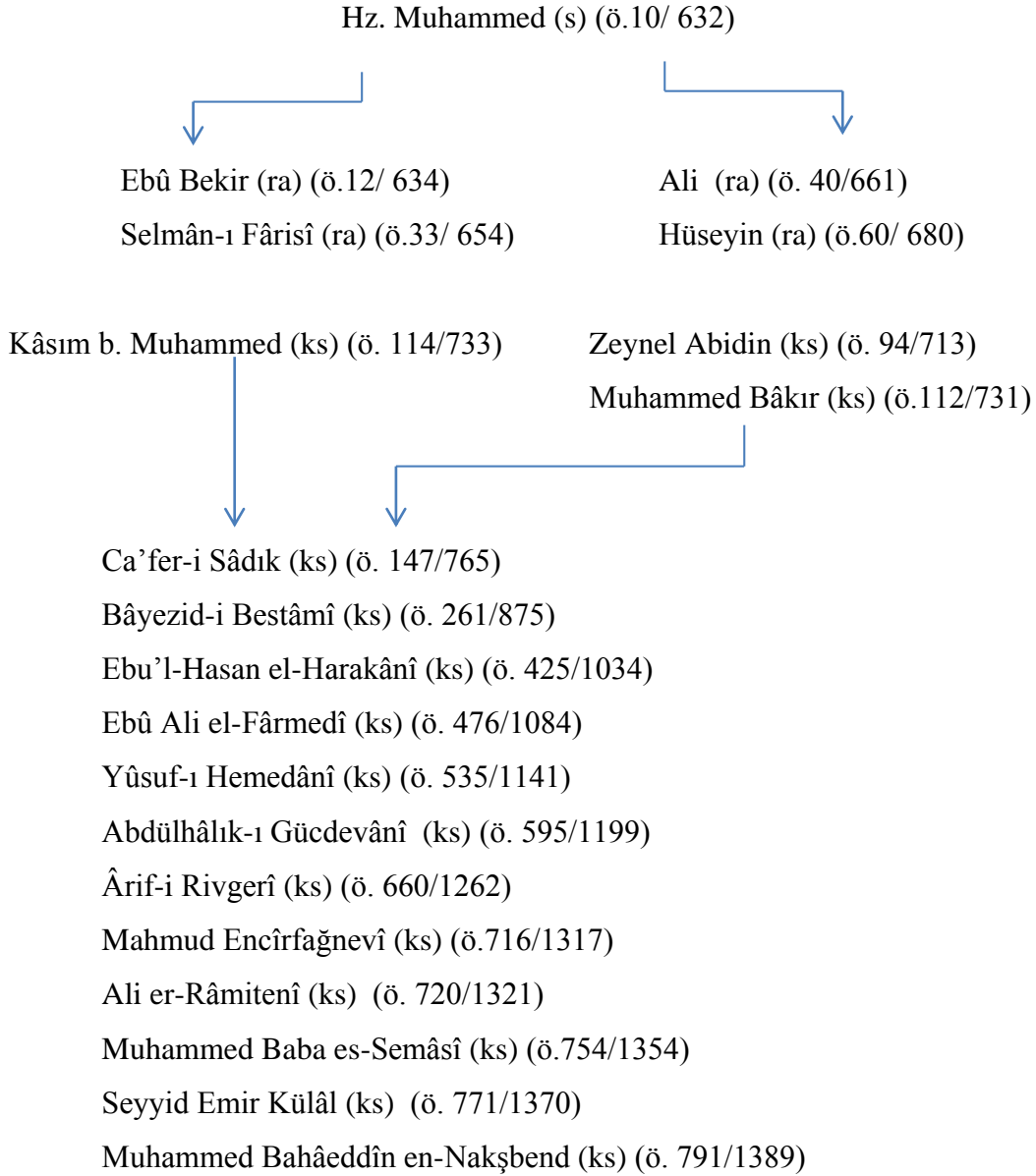
¹⁷¹ Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 82^a.

¹⁷² Aktepe, *Terzibaba'nın İtikadi Görüşleri*, s.16.

¹⁷³ Yurt, *Terzi Baba ve Erzincan*, s.61.

sayfada yer almaktadır. *Divançe*'de yer alan tarikat silsilesi¹⁷⁴ ile *Tuhfetü'r-Râşid*'de yer alan tarikat silsilesi¹⁷⁵ birbirinin aynı olduğunu göz önünde tuttuğumuzda Emin Edîb Efendi'ye ait dört adet tarikat silsisi bulunduğunu söyleyebiliriz.

Tuhfetü'r-Râşid'de yer alan Emin Edîb Efendi'nin bizzat kendim kaleme aldım dediği ve "Münâcât" olarak isimlendirdiği,¹⁷⁶ tarikat silsilesinde şu isimler yer almaktadır:

¹⁷⁴ Tarikat silsilesi, *Divançe*'de buluna şiirler arasında 26. sırada yer alır. Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.112-117.

¹⁷⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.53^a-55^a.

¹⁷⁶ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.53^a.

Alâeddîn-i Attâr (ks) (ö. 801/1399)
Yâkûb-ı Çerhî (ks) (ö.850/1447)
Ubeydullâh-ı Ahrâr (ks) (ö. 895/1490)
Muhammed Zâhid Vahşuvârî (ks) (ö. 935/1529)
Derviş Muhammed İmkengî (ks) (ö. 969/1562)
Hâcegî İmkenegî (ks) (ö. 1007/1599)
Hâce Muhammed Bâkî Billah (ks) (ö. 1013/1605)
İmâm-ı Rabbânî Ahmed-i Sirhindî (ks) (ö.1034/1625)
Muhammed Ma'sûm es-Sirhindî (ks) (ö. 1078/1668)
Muhammed Seyfüddîn es-Sirhindî (ks) (ö.1095/1684)
Nur Muhammed Bedeûnî (ks) (ö. 1134/1722)
Habîbullâh Mazhar-ı Cân-ı Cânân (ks) (ö. 1195/1781)
Abdullâh-ı Dihlevî (ks) (ö. 1239/1824)
Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ks) (ö. 1242/1827)
Abdullah-ı Mekkî (ks) (ö.1268/1852)¹⁷⁷
Hayyat Mehmed Vehbi (ks) (ö.1264/1848)
Mehmed Rüşdî Erzincânî (ks) (ö. 1285/1869)¹⁷⁸

*Tuhfetü'r-Râşid'*deki bu silsile kaydında 37 halka yer almakta ve silsile şeyh Hâfız Rüşdî ile tamamlanmaktadır. Emin Edîb Efendi'nin bu silsile kaydında kendisi ile Hâfız Rüşdî arasında yer alan şeyhi Muhammed Şâkir Kemâhî'yi zikretmemesi dikkat çekmektedir.

Divançe ve *Tuhfetü'r-Râşid* dışında, *Evrâd'*ında iki kaydın daha olduğundan bahsedilmişti. *Evrâd'*da yer alan bu silsile kayıtlarından birinin başlığı şu şekildedir: “Hâzihî hiye silsiletü't-tarîkati'l-aliyyeti'n-Nakşendiyye”.¹⁷⁹ Bu kayıt, Peygamber Efendimiz ile başlar ve Hayyat Vehbi el-Erzincânî ile tamamlanır. Bu silsile kaydında, *Divançe* ve *Tuhfetü'r-Râşid'*de Cafer-i Sâdık'ın Kâsım b. Muhammed, Selmân-ı Fârisî ile Hz. Ebû Bekir'e ulaşan silsilesi verildiği halde Cafer-i Sâdık'ın Hz. Muhammed Bakır, Hz. Zeynel Abidin, Hz. Hüseyin ile Hz. Ali'ye ulaşan farklı silsilesine yer verilmemiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Halil İbrahim Şimşek, *Halil Hamdi Dağıtânî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Nasihat Yay., Ankara 2015, s.59.

¹⁷⁸ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.53^a -55^a.

¹⁷⁹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.82^b.

¹⁸⁰ Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.81^b.

Emin Edîb Efendi bu silsile kaydında ayrıca Hafız Rüşdî ve şeyhi Muhammed Şâkir Kemâhî'nin isimlerine de yer vermemiştir.

Evrâd'da yer alan bir diğer kayıt ise besmele ile başlamakta ve “İlâhî tevesselnâ bi esmâike elletî ekamte bihâ el-ekvâne râci'l-icâbet” ibaresiyle devam etmektedir.¹⁸¹ Bu kayıta, silsileye dâhil olanlar sırasıyla numaralandırılmış ve toplam silsileye dâhil olanların sayısı 34'ü bulmuştur.¹⁸² Muhammed Kemâhî, Hâfız Rüşdî, Muhammed Hayyat, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî... ile başlayan bu silsile, Peygamber Efendimize kadar ulaşır.

Evrâd'da yer alan bu silsile kaydında *Divançe* ve *Tuhfetü'r-Râşid'de* yer almayan bir farklılık göze çarpmaktadır. O da Hâfız Rüşdî ile beraber, Muhammed Şâkir Kemâhî'nin bu silsilede yer almasıdır. Bu kayda göre, Emin Edîb Efendi, Muhammed Kemâhî'den o da Hâfız Rüşdî'den icâzet almıştır. *Divançe* ve *Tuhfetü'r-Râşid'de* yer alan tarikat silsilesini beyan ettiği şiirin, *Evrâd'*ın yazım tarihinden daha sonraki tarihte yazıldığını göz önünde tutarsak, Emin Edîb Efendi'nin bu şiire şeyhi Muhammed Kemâhî'yi neden yazmadığını anlamakta zorlanmaktayız.

Silsile ile ilgili diğer bir kayıt da, *Lübbü'l-lüb*, *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid* adlı risalelerin üçünün bir arada yer aldığı kitabın ilk sayfasında yer alan kayıttır. Bu kayıta, Hz. Muhammed (s.a.v)'den sonra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali ile başlayan iki tarikat silsilesi verilmiştir.¹⁸³

Mensur olarak yazılan Hz. Ebû Bekir ile başlayan, bu tarikat silsilesi ile *Divançe* ve *Tuhfetü'r-Râşid'de* manzum olarak yazılan tarikat silsilesi arasında farklar göze çarpmaktadır. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ile Hayyat Mehmed Vehbi arasında Şeyh Abdullah Mekkî *Divançe'deki* şiirde yer almasına rağmen mensur olarak kaydedilen bu silsilede bu isme rastlanmamaktadır. Aynı zamanda Hâfız Rüşdî, *Divançe* ve *Tuhfetü'r-Râşid'de* yer alan şiirde ismi zikredildiği halde bu mensur kayıta ismi geçmemektedir. Ancak bu mensur kayıta Emin Edîb Efendi hem kendini hem de kendinden bir önceki şeyhi Muhammed Kemâhî'nin adını açıkça silsileye yazmıştır.

¹⁸¹ İcâbet edileceğini umarak, Ey Allahım! Varlığı meydana getirdiğin Esmâ'ına bizi vesile kıl. Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.83^a.

¹⁸² Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.83^a,^b- 84^a,^b.

¹⁸³ Bu silsile kaydı için Bk. Ek-9.

Buraya kadar aktarılan tarikat silsilesi kayıtlarından, Hâfız Rüşdî'nin bazı kayıtlarda olmaması, başka bir kayıta ise Hâfız Rüşdî'nin olduğu halde, Muhammed Kemâhî'nin olmaması dikkat çekicidir. Bu iki şahsın aynı anda zikredildiği tek kayıt, Besmele ile başlayan 34 zâtın silsilede yer aldığı *Evrâd*'daki tarikat kayıdır. Bu kayda göre Hâlidiiyyr şeyhi Emin Edîb Efendi'nin Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ile başlayan ve kendisine kadar gelen tarikat silsilesi şu şekildedir:

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö. 1242/1827)
Abdullah-ı Mekkî (ö.1268/1852)
Hayyat Mehmed Vehbi (ö.1264/1848)
Mehmed Rüşdî Erzincânî (ö. 1285/1869)
Muhammed Kemâhî (Hacı Şâkir Efendi) (ö.1313/1896)
Kazancızâde Emin Edîb (ö.1337/1919)

Sonuç olarak *Evrâd*'da yer alan bu tarikat silsilesini temel kabul ettiğimizde Emin Edîb Efendi, Muhammed Kemâhî'den görevi devralmış ve postnişin olmuştur. Emin Edîb Efendi, şeyhi Muhammed Kemâhî'nin 1313/1896 yılındaki vefatından kendisinin 1337/1919 senesindeki vefatına kadar yirmi üç yıl irşad makamında kalmıştır. Bu tarihler göz önünde bulundurulduğunda Emin Edîb Efendi'nin hem postnişin olarak tarikatın başında hem de aynı anda milletvekili, muallim ve hukuk âzâlığı gibi bazı resmi görevlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Lübbü'l-lüb, *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid* adlı üç risalelerin bir arada yer aldığı kitabın ilk sayfasında Hz. Ebû Bekir kanalıyla Peygamber Efendimize ulaşan tarikat silsilesinden bahsetmiştik. Aynı sayfada ayrıca Hz. Ali'yle başlayan ve İbn Arabî ile nihâyete eren iki Ekberî tarikât silsilesi daha vardır. Bu iki Ekberî tarikat silsilesinin birincisi şöyledir:

Muhammed Mustafa (s) (ö. 10/632)
Ali el-Murtezâ (ra) (ö.40/ 661)
İmam Hasan (ra) (ö.49/670)
İmam Hüseyin (ra) (ö.60/680)
İmam Zeynelâbidin (ra) (ö. 94/713)
İmam Muhammed Bakır (ra) (ö.114/733)
İmam Mûsâ Kâzım(ra) (ö.182/799)

İmam Ali Rıza (ra) (ö.202/818)

Mâ'ruf el-Kerhî (ks) (ö.202/818)

Serî Sekatî (ks) (ö.250/865)

Ebû Kâsım Cüneyd-i Bağdâdî (ks) (ö.298/911)

Ebû Ali Ruzbârî (ks) (ö.321/933)

Ebû Ali Kâtib (ks) (ö.339/951)

Ebû Osman el-Mağribî (ks) (ö.372/983)

Ebû Kâsım el-Cürcânî (ks) (ö.449/1058)

Ebû Bekir en-Nessâc et-Tûsî (ks) (ö.486/1094)

Şeyh Ebû'l-Vefa İbrahim (ks) (ö.500/1107)

Şeyh Ebû'l-Berekât (Ebû'l-Berekât el-Bağdâdî) (ks) (ö.546/1152)

Şeyh Sa'îd el-Endülüsî (ks) (ö.588/1193)

Ebû Medyen el-Mağribî (ks) (ö.594/1198)

Muhyî'l milleti ve'd-dîn hâtemü'l evliyâ-i Muhammediyye Muhammed ibn-i Ali el-Hâtemî el- Endülüsî Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ks) (ö. 637/1240)¹⁸⁴

Emin Edîb Efendi, Ekberî geleneğin iki büyük şahsiyeti olan; Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî (ö.594/1198) İle Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 637/1240)'ye özel ilgi ve sevgi duymuş, onların fikirlerinden istifade etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin varlık konusundaki anlayışını kabul etmiş, Şeyh Ebû Medyen'in "el-Kasîdetü'l-İstiğfâriyye"sini *Evrâd*'ına dâhil ederek sürekli okumuştur.¹⁸⁵ Bu iki sūfînin, Emin Edîb Efendi üzerindeki etkisi ileriki bölümlerde daha detaylı bir şekilde ifade edilecektir. Ancak Emin Edîb Efendi'nin kaydettiği bu silsilede İbnü'l-Arabî'nin şeyhinin Ebû Medyen olduğu, Ebû Medyen'in şeyhi ise bazı kaynaklarda farklı isimler zikredilsede¹⁸⁶ Emin Edîb Efendi'ye göre Şeyh Sa'îd el-Endülüsî (ö.588/1193) olduğu açıkça görülmektedir.

Emin Edîb Efendi'nin kaydettiği, Hz. Ali'den sonra Hasan-ı Basrî ile başlayan İbnü'l-Arabî ile nihâyete eren ikinci Ekberî tarikat silsilesi de şöyledir:

Muhammed Mustafa (s) (ö.10/ 632)

Ali el-Murtezâ (k.s. ve r.a.) (ö.40/ 661)

Hasan-ı Basrî (ks) (ö.109/728)

¹⁸⁴ Bk. Ek-9.

¹⁸⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.4^a-5^b.

¹⁸⁶ Bk. Kadir Özköse, *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, Ensar Yay., Konya 2008, s.15-17.

Habîb-i Dâî Acemî (ks) (ö.121/739)
Dâvud-ı Tâî (ks) (ö. 164/781)
Mâ'rûf-ı Kerhî (ks) (ö.202/818)
Seri es-Sakatî (ks) (ö.257/871)
Ebû'l- Kâsım Cüneyd-i Bağdâdî (ks) (ö.298/911)
Şeyh Şiblî (ks) (ö.333/945)
Abdolvâhid et-Temîmî (ks)
Ebû'l-Ferec Tarsûsî (ks) (ö.446/1055)
Ebû'l Hasan Çekârî (ks)
Ebû Said Mahzûmî (ks)
Şeyh Abdulkadir el-Geylânî (ks) (ö.561/1166)
Yunus Kassar Hâşimî (ks)
Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ks) (ö. 637/1240)¹⁸⁷

Bu ikinci Ekberî taikat silsilesinde dikkat çeken İbnü'l-Arabî'nin, Abdülkâdir Geylânî ile irtibatıdır. Bu silsile kaydına göre İbnü'l-Arabî, Geylânî'nin halifelerinden Kassâr Hâşimî'den icâzet almış, Kâdirî tarikatının silsilesine dâhil olmuştur.

Fikir ve düşüncelerinde baskın bir şekilde İbn Arabî etkisi olan Emin Edîb Efendi, bu iki Ekberî tarikat silsilesiyle üveysî¹⁸⁸ olarak İbnü'l-Arabî'ye bağlandığı ve İbnü'l-Arabî'den feyizlendiği, seyr ü sülûkunu da onun vasıtasıyla yaptığı akla gelen ihtimallerdendir. Çünkü tasavvufta, vefat etmiş bulanık bir şeyhten icazet almak ve ruhaniyetinden istifade etmek kabul gören bir anlayıştır.¹⁸⁹

İbnü'l-Arabî mektebinin sâdık bir temsilcisi olan İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725),¹⁹⁰ Şeyhu'l-Ekber İbnü'l-Arabî'nin, "kendi zamanından, kıyamet gününe kadar, nice havâs-ı evliyânın ağzına, ilm-i ilâhiyyeyi nefh edeceğini" bildirmektedir.¹⁹¹ Emin Edîb Efendi'nin iki Ekberî silsileyi yazması ve eserlerinde İbnü'l-Arabî'nin fikir ve düşüncelerini savunması, ona karşı sevgi ve muhabbet

¹⁸⁷ Bk. Ek-9.

¹⁸⁸ Üveysiye, adını Veysel Karanî'den almıştır. Tasavvufî hayatta kendi kendine yetişen, daha doğru bir ifade ile, Allah'ın bir lütfü olarak bir mürşîdden el almadan kemâle ulaşan veya daha önceki asırlarda yaşayan sûfilerin manevî terbiyesi ile olgunlaşan dervişler için bu terim kullanılmıştır. Bk. Mustafa Kara, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayıncılık, Tarihsiz, s. 193.

¹⁸⁹ Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s.34.

¹⁹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, trc. H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2008, c. I, s.6.

¹⁹¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'l-Envâr*, çev. Naim Avan, İnsan Yayınları, II. Baskı, 2002, s.53.

göstermesi, Nakşbendiyye silsilesinin dışında ona karşı özel bir intisabının olduğunu akla getirmektedir.

8. TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

1298-1301/1881-1884 tarihleri arasında derlediği *Evrâd*'ını¹⁹² dikkate aldığımızda, Emin Edîb Efendi'nin 24 yaşından önce tasavvufî birikime sahip olduğu ve *Evrâd*'ını yazdığı ortaya çıkmaktadır. Şeyhi Muhammed Kemâhî'nin 1313/1896 yılındaki vefatı göz önünde tutulacak olursa, Emin Edîb Efendi şeyhinin gözetiminde seyr u sulûk eğitimi almayı sürdürdüğü, günlük okuyacağı dua ve tesbihatı kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Tarikat silsilesi bölümünde ifade edildiği gibi, Emin Edîb Efendi, Muhammed Kemâhî'nin selefi olan Mehmed Rüşdî Efendi'ye bizatihi intisap etmiştir. Bu intisapta Farsça hocası Abdülkadir-i Gulâmî'nin özel teşviki muhtemeldir. Bu intisabın kesin olarak hangi yaşta gerçekleştiği bilinmese de Mehmed Rüşdî'nin vefat tarihi dikkate alındığında intisabın 12 yaşından önce gerçekleşmesi söz konusudur. Bu bilgiler ışığında Emin Edib Efendi'nin çocukluk yaşında tasavvufî eğitim içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Emin Edîb Efendi, şeyhi Mehmed Rüşdî'nin 1285/1869 yılında vefatından sonra mürşîd-i kâmil arayışına girmiştir. Mürşîd-i kâmilde aradığı özellik, manen ölü ruhları diriltecek İsa nefesli olmasıdır. Bu devrede kendi nefsanî arzularından dolayı bir tarikatte sebat edemediğinden yakınmıştır. Bu arayış Muhammed Kemâhî'ye intisapla neticelenmiştir. Aşağıdaki beyitler Emin Edîb Efendi'nin bu arayış devresindeki duygularını ifade etmektedir:

Eyledi mâr-ı hevâ râhımı sed
Olmadım sâlik-i râh-ı sermed

Sâki yok elde de câm-ı Cem yok
Nefh-i rûh eyleyecek Îsâ-yı dem yok

¹⁹² Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.25^a, 64^a.

Âh kim bir tarîk-i eslem yok
Cân esrârına bir mahrem yok.¹⁹³

İlgili beyitlerde Emin Edîb Efendi, nefsânî isteklerinin yoluna sed çektiğini, sâlik olma arzusuna koyulduğunu, mânen ölü ruhları diriltecek İsa nefesli bir er arayışına giriştiğini, içini dökecek bir sırdaşa ve kendisini selamete ulaştıracak bir tarikata ne kadar çok ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.

Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî anlayışının alt yapısında şeri'ata bağlılık ve ehl-i sünnet itikadı yer alır. *Tuhfetü'r-Râşid* isimli eserine kaydettiğine göre sâlikin şeri'ata bağlı ve ehl-i sünnet inancına sahip olması gerekir. Ona göre, tevhîdin sırrına ancak farzlarla beraber nafil ibadetleri yerine getirmekle ulaşılır. Sâlikin, terakki edebilmesi için dinin temel prensiplerine uyması gerekir.¹⁹⁴

Nakşbendiyye tarikatında ehl-i sünnet inancına bağlılık hep vurgulanmıştır. Nakşbendiyye meşâyihından Ubeydullâh-ı Ahrâr (ö. 895/1490) bu duruma şu sözüyle beyan etmektedir: "Eğer Hâcegân tarikatı dervişlerinin itikadının ne olduğunu sorarlarsa de ki ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadıdır."¹⁹⁵

Ehl-i sünnet ve'l-cemaat itikadını benimseyen Emin Edîb Efendi'nin amelî ve itikadî olarak hangi mezhebi benimsediğine dair elimizde kesin bir ifade mevcut değildir. Ancak, *Evrâd*'ına İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'ye (ö.150/767) ait tesbihât ve duaları alması, onun Hanefî mezhebini benimsediğine delâlet etmektedir.¹⁹⁶ Emin Edîb Efendi'ye göre, Hakk'a tâlib ve Hak âşığı olan mürîde gerekli olan hukuk-ı şer'ıyyeye riâyet ve cemâl-i Vahdet'in zuhûruna mânî olan her şeyi kalpden çıkarmaktır.¹⁹⁷ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Emin Edîb Efendi, mürîdlerine iki hususu tavsiye etmektedir. Bunlardan birisi kalp tasfiyesi diğeri ise şer'î hükümlere riâyettir. Hakikate ulaşmanın temeli şeri'attır. Hakikate ulaşmak ancak Hz. Peygamber'in rehberliğinde gerçekleşebilir. Eserlerinde yer yer görüşlerine yer verdiği¹⁹⁸ Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) tasavvuf ilmini Kur'an ve Sünnet ile mukayyet olduğunu açıkça belirtmektedir.¹⁹⁹

¹⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.90-91.

¹⁹⁴ Kazancızâde, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52a-b

¹⁹⁵ Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı*, s.338,342; Hamid Algar, *Nakşibendilik*, İnsan Yay., 1.Baskı, İstanbul 2007, s.231.

¹⁹⁶ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edib*, vr.76^a-78^b.

¹⁹⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edib*, vr.28^a.

¹⁹⁸ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.46^a, 50^a.

¹⁹⁹ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. II, s.214.

İmâm-ı Rabbânî'ye (ö. 1034/1625) göre ruh, sır, hafî ve ahfâdaki tüm kemâlât ancak Hz. Peygamber'e (s) tabi olmakla elde edilir.²⁰⁰ Emin Edîb Efendi bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

Rasûlünle bizi sen kıldın irşâd,
Cihânı şer'î ile kıldın âbâd.

Şerîat arşının sultânı Ahmed,
Hakîkat râhının burhânı Ahmed.

Onun ile hâsıl olur her merâm,
O olmazsa her iş kalır nâ-tamâm.

Ne istersen onunla iste hemân,
Odur hâdi-i râh-ı genc-i nihân.

Duâlar onunla felekden geçer,
Ki bâlâ-yı arş içre mesken eder.²⁰¹

Emin Edîb Efendi sünnet temelli tasavvuf anlayışını savunmaktadır. O, *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde bu hususu şu şekilde beyan etmektedir: “*Sünnetlere ittibâ ve o sünnetlerle ahlaklanmak gerekir. Basiret gözünü açıp Hak'dan başka ispat edilmiş mevcûdâtı noksan kabul etmek lazımdır. Seyr u sülûka bu şekilde devam edilirse 'mahv' derecesine gelinir, mâsivâ denilen şey, bütünüyle nazardan yok olur. Ve böylece Hak'dan başka bir şey görünmez olur. Bu şekilde tevhîd, nâkıs iken kemal bulur.*”²⁰²

²⁰⁰ Rabbânî Ahmed b. Abdülehad es-Serhendî el-Fârukî en-Nakşebendî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, haz. Yâr Muhammed el-Cerîr el-Bedhaşî et-Tâlikânî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, c.I, s. 77.

²⁰¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195; Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.35^b.

²⁰² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.41^a.

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, tarikâtın, şeri'at ağacından çıkmış dallar, marifetin ise bu dalların yaprakları olduğunu söylemektedir²⁰³. Emin Edîb Efendi de şeyhi Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî gibi şeri'atsız marifetin mümkün olmayacağı bilincindedir. Tahkîk ve marifetin aslının şeriat olduğunu çok iyi bilmektedir. Ona göre bu alanlarda terakkî ancak şeri'ata bağlılıkla mümkündür. Emin Edîb Efendi bir şiirinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

İhvânına nush eyle tarîk-i Hakk'a sevk et,
Meydân-ı şerîatda nezîr gâhî beşîr ol.
Şîr-i amelin gürbe-i taklîde yedirme,
Sahrâ-yı hakâyıkda dilâ pey-rev-i şîr ol.
Bahsetme bu bilmezlikle sırr-ı kaderden,
Tahkîke eriş vâkîf-ı esrâr-ı kadîr ol.²⁰⁴

Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî anlayışında öne çıkan bir diğer husus "tehzîb-i ahlâk" anlayışıdır. Bu anlayışa göre sâlikin amacı kötü ahlâkı terk edip güzel ahlakla müzeyyen hale gelmektir. *Tuhfetü'r-Râşid*'de bu hususu vurgulayan Emin Edîb Efendi, seyr u sülûkun ana gayesinin ahlâkı güzelleştirmek olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, sâlik, ef'âl ve akvâlini müzeyyen kılmak için bu manevî yolculuğuna devam etmelidir.²⁰⁵

Düşmüş insân behîmî hulk bir bed-tînete,
Devdir aldanmayın âdemî de dense adına.

Âdemiyyet özledir yok îtibârı suretin,
Rağbet etmez müşteri cevzin çürük efradına.²⁰⁶

Emin Edîb Efendi, bu mısralarda güzel ahlâkın önemini vurgulamaktadır. Ona göre kötü ahlâka sahip olanlar her ne kadar insânî surette görünseler de onlar gerçekte insan değildirler. İnsanlık özdedir, surette değildir. Çocukların güzel ahlâk esasına göre yetiştirilmesini savunan Emin Edîb Efendi'ye göre kötü ahlak sahipleri bu dünyada birkaç gün şen olsalar da sahip oldukları kötü ahlâk, âhirette,

²⁰³ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidî Tasavvuf*, s.59.

²⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.186.

²⁰⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

²⁰⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.181.

kendilerini bir yılan gibi sokacak ve ceza görmelerine sebep olacaktır. O bu duygularını edebî olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Yarın sokacak mâr olup ahlâk-ı zemîmen,
Tut bir iki gün dehrde handânsın ey dil.²⁰⁷

İlk dönem sûfilerinden Ebû Hafs Haddâd Nişâbûrî (ö.260/883): “Tasavvuf tümü ile edeptir” derken Ebû Hüseyin Nûrî (ö.298/910) de: “Tasavvufun tamamen ahlak olduğunu” beyan etmektedir.²⁰⁸ Ankaravî'nin (ö.1041/1631) eserine kaydettiğine göre her vaktin, her hâlin ve her makamın kendine ait edebi vardır.²⁰⁹ İlk dönem sûfilerinden tasavvufla güzel ahlak ilişkisine dikkat çekmeyen yok gibidir. Emin Edîb Efendi'nin tehzîb-i ahlaktan kastı Hz. Muhammed (s)'in sünnetine ittibadır. Ona göre sâlikin güzel ahlâk sahibi olabilmesi için sünnet-i seniyyeye tâbi olması gerekir.²¹⁰ Seyr u sülûkun amacının tehzîb-i ahlak olduğu hususu, mânevî üstadı Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) tarafından da özellikle vurgulanmaktadır. İbnü'l-Arabî'ye göre tasavvufun gayesi ahlakın güzelleştirilmesidir. İnsan kemâlâta ancak ahlâkını güzelleştirmekle ulaşır.²¹¹ *Futuhâtü'l-Mekkiyye* isimli eserinde de bu hususu vurgulayan İbnü'l-Arabî tasavvufu; zâhir ve bâtın yönden şer'î âdâba riâyet olarak kabul eder. Ona göre bu da mekârimü'l-ahlaktır.²¹²

Tasavvufun gayesini güzel ahlak olarak ifade eden Emin Edîb Efendi tasavvufî ahlâkın özüne de aşkı yerleştirmiştir. Aşk olmadan ahlaktan ve vuslattan bahsetmek mümkün değildir. Arapça aslı ışık olup sözlükte "şiddetli ve aşırı sevgi" anlamına gelen aşk,²¹³ Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışında ağır basan hususlardan birisidir. O, tasavvuf anlayışını, aşk üzerine bina etmiş, terakkinin ve vuslatın ancak aşk sayesinde gerçekleşeceğini savunmuştur.

Emin Edîb Efendi mürşîdinden kendisini aşk meclislerine alarak aşk yönünü güçlendirmesini istmektedir. Aşkta kayıtlardan kurtulma, serbestlik ve özgürlük vardır. Emin Edîb Efendi aşk sarhoşu olarak yüce makamlara ulaşmayı

²⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

²⁰⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 3. Baskı İstanbul 2010, s.104.

²⁰⁹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.199.

²¹⁰ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.41^a.

²¹¹ Bk. İbnü'l-Arabî, *Tehzîbü'l-Ahlâk* (Beşinci Bölüm), *Mecmûatü'r-Resâil*, Matbaatü Kürdistâni'l-İlmiyye, Mısır 1328, s.197.

²¹² İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.169.

²¹³ Süleyman Uludağ, “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c.IV, s.11.

arzulamaktadır. Ona göre her ne kadar aşk sâlikin canını yaksa da esasında bu durum, sâlikin terakkisi için kendisine verilmiş ilahî bir mevhibedir. Bu duygularını şu şekilde terennüm etmektedir:

Sâkî bize tak cenâh-ı aşkı,

Sun cânımıza o râh-ı aşkı.

Sermest girelim reh-i visâle,

Serbest varalım makâm-ı âle.

Aşk zâr-ı tarîk-ı vuslat olmuş,

Sâliklere murg-ı devlet olmuş.²¹⁴

Emin Edîb Efendi susamış gönlüne hayat kaynağı olarak aşkı kabul etmektedir. Âşık aşkında sâdik olursa ilahî lütuflara nâil olur. Ona göre sâlikin aşkı idrak edip zamanını aşktan uzak geçirmemesi gerekir. Bu hassasiyetini gelen beyitlerde şu şekilde beyan etmektedir:

Sâdıklara feth-i bâbdır aşk

Dil-teşneye âb-ı nâbdır aşk

Aşk bahsine bir şükr demişler

Aşkı yine aşk bilir demişler

Velhân u cühûl gezme her sû

Var çeşme-i aşkdan yüzün yu²¹⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre, aşktan nasîbi olmayan kişi, insan olarak kabul edilmez. İnsanlığın ölçüsü yüreğinde taşıdığı aşkla ölçülür. Yüreğinde aşk ateşi yanmayan insan, ışık vermeyen bir ateş gibidir:

²¹⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.170.

²¹⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.170.

Bî-behre olan aşkdan insân sayılmaz.

Bir şem‘asız oddur ben o bed-hûları gördüm.²¹⁶

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi’nin tasavvuf anlayışını şeri’ata bağlılık sünnet-i seniyyeye ittiba ve ahlâkın güzelleştirilmesi olarak özetlemek mümkündür. Emin Edîb Efendi tasavvufi anlayışının özüne aşkı yerleştirmiş, aşk ile terakkinin ve vuslatın mümkün olacağını savunmuştur. Ona göre aşk yönü eksik olan sâliklerin yüce mertebelere erişmesi kolay değil değildir.

9. EDEBÎ ŞAHSİYETİ

Şiirlerini mürettep haline getiren ve edebi yönünü araştıran Alim Yıldız, Emin Edîb Efendi’yi edebî yönü oldukça güçlü bir şâir olarak tavsif etmektedir. Yıldız’a göre Emin Edîb Efendi’nin şiirleri, hem edebî hem de mana derinliği bakımından yüksek seviyededir. Yıldız, tespitlerini şu şekilde beyan kılmaktadır:

“Emin Edîb Efendi, çok süslü üsluplarla kasîdeler yazmış, en sert kalplileri bile yumuşatacak münacatlar kaleme almış, en taş yüreklileri bile öz bir saygıyla boyun kestirecek gazeller, naatlar sıralamış, her şeyi kara ve bulanık görmeye ve göstermeye alışan kara sofuları fıkır fıkır fıkırtadacak şarkılar tertiplemiş, her sınıfın ruhuna hitap etmiş, her meslekteki bilgileri saygıya mecbur etmiş bir ediptir.”²¹⁷

Yıldız’ın belirttiği üzere, Emin Edîb Efendi’nin yaşadığı yıllar şiirimizin yeni bir devreye girdiği dönemdir. Klasik şiirimiz sona ermiş, Tanzimatla birlikte batının etkisinde gelişen yeni bir edebiyatın ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat, Servet-i Fünûn ve Milli Edebiyat cereyanlarına şahit olan Emin Edîb Efendi aruz vezniyle şiirler yazmaya devam ederken az da olsa hece veznini kullanmıştır.²¹⁸

Derin duygu, düşünce ve bilgi birikimini, üstün sanat kabiliyetiyle birleştiren Emin Edîb Efendi²¹⁹ Arap, İran ve Türk şiirinin özelliklerini yansıtarak yeni ve orijinal şiirler yazmıştır.²²⁰

²¹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

²¹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.21.

²¹⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.22.

²¹⁹ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.192.

²²⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.22.

Emin Edîb Efendi'nin *Divân*'ına göz attığımızda Molla Abdurrahman Câmî (ö.898/1492), Abdülahad Nûrî es-Sivâsî (ö.1061/1651) ve Reşid Âkif Paşa'dan (ö.1338/1920) etkilendiği görülmektedir. Bu şahsiyetlerin şiirlerine nazireler yazan Emin Edîb Efendi mana ve üslup olarak bu şahsiyetlerle boy ölçüşme kudretini kendisinde görmüştür. Emin Edîb Efendi'nin edebî şahsiyetinin ortaya konulmasında bu üç şahsiyetle olan etkileşiminin bilinmesi önem arz etmektedir.

Emin Edîb Efendi üzerinde etkisi yoğun olarak görülen şahsiyetlerden birisi Molla Abdurrahman Câmî'dir.²²¹ Emin Edîb Efendi, Molla Câmî'den hem fikir ve düşünce hem de şiir mahareti ve zevki bakımından yoğun bir şekilde etkilenmiştir.

Molla Câmî'nin *Levâih*²²² adlı eseri Emin Edîb Efendi'nin başucu kitaplarından birisidir. Emîn Edîb Efendi vahdet-i vücûd anlayışını Molla Câmî kanalıyla özümsemiştir. Emin Edîb Efendi'nin *Divân*'ında hâkim motifin vahdet-i vücûd anlayışı göz önünde tutulduğunda Molla Câmî'nin Emin Edîb Efendi üzerindeki etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde Mollâ Câmî'den hem manzum hem mensur birçok alıntıda bulunmuştur.²²³

Emin Edîb Efendi'nin Farsça hocası Abdulkâdir-i Gulâmî'nin (ö.1303/1886) *Divân*'ını tetkik ettiğimizde, Molla Câmî'nin Farsça yazılmış gazeline tahmis yaptığını görmekteyiz.²²⁴ Emin Edîb Efendi de üstadından cesaret alarak ve onun izinden giderek Molla Câmî'nin gazeline tahmis yapmıştır. Emin Edîb Efendi tarafından 1323/1908 yılında yazılan sekiz kıtadan oluşan bu tahmisin ilk kıtası şu şekildedir:

Zerre-i nîst ki ez-pertev-i zâtest berî

²²¹ Hayatı hakkında geniş bilgi için Bk. Lâmiî Çelebi, *Nefahâtü'l-Üns*, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Mârifet Yay., İstanbul 1995, s.29; Tosun, *Bahâeddîn Nakşebend Hayatı*, s.135.

²²² Levâih; kısa makalelerden derlenmiş Farsça bir eserdir. Her makalede Lâyiha adını verdiği irfan konularından zarif bir nükte, her lâyhada bir veya birkaç latif ve fasahatli rubai vardır. Levâih, Abdurrahman Câmî'nin, İbnü'l-Arabî'nin Fusûs, Sadreddin Konevî'nin Nusûs, isimli eserlerinde ifade edilen vahdet-i vücud anlayışının halk seviyesine göre anlattığı bir eseridir. Bu eser, İsmail Müfid Efendi (ö.1217/1802) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bk. Ali Asgar Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, ter. M. Nuri Gencosman, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963, s.197; Çelebi, *Nefahâtü'l-Üns*, s.35.

²²³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^a, 44^b, 45^b, 48^{a-b}.

²²⁴ Bk. Abdulkâdir Gulâmî, *Divân-ı Gulâmî*, Matbaa-i 'Âmire, 1291, s.11.

Ki be-şekl-i digeri der-heme câ cilve-gerî
Meh ü encüm zi-tü pür-nûr u ne şems ü kamerî
Ne beşer hânemet ey dost ne hûr ü ne perî
*În heme ber-tü hicâbest ü tü çîzî digeri*²²⁵

Vahdet-i vücûd anlayışının terennüm edildiği bu tahmiste Emin Edîb Efendi Molla Câmî'nin zevkinden ve üslûbundan istifade etmekte ve Farsça'ya olan vukûfiyetini göstermektedir.

Emin Edîb Efendi'nin etkilendiği bir diğer şahsiyet Abdülahad Nûrî es-Sivâsî (ö.1061/1651)'dir. Halvetiyye tarikatının meşâyihından Abdülahad Nûrî es-Sivâsî²²⁶ XVII. yüzyıl İstanbul'unu derinden etkileyen, Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışması olarak bilinen tarikat mensupları ile ulemâ arasında gerçekleşen büyük çekişmede, sûfilerin yanında, ulemâyı temsil eden Kadızâdeliler zümresine karşı mücadele etmiştir.²²⁷

Emin Edîb Efendi, Abdülahad Nûrî es-Sivâsî'ye derin saygı duymaktadır. Sivâsî'nin tasavvuf anlayışını benimseyen Emin Edîb Efendi, onun başta *Divân*'ı olmak üzere elde ettiği eserlerini okumuştur. Emin Edîb Efendi Sivâsî'nin gazeline altı kıtadan oluşan bir tahmis yapmıştır. Bu tahminin ilk kıtası şu şekildedir:

Safha-ı ruhsâr-ı yâre yazdı hat hâkânımız,
Biz kuluz vardır o şâhın küfrüne îmânımız,
Başkadır sanma hevâ-yı aşkdır cevânımız.
Ehl-i aşkız var bizim âyînimiz erkânımız,
Cevher-i adâb u irfân doludur hem yanımız.²²⁸

²²⁵ Şiirin tamamı için Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.157-160.

²²⁶ Geniş bilgi için Bk.İbrahim Baz, *Abdülehad Nûrî-i Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s.46-56; Ali Osman Coşkun, *Abdülehad Nûrî Divânı*, Milli Eğitim Yay., İstanbul 2001, s.3-5.

²²⁷ Mustafa Akçay, "Abdülehad Nûrî'ye Göre Hz. Peygamber'in Ebeveyninin Dini Konumu", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. IX/1, s; 125-160, Sivas 2005, s.129.

²²⁸ Şiirin tamamı için Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.128-129; Aşkun, *Sivas Şairleri*, s. 210-211.

Emin Edîb Efendi yaptığı bu tahmisle Abdülahad Nûrî es-Sivâsî'nin izinden gittiğini es-Sivâsî gibi aşk konusunda söz söyleme kudretine sâhip olduğunu göstermektedir.

Emin Edîb Efendi'nin etkilendiği şâirlerden birisi de Reşid Âkif Paşa'dır. (ö.1338/1920)²²⁹ Emin Edîb Efendi, Molla Câmî ve Abdülahad Nûrî'nin gazeline yaptığı tahmis yanında Reşid Âkif Paşa'nın iki şiirine de tahmis yapmıştır.²³⁰ Reşid Âkif Paşa'nın bu iki gazeline yoğun bir şekilde aşk ve vahdet-i vücûd neşvesi terennüm edilmektedir. Reşid Âkif Paşa kaleme aldığı şu beytiyle:

Bir bilip asl-ı vücûd-ı âlemi ser-tâ-be-pâ,

Hakk'ı bâtıldan Rêşîdâ böyle tefrîk eyledim.²³¹

vahdet-i vücûd neşvesine sâhip olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre varlığın aslı birdir. Aynı anlayışa sâhip olan Emin Edîb Efendi ise bu beytin tahmisinde şunları ifade etmektedir:

Kâinât oldu serâser mazhar-ı nûr-ı Hudâ.

Lâ vü illâyı bilip etdim Edîb hoş likâ.

Nûr-ı vahdetle bakıp eşyâya nefy-i mâsivâ.²³²

Bu ifadelerde Emin Edîb Efendi, kelime-i tevhîdin hakikatını kavrayınca, bütün kainâtın baştan aşağı Allah'ın nurunun mazharı olduğunu beyan etmektedir. Ona göre, vahdet nuruyla eşyaya bakıldığında Allah'tan gayrısı görülmemektedir.

Reşid Âkif Paşa, âdilâne idaresi ile halkın kalbini kazanmış şair bir vâlidir. Sivas'ta bulunduğu müddet içinde memleket şairlerini etrafına toplamakla büyük bir kültür hareketine vesile olmuştur.²³³ Reşid Âkif Paşa'nın himayesinde özel toplantılarda bir araya gelen yörenin edib ve şâirleri kendi aralarında ilmî ve edebî müzakerelerde bulunmuşdur. Bu toplantıların baş konuklarından birisi de

²²⁹ Reşid Âkif Paşa, 1863 yılında Yanya'da doğmuş, 15 Nisan 1920'de İstanbul'da vefat etmiştir. Tahsilini İstanbul Galatasaray lisesinde yapan Reşid Âkif Paşa Arapça ve Farsça'yı burada öğrenmiştir. 1902 yılında Sivas Valiliğine tayin edilmiştir. Meşrutiyetin ilanına kadar tam altı yıl Sivas'ta vali olarak görev yapmıştır. Bk. Vehbi Cem Aşkun, "Eski Sivas Valilerinden Reşid Âkif Paşa", *Yayla Dergisi*, Sayı: 34-35, Sivas 1945, s.6.

²³⁰ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153-157.

²³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.154

²³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.154

²³³ Aşkun, "Eski Sivas Valilerinden Reşid Âkif Paşa",s.6.

Emin Edîb Efendi'dir. Emin Edîb Efendi, Reşid Âkif Paşa'nın valiliği süresince, Rüşdiye-i Askeriyye'de muallim olarak görev yapmaktadır.

Reşid Âkif Paşa'nın derli toplu bir kitabının olup olmadığını bilmediğini beyan eden Aşkun, ele geçirdiği üç şiirinden bahsetmektedir.²³⁴ Aşkun'un elde ettiği Reşid Âkif Paşa'ya ait bu üç şiir içinde Emin Edîb Efendi'nin tahmis yaptığı şiirler bulunmamaktadır. Ancak Aşkun'un kaydettiği bu üç şiirden biri, Emin Edîb Efendi tarafından tanzir edilmiştir.²³⁵

Emin Edîb Efendi'nin, Molla Abdurrahman Câmî (ö.898/1492), Abdülhad Nûrî es-Sivâsî (ö.1061/1651) ve Reşid Âkif Paşa (ö.1338/1920) dışında Fuzûlî (ö. 963/1556), Niyâzî-i Mısırî (ö.1105-1694) ve Erzurumlu İbrahim Hakî'dan (ö. 1194/1780) etkilendiği ve kaleme aldığı bazı beyitlerinin, isimleri zikredilen şahsiyetlerin mısralarını çağrıştırdığı ifade edilmektedir.²³⁶

Sivaslı münevverlerin birçoğu Emin Edîb Efendi'nin irfan sofrasından beslenmiştir. Yaşadıkları dönemde şehirde etkili ve yetkili olmuş Sivas müftüsü Zekeriyya Efendi (ö.1362/ 1943), tarihçi yazar ve şair Turhan Tan (ö.1359/1940), müftülük görevinde bulunan Hayri Efendi, belediye başkanlarından Sığırcızâde Hayri (ö.1350/1931), Ekmekçizâde İzzet, Sağırzâde Recep vb. kişilerden birçoğu onun ders ve sohbet halkalarına katılmışlar ve vefatından sonra onu saygıyla anmışlardır.²³⁷

Emin Edîb Efendi'nin ilmî ve edebî saygınlığı o kadar yüksektir ki, herhangi bir eser kaleme alan Sivaslı yazar ve şairler, yazmış oldukları eserleri

²³⁴ Bk. Aşkun, "Eski Sivas Valilerinden Reşid Âkif Paşa",s.6-7.

²³⁵ Emin Edîb Efendi'nin tanzir ettiği Reşid Âkif Paşa'nın gazeli:

Zülfünde gizlenince mehparenin cemâli,
Ebri siyaha girdi zanneyledim hilali.
Çattıkça ebrüvanın güya hüda yüzünde,
Nakşeylemiç sanırlar âyatı zülcelali.
Bir ben miyim cihanda, sırdır hava'î zülfün,
Zülfün veren değil mi dünyaya ihtilâli.
Gönlümce gördü derdim çeşmim felekte bir gün,
Bir şeb olaydı mümkün cananımın visali.
Gönlümde müncelidir nur-ı Nebi-i zişan,
Kalbimde muhtefidir hubb-ı alıyyü'l'âli.
Bahtından etme şekva yoktur Reşid zira,
Tağyire iktidarın takdiri lâyezali.

Bk. Aşkun, "Eski Sivas Valilerinden Reşid Âkif Paşa",s.7.

²³⁶ Bk.Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.25-29.

²³⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.30.

önce Emin Edîb Efendi'ye gösterirler ve kendisinden bir takriz yazmasını isterlerdi.²³⁸

10. MESLEKİ HAYATI

Emin Edîb Efendi hayatı boyunca Sivas Askeri Rüştiyesi'nde muallim, Sivas Hukuk ve Ceza Dairesi'nde aza ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olmak üzere üç ayrı resmi görevde bulunmuştur.

Emin Edîb Efendi, 1306/1888 tarihinde Askeri Rüştiye'de ilk resmi görevi olan Farsça öğretmenlik görevine başlamıştır.²³⁹ Bu görevi 1325/1907 yılına kadar sürdürmüştür. “Salname-i Vilayet-i Sivas” kayıtlarında, “Sivas Askeri Rüştiye'de²⁴⁰ ilmiyeden Fârisi muallimi” olarak görev yaptığı kaydedilmiştir.²⁴¹ Bazı kaynaklarda, Askeri Rüştiye'de Farsça dışında Osmanlıca öğretmenliği görevinde bulunduğu dair bazı bilgiler olmasına rağmen,²⁴² Alim Yıldız'ın beyanına göre mevcut Salname kayıtlarında Osmanlıca dersleri verdiği dair bir bilgi yoktur.²⁴³ Her ne kadar Salname kayıtlarında böyle bir görev kaydı olmasa da, Osmanlıca'ya hâkim ve şâir olan Emin Edîb Efendi'nin görevli resmî muallim olmadığı zamanlarda Osmanlıca öğretmenliği görevini yerine getirmesi muhtemeldir.

²³⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.30.

²³⁹ Yücel, *Salname-i Vilâyet-i Sivas*, c.III, s.257.

²⁴⁰ Emin Edîb Efendi'nin muallim olarak görev yaptığı asker-i rüştiyeler, ülke genelinde ordunun ve donanmanın ihtiyacını karşılamak ve yüksek askeri mekteplere talebe yetiştirmek üzere 1875 tarihinde belli başlı il merkezlerinde açılmaya başlandı. Bir öğrencinin askeri rüştiyeye kabul edilebilmesi için ibtidai şehadetnamesi olması gerekiyordu. Şehadetnamesi olmayanlar bu mektebe kabul edilmiyorlardı.

1891 senesinde askeri rüştiyelerde öğrenim süresi 4 yıl iken, 1892 yılından itibaren kademeli olarak 3 yıllık eğitime geçilmeye başlandı. İstanbul'da başlatılan uygulama taşrada 1898 yılında gerçekleşebildi. Böylelikle askeri rüştiyeler 3 yıllık orta öğretim veren eğitim kurumları haline geldi. İstanbul dışındaki vilâyetlerde Sivas Askeri Rüştiyesi'nin de içinde bulunduğu 20 adet askeri rüştiye mektebi vardı.

Askeri okullardaki eğitim, sivil okullardan daha ileri, muntazam, disiplinli ve daha teknikti. Her mektep, kolağası (önyüzbaşı) rütbesinde bir müdürün emir ve komutasındaydı. Okullarda idare ve öğretim subaylar tarafından yerine getiriliyordu. Bunun yanı sıra öğretmen kadrosunda sivil öğretmenler de yer alıyordu. Bunlar çoğunlukla Arapça, Farsça, imla ve hüsn-i hatt hocalarıydı.

Bu okullardan mezun olanlar, askeri idadilere girmek mecburiyetinde olmadıklarından bazıları mektebi bitirir bitirmez hayata atılıyor, bazıları mülkî idadilere; bazıları da memuriyete giriyorlardı. Ancak bu okullarda okuyanların büyük bir kısmı askerlik mesleğini seçiyordu. Geniş bilgi için Bk. Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri*, Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 173-179.

²⁴¹ Yücel, *Salname-i Vilâyet-i Sivas*, c.III, s.257.

²⁴² Bk. İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, c.IV, s.2131; Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, c.V, s.102.

²⁴³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.13.

Hayatını ilim tahsili ve talimi ile geçiren Emin Edîb Efendi öğrencilerinin güzel ahlak ilkesine göre yetişmesine özel önem vermiştir. Onun için öğretim önemli olduğu gibi eğitim daha önemlidir. Güzel ahlak ilkesine göre eğitimini almayan öğrenciler ecdâdın misyonunu taşıyacak ve onlara halef olacak vasıfta değildirler. Bu düşüncesini edebî olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Meânîde bu gün tehzîb-i ahlâk etmeyen etfâl,

Sefîh-i bî-hired bir nâ-halef evlâda benzerler.²⁴⁴

Emin Edîb Efendi, öğrencilerin başıboş bırakılmayıp, onların eğitim için öğretmenler tarafından zorlanması gerektiğini ileri sürmektedir. Öğrencilerle ilgilenen, onları yoran ve zorlayan öğretmeni âlemin sıhhat kaynağı olarak gören Emin Edîb Efendi bu düşüncesini şu şekilde beyan etmektedir:

Muallimler ki etfâle eder te'dîb için renciş,

Cihânda hâdim-i sıhhat olan fessâde benzerler.²⁴⁵

Emin Edîb Efendi'nin muallimlik dışındaki resmi görevlerinden birisi de hukuk üyeliğidir. 1306/1888 Salnâme kayıtlarında Emin Edîb Efendi'nin Ahmed Nazif Efendi'nin başkanlığındaki Hukuk Dairesi'nde aza olduğu görülmektedir.²⁴⁶ Bu tarih, Emin Edîb Efendi'nin muallimlik görevi ile hukuk azalığı görevine aynı sene içinde başladığını göstermektedir. Alim Yıldız'ın tespitine göre Emin Edîb Efendi, 1321/1903'te Hukuk dairesinde, 1325/1907'de ise Hukuk ve Ceza dairesinde aza olarak görev yapmıştır.²⁴⁷ Bu görevler Emin Edîb Efendi'nin hukuk alanındaki yetkinliğini de göstermesi açısından önemlidir. Bu hukuk yetkinliği o dönem göz önüne alındığında hem şer'î hukuku hem de modern hukuku bilmeyi ifade etmektedir.

Emin Edîb Efendi'nin bir diğer resmi görevi ise mebusluğudur. O, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında 1 Cemaziyelevvel 1330- 21 Şaban 1330/ 18 Nisan 1912-5 Ağustos 1912 tarihleri ile 1333-1337/1914-1918 yılları arasında iki dönem Sivas mebusu olarak görev yapmıştır. Mebusluğu ile ilgili daha detaylı bilgiler, siyasi yönünün anlatıldığı bir sonraki başlık altında ele alınacaktır.

²⁴⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180.

²⁴⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180.

²⁴⁶ Yücel, *Salname-i Vilâyet-i Sivas*, c.III, s.340.

²⁴⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.14.

Emin Edîb Efendi'nin muallimlik, hukuk azalığı ve mebusluk görevi dışında 1318-1326/1900-1908 yılları arasında Sultan II. Abdülhamid tarafından Suriye-Hicaz hattında 2350 kilometrelik bir demiryolunun yapılmasına katkıları olmuştur. Yapımı sırasında yalnızca Müslüman emeği kullanılan, genellikle Osmanlı mühendis ve teknisyenlerin çabalarıyla hayata geçirilen Hicaz demiryolları, teknik anlamda Delvet-i Aliye açısından büyük bir başarıyı temsil etmektedir. Sultan II. Abdülhamid'e göre bu yollar, Avrupa'nın yardımı alınmaksızın Osmanlı Devleti içindeki Müslümanların topyekün çabasıyla oluşturulduğu için İslam âleminin dirilişini simgelemektedir.²⁴⁸

İslam âleminin dirilişini simgeleyen bu Hicaz demiryolunun inşaatına hizmetinden dolayı Emin Edîb Efendi'ye bir madalya takdim edilmiştir.²⁴⁹ Bu madalyanın ön yüzünde Sultan II. Abdulhamid'in tuğrası ile bir lokomotif resmi ve 1318/1901 tarihi, arka yüzünde ise "Hamîdiyye Hicâz Demiryoluna hizmet eden hamiyetmendâna mahsûs madalyadır." ibaresi bulunmaktadır.²⁵⁰ Takdim edilen madalyanın 1318/1901 olan tarihinden anlaşıldığına göre Emin Edîb Efendi, başlangıcından itibaren, Hicaz Demiryolu projesini desteklemiş ve yapımı için katkıları olmuştur. Bu katkının hangi alanda olduğu konusu, ne madalyada ne de diğer kaynaklarda zikredilmemektedir. Ancak bizatihi maddî destekle katkı sağlamış olabileceği gibi, Hicaz Demiryolu'nun önemini halka anlatması ve bu inşaatın yapılması hususunda halkı teşvik etmesi gibi çabaları da akla gelen muhtemel hizmetleri arasında yer almaktadır.

Emin Edîb Efendi'nin resmi olarak yapmayı arzu ettiği görevlerden birisi de Sivas İl Müftülüğü görevidir. Emin Edîb Efendi, mebusluk yıllarına denk gelen 1331/1915 tarihinde, Sivas müftülüğü seçimine katılmıştır. Bu seçimde Abdurrauf Efendi (ö.1346/ 1927)²⁵¹ ile eşit oy almıştır. Ancak hakkından feragat ederek

²⁴⁸ Bk. Karal *Osmanlı Tarihi*, c.VIII, s.471; Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.XIII, s.282-283; İbrahim Yılmazçelik, "Çöküş", *Osmanlı Tarihi*, s.527-528.

²⁴⁹ Günaydın, Emin Edîb Efendi'ye takdim edilen bu madalya ile cübbesini ve ayrıca Osmanlı Meclis-i Mebusan tarafından düzenlenen kimlik belgesini; sergilenmek üzere Sivas Valiliği İl Kültür Müdürlüğü'ne aile adına verdiğini bildirmektedir. Ancak teslim edilen bu eserler yıllardır müze deposunda muhafaza edilmekte olup daha henüz sergilenmemiştir. Bk. Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s. 85-86; Kimlik belgesi için Bk. Ek-2. Madalyası için Bk. Ek-8.

²⁵⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.14.

²⁵¹ Hacı Abdurrauf Efendi, Sultan Alâeddin Câmîi mütevelli ve hatibi Sıbgatullah Efendi'nin oğlu olup 1293/ 1877 tarihinde Sivas'ta Câmî-i Kebîr mahallesinde Hükümet Sokağı'ndaki hânedoğmuştur. Önce Sivas'ta hususi muallimden, sonra da Kayseri'ye giderek Kozanoğlu Medresesi'nde ders okumuştur. Daha sonra da Dârende'de Aşudî köyünde oturan ulemadan Ömer

Sivas müftülüğü görevini Abdurrauf Efendi'ye bırakmıştır.²⁵² Emin Edîb Efendi'nin hakkından feragat ettiği ve görevi kendisine bıraktığı Abdurrauf Efendi, Osmanlı devrinin son ve ayrıca Cumhuriyet döneminin ilk Sivas müftüsüdür. Abdurrauf Efendi bu görev süresince Kurtuluş Savaşı'nda, milli şuurun oluşması için aktif bir rol üstlenmiştir.²⁵³

Osmanlı Meclisi'nde Sivas mebusu iken Sivas müftülüğü görevine hangi sebeple talip olduğu ve eşit oy almasına rağmen neden Abdurrauf Efendi lehine hakkından ferâgat ettiği bilinmemektedir. Ancak tasavvufî eğitimle yetişen Emin Edîb Efendi'nin 'îsâr anlayışını benimsediği akla gelen ilk ihtimallerden birisidir.

İhtimali bir tarafa bırakacak olursak, Sivas milletvekili iken müftülük görevine talip olması, onun gözünde fetva makamının, siyasi makamlardan daha üstün ve tercihe şâyan olduğunu göstermektedir. Çünkü Emin Edîb Efendi hem ilmî hem de tasavvufî yönden kendisini yetiştirmiş bir şahsiyettir. Daha çok verimli olacağı alan, ilim ve irfan alanıdır. Bunun da resmîyette ifâ edildiği makam, müftülük makamıdır. Emin Edîb Efendi'nin müftülük seçimine iştiraki ve Abdullah Efendi ile eşit oy alması, Sivas bölgesinin iki kudretli âliminden birisinin kendisi olduğunu göstermesi açısından ayrıca dikkat çekicidir.

11. SEYAHATLERİ

Emin Edîb Efendi'nin doğum yeri olan ve hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Sivas dışında iki dönem mebusluk görevini ifâ ettiği yaklaşık beş yıl süren İstanbul hayatı olmuştur. Bu yıllar Emin Edib Efendi'nin şeyhlik makamında olduğu yıllardır. Çünkü şeyhi Şeyh Muhammed Kemâhî 1313/1896 yılında vefat etmiş tarikatın postnişini Emin Edib Efendi olmuştur.

Divân'ında yer alan iki şiirin²⁵⁴ dışında Emin Edîb Efendi telif eserlerinin yazım tarihleri göz önünde tutulduğunda tümünü mebus olarak 1 Cemaziyelevvel

Şem'î Efendi'den tahsilini tamamlayarak icâzet almıştır. Geniş bilgi için Bk. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul ts., c.I, s.109.

²⁵² Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, c.I, s.109.

²⁵³ Osmanlı devrinin son ve Cumhuriyet döneminin ilk Sivas Müftüsü olan Abdurrauf Efendi, Milli Mücadele yıllarında Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'nı başarı ile yürütmüş, işgalleri protesto mitinglerinde tertip komitesi başkanlığı yapmış, Sivas Kongresi hazırlıkları ile yakından ilgilenmiş, halkın milli şuur kazanması yolunda büyük gayret sarf etmiştir. Bk. Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", *Hayat Ağacı Dergisi*, Sayı:18, s. 83.

²⁵⁴ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.100, 177.

1330/18 Nisan 1912 yılında İstanbul'a gelmeden önce tamamlamıştır. Bu sebepten dolayı Emin Edîb Efendi İstanbul hayatını eser tahriri ile geçirmemiştir. Ancak bizim tesbit ve tahminlerimize göre, Emin Edib Efendi, İstanbul'da Bâb-ı Âlî Caddesi'nde bulunan "Uhuvvat" matbasında görev ifâ etmiş, başka bazı eserlerin tab' ve tashihinde görev almıştır. Bu konu eserlerinin tanıtıldığı bölümde ayrıca izâh edilecektir. Buradan anlaşıldığına göre Emin Edîb Efendi'nin İstanbul hayatı, siyasi bir kişilik olmasına rağmen yoğun bir şekilde ilim ve irfan çalışmalarıyla geçmiştir.

Kaynaklarda şeyhlik makamında olan Emin Edîb Efendi'nin İstanbul hayatıyla ilgili olarak ayrıntılı bir bilgi yer almamaktadır. Tarikat çalışmaları bağlamında mürîd-mürşîd ilişkileri hususunda ne tür faaliyetlerde bulunduğu meçhuldür. O günkü ülkenin menfî şartları göz önünde tutulduğunda Emin Edîb Efendi'nin tarikat çalışmalarından daha çok ülkenin geleceği ile ilgili faaliyetlerde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Emin Edîb Efendi, ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulması için halkı uyarıcı ve bilinçlendirici faaliyetlere aktif olarak katılmış ve o faaliyetleri desteklemiştir. İzmir'in işgalini protesto amacıyla Sivas merkezinde Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'nin düzenlediği üç miting tertip edilmiş, ardından da İstanbul Hükümeti'ne uyarıcı üç telgraf çekilmiştir. Bu üç telgrafın dışında dördüncü bir telgraf daha çekilmiştir. Sadaret makamına çekilen bu telgrafın tarihi 26 Şaban 1337/27 Mayıs 1919'dır. Ahmet Necip Günaydın'ın iddiasına göre, bu telgraf Emin Edîb Efendi'ye aittir.²⁵⁵

Emin Edîb Efendi, Sivas ve İstanbul dışında Konya'yı da ziyaret etmiştir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye (ö.672/1273) yazdığı şiirden anlaşıldığı üzere 18 Ramazan 1330/31 Ağustos 1912'de Konya'da bulunmuş ve Mevlâna'nın türbesini ziyaret etmiştir. Söz konusu tarih, ilk dönem milletvekilliğinin sonuna rastladığından, İstanbul'dan Sivas'a dönerken bu ziyareti gerçekleştirmiş olabileceğini akla getirmektedir.²⁵⁶

Mevlânâ'nın seyr u sülûkunu benimseyen Emin Edîb Efendi, Mevlânâ'nın mânevî huzurunda iki şiiri kâğıda dökmüştür. Bu şiirlerden birisi yedi kıtadan

²⁵⁵ Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s.83-84.

²⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.15.

diğeri ise on beyitten oluşmaktadır.²⁵⁷ Yedi kıtadan oluşan şiirin ilk kıtası şu şekildedir:

Eyâ muallim-i esrâr es-selâm aleyk.

Eyâ debîr-i güher-bâr es-selâm aleyk.

Nihâl-i ravza-ı envâr es-selâm aleyk.

Meded-res-i dil-i ahyâr es-selâm aleyk.²⁵⁸

Allah aşkı ve Hz. Peygamber muhabbeti kalbinde derin yaralar açan Emin Edîb Efendi'nin hac farîzasının ifasıyla ilgili, herhangi bir bilgi kaynaklarda mevcut değildir. Şiirlerinde Kâbe'yi tavaf etmeyi arzuladığını ifade eden Emin Edîb Efendi, bu arzusunu gerçekleştirmek için çölü aşırarak bir rehber aradığını ancak böyle bir rehberi bulamadığını şu şekilde beyan etmektedir:

Ârzû var *Kâbe*-i vaslın tavâfın kılmağa,

Bu beyâbân-ı talebde rehnümâdır eksiğim.²⁵⁹

Esasında Emin Edîb Efendi'nin Kabe yolunda aradığı rehber Hızır (a.s.)'dir. O, Hızır'ın rehberliğinde çölü aşmayı Kâbe'ye ulaşmayı arzulamaktadır. Bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir:

Ey Kâbe-i vuslatda hayât suyuna tâlib,

Gel hem-rehî-i Hızır ile kıl kat'-ı beyâbân.²⁶⁰

Emin Edîb Efendi her ne kadar Hızır (a.s.)'in rehberliğinde Kâbe'ye ulaşmayı ve Kâbe'yi tavaf etmeyi arzulasa da aşağıdaki ifadeleriyle kendi kendine serzenişte bulunan Emin Edîb Efendi, Kâbe'ye vuslatın hayal olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Sermâye-i ömrü yele verdin kederin yok.

Keştî-i selâmete çıkar kendini yoksa.

Bu hâl ile dünyâ ile ukbâda yerin yok.

Bu gidiş ile Kâbe-i maksûd uzaktır.²⁶¹

²⁵⁷ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.100-1001,108-109.

²⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.100-1001

²⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.90.

²⁶⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.184.

²⁶¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

Emin Edîb Efendi bu mısraları 1308/1890 tarihinde, yani otuz üç yaşında iken kâğıda dökmüştür. Yukarıdaki mısralardan Emin Edîb Efendi'nin bu tarihe kadar hac görevini ifâ etmediği anlaşılrsa da hayatının daha sonraki zamanlarında hac vazifesini yapıp yapmadığına dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

12. SİYASİ KİMLİĞİ

Emin Edîb Efendi, Osmanlı'nın en hazin döneminde yani çöküş ve parçalanma devresinde yaşamıştır. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin yıkılış ve tarihten siliniş dönemidir. Üç kıtada hüküm süren kudretli devlet iktidarı gitmiş, yerine parçalanma ve yok olma süreci gelmiştir. Sivas'ın yetiştirdiği nadir isimlerden birisi olan Emin Edîb Efendi'yi bu dönem, derinden etkilemiştir. Emin Edîb Efendi kendisini ülkenin öz evladı olarak görmektedir. O, zâhiren sıkıntısı yokmuş gibi görünse de, ülkenin düştüğü acıklı durumdan dolayı içten içe yanmakta, iç âleminde bu durum derin yaralar açmaktadır. Emin Edîb Efendi iç âleminde yaşadığı bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Olanlar mâder-i dehrin güzîde vü hâs evlâdı,
Derûnundan yanarlar zâhiren dilşâda benzerler.²⁶²

Emin Edîb Efendi bu mısraları 1329/1914'de mebus olarak görev yaptığı İstanbul'da kâğıda dökmüştür. Bu tarih, Osmanlı Devleti'nin Afrika'da toprağının kalmadığı, Balkan Savaşı ile Avrupa'daki tüm topraklarını kaybettiği bir dönemi ifade etmektedir. Ülkenin düştüğü durumdan dolayı Emin Edîb Efendi'nin hüznü sürekli artmaktadır. Ona göre ülkenin düştüğü bu kötü durumun temel sebebi tefrika ve ayrılık hareketleridir. Ülkenin kurtuluşu ancak birlik, beraberlik ve kardeşlik hukuku ile mümkündür. Bu konudaki görüşlerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir.

İttihâd ver kulûb-ı İslâma.
Ver bu idrâki hâs ile âma.

İhtilâf oldu bâis-i hüsrân.
Tefrika oldu âteş-i sûzân.

²⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180.

İnneme'l-mü'minûne ihveh bizi.

Etdi sevk ittihâda cümlemizi.

Mazhar et işbu âyete yâ Rab.

Bertarâf olsun ihtilâflar hep.²⁶³

Emin Edîb Efendi'ye göre, tefrikayı bertaraf edip, birlik ve beraberliğin tesisi için idareye büyük görev düşmektedir. Yöneticilerin, adalet, güzel niyet, merhamet ve ciddiyet vasıflarına hâiz olması gerektiğini savunan Emin Edîb Efendi, bu hasletleri, idarenin dayanması gereken ana direkler olarak görmektedir:

Adâlet hüsn-i niyyet merhamet her işde ciddiyet.

Binâ-yı mülkü tahkîm etmede evtâda benzerler.²⁶⁴

Mülk olurmuş pâyidar icrâ-yı adl ü dâd ile,

Farzdır koşmak bize her bîkesin imdadına.²⁶⁵

Emin Edîb Efendi'nin idare hususunda üzerinde durduğu bir diğer husus yönetimin etkili bir dış politika sergilemesidir. Ona göre ülke yöneticilerinin dünya denklemine söz sahibi ve aktif olmaları gerekir. O, içine kapalı, dünyadaki gelişmelerden habersiz idare ve toplum istememektedir. I. Dünya Savaşı'nın ayak izlerinin belirmediği Safer 1332/Ocak 1914 tarihinde kaleme aldığı beyitte düşüncelerini şu şekilde beyan etmektedir:

Olan kavvâl ü fa'âl olmayan şatranc-ı dünyâda,

Düşüş fikriyle bezl-i mâl eden nerrâda benzerler.²⁶⁶

Emin Edîb Efendi, ülkenin maruz kaldığı kötü durumdan kurtulması için idarenin ıslahını önerdiği gibi halkın da ıslahını önermektedir. Ona göre, çocukların güzel ahlak üzerine terbiye edilmesi öncelikli görevdir. Şehirlerde ortaya çıkan yağma ve gasptan şikâyetçi olan Emin Edîb Efendi, bu durumdan kurtuluş için zâlime hak ettiği cezanın verilmesi gerektiğini savunmaktadır:

Şehirlerde alanlar halkın emvâlin desâyisle,

Tarîk-i şıkvede nehhâb olan efrâda benzerler.

²⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.176.

²⁶⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180.

²⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.181.

²⁶⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180.

Görmemek zâlim cezâ-yı zülmünü imhâldır.

Çünkü âşıkdır Hudâ mazlûmların feryâdına.²⁶⁷

Emin Edîb Efendi, yaşadığı dönemde şâhit olduğu, Sultan Abdülaziz'in tahttan hal'i ve Sultan II. Abdülhamid'in sürgünü gibi taht kavgalarından da şikâyetçidir. Ona göre, gizli hilelerle idareyi tahrip edenler, kargaşa ve kaos çıkararak idareyi etkisiz hale getirenler, kendi öz annesini öldüren cellat gibidir:

Desâyisle bugün tahrîb-i mülke sa'y iden efrâd,

Öpe öz mâderin itlâf eden cellâda benzerler.²⁶⁸

I. Cihan Savaşı başta olmak üzere, Balkan Savaşları ve 93 Harbi olarak bilinen 1293-1294/1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi büyük savaşlara şâhitlik eden Emin Edîb Efendi, düşmanların zelil ve perişan, Müslümanların (ordunun), mansur ve müeyyed olması için zamanını hep dualar ederek geçirmiştir:

Leşker-i ehl-i dîni kıl mansûr.

Dest-i a'dâda eyleme makhûr.

Cism-i a'dâyı gark-ı hûn eyle.

Hâke yeksân u sernigûn eyle.²⁶⁹

Ehl-i İslâmı derbeder etme.

Ehl-i îmânı pür-keder etme.²⁷⁰

Vefatından iki yıl öncesinde atmış yaşında iken yazdığı aşağıdaki beyitte vatan için çok şehitler verildiğini, kendisinin ise yaşının ilerlediğinden dolayı bi'l-fil vatan savunmasına iştirak edemediğini ancak vatanın selameti için gözyaşı döktüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

Ârzû-yı vatanla giryânın.

Cân veren uğruna şehîdânın.²⁷¹

Emin Edîb Efendi, toplumdan uzak sadece ferdî olarak yaşanan din ve tasavvuf anlayışını kabul etmez. O, Müslümanların sıkıntısını kendi sıkıntısı

²⁶⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180-181.

²⁶⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.180.

²⁶⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.175.

²⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.176.

²⁷¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.177.

olarak görmüş, toplumun ve idarenin kötü gidişinden her zaman müteessir olmuş, bu durumun hüznünü hep yaşamıştır. Emin Edîb Efendi, elinden geldiği kadar toplumun ve idarenin ıslahı için gayret göstermiştir. I. Dünya Savaşı'nın ağır şartları altında Sultan V. Mehmed Reşad'ın saltanatına denk gelen 1333/1917 yılında yazdığı şiirde, ülkenin kurtuluşa ermesi, yeniden fetihlerin gerçekleşmesi ve düşmanların kaçacak yer araması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Şâh-ı İslâm'a feth-i teysîr et.

Ni'met-i âfiyetle dil-sîr et.

Yâ Rab esdir bize nesîm-i zafer,

Vird-i a'dâyı eyle eyne'l-mefer.²⁷²

Emin Edîb Efendi, ülkenin maruz kaldığı kötü gidişatın önüne geçmek için, İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında ikinci ve üçüncü devre yani, 1 Cemazeyilevvel 1330-21Şaban 1330/18 Nisan 1912-5 Ağustos 1912 tarihleri ile 1332-1336/1914-1918 yılları arasında iki dönem Sivas mebusluğu görevinde bulunmuştur.²⁷³

Emin Edîb Efendi'nin mebusluk yılları, Sultan V. Mehmet Reşad'ın 1327-1337/1909-1918'deki saltanat yıllarına denk gelmektedir. Yani Osmanlı idaresinin başında o yıllarda Sultan V. Mehmet Reşad bulunmaktadır. Emin Edib Efendi o yıllarda devlet ricâlinden birçok kişiyle tanışıp görüştüğü gibi muhtemelen padişahla da tanışıp görüşmüş olmalıdır. Ancak daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi, güçlü bir şâir olmasına rağmen Emin Edîb Efendi, herhangi bir padişah için şiir kaleme almamıştır. Ancak aşağıda verilen beyitten, yaşadığı döneme ait fikri yaklaşımını belirlemek mümkündür. Ona göre, Sultan II. Abdülhamid'den sonraki dönem, yaygın kanaatin aksine hürriyet dönemi değil istibdat dönemidir. Bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Pâk vicdân değil memnûn nefrîn-hân idi.

Nâmı hürriyyet olan devrin o istibdâdına.²⁷⁴

Emin Edîb Efendi'nin ikinci dönem mebusluğu için düzenlenen mazbatada şu ifadeler yer almaktadır: “Sivas Sancağı mebusluğu için icrâ kılınan intihâbda Emin Edîb Efendinin yüz doksan beş rey ile ihrâz-ı ekseriyet eylediği hey'et-i

²⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.177.

²⁷³ Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s. 82

²⁷⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.181.

teftişiyyeden tanzim ve tevdi‘ olunan 20 Rabiulahir 1332/18 Mart 1914 tarihli mazbata mefâdından anlaşılmiş olmağla intihâb-ı mebusan kanununun elli beşinci maddesi mucibince keyfiyeti mutazammın işbu mazbata Dâhiliye Nezareti celilesine takdim kılındı. 21 Rabiulahir 1332/19 Mart 1914”²⁷⁵

Bu mazbataya göre Emin Edîb Efendi, yapılan seçimlerden yüz doksan beş oy alarak milletvekili seçilmiş ve İstanbul’a gitmiştir. Mebusluk görevi nedeniyle İstanbul’da bulunduğu yıllarda güzel ve etkili konuşması sebebiyle birçok çevre tarafından tanınmış, çok sevilmiş ve büyük bir saygınlık kazanmıştır.²⁷⁶

Alim Yıldız, Rabiulevvel 1333/ Ocak 1915 yılında Sarıkamış Harekâtı sonrası Enver Paşa’nın Sivas’a gelişi sırasında Paşa’yı karşılayanlar arasında Arap Şeyh’le birlikte Emin Edîb Efendi’nin de bulunduğu resmi²⁷⁷ delil göstererek, Emin Edîb Efendi’nin “İttihat ve Terakki Fırkası” milletvekili olduğunu bildirmektedir.²⁷⁸

Emin Edîb Efendi’nin mebusluk görevi süresinde çok fazla yasama faaliyetlerine katılmadığı görülmektedir. Bu durumu, günün zor şartlarına ve bazı istisnalar dışında mebusların geneline şâmil olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır. Araştırmalarımızda tespit ettiğimize göre Emin Edîb Efendi, o günkü dilde “Tecemmuât Lâyihası”, bu günkü kullanımda “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu” diye bilinen kanunun görüşülmesinde sadece kanunun bir maddesi için “değişiklik önerisi” sunmuştur. Bunun dışında başka yasama faaliyetlerine katıldığını gösteren elimizde bir belge yoktur.

20 Cemazeyilahir 1330/6 Haziran 1912 yılında görüşmesine başlanılan “Tecemmuât Lâyihası”,²⁷⁹ mebuslar arasında uzun süren görüşmelere ve çetin münakaşalara yol açmıştır. Bu kanun tasarısının birinci maddesi görüşülürken, Emin Edîb Efendi bu madde için bir değişiklik önerisi vermiştir.²⁸⁰

²⁷⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.15; Mazbatanın sureti için Bk. Ek-2.

²⁷⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.15.

²⁷⁷ Bk. Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s. 82.

²⁷⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.16.

²⁷⁹ Bk. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, c.I, s. 379-397, İçtimâ’ Senesi: 1, Onaltıncı İn‘ikad, 6 Haziran 1328 (1912) Çarşamba.

²⁸⁰ Emin Edib Efendi’nin Birinci madde için verdiği değişiklik önerisi:

Tecemmu’, binâda mânâyı lügavî üzerine tecemmu’ değil, mânâyı ıstılâhi üzerine tecemmu’dur. Şu halde mânâyı ıstılâhi ve lügavîsi, tarik-i âmm diye târif olunuyor. Ahmet Mahir Efendi’nin buyurdıkları gibi, bu târif efradını câmi’ olmuyor. Çünkü tarik-i âmmın gayride olan tecemmu’lar, bunda dâhil olmuyor. Bunların cezâdide olmamaları lazım gelir. Mâmâfih şu târif, muarrefi

Mebusluk görevi süresince Emin Edîb Efendi, Osmanlı yönetim kadrosunu yakından tanıma fırsatını elde etmiş, ayrıca muhtelif vesilelerle yaptığı konuşmalarla, İstanbul ulehasının da dikkatini çekerek herkes tarafından sevilip sayılmasına sebep olmuştur.²⁸¹

13. VEFATI

Emin Edîb Efendi, 1337/1919 yılında Kazancılar mahallesinde bulunan evinde vefat etmiştir.²⁸² Ölüm tarihi, ay ve gün itibariyle tespit edilememiştir.²⁸³ Kazancı âilesinin müntesiplerinden Ahmed Necip Günaydın'ın şehâdetine göre Emin Edîb Efendi 1919 yılı, Eylül ayında yapılan Sivas Kongresi'nden yaklaşık üç ay öncesinde Haziran ayı içerisinde vefat etmiştir.

Emin Edîb Efendi, büyük bir kalabalığın katıldığı cenaze namazının ardından Ali Baba Camii haziresine defnedilmiştir. Kardeşi Rüşdi Bey, cenazesi ile ilgili şunları anlatmıştır: *“Mahşeri bir kalabalıktı. Evimizin önünden Alibaba camiiine kadar olan alan, Sivaslılar tarafından doldurulmuştu. Cenaze yıkandıktan sonra kalabalık nedeniyle tabutunu taşımak mümkün olmadığından tabut eller üstünde, elden ele verilerek camiye ulaştırıldı. Merhum Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin nâşı Alibaba Cami avlusu girişinin sol tarafına defnedildi.”*²⁸⁴

Mezar taşında “Hüve'l-Bâkî Sâdât-ı Nakşbendiyye ve 'Urefâ-yı billâhdan Kazancızâde Mehmed Emîn Edîb Sîvâsî kuddise sırruh rûhı için el-Fâtiha 1335” ibaresi yer almaktadır.²⁸⁵ Daha önce sunulan bilgiler ışığında 1335 tarihini Rumî tarih olarak kabul etmek gerekir. Sonuç olarak Emin Edîb Efendi, Ramazan 1337/ Haziran 1919 yılında vefat etmiştir.

ifâdeden kâsır kalıyor. «Tarik-ı âmm üzerinde vesâir mecmâi nasta» demeli. Bunu teklif ediyorum. Bk. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, c.I, s. 383.

²⁸¹ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.197.

²⁸² Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s. 86; Vefatından beş yıl öncesine ait resmi için Bk. Ek-12.

²⁸³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.16.

²⁸⁴ Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s. 86.

²⁸⁵ Emin Edîb Efendi'nin mezar taşına yazılanlar için Bk. Ek-10.

14. ESERLERİ

Kaynaklarda hayatını ilim ve irfana adıyan Emin Edîb Efendi'ye ait bazı eser isimleri zikredilmektedir. Bu zikredilen eserler kendisine âit olan eserler ve kendisine izâfe edilen eserler olmak üzere iki ana başlık altında beyan edilecektir.

14.1. Kendisine Âit Olan Eserler

Araştırmamıza göre Emin Edîb Efendi'nin *Tuhfetü'l-Edîb*, *Tuhfetü'r-Râşid*, *Tuhfe-i Hulûsiyye* ve *Divân* olmak üzere dört adet telif eseri mevcuttur. Bu telif eserlerinin dışında virdlerini içeren derleme eseri *Evrâd*'ı ve *Lübbü'l-Lübb* isimli eserin tashihi olmak üzere iki eseri daha vardır. Kısaca bu eserlerden bahsedelim.

14.1.1. *Tuhfetü'l-Edîb Limen Erâde'l-Habîb*

Telif eserlerinden birisi *Tuhfetü'l-Edîb Limen Erâde'l-Habîb* adlı eserdir. Bu eserin elimizde iki nüshası bulunmaktadır. Nüshalardan birisi; 06 Hk 2891/2 kayıt numarası ile Ankara Milli Kütüphane'sinde mevcuttur. İsmi, kütüphane kayıtlarına; "*Risâle-i Tuhfetü'l-Edîb Limen Arade'l-Ceyib*" olarak kaydedilmiştir. Bu kayıta doğrusu "Habîb" olan kelime, hatalı olarak "Ceyib" şeklinde yazılmıştır. Kütüphane yetkilileri tarafından eserin aslından değil, mikrofilminden istifadesine izin verilmektedir. Bu eser, on bir varaktan müteşekkildir. Her bir sayfa, on yedi ile yirmi arasında değişen satır ihtiva etmektedir.

Bu eserin ikinci bir nüshası ise Mustafa Okurkan'ın kendi şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Mustafa Okurkan tarafından istifademize sunulan bu nüsha; on varak yani yirmi sayfa olarak tanzim edilmiştir. Her bir sayfadaki satır sayısı on beş ile yirmi arasında değişmektedir.

Milli Kütüphanedeki nüsha ile Mustafa Okurkan'ın kendi şahsi kütüphanesinde mevcut olan nüsha arasında yazım şekli olarak farklılık vardır. Mustafa Okurkan'ın nüshası, Milli Kütüphane nüshasına göre daha okunaklıdır. Okurkan'a ait nüshada bazı kelimelerin esere ilave edildiği görülmektedir. Milli Kütüphane nüshası ile Okurkan'a ait nüsha karşılaştırıldığında Mustafa Okurkan'a ait nüshada açıklayıcı ziyade kelimelerin bulunması ve ayrıca günümüze yakın

kağıt kalitesine benzer kağıtlara yazılması, Milli Kütüphane nüshasından istinsah edilerek daha sonraki zamanlarda yazılmış olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Biz bu çalışmamızda Mustafa Okurkan'a ait nüshadan istifade etmemize rağmen asıl olarak Milli Kütüphane'de mevcut olan nüshayı esas aldık, kaynak olarak da bu nüshayı gösterdik. Milli Kütüphane nüshasında bu eserden sonra gelen *Tuhfetü'r-Râşid*'in sonuna düşülen kayıttan *Tuhfetü'l-Edîb*'in müellif hattı değil, müstensih hattı olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁶

“Habîbi yani Hz. Muhammed'i (s.a.v) isteyenler için Edîb'in Armağanı” anlamına gelen bu esere besmele, hamdele ve salve ile başlanmıştır. Emin Edîb Efendi eserin başına ismini kaydederek Arapça bilmeyen “et-Tâlibîne'l-Âşıkîn” yani tasavvuf yoluna girmiş âşıklar için bu eseri Türkçe olarak yazdığını ifade etmiştir.²⁸⁷

Eser bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. Emin Edîb Efendi, mukaddimede “Muhammedî özel velâyete vâsıl olan ‘insân-ı kâmil’ konusunu”, birinci bölümde “varlığın rûhu ve manası olan Hz. Peygamber (s)’in zât-ı şerîfelerinin ihâtasını”, ikinci bölümde “varlığın rûhu olan Hz. Peygamber (s)’e vâsıl olmak ve Ona yönelmenin keyfiyetini”, son bölüm olan üçüncü bölümde ise “Hz. Peygamber (s.a.v)’in hilye-i şerîfelerini” anlatır.²⁸⁸

Eserin sonunda şu kayıt mevcuttur:

"حرره الفقير ايداه الله القدير محمد امين الاديبي السيواسي العريف بقاز غانجي زاده اكرمه الله
بالفلاح والسعادة ١٩ جمادي الاولى ١٣٢٦" ²⁸⁹

Kayıttan anlaşıldığına göre, Emin Edîb Efendi, bu eseri, vefatından yaklaşık on yıl öncesinde tamamlamıştır. Bu eser, Emin Edîb Efendi'nin hayatının son dönemine ait olması açısından önemlidir. Bu eserin kaynakları arasında Kadı ‘Iyâz (ö. 544/1149)’ın *Şifâ-i Şerif* isimli eseri önemli yer teşkil eder. Emin Edîb Efendi bu eserinde İbnü'l-Arabî'nin görüş ve düşüncelerini konu edinmiş, onun sâdık bir temsilcisi ve takipçisi olduğunu göstermiştir. Zâhir ulema tarafından çokça tenkit edilen başta vahdet-i vücûd, velâyet, insan-ı kâmil, hakikat-i Muhammedî gibi belli başlı konulara bu eserde yer vermiştir.

²⁸⁶ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.55^b.

²⁸⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^a.

²⁸⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^a.

²⁸⁹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.36^a.

14.1.2. *Tuhfetü'r-Râşid Fî Vahdeti'l-Ehadi'l-Vâhid*

Emin Edîb Efendi'nin elimizde bulunan bir diğerk telif eseri *Tuhfetü'r-Râşid Fî Vahdeti'l-Ehadi'l-Vâhid*'dir. *Tuhfetü'l-Edîb*'de olduğu gibi *Tuhfetü'r-Râşid*'in de elimizde iki nüshası mevcuttur. Bu nüshalardan birisi, Ankara Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Bu nüsha, 06 Hk 2891/3 kayıt numarası ile muhafaza altındadır. Bu nüsha, on sekiz varakdan müteşekkildir. Bu eser, müellif hattı değil, müstensih hattıdır.

Eserin sonuna düşölen kayıttan; Gümüş Muttekizâde Hüseyin Efendi tarafından, Sivaslı Saraczâde Hafız Hüseyin Efendi'nin nüshasından bu eserin 8 Cemazeyilahir 1337/11 Mart 1919 senesinde istinsah edildiği anlaşılmaktadır.²⁹⁰ İstinsah tarihi ile Emin Edîb Efendi'nin Ramazan 1337/ Haziran 1919 olan vefat tarihi dikkate alındığında bu eser, Emin Edîb Efendi'nin vefatından yaklaşık üç ay öncesinde istinsah edilmiştir.

Bu esere ait diğerk bir nüsha ise Mustafa Okurkan'ın kendi şahsi kütüphanesinde mevcuttur. 15 varaktan oluşank Okurkan'a ait bu nüshada ise istinsah tarihi ve müstensih ismi bulunmamaktadır.

Lübbü'l-Lüb, *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid*, Milli Kütüphane'de aynı kitap içinde ayrı bölümler olarak yer almaktadır. Bu üç eserin yer aldığı kitap, soğuk şemseli, köşebentli, bordo renkli, bez kaplı ve cildlidir. Bu eserlere erişim sınırlı olduğundan mikrofilimlerinden istifade edilmektedir.

Emin Edîb Efendi bu risâlenin ismi ve yazım sebebi olarak şu kaydı düşmüştür: “*Bu risâle, tarîkat-ı ‘aliyyenin muhlis ve sâdıklarından, güzel ahlak sahibi, vilayetimizin Adliye Mahkemesi’nde İstinâf Cezâ Reisi olan, Muhammed Râşid Efendi Hazretlerine gönderilmek üzere yazıldığı için Tuhfetü'r-Râşid fî Vahdeti'l-Ehadi'l-Vâhid olarak isimlendirilmesi uygun görüldü.*”²⁹¹

Eserin sonuna yazarın kimliği ve yazım tarihi olarak şunlar kaydedilmiştir: “*Vallâhu yekûlü'l-hakka ve hüve yehdi's-sebîl ve ene'l-fakîr eyyedehu'l-lâhül'l-Kadîr Muhammed el-Emîn el-Edîb es-Sivâsî el-arîf bi*

²⁹⁰ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.55^b.

²⁹¹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.55^b.

Kâzgâncızâde ekremehu'l-lâhu bi'l-felâh ve's-seâdet. Liseneti isney aşere ve selâse miete bağde'l-elfi mine'l-hicreti'n-nebevî 1312"²⁹²

Eserin 1312/1895 olan yazım tarihi dikkate alındığında Emin Edîb Efendi bu yıllarda adliyede hukuk azalığı görevinde bulunmaktadır. Emin Edîb Efendi hukuk azalığı görevini ifâ ettiği yıllarda samimi dostluklar geliştirdiği ceza hâkimi Muhammed Râşid Efendi için bu eseri yazmıştır. Eserin muhtevası göz önünde tutulduğunda Muhammed Râşid Efendi'nin vahdet-i vücûd konusuna kafa yorduğu Emin Edîb Efendi'den bu konu hakkında açıklama istediği anlaşılmaktadır.

Milli Kütüphane nüshasında eserin ismi, baş tarafına yazılmamış, sadece besmele ile esere başlanmıştır. Okurkan'a ait nüshada ise *Tuhfetü'r-Râşid fi Vahdeti'l-Ehadi'l-Vâhid* olarak ismi, eserin ilk sayfasına yazılmıştır.

Hem *Tuhfetü'l-Edîb* hem de *Tuhfetü'r-Râşid* Osmanlıca olarak el yazısı ile kaleme alınmıştır. Bu iki eser, el yazma eserleri konusunda mütehassis olanları bile yoracak şekilde tahrir edilmiştir.

Tuhfetü'r-Râşid'in kaynakları arasında İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111), İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273), Molla Abdurrahman-ı Câmî (ö.898/1492), İsmail Rusûhî Ankaravî (ö.1041/1631) ve İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) yer alır. Emin Edîb Efendi bu eserde, vahdet-i vücûdu savunmuş ve seyr u sülûkun bu düşünce doğrultusunda olması gerektiğini izah etmiştir. Ona göre vahdet-i vücûd anlayışı gerçek tevhîd düşüncesini ifade etmektedir. Çünkü Vahdet-i vücûd nazariyesi tevhîdin özüdür.

Emin Edîb Efendi, bu eserde vahdet-i vücûdu detaylı bir şekilde anlattıktan sonra, eserini “Münâcât-ı Edîb” diye isimlendirdiği, kendi silsilesini kaydettiği manzum bir bölümle nihâyete erdirmektedir.

14.1.3. *Tuhfe-i Hulûsiyye Fî Usûli'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*

Herhangi bir kaynakta ismi zikredilmeyen ancak araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz diğer bir telifi *Tuhfe-i Hulûsiyye Fî Usûli'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye* isimli eserdir. Bu eser, kaynaklarda tam ismi zikredilmeksizin sadece “Hadis

²⁹² (Muhahakk ki Allah hak söyler ve o doğru yola iletir. Kadîr olan Allah'ın desteklediği Kâzgâncızâde olarak bilen ben fakir Muhammed Emin Edîb Sivâsî, Allah bana mutluluk ve seâdet ihsan eylesin. Bu risâle hicri 1312 yılında tamamlandı.) Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.55^b.

Usulü” diye zikredilir.²⁹³ Çalışmaya başladığımız ilk zamanlarda, bu eserin ismi gibi varlığı da meçhuldü. Acaba gerçekte böyle bir eser var mıydı, varsa muhtevası nasıldı? gibi sorular akla gelmekteydi.

Araştırmalarımız neticesinde bu eserin izini Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nde bulduk. Usûl-i Hadis diye zikredilen bu eserin tam ismi, *Tuhfe-i Hulûsiyye Fî Usûli’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye*’dir. Bu eser, Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi’nin yazmalar bölümünde muhafaza edilmekte ve 39454 numarayla kütüphanede kayıt altındadır. Osmanlıca olarak oldukça okunaklı bir el yazısıyla kaleme alınan eser, 205*130, 155*80 ebatlarındadır. Eser on varaktan, her bir sayfa da 15 satırdan oluşmaktadır. Eserin yazıldığı kitap, sadece bu esere münhasır kılınmıştır.

Emin Edîb Efendi bu eseri, on altıncı fırka komutanı Muhammed Hulûsî Paşa’nın emrine imtisâlen kaleme almıştır. Eseri, Hulûsi Paşa’ya ithaf etmiş ve adını da *Tuhfe-i Hulûsiyye* olarak isimlendirmiştir. 1319/1901 senesinde tamamladığı bu eserle Emin Edîb Efendi, Hz. Peygamber (s.a.v)’in hürmetine nâil ve Allah’ın dilediğini fakih kıldığı âlimlerden olmayı ümit etmektedir.”²⁹⁴

Eserin sonuna kaydedilen tarihten, Emin Edîb Efendi’nin otuz beş yaşında iken bu eseri tamamladığı anlaşılmaktadır. Bu yaşlarda Emin Edîb Efendi ilmî ve edebî salâhiyete sâhip bir şahsiyettir. Hulûsi Paşa’nın, askeriyede tedris için hadis usulü alanında kitap yazımını Emin Edîb Efendi’ye emretmesi, Emin Edîb Efendi’nin ilmî ve edebî sahadaki yetkinliğini göstermesi açısından önemlidir.

Tasavvuf aleyhtarı âlimlerin, mutasavvıfları, hadis konusundaki gevşekliklerinden ve bu alandaki vukûfiyetlerinin azlığından dolayı eleştirdikleri malumdur.²⁹⁵ Genele şâmil kılınmaya çalışılan bu eleştirilerin özele münhasır kılındığında haksız bir eleştiri olduğu görülmektedir. Çünkü birçok sûfî, hadis alanıyla ilgilenmiş ve bu alanla ilgili kitaplar telif etmiştir. Her ne kadar genel eleştiriler haksız olsa da, sûfîler ile eleştiri getiren âlimler arasında temel bazı farklar göze çarpmaktadır. Bu farklardan birisi sahabede olduğu gibi sufiler, hadisi bilgi düzeyinde değil, ameli düzeyde daha fazla öne çıkartmaları ve bu

²⁹³ Bk. Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.198; Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.1, s.285; Günaydın, “Şair, Müderris, Mebus Kazancızâde Emin Edîb Efendi (1857-1919)”, s.82

²⁹⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfe-i Hulûsiyye*, vr.10^a.

²⁹⁵ Fikret Karapınar, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü*, Konya 2006, s.VII.

hususta hassasiyet göstermeleridir.²⁹⁶ Kuru bilgiyi değil ameli önceleyen Nakşbendiyye şeyhi Emin Edîb Efendi, Hulûsî Paşa'nın emriyle bu eseri kaleme almış ve bu eser onun hadis alanındaki vukûfiyetini ortaya koymuştur.

Besmele, hamdele ve salveleden sonra esere başlayan Emin Edîb Efendi, bu eserde hadis ve sünnet kavramlarından selef ve sahabe kavramlarına varıncaya kadar birçok hadis usulüne ait ıstılahı izah eder. Ravide aranan şartları ayrıntılı olarak beyan eden Emin Edîb Efendi; “*hadis usûli ilmini; bir ilimdir ki, onunla hadis ve rüvât-ı hadîsin makbûl ve merdûdı bilinir. Binâenaleyh ilm-i mezkûrun mevzû'ı hadîs olup gâyesi dahî hadîs ve rüvât-ı hadîsin makbul ve merdûdı bilinmekdir*”, diye tarif etmektedir.²⁹⁷

Sivas Askerî Rüştiye’de ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan bu eserde Emin Edîb Efendi, hadis kavramlarını kısa, öz ve anlaşılır bir biçimde izah etmiş, ihtilaflardan ve gereksiz bilgilerden mümkün mertebe uzak kalmıştır.²⁹⁸

14.1.4. Divân

Emin Edîb Efendi'nin derli toplu, görüş ve düşüncelerinin yansıtıldığı en önemli telif eseri, muhakkak ki *Divan*'ıdır. Bu eser, Mustafa Okurkan Bey'in özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye ait olan bu manzum eser, günümüze yakın bir zamana ait bir deftere, Osmanlıca el yazması olarak kaydedilmiştir. Şiirlerin yazıldığı defterden anlaşıldığına göre bu eser sonradan kaleme alınmıştır, ancak eserin kimin tarafından istinsah edildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.

Emin Edîb Efendi'nin şiirlerinin kaydedildiği bu defter, Mustafa Okurkan tarafından, Alim Yıldız'a verilmiştir. Yıldız da bu defterde bulunan Osmanlıca yazılmış şiirleri transkripsiyon edip başka kaynaklardan elde ettiği şiirleri de tertiplereyerek, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi* isminde hazırladığı kitapta yayınlamıştır. Alim Yıldız tarafından hazırlanan bu eser, Emin Edîb Efendi'nin hayatına ve şiirlerine dâir derli toplu bir kitap hüviyetini kazanmış tek kaynak eserdir.

Kazancızâde Emin Edîb Divançesi, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Kazancızâde Emin Edîb'in hayatı, eserleri ve *Divan*'ı ele alınmıştır.

²⁹⁶ Karapınar, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü*, s.19.

²⁹⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfe-i Hulûsiyye*, vr.3^a.

²⁹⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfe-i Hulûsiyye*, vr.10^a.

İkinci bölümde, teferruata girilmeden *Divan*'da işlenen dinî ve tasavvufî konular tespit edilmiştir. Üçüncü ve son kısımda ise Emin Edîb Efendi'nin Okurkan'a ait nüshada yer alan şiirleri ile bu nüshada yer almadığı halde çeşitli eserlerde tespit edilmiş şiirlerine yer verilmiştir.

Divançe'de 94 şiir yer almaktadır. Bu şiirlerin yetmiş yedisi Okurkan'ın kendi özel kütüphanesinde kayıtlı nüshada bulunan şiirlerdir. Geriye kalanları ise başka kaynaklardan tesbit edilen şiirlerdir. *Divançe*'deki şiirlerin ana gövdesini oluşturan Okurkan'a ait nüshadaki şiirler, düzensiz ve gayr-i müretteptir. Bu da gösteriyor ki, farklı zaman ve mekânlarda kaleme alınan bu şiirler, Emin Edîb Efendi tarafından son haliyle gözden geçirilmemiş ve mürettep hale getirilmemiştir.

Emin Edîb Efendi, başta gazel olmak üzere murabbâ, muhammes, muaşşer, mesnevi, tahmîs, terkîb-i bend, tercî-i bend, kıta-ı kebîre, koşma, kıta ve müfred nazım şekilleriyle şiirler yazmıştır. *Divançe*'de dinî ve edebî nazım türlerinden tevhd, münâcât, na't, silsilenâme örnekleri bulunmaktadır. Bunların dışında sakînâme ve tarih gibi edebî türlerde yazılan şiirler de vardır.²⁹⁹

Emin Edîb Efendi, birkaç şiiri hâric şiirlerin tamamına yakını aruz vezniyle kaleme almıştır. Aruzun da Türk edebiyatında çok yaygın olan kalıplarını kullanmıştır. Aruzu kullanmakta başarılı gözükmesine rağmen hemen her divanda bulunabilecek aruz kusurlarına da rastlanmaktadır. Yıldız'a göre, bu kusurlar müstensihden kaynaklanmış olabilir.³⁰⁰

Divançe'de müstakil dört adet Farsça şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerin varlığı da Emin Edîb Efendi'nin Farsça'ya vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir. Her ne kadar Arapça yazılmış bir şiiri olmasa da, şiirlerinde bolca Arapça kelimeler kullanması Arapça'ya hâkimiyetini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Emin Edîb Efendi'nin şiirleri gözden geçirildiğinde hemen hemen hepsi aşkı ifade eden şiirler olduğu görülecektir. Beşeri aşkın yanısıra yoğun bir şekilde ilahi aşk konusu işlenmiştir. Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışının aşka dayandığı daha önce beyan edilmişti. Tasavvufta aşk makamı yüksek bir mertebe

²⁹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.37.

³⁰⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.48.

kabul edilmektedir. Ona göre aşkı temel alan seyr u sülûk eğitimi vuslata erişmede daha etkilidir. Tevhîdin sırrına aşkla ulaşılır. Emin Edîb Efendi varlığın zuhurunu da aşka dayandırmaktadır. Varlık aşkla vücûd bulmuştur. Emin Edîb Efendi şiirlerinde vahdet-i vücûd, sıfat, esma, tecellî, vahdet-kesret gibi tasavvûfî konuları yogun bir şekilde işlemiştir. Şiirlerinde özellikle İbn Arabî düşüncesinin hâkim olduğu görülmektedir.

14.1.5. *Evrâd-ı Emin Edîb*

Kaynaklarda ismi geçmediği halde tarafımızca tesbit edilen derleme eseri de *Evrâd*'ıdır. Bu eser, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde yazmalar bölümünde 40502 kayıt numarasıyla muhafaza altındadır. Eser, kütüphane arşivine *Risâle fi'l-Evrâd* olarak isimlendirilerek kaydedilmiştir. Bu isimlendirme, kütüphane görevlileri tarafından zâid olarak yapılmıştır. Oysa ki eseri tetkik ettiğimizde eserin içerisinde böyle bir isimlendirme söz konusu olmadığı gibi eserin içerisinde herhangi bir isim kaydı da mevcut değildir. Biz ise bu esere, eseri kaleme alan Emin Edîb Efendi'ye âdiyetini belirtmek için, *Evrâd-ı Emin Edîb* olarak isimlendirmeyi uygun gördük. Araştırmamız boyunca da bu isimle kaynak gösterdik.

Evrâd-ı Emin Edîb, seksen altı varaktan oluşmaktadır. Her bir sayfa on bir satır içermekte ve 180*110, 125*70 boyutlarındadır. Eser, muhtelif zaman ve mekânlarda yazılan kâğıtların birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu sebepten dolayı sayfa numaralarında düzensizlikler bulunmaktadır. Bu sayfa numarasındaki düzensizlikler, elimizdeki dijital kayıtlara göre tarafımızdan verilerek giderilmeye çalışılmıştır.

Eserin üç yerinde bu eseri kaleme alanın kendisi olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi, eserin sonunda sadece ismini zikretmiş, tarih kaydı ise düşmemiştir.³⁰¹ Eserin yazım tarihi olan 1298/1881 ve 1301/1884 tarihlerini göz

³⁰¹ Eserde yer alan birinci kayıt; 16 Ramazan H.1301 tarihidir. Bu kayıtta şu ifadeler yazılıdır: “Harrarahü'l-fakîr eyyedü'l-lâhü'l-Kadîr es-Seyyid Muhammed Emin Edîb el-arîf bi Kâzgâncızâde. Ekremehu'l-lâhü bi'l-felâhî ve's-seâdeti, es-Sivâsî müvelliden ve muvattınan gafere lehû ve livâlideyhimâ ve limesâyıhlîhî ve esâtizihî ve ehıbbâihî. İhdâ ve selâse mietin bağde'l-elfi mine'l-hicreti 1301. Fî Ramazan fi'l-yevmi's-sâdisi'l-aşer 16. Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.26^a.

İkinci kayıt ise şu şekildedir: “Semâniyete ve tıs'ın ve selâse mietin (selâse olarak yazılmış ancak Emin Edîb'in yaşadığı tarih dikkate alındığında selâsenin, isnân olması gerekir. Müellif veya müstensihden kaynaklanan bir hata olarak görülmektedir.) bağde'l-elfi mine'l-hicreti. Men

önünde tuttuğumuzda Emin Edîb Efendi bu tarihlerde 24 ve 27 yaşlarındadır. Bu kayıtlardan da anlaşılıyor ki Emin Edîb Efendi genç yaşlarda tasavvufî eğitimin içinde yer almış ve evrâdını derlemiştir.

Eser, Bakara 2/246, Al-i İmran 3/181, Nisa 4/77, Maide 5/27, Rad 13/16 ayetlerinin okunması ile başlar. Bu beş ayetten sonra, Yasin suresinin ilk dokuz ayeti okunur. Daha sonra vird şu şekilde devam eder.

"يا قاهر, يا قوي, يا قيوم, يا قابض, يا قدوس, يا قائم, يا مقتدر, يا قابل التوبة, يا قريب.
يا قادر اسئلك انتقضي حاجتي وترحم فاقتي يا ارحم الراحمين ويا اكرم الاكرمين"³⁰²

Daha sonraki sayfalarda, Kehf 18/45, Haşır 59/ 22, Gâfir 40/18, Tekvir 81/14-18, Sad 38/1-2 ayetleri okunur. Bu kısımda mezkûr ayetlerin tamamı kaydedildiği gibi bazılarında ise ayetin dua ile ilgili kısmı yazılmıştır.³⁰³

Eserin ileriki sayfalarda Şeyhu'l-Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin üstadı olan Şeyh Ebû Medyen el-Mağribî'nin "el-Kasîdetü'l-İstiğfâriyye"si yer alıyor. Ebû Medyen'in bu "İstiğfar Kaside'si" 40 beyitten oluşmaktadır.³⁰⁴

Ebû Medyen'in "İstiğfar Kasidesi"nden sonra, İmam Bûsirî'nin on altı beyitlik "Kaside-i Muhammediyye"si yer almaktadır.³⁰⁵ Daha sonraki sayfalarda bu kasidenin son yedi beytinin tekrar yazıldığı görülmektedir. Emin Edîb sayfanın yan tarafına not düşerek, bu hatanın sehven yazıldığını beyan etmiştir.³⁰⁶

Emin Edîb Efendi, Muhammed el-Hanefî veya İmam Bûsirî'ye ait, sekiz beyitten oluşan "el-Kasîdetü'l-Hêisiyye", Ahmed ed-Derdîri'ye ait 67 beyitten oluşan "Esmâü'l-Hüsna" ve Şeyhü'l-Ekber Muhyiddîn Arabî'nin ed-Devrû'l-A'lâ'sına *Evrâd*'ında yer vermiştir.³⁰⁷

lehû el-'izzü ve's-şerefü ve ene'l-fakîr eyyedehu'l-lâhü'l-Kadîr Muhammed Emin Edib ğafere zenbi vücûdihî 1298. Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.65^a.

Eserin sonunda yer alan üçüncü kayıta Emin Edib adını yazmış ama burada tarih belirtmemiştir. Bu kayıt şu şekildedir: "Harrahû Emin Edîb ğafere'l-lâhu lehû" Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 86^b.

³⁰² Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.2^b.

³⁰³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 3^a.

³⁰⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.4^a,^b-5^a,^b.

³⁰⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.6^a-^b.

³⁰⁶ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.7^a.

³⁰⁷ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.8^a-15^b.

Emin Edîb Efendi, ed-Devrû'l-A'lâ virdinden sonra kime ait olduğunu belirtmediği, sultandan veya zâlimden korkan kimsenin okuyacağı bir virdi eserine kaydetmiştir. Bu dua üç sayfa ebatındadır.³⁰⁸

Emin Edîb Efendi'nin eserine kaydettiği diğer bir dua da Şâh-ı Nakşbend'in virdidir. Bu virdi okumadan önce üç kere Hz. Peygamber'e salavat getirilir. Kehf 18/10. ayeti okunduktan sonra bir Fâtiha ve üç İhlas süresi okunur, sevabı bu virdin sahibi Şâh-ı Nakşben'de hibe edilir.³⁰⁹ Emin Edîb Efendi bu virden önce, Şâh-ı Nakşbend ve virdi hakkında şu bilgileri verir: “Bahâiyye evrâdının kelime adedi 1940, Bahâüddîn'in doğumu 718, vefatı 791, ömrü ise 73 yıldır.”³¹⁰

“Bu evradı okuyacak kimse, evrâda başlamadan önce Kibleye dönerek, menfaatin celbi ve zararın def'i için niyet eder ve nefesine şöyle söyler: “Allah dışındaki bütün emel ve arzularını kes.” Eûzü besmeleden sonra; “Sübhâne Rabbiye'l-aliyyi'l-a'le'l-vehhâb” der. Bundan sonra ister vird olsun isterse muradın tahsili için Şâh-ı Nakşbend'in bu virdini okumakla meşgul olur.”³¹¹

Bahâiyye Evrâdı sekiz varak yani on altı sayfayı bulan uzunca bir tesbihattır.³¹² Emin Edîb Efendi, son sayfanın yan tarafına yazdığı yazıda, Hâmid b. İshakk'ın şöyle dediğini kaydetmiştir: “Bu evratta birçok sırlar vardır. Onu tecrübe edersen (onu okursan) onun delillerini bulursun. Kim buna inanmazsa muradına eremez. Bil ki bu evrat niyete bağlıdır (niyete göre murad hâsıl olur). Yani kim ki bu evradı ne niyetle okursa muradı yerine gelir.”³¹³ *Evrâd*'da büyük yer işgal eden bu vird, Emin Edîb Efendi'ye göre büyük faydalar içerir. Vird olarak okunduğunda, kalbe vâridatların gelmesine sebep olur.³¹⁴

Emin Edîb Efendi'nin *Evrâd*'ında en çok yer teşkil eden bölüm, salâvât-ı şerife dualarını içeren bölümdür. Bu bölüm 37 varak yani 74 sayfadan oluşmaktadır. Emin Edîb Efendi bu bölümde yer alan salavât-ı şerife dualarını

³⁰⁸ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.16^a-17^b.

³⁰⁹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.17^b.

³¹⁰ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.17^b.

³¹¹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.17^b.

³¹² Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.18^a-26^a.

³¹³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.26^a.

³¹⁴ Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.16^b.

farklı kaynaklardan derlediğini belirtmiştir. Ancak hiçbir kaynağı eserinde zikretmemiştir.³¹⁵

Eserin 65 ve 66. varak aralığında ismi zikredilmemiş, bazı tesbihatlara yer verilmiştir. Emin Edîb Efendi, altmış altıncı varaka, Hızır (a.s.)’ın duasını, bir sonraki sayfaya Şeyh-i Ekber (r.a)’den mervî olan ve gecenin yarısında okunan hacet duasını³¹⁶ ve daha sonra da “İsm-i Azam” duasını *Evrâd*’ına almıştır.³¹⁷

Emin Edîb’in *Evrâd*’ında yer alan diğer bir vird ise Fatiha süresi virdidir. Surenin her bir âyetinden sonra o âyetin manasını açıklayan bir tesbihata yer verilmiştir. Fatiha virdinin bulunduğu sayfanın başında şu ifadeler kayıtlıdır: “ Bu fatiha virdini besmele okunmaksızın, akşam namazında 28, diğer her bir vakit namazının akabinde 18 kere okunarak, bir günde toplamda 100 adet okunması gerekir”³¹⁸

Fâtihâ süresi virdinden sonra, “Da‘vetü’l-Envâr”, “İmam-ı Âzam” ve diğer bazı virdler de kitapta yerini almıştır.³¹⁹ Emin Edîb Efendi, Şeyh İmam Ebû’l-Hasen eş-Şâzîlî’nin “Hızbü’t-Tamsî”nide kitabına dâhil etmiştir.³²⁰

Evrâd’da bulunan bir diğer dua ise, Hz. Adem’den başlayarak Hz. Muhammed’e kadar tamamlanan 313 rasûl ve nebinin isimlerinin yazıldığı virdir. Emin Edîb Efendi bu virdin kaynağı olarak Enes’den (ra) rivayet edilen şu hadisi şerife yer vermiştir: Rasûlüllah (s) şöyle buyurdu. “Allah’u Teâlâ, kullarına mübeşşir ve münzir olarak üç yüz on üç rasûl göndermiştir. Kim onların isimlerini sayar (ezberler), yazar ve onlarla korunma edinirse o rasûllerin şefaati o kimseye vâcib olur ve ayrıca arz ve sema ehli ona düşmanlık etse bile, ona hiçbir düşman gâlib gelemez...”³²¹ Her ne kadar Emin Edîb Efendi eserine kaydetmese de başka bir rivayette ezberlenmesi ve yazılması ifade edilmeksizin sadece nebilerin ve rasûllerin sayısının kaç olduğu beyan edilmektedir.³²²

³¹⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.28^a-65^a.

³¹⁶ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.67^a.

³¹⁷ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.67^b-69^a.

³¹⁸ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr. 69^b.

³¹⁹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.71^a-78^b.

³²⁰ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.79^a-80^a.

³²¹ Bk. Muhammed Hakkı b. Ali b. İbrahim Nâzîlî, *Mefze ‘u’l-Halâik Menbe ‘u’l-Hakâik*, Mısır 1293, s.74;Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.81^a-82^a.

³²² Bk. Hamid b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî el-Bestî Ebû Süleyman, *Garîbü’l-Hadîs*, tahk: Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî, Câmîatü Ümmi’l-Kurâ, Mekketü’l-Mükerrreme 1402, c.II, s.157.

Peygamber isimleri tesbihatından sonra, Emin Edîb Efendi iki ayrı tarikat silsilesini *Evrâd*'ında yer vermiştir.³²³ Tarikat silsilesi kaydından sonra *Evrâd* istihâre namazı ile tamamlanmıştır.³²⁴ Emin Edîb Efendi istihâre namazını, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, İmâm-ı Şa'rânî'nin (ö.973/1565)³²⁵ *Kitâbü Letâifi'l-Minen* ve Akkirmânî'nin (ö.1174/1760)³²⁶ *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâin* isimli eserlerinden istifade ederek kaleme almıştır. Emin Edîb Efendi, ilk önce, bir sayfaya yakın bir kısmı, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*'den³²⁷ daha sonra üç satırı bulan kısa bir bölüm *Kitâbü Letâifi'l-Minen*³²⁸'den daha sonra da bir sayfayı bulan *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâin*³²⁹'den bire bir istinsah etmiştir.

Futuhât-ı Mekkiyye'den istinsah edilen kısım, istihare namazına delil gösterilen, "Rasûlullah ashâbına Kurân'dan bir sureyi öğrettiği gibi istihareyi de öğretirdi" ve "Rasûlullah'ın istihâre edene iki rekat namaz kılmasını emrederdi" rivayetleri ile başlamaktadır.³³⁰ Bu rivayetlerden sonra, istihâre namazının kılınışına geçilmektedir. İbnü'l-Arabî'ye göre; istihâre namazının ilk rekâtında Fatiha suresi, Kasas 28/68. ayeti³³¹ ve Kafîrûn süresi okunur. İkinci rekatta Fatiha ve İhlas sûreleri okunur ve selamdan sonra mervî olan dua³³² ile Allah'a tazarruda bulunulur.

Emin Edîb Efendi'nin kaynak gösterdiği İmâm-ı Şa'rânî'de *Kitâbü Letâifi'l-Minen* adlı eserinde mevzuyu İbnü'l-Arabî'nin *Futuhât-ı Mekkiyye*'sinden alıntılar yaparak beyan etmiştir. İbnü'l-Arabî her bir günün ve gecenin sadece kendine mahsus bir zamanında istihare yapılmasını uygun

³²³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.83^b.

³²⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.86^{a-b}.

³²⁵ Geniş bilgi için Bk. Hayri Kaplan, "Şa'rânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c.XXXVIII, s.347-349.

³²⁶ Geniş bilgi için Bk. Sâkîb Yıldız, "Akkirmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c.II, s.270.

³²⁷ Bk. Muhyiddin Ebû Abdullah Mahammed b. Ali İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Mısır 1293, c.I, s.674.

³²⁸ Bk. Abdülvehhab eş-Şa'rânî, *Kitâbü Letâifi'l-Minen ve'l-Ahlâk fî Beyâni Vücûbi't-Tehaddüsi bi Ni'metillâh*, Mısır 1288, s.302.

³²⁹ Bk. Muhammed b. Mustafa Akkirmânî, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâin*, İkdâm Matbası, 1326, s. 140.

³³⁰ Bk. *Buhari, Da'avât 48, Teheccüd 25, Tevhîd 10; Ebu Dâvud, Salât 366; Tirmizî, Salât 394; Nesâî, Sünen, Nikâh 27; İbnü'l-Arabî, Futuhâtü'l-Mekkiyye, c.I, s.674; Emin Edîb Efendi, Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.86^a.

³³¹ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ Bk. Kasas 28/68 (Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Seçmek, onlara ait değildir. Allah, eş koştuıkları şeylerden uzaktır ve (O'nun) şâni yücedir.) Feyizli, *Feyzü'l-Furkan Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, s.392.

³³² Bk. *Buhari, Da'avât 48, Teheccüd 25, Tevhîd 10; Ebu Dâvud, Salât 366; Tirmizî, Salât 394; Nesâî, Sünen, Nikâh 27; İbnü'l-Arabî, Futuhâtü'l-Mekkiyye, c.I, s.674; Emin Edîb Efendi, Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.86^a.

görürken, Şa‘rânî bu zamanı daha tahdid ederek her gün güneşin yükselmesinden ve Akşam namazından sonra yapılmasını uygun görmektedir. Ayrıca istiharenin her sene, her ay ve her Cuma günü de yapılabileceğini belirtmektedir. Şa‘rânî İbnü’l-Arabî’den farklı olarak ikinci rekâta Fatıha ile İhas süreleri arasında Ahzab 33/36. ayetinin³³³ okunmasını da uygun görmektedir.³³⁴

Emin Edîb Efendi’nin istihare duası konusunda kaynak gösterdiği İbnü’l-Arabî ve Şa‘rânî’den sonra bir diğer şahsiyette muhakkik ve mudakkik olarak kabul ettiği Akkirmânî’dir. Kişinin önemli bir şeyle karşılaştığı zaman farzın dışında iki rekât namaz kılarak Allah’a istihârede bulunması gerektiğini savunan Akkirmânî, Peygamberimizin Enes b. Malik’e buyurduğu şu rivayeti delil olarak kitabına almıştır: “Ey Enes! Bir işi yapmaya niyet ettiğin zaman o iş hakkında yedi defa istihare et. Sonra kalbinden geçen temayüle bak. Çünkü hayır kalbinde doğandadır.”³³⁵ “İstihare eden kimse zarar görmez, istişare eden pişman olmaz.”³³⁶

Akkirmânî birinci rekatta Kâfirun suresinden sonra Kasas 28/68-69.³³⁷ âyetlerini, ikinci rekatta da İhlas suresinden sonra Ahzab 33/36. âyetinin okunmasını uygun görür. Akkirmânî, hacc, nikah, cihad ve bunun gibi önemli işlerde istiharenin yapılmasını savunur. “Adem oğlunun seâdeti, Allah’a istiharesi, şekvâsı ise istihareyi terk etmesidir.”³³⁸ Hadisini eserine kaydeden Akkirmânî, namaz kılması mümkün olmayanın dua ile istihare yapılabileceğine

³³³ وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا

Bk. Ahzab 33/36 (Allah ve Resûlü bir meselede hüküm verdiği zaman, inanan bir erkek ve kadına, artık o işte, kendilerine göre (başka) tercih hakkı yoktur. Kim Allah’a ve Resûlü’ne karşı gelir (onlar tarafından verilmiş hükümleri beğenmez)se, kesinlikle o, apaçık bir sapıklıkla sapmış olur.)Bk. Feyizli, *Feyzü’l-Furkan Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, s.422.

³³⁴ Bk. Şa‘rânî, *Kitâbü Letâifi’l-Minen ve’l-Ahlâk fî Beyâni Vücûbi’t-Tehaddüsi bi Ni’metillâh*, s.302.

³³⁵ Zeynü’d-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l-Lâtifi’z-Zebîdî, *Sâhîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi*, trc. Kâmil Miras, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976, c.IV, s.143.

³³⁶ Bk. Akkirmânî, *Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn*, s.141; Ahmed Ziyâüddin Gümüştanevi, *Ramuz el-Ehadis*, trc. Abdülaziz Bekkine, haz. Lütfi Doğan, M. Cevad Akşit, Milsan Basım Sanayii 1982, c.II, s.374/8.

³³⁷ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (68) وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ (69)

Bk. Kasas 28/68-69 (Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Seçmek, onlara ait değildir. Allah, eş koştuıkları şeylerden uzaktır ve (O’nun) şâni yücedir. Rabbin, onların sinelerinde gizledikleri şeyi de, açığa vurdukları şeyi de (çok iyi) bilir.) Bk. Feyizli, *Feyzü’l-Furkan Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, s.392.

³³⁸ Bk. Tirmizi, Kader, 15; Akkirmânî, *Şerhu’l-Ehâdîsi’l-Erbaîn*, s.144; *Emin Edîb Efendi, Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.86^b.

sadri açılmayanın ise istihareyi yedi kere tekrar etmesi gerektirdiğini belirtmektedir.³³⁹

Bu anlatılanlardan sonra sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. İbnü'l-Arabî, Şa'rânî ve Akkirmânî Emin Edîb Efendi'nin değer verdiği şahsiyetler arasındadır. Bu şahsiyetler Emin Edîb Efendi'nin dinî ve tasavvufî anlayışının oluşmasında etkilili olmuşlardır. Emin Edîb Efendi istihare namazı ile ilgili görüşleri en çok değer verdiği bu şahsiyetlerin eserlerinden derlemiştir. Bu derlemeden anlaşıldığına göre Emin Edîb Efendi istihâre namazına müdâvim olmuş müridlerine de bu namazı kılmaları için tavsiyelerde bulunmuştur.

14.1.6. “Risâle Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır”ın Tashîhi

Emin Edîb Efendi'nin telif ve derleme eserlerinden başka bir de tashih ettiği bir eser bulunmaktadır. Bu eser en çok okunan tasavvufî risâlelerden birisi olan *Lübbü'l-Lübb ve Sırru's-Sır*'dir. Müellifi hakkında ihtilaf olan bu eser, Niyâzî-i Mısırî (ö.1105/1693), İbrahim Hakkı Erzurûmî (ö.1194/1780) ve İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) gibi farklı isimlere nisbet edilmektedir. Daha önce yayınlanan Türkçe sadeleştirmelerde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nispet edilerek yayınlanan bu risalenin yakın zamanda yapılan araştırmalarda ona ait olmadığı izah edilmektedir.³⁴⁰ Ancak onun fikirlerinden beslenilerek ve onun fikirlerine yaslanılarak Bursevî tarafından kaleme alındığı ifade edilmektedir.³⁴¹

Bu eserin, İbnü'l-Arabî'ye ait olmadığı bilgisi, bizim elimizde bulunan nüsha ile uyuşmamaktadır. Milli Kütüphane'ye kayıtlı elimizde bulunan nüshanın ön sayfasında; “*Şeyh Muhyiddîn Arabî kaddese sırahü'l-âlâ hazretlerinin Futuhât-ı Mekkiyye ismiyle şöhret şîâr-ı enâm olan âsâr-ı celîle-i nefîselerinden müstehrec bir risâle-i merğûbe...*”³⁴² bilgisi yer almaktadır. Bu bilgidan anlaşılıyor ki, telif edenin ismi zikredilmemekle beraber, bu eserin kaynağı kesin olarak Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. Bu eser, ana ait *Futuhât*'tan istihraç edilmiştir.

³³⁹ Bk. Akkirmânî, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erbâîn*, s.195; Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.86^b.

³⁴⁰ Bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Özün özü Lübbü'l-Lübb*, haz. Osman Gürman-Hatice Şekerci, Bahar Yay., İstanbul 2007, s.5-6.

³⁴¹ Bursevî, *Özün özü Lübbü'l-Lübb*, s.5-6.

³⁴² Bursevî İsmâil Hakkı, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, tsh. Emin Edîb Efendi, Ankara Milli Kütüphane No: 06 Hk 2891/1, vr.1^b.

Bizim elimizdeki nüshaya göre kaynağı *Futuhât-ı Mekkiyye* olan bu risalenin müellifi (müstehrici) hakkında farklı isimler zikredildiği yukarıda ifade edilmişti. Kütüphane taramalarımızda müellifinin kimliği hakkında, çoğunluk İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) ve Niyâzî-i Mısırî (ö.1105/1693) olmak üzere iki ismin öne geçtiğini görmekteyiz. Hem İsmail Hakkı Bursevî adına, hem de Niyâzî-i Mısırî adına kaydedilen nüshaları incelediğimiz zaman bu risalelerin hiçbirinde müellifi (müstehrici) dair eserde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Durum böyle olmasına rağmen kütüphane görevlileri, bu risaleleri gördükleri zaman ya İsmail Hakkı adına veyahut Niyâzî-i Mısırî adına kütüphane arşivine kayıt etmişlerdir.

Emin Edîb Efendi'nin tashihini yaptığı bu risâlenin müstehrici bizim güçlü kanaatımıza göre İsmail Hakkı Bursevî'dir. Çünkü Emin Edîb Efendi, Bursevî takipçisidir. Bursevî'nin yolunu takip eden Emin Edîb Efendi, Bursevî'nin görüşlerine sık sık eserlerinde yer vermiştir. Bu eser, tahminlerimize uygun olarak Mili Kütüphane kayıtlarına da İsmail Hakkı Bursevî adına kaydedilmiştir. Biz de bu eseri kaynak gösterdiğimizde müellifi olarak İsmail Hakkı Bursevî'yi zikredeceğiz.

Müellifin kimliğine dair kanaatımızı ifade ettikten sonra, Milli Kütüphane'ye kayıtlı elimizdeki bu nüshayı tashih edenin kimliği konusuna gelelim. *Tuhfetü'r-Râşid* ve *Tuhfetü'l-Edîb* adlı risalelerle aynı kitapta mevcut olan *Lübbü'l-Lüb* ve *Sırru's-Sır* adlı eserin tashih edildiğine dair ön yüzünde şu bilgiler bulunmaktadır: "*Risâletü Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır. Şeyh Muhyiddîn Arabî kaddese sırahü'l-âlâ hazretlerinin "Futuhât-ı Mekkiyye ismiyle şöhret şîâr-ı enâm olan âsâr-ı celîle-i nefiselerinden müstehtec bir risâle-i mergûbe olup rağbeti âmmiyyeye mebnî defeatle tabî' edilmiş ve fakat şu sırada nüshası nedret peydâ etmiş ve elde olanlarda pek sehivle âlûde bulunmuş olmakla tashihine dikkatle teberrüken temsil edilmiştir. 1328"*³⁴³

Risâlenin ilk sayfasına yazılan bu bilgiden anlaşıldığına göre, Muhyiddin İbn-i Arabî'nin *Futuhât-ı Mekkiyye*'sinden istihraç edilen bu eser, 1328 yılında tashih edilmiştir. Ancak tashihin kimin tarafından gerçekleştirildiğine dair risalenin içinde her hangi bir bilgi yoktur. Ancak bizim araştırmalarımız sonunda

³⁴³ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, vr. 1^b.

edindiğimiz kuvvetli ihtimale göre bu eserin tashihi Emin Edîb Efendi'ye aittir. Bu kanıyı destekleyen delilleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Eserin yazılı olduğu kitapta (defterde) Emin Edîb Efendi'nin diğer eserleri de mevcuttur. *Lübbü'l-Lüb*'ün yer aldığı kitabın (defterin) tertip şekli şu şekildedir:

a. Kitabın ilk sayfasında, Emin Edîb Efendi'nin tarikat silsilesinin yazıldığı ilk bölüm.

b. Tarikat silsilesinden sonra *Risâletü Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır* adlı eserin bulunduğu ikinci bölüm.

c. Daha sonra *Tuhfetü'l-Edîb* adlı risalenin mevcut olduğu üçüncü bölüm.

d. *Tuhfetü'l-Edîb*'den sonra *Tuhfetür-Râşid* adlı risâlenin bulunduğu dördüncü bölüm.

Bu kitapta (defterde) bahsedilen dört bölümün dışında başka bir kayıt söz konusu değildir. Yukarıda verilen tertip düzeni göz önünde tutulduğunda bu kitapta mevcut olanların, Emin Edîb Efendi'ye ait olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Öyle ise musahhihinin kimliğine dair eserde her hangi bir bilgi olmasa da *Lübbü'l-Lüb*'ü tashih edenin Emin Edîb Efendi olduğu güçlü bir ihtimal olarak ortaya çıkmaktadır.

2. Bu eseri tashih edenin Emin Edîb Efendi olduğuna dair ikinci delil ise eserde işlenen varlık problemi, vahdet-i vücûd, insan-ı kâmil... gibi konuların *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid*'in de ana omurgasını oluşturmasıdır. Yani Emin Edîb Efendi, *Lübbü'l-Lüb*'ün muhtevasıyla tanışık ve bu risalenin içerdiği konuların uzmanıdır. Bu bilgiler ışığında *Risâletü Lübbü'l-Lüb*'ün musahhihinin, Emin Edîb Efendi olduğunu söylemek mümkün görülmektedir.

3. *Lübbü'l-Lüb*'ü tashih edenin Emin Edîb Efendi olduğuna dair üçüncü bir delil olarak şu bilgileri zikredebiliriz. *Lübbü'l-Lüb*'ün baş sayfasında, yukarı kısımda verdiğimiz üzere, tashih bilgisi ve 1328 tashih tarihi yer almaktadır. Farklı kütüphanelerde ve farklı *Lübbü'l-Lüb* nüshalarında yaptığımız araştırmalarda böyle bir bilginin olduğu, başka bir nüshaya ulaşamadık. Ancak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mevcut olan bir eser, bizim elimizde bulunan Milli Kütüphane nüshasıyla uygunluk arz etmektedir.

Elimizdeki nüshanın ön sayfasında bulunan tashih ve tarih bilgisi bu matbu eserde de aynen mevcuttur. Bu matbu eser, 3833 no ile Ankara İlahiyat Kütüphanesi'ne kayıtlıdır. Tekrar teyid edelim ki, Milli Kütüphane'de bulunan nüshanın baş tarafına kaydedilen yazı, aynen bu matbu eserde de mevcuttur. 45 sayfadan müteşekkil, İlahiyat Fakültesi'ndeki mevcut olan bu matbu eserde şu bilgiler bulunmaktadır: “1328 yılında Bâb-ı Âlî Caddesi'nde 20 numaralı Uhuvvet matbasında tab' olunmuştur.”³⁴⁴

Rûmî 1328 tarihi, Miladi 1912-13 yılına karşılık gelmektedir. Bu tarih, Emin Edîb Efendi'nin Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki ikinci dönem mebusluk görevi olan 18 Nisan 1912-5 Ağustos 1912 tarihine³⁴⁵ tekabül etmektedir. Bu tarihte Emin Edîb Efendi İstanbul'dadır. Bu bilgiler ışığında Emin Edîb Efendi'nin tashihini yaptığı bu eseri İstanbul'da bastırıldığı tahmin edilmektedir.

Bu eserin, Emin Edîb Efendi ile irtibatını kurmamıza sebep olan diğer bir husus da şudur: İlahiyat Fakültesinde mevcut olan bu eserin, son dört sayfasında, ismi geçen matbaada, basılan bazı eserlerin, tanıtımı yapılmakta ve haklarında bilgi verilmektedir. Tanıtılan 8 kitaptan ikisi dikkat çekiçidir. Bu iki kitaptan birisi muhaddislerin kibârından ve fukahânın meşâhiriden olan Hâfız Şehâbüddin Ahmed b. Ali Hacer Askalânî'ye (ö. 852/1449) ait *Nuhbetü'l-fikir* diğeri ise Aliyyü'l-Kârî'ye (ö.1014/1605) ait *Şerhu Nuhbeti'l-fikir fî mustalâhâti ehli'l-eser*'dir.³⁴⁶

Burada şu hususu hatırlatmak isteriz: Emin Edîb Efendi'nin eserleri arasında “Nuhbetü'l-Fikir”³⁴⁷ diye bir kitap ismi geçmektedir. Oysa bu eser yukarıda ifade edildiği üzere, Askalânî'ye aittir. Askalânî'ye ait bu eser, Emin Edîb Efendi'nin eserleri arasında neden zikredilmiştir? Bu soruya cevap olarak şu tahmini yapabiliriz: Emin Edîb Efendi'nin, “Uhuvvet” matbasıyla ilişkisi vardır. Nasıl ki tashih ettiği *Lübbü'l-Lüb*'ü kuvvetli bir ihtimal olarak bu matbaada bastırırsa aynı şekilde Askalânî'ye ait olan *Nuhbetü'l-Fikir* adlı eserinde bu matbaada basımında görev üstlenmiş olmalıdır. Bu çalışmasından dolayı kendisine ait olmayan bu eser kendisine izafe edilmiştir.

³⁴⁴ Bk. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Risâletü Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1328, s.1.

³⁴⁵ Bk. Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s.82.

³⁴⁶ Bk. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Risâletü Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, s.43.

³⁴⁷ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.198; Günaydın, “Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)”, s.82.

Sonuç olarak sunduğumuz deliler muvahecesinde, İbnü'l- Arabî'nin *Futûhât*'ından istihraç edilen, müstehrici İsmail Hakkı Bursevi olan ve tashihini de Emin Edîb Efendi'nin yaptığı bu eser, 06 Hk 2891/1 kayıt numarası ile Ankara Milli Kütüphane'sine kayıtlıdır.

Yirmi bir varaktan oluşan bu eser, hakikat ve marifete dair bazı meseleleri ihtiva etmektedir. Eserde âriflik makamında havassa ait yedi devirden bahsedildiği gibi,³⁴⁸ gayb-i mutlak, âlem-i ceberût, âlem-i melekût, şuhûd-ı mutlak ve insân-ı kâmil'den oluşan "Hazârât-ı Hamse-i İlâhiye"den yani varlık mertebelerinden bahsedilir.³⁴⁹ Bu eserde değinilen bir diğer konu da üç seferden oluşan seyr u sülûk anlayışıdır. Sâlik bu üç seferi tamamlamadıkça, nefesine ve Rabbine ârif, kâmil ve mükemmel olamaz.³⁵⁰ Eser, kader konusu ve ilim derecelerinin izahıyla nihayete ermektedir.³⁵¹

14.2. Kendisine İzâfe Edilen Eserler

Kaynaklarda, Emin Edib Efendi'ye ait *Nesrü'l-Leâlî* isimli bir eser adı zikredilmektedir.³⁵² Araştırmalarımız neticesinde Emin Edîb Efendi'ye ait böyle bir eser tespit edilememiştir. Oysaki bu eser, Hz. Ali'ye nisbet edilen binlerce hikmetli söz arasından derlenmiş ve elifba sırasına göre dizilmiş Arapça bir kitapçıktır. Çeşitli nüshalarına, tercüme veya şerhlerine göre vecize sayısı 200 ile 300 arasında değişen bu derlemenin Tabersî (ö. 548/1154) tarafından yapıldığı nakledilir.³⁵³

Bu derlemenin, Fars edebiyatında çeşitli tercümeleri bulunduğu gibi, Türk edebiyatı tarihinde 15. asırdan 20. asra kadar on dört manzum ve mensur tercümesi tesbit edilmiştir. Bu eser hakkında çalışma yapanlar arasında Alî Şîr Nevâtî (ö.890/1485), Latîfî (ö.990/1582), Rihletî (ö.1003/1595), Harîmî (ö.997/1588), Dânişî (ö.1052/1643) ve Nesîb Yusuf Dede (ö. 1126/1714) gibi

³⁴⁸ Bk. Bursevî, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, vr.5^b-7^a.

³⁴⁹ Bk. Bursevî, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, vr.7^b-11^b.

³⁵⁰ Bk. Bursevî, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, vr.12^b-14^a.

³⁵¹ Bk. Bursevî, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, vr.16^a-18^a.

³⁵² Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.198; Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.1, s.285; Günaydın, "Şair, Müderris, Mebus Kazancızâde Emin Edib Efendi (1857-1919)",s.82.

³⁵³ Adem Ceyhan, Tuğba Aydoğan, "Sultan II. Murad İçin Dizilmiş İnciler: Hâfız'ın Nesrü'l-Leâlî Tercümesi (Lü'lü'-i Mendûd)", *Turkish Studie Dergisi*, ed. Sibel Üst, Sayı: 13, Ankara 2013, s.38.

şahsiyetlerin ismi zikredilmektedir. Ancak bu isim listesinde Emin Edîb Efendi'nin ismi geçmemektedir.³⁵⁴

Bu eserin manzum tercümelerinden birisi de Abdüllatîfî (ö.990/1582)'ye aittir.³⁵⁵ Bu eserden öğrendiğimiz kadarıyla *Nesrî'l-Leâlî*; “Tehallakû bi ahlakillah” (Allah'ın ahlakıyla ahlaklanınız!) sözüne ittiba ve iktizâsınca ayet ve hadislerden çıkarılmış Hz. Ali'nin hikmetli sözlerini içeren bir eserdir.³⁵⁶

Abdüllatîfî'ye³⁵⁷ ait bu eser, birinci vecize; “Îmânü'l-meri yû'rafü bi eymanihî” ve son vecize; “Yes'adü'r-racülü bi mesâhabeti's-se'îdi” olmak üzere 215 vecizenin ikili beyit şeklinde manzum şerhidir.³⁵⁸

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'nin *Nesrî'l-Leâlî* ile ilgili olarak iki ihtimal ön plana çıkmaktadır. Bu ihtimallerden birisi, Abdüllatîfî'nin eserini göz önünde tuttuğumuzda edebî zevki yüksek olan Emin Edib Efendi'nin de bu eserin manzum bir şerhini yapmış olmasıdır. Ancak böyle bir eser şu ana kadar tesbit edilememiştir. İkinci bir ihtimal ise Emin Edîb Efendi ders ortamlarında bu eseri takip etmesinden dolayı kendisine ait olmayan bu eser, kendisine aitmiş gibi nisbet edilerek kaynaklarda zikredilmesidir.

Nesrî'l-Leâlî isimli eser dışında Emin Edîb Efendi'ye âit olmadığı halde kendisine izâfe edilen diğer bir eser de *Nuhbetü'l-Fiker*'dir.³⁵⁹ Oysa *Nuhbetü'l-Fiker*³⁶⁰ İbn Hacer Askalânî (ö.852/1449)'ye ait bir eserdir. Bu kitabın konusu “mustalahu'l-hadis” veya başka bir ifadeyle “usûlü'l-hadis” alanını ihtiva

³⁵⁴ Bk. Ceyhan, Aydoğan, “Sultan II. Murad İçin Dizilmiş İnciler: Hâfız'ın Nesrî'l-Leâlî Tercümesi (Lü'lü'-i Mendûd)”, s.37-73.

³⁵⁵ Abdüllatîfî, *Nesrî'l-Leâlî*, Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Kayıt No: 37259

³⁵⁶ Bk. Abdüllatîfî, *Nesrî'l-Leâlî*, vr, 49^b,73^a.

³⁵⁷ Abdüllatîfî, edebiyatçılardan ve hal tercemeleri ulemasından olup, Kastamonu'ludur. Hayatını *Tezkiretü's-Şuarâ* adlı eserinde yazmıştır. *Tezkiretü's-Şuarâ*, *Nesrî'l-Leâlî*, *Rebia-yı Ezhar*, *Enisü'l-Füsehâ*, *Fusûl-i Erbaa*, *Risâle-i Evsâf-ı İstanbul*, *Müretteb Dîvan*, *Münâzara*... gibi on iki parça eseri vardır. Nesri nazmından daha kuvvetli olmakla beraber metin ve gönül okşayıcıdır. 990/1582 tarihinde Mısır'dan Yenbu'a giderken şiddetli bir fırtınada boğularak Allah'ın rahmetine nâil olmuştur. Bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul 1975, c.III, s.94.

³⁵⁸ Bk. Abdüllatîfî, *Nesrî'l-Leâlî*, vr. 41^b-72^b.

³⁵⁹ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.198; Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.I, s.285; Günaydın, “Şair, Müderris, Mebus Kazancızâde Emin Edib Efendi (1857-1919)”,s.82.

³⁶⁰ Nuhbetü'l-Fiker, Şeyhülislam İbn Hacer'in mustalahu'l-hadise dair hadisçiler arasında şöhret kazanmış mühim eserlerinden biridir. Bu ilimle meşgul olanların daima müracaat ettikleri kaynak bir eser olması dolayısıyla, tanınmış birçok müellif tarafından şerhleri yapılmış, haşiyeleri yazılmış ve nazım haline getirilerek okunup ezberlenmesi, öğrenilip okutulması kolaylaştırılmıştır. Bk. İbn Hacer Askalânî, *Nuhbetü'l-Fiker*, çev: Talat Koçyiğit, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankar 1971, s.5.

etmektedir.³⁶¹ Nuhbetü'l-Fiker şerhi, hadis ilimleriyle ilgili tasnif faaliyetinin en mütakâmil devrinde meydana getirilmiş mühim eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.³⁶²

Lübbü'l-Lüb adlı eserin tashihi Emin Edîb Efendi tarafından yapıldığını delillendirmek için, Uhuvvet matbaası ile ilişkisinden bahsetmiştik. Bu matbaanın yayınları arasında *Nuhbetü'l-Fiker* dikkat çekmektedir. Hâdis âlimi olan Emin Edîb Efendi, kuvvetli bir ihtimal olarak bu eserin basımında görev ifa ettiğinden bu eser kendisine izafe edilmiştir. Gerçekte kendisinin böyle bir eseri yoktur.

Emin Edîb Efendi'nin ilişkisinin olduğu Uhuvvet matbasında basılan bu eserin izini Ankara Milli Kütüphane'de bulduk. Bu eser 1327 yılında mezkûr matbaada basılmıştır. 1948 A 3991 numarayla Milli Kütüphane'ye kayıtlıdır. Bu matbu nüsha 60 sayfadır. Ön yüzünde; "İlm-i Hadîs-i Şerîfeden Nuhbetü'l-Fiker fî Mustalahı Ehli'l-Eser Tercümesi" yazmaktadır. Eserde İbn Hacer hakkında doğum ve ölüm tarihleri olmak üzere tanıtıcı bilgi verilmektedir. Sayfanın en sonunda Uhuvvet Matbaası Bab-ı Âlî Caddesi Numara: 20 sene 1327, İstanbul yazmaktadır. Eserin sonunda yer alan şu beyitlerden:

Tercüme buldı hıtâmîna rasîd
Okuyanlar ola dâreynde saîd
Fâtih Ahmed ruhuna bir Fâtiha
Okuyanlar bula hüsn-i hâtîme³⁶³

Eseri Osmanlıca'ya çevirenin Fâtih Ahmed olduğu anlaşılmaktadır. Ancak eserin hiçbir yerinde neşre hazırlayananın kimliği hakkında bilgi verilmemiştir. Her ne kadar eserin nâşiri hakkında bilgi verilirse de Emin Edîb Efendi'nin Uhuvvet matbaası ile ilişkisinden dolayı bizde oluşan gâlip zanna göre ve eserin nâşiri Emin Edîb Efendi'dir. Her iki kitap hem *Lübbü'l-Lüb*, hem de *Nuhbetü'l-Fiker*'in 1327 ve 1328 olan basım tarihleri göz önüne alındığında bu tarihler, Emin Edîb Efendi'nin mebusluk görevi için İstanbul'da bulunduğu zamana denk gelmektedir. Bu süre zarfında *Nuhbetü'l-Fiker* gibi bazı eserlerin basıma hazır hale gelmesi için görev ifa etmiş olmalıdır.

³⁶¹ İbn Hacer Askalânî, *Nuhbetü'l-Fiker*, s.5.

³⁶² İbn Hacer Askalânî, *Nuhbetü'l-Fiker*, s.8.

³⁶³ Bk. İbn Hacer Şehâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuhbetü'l-Fiker*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327, s.60

Emin Edîb Efendi'ye izâfe edilen diğerk bir eserde *Gülşen-i Râz*³⁶⁴ ile İbnü'l-Fârız'ın (ö. 632/1235) *Kasîde-i Tâiyye* ve *Kasîde-i Hamriyye*'nin³⁶⁵ Türkçe çevirileridir.³⁶⁶ Ancak araştırmalarımız neticesinde kaynaklarda zikredilen bu isimdeki eserleri tespit edemedik. Emin Edîb Efendi, *Evrâd*'ında Ebû Medyen, İbnü'l-Arabî, Ebû'l-Hasan eş-Şâzilî gibi bazı sûfilerin kaside ve dualarına yer verdiği halde ne Mahmûd-ı Şebusterî (ö. 720/1320) ne de İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235)'ın her hangi bir kaside ve duasına yer vermiştir. Ancak Emin Edîb Efendi'nin *Divan*'ına baktığımızda, Mahmûd-ı Şebusterî'nin Fârisî dilinde yazdığı, Gülşen-i Râz ile İbnü'l-Fârız'ın iki meşhur kasidesi Tâiyye ve Hamriyye'si ile işlenen konular açısından bir benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Emin Edîb Efendi de Mahmûd-ı Şebusterî ve İbn-i Fârız gibi aşk ve muhabbete dayalı, tevhîd konulu şiirleri yoğunlukla terennüm etmiştir. Aralarındaki konu benzerliğini göz önünde tuttuğumuzda, Emin Edîb Efendi'nin *Gülşen-i Râz*, *Tâiyye* ve *Hamriyye*'den istifade ettiğini söylemek mümkündür. Bu eserlerdeki manzum ifadeleri Türkçe'ye çevirerek kendi edebî zevki içinde ifade etmiş ve *Divan*'ına dâhil etmiş olmalıdır. Kendisine nisbet edilen bu manzum eserler, esasında kendisine ait ayrı birer telif eser değildir. Ancak kaynaklarda böyle eserlerin kendisine nisbet edilmesi, Emin Edîb Efendi'nin bu iki sufi şairin eserleriyle ilgilendiği ve bunların tesirinde kaldığı ve benzer şiirler söylediği akla gelen kuvvetli ihtimaller arasındadır.

Emin Edîb Efendi'nin İbnü'l-Arabî çizgisinde olan, hem İbnü'l-Fârız'dan hem de Mahmûd-ı Şebusterî'den etkilendiği muhakkaktır. Bu iki güçlü şairin en bilinen vasfı İbnü'l-Arabî ekolünün sadık temsilcileri olmasıdır. Emin Edîb Efendi de bunlar gibi başta tevhîd, esma, tecelli, insân-ı kâmil gibi tasavvufi konuları yoğun bir şekilde eserlerine yansıtmıştır.

Mahmûd-ı Şebusterî, İbnü'l-Arabî düşünce ve terminolojisini Farsça şiire dâhil eden muhakkik sûfilerden biri olarak kabul edilmektedir. İbnü'l-Arabî etkisi özellikle *Saadet-nâme* adlı eserinde gözlenmektedir. *Futuhâtü'l-Mekkiyye* ve

³⁶⁴ Geniş bilgi için Bk. Mahmûd-ı Şebusterî, *Gülşen-i Râz*, Tercüme ve Şerh Eden: Ahmed Avni Konuk, Notlarla Yayına Hazırlayan: Cengiz Gündoğdu, İlk Harf Yayınevi, 1.Baskı, İstanbul 2011, s.15-20,

³⁶⁵ Geniş bilgi için bkz Fatih Güllüce, *Mehmed Nâzım Paşa'nın "İbn Fâriz Tercümesi ve Şerhi"* Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.2-23.

³⁶⁶ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.198; Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c.I, s.285; Günaydın, "Şair, Müderris, Mebus Kazancızâde Emin Edib Efendi (1857-1919)",s.82.

Fusûsu'l-Hikem'den azdan çoktan hiçbir şey bırakmadım diyerek İbnü'l-Arabî'ye mensubiyetini ortaya koyan Şebusterî, *Gülşen-i Râz*'da Emir Hüseyin'in (ö.7291329) sorularına cevap verirken *Futûhâtü'l-Mekkiyye ve Füsûsu'l-Hikem*'deki dil ve üslûbu kullanmıştır.³⁶⁷

Emin Edîb Efendi'nin Mahmûd-ı Şebusterî'den etkilendiğine dair şu iki örnek yeterli olacaktır. Şebusterî:

احد در ميم احمد گشت ظاهر در اين
دور اول آمد عين آخر

bu beytinde; 'Ahad, Ahmed'in mim'inde zâhir oldu, bu devirde evvel, âhîrinin 'aynı olarak zâhir oldu'³⁶⁸ derken Emin Edîb Efendi benzer manayı şu şekilde ifade etmektedir.

Ahadden mîm-i Ahmed oldu müştak,
Cihâna zâhir oldu halk ile Hak.³⁶⁹

Bir başka beyitte Mahmûd-ı Şebusterî:

حديث كنت كنزا را فرو خوان
که تا پيدا ببيني سر پنهان

'Küntü kenzen hadisini oku ki gizli hazineyi âşîkar göresin'³⁷⁰ derken, yakın manayı Emin Edîb Efendi kendi edebi zevkine göre şu şekilde ifade etmektedir:

Çalış *küntü kenzen*'den âgâh ol.
Hakâyık semâvâtına mâh ol.³⁷¹

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'nin şiirlerinin kaydedildiği *Divan*'ına bakıldığında hem İbnü'l-Fârız hem de Mahmûd-ı Şebusterî'den etkilendiğine dair çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Emin Edîb Efendi, bu iki sûfî şairin izinden giderek benzer konuları terennüm etmiştir. Kenidisine nisbet edilen çeviriler ayrı birer telif eser değil, *Divan*'ındaki şiirler olduğu akla gelen kuvvetli ihtimallerdendir.

³⁶⁷ Bk. Mahmûd-ı Şebusterî, *Gülşen-i Râz*, s.12-16

³⁶⁸ Mahmûd-ı Şebusterî, *Gülşen-i Râz*, s.59.

³⁶⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

³⁷⁰ Mahmûd-ı Şebusterî, *Gülşen-i Râz*, s.158.

³⁷¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.163.

15. TAKİPÇİLERİ

Emin Edîb Efendi, icâzet sahibi olduktan sonra, altmış iki yıllık ömrünün, otuz iki yıllık kısmını tedris faaliyetiyle geçirmiştir. Ayıca mürşîdi Şâkir Efendi'nin 1313/1896 yılındaki vefatından sonra yerine postnişin olarak yaklaşık yirmi üç yıl meşihat makamında bulunmuştur. Bu süre zarfında Emin Edîb Efendi'nin ilim ve irfan meclisinden birçok öğrenci istifade etmiştir. Müstefid olanlar arasında Sivas müftüsü Zekerriyya Efendi (ö. 1361/1943), tarihçi yazar ve şair Turhan Tan (ö.1358/1940), müftülük görevinde bulunan Hayri Efendi, Belediye başkanlarından Sığırcızâde Hayri (ö.1349/1931), Ekmekçizâde İzzet, Sağırcızâde Recep gibi bazı isimler gösterilmektedir. İsmi zikredilenlerin dışında, birçok kişi onun ders ve sohbet halkalarına katılmış ve vefatından sonra onu saygıyla anmışlardır.³⁷²

Talebeleri arasında ismi zikredilelerden birisi de Garip Hafız (1320-1395/1903-1976)'dır. Garip Hafız, *Marifetname*'nin müellifi Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın soyundan gelir. Kaynaklarda, 12 yaşında babasını kaybettiği daha sonra Erzurum'dan Sivas'a göç ettiği, Emin Edîb Efendi'nin derslerine devam ettiği ve ondan feyz aldığı belirtilmektedir.³⁷³ Ancak bu bilginin doğruluğunu şüpheyle karşılamak gerekir. Çünkü Garîb Hafız'ın Sivas'a geldiği tarih olan 1333/1915 yılında, Emin Edîb Efendi, 1332-1336/1914-1918 yılları arası ikinci dönem mebus olarak İstanbul'da görev îfâ etmektedir. Garîb Hafız'ın bu süre içinde Sivas'a gelip ondan (ilim meclisinden) ders okuması imkânsız görünmektedir. Ancak Garîb Hafız, her ne kadar aklî ve naklî ilimleri Emin Edîb Efendi'den tahsil etmese de çok kısa bir süre de olsa görüştüğü hocasından muhtemelen tasavvufî ders almış olmalıdır.

Emin Edîb Efendi'nin eserinde bizzat ismini zikrettiği talebelerinden birisi de Muhammed Râşid'dir. *Tuhfetü'r-Râşid* isimli eserinin yazılmasına sebep, onun bu talebesidir. Muhammed Râşid Sivas Adliye Mahkemesi'nin istinaf cezâ hâkimidir. Emin Edîb Efendi, Râşid'i tarikatın muhlis ve sâdıklarından ve güzel ahlak sahibi olarak tavsif etmektedir.³⁷⁴ *Tuhfetü'r-Râşid*'in 1312/1894 olan yazım tarihi ile Şeyh Hacı Şâkir Efendi'nin 1313/1896 olan ölüm tarihi göz önünde

³⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.30.

³⁷³ Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s. 81.

³⁷⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.55^b.

bulundurulduğunda, Muhammed Râşid'in kitabın yazım tarihinde Hacı Şâkir Efendi'ye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Muhammed Râşid'in, Şeyh Şâkir'in vefatından sonra, tarikatın başına geçen Emin Edîb Efendi'ye bağlılığı da söz konusu olmalıdır.

İsmi geçen öğrencilerinden bir diğeri de merhum Ergun Göze'nin dedesi İzzet Hoca'dır. İzzet Hoca, Alibaba Camii avlusunda hocası ile beraber medfundur.³⁷⁵ Hem Garîb Hâfız'ı hem İzzet Hoca'yı hem de Muhammed Râşid'i Emin Edîb Efendi'den, zâhiri ilim öğrenen öğrencileri arasında değil, tasavvufî talebeleri olarak görmek gerekir. İsmi geçen bu öğrenciler ile kendisi arasında talebe-hoca ilişkisi değil, mürîd-mürşîd ilişkisi söz konusudur. Burada şu hususu vurgulamak yerinde olacaktır. Emin Edîb Efendi'nin vefatından sonra postnişin olarak yerine halife olan (eğer varsa) isim hakkında elimizde herhangi bir işaret ve bilgi bulunmaktadır.

İsmi geçen öğrencileri dışında, Emin Edîb Efendi, Fârisî muallimi olarak Askeri Rüştiye'de çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. 1305/1888'den başlayan ve 1324/1907 yılına kadar devam eden yaklaşık 19 yıl süren Askeri Rüştiye'deki resmî görevi süresince sayısız öğrenci kendisinden istifade etmiştir. Bu öğrenciler, kendisinden Farsça'yı üstün seviyede öğrenmiş, Farsça dışında ayrıca aklî ve naklî ilimler başta olmak üzere tasavvufla ilgili birçok konuyu da kendisinden tahsil etmişlerdir. Rüştiye'de yetiştirdiği çok sayıda öğrenci, ülkenin ve Sivas'ın kamu ve sivil alanlarında görev almış, ülkenin ilerlemesinde katkıları olmuşlardır.

³⁷⁵ Günaydın, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", s. 81.

İKİNCİ BÖLÜM

KAZANCIZÂDE EMİN EDİB EFENDİ'NİN TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Tezimizin birinci bölümünde Emin Edîb Efendi'nin daha çok hayatına dair bilgiler verilmişti. Bu bölümde ise Emin Edîb Efendi'nin eserlerinden yola çıkarak başta seyr u sülûk olmak üzere makamlar, hâller ve varlık konularındaki genel yaklaşımları beyan edilerek nasıl bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu ortaya konulacaktır. Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî görüşleri ortaya konurken sadece istifade ettiği kaynaklara değil diğer bazı tasavvuf kaynaklarına da atıfta bulunulacaktır. Bu bağlamda Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî yaklaşımları genel değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. SEYR U SÜLÛK KONULARINA DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI

Tasavvuf, mürşîdin rehberliğinde mürîdin kalbî ve manevî eğitimidir. Bu manevî eğitim tasavvuf edebiyatında seyr u sülûk olarak ifade edilmektedir. Seyr u sülûk eğitiminde nefis tezkiye edilerek, ruhun nefis üzerinde hâkimiyet sağlaması amaçlanır. Bu eğitim metodu ile mürîd, marifetullahı ererek Hakk'ın rızasını kazanmayı amaç edinir. Ebû Ali Sakâfî'ye (ö.328/939) göre bir kimse tüm ilimleri kendinde toplasa bile bir mürşîdin eğitimine girmedikçe ricâlullah mertebesine ulaşmaz.¹

İmam-ı Rabbânî'nin (ö.1034/1625) beyanına göre Nakşbendiyye tarikatında tasavvufî eğitim beden, nefis, kalb, ruh, sır, hafâ ve ahfâdan oluşan yedi adımın tamamlanmasından ibarettir. Bu yedi adımdan beden ve nefis halk âlemine âit, diğerleri ise emr âlemine âittir. Her bir adım nurânî ve zulmânî

¹ Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmûd, Mahmud b. eş-Şerîf, Dimeşk 1423/2002, s.128.

olmak üzere on bin perdeyi kaldırır. Sâlik bu mertebeler sonucunda nefsinden uzaklaşarak Rab'bına yakın olur.²

Nakşbendiyye tarikatında Abdülhâlık-ı Gücdevânî (ö.595/1199) ve Bahâüddîn Nakşbend (ö.791/1389) tarafından konulan kurallar seyr u sülûkun temel kaideleri olarak kabul edilmiştir. Kelimât-ı kudsiyye diye adlandırılan bu kâidelere,³ eserlerini gözden geçirdiğimizde Emin Edîb Efendi'nin de bağlı kaldığı görülmektedir.

Mürîdânını Nakşbendiyye tarikatının usul ve kâidelerine göre eğiten Emin Edîb Efendi, sadece bu kaideler ile yetinmemiş Mevleviyye tarikatının sülûku olarak kabul edilen 'tarîk-ı devriyye'yi⁴ de benimsemiştir. Ona göre hareket-i devriyye sâhiplerinin seyrinde bidâyet ve nihâyet yoktur. Zira onlar rûhânî ve cismânî dünyevî ve uhrevî her mazharda Hakk'ı müşâhede ederler. Devriyye anlayışına uygun olarak yapılan seyr u sülûk eğitiminde vahdet-i vücûd münkeşif olur.⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre; "vücûdda/varlıkta taaddüd/çokluk tevehhüm etmek, özellikle de nefsine vücûd/varlık vermek, büyük bir kabahat ve büyük bir günahdır.⁶ Emin Edîb Efendi seyr u sülûk eğitiminde Hak'tan başka zan olunan varlığı ortadan kaldırmayı izzet sebebi olarak görmektedir. Bu konuda düşüncelerini şu şekilde dillendirmektedir:

Sebeb-i izzet olur nefy-i vücûd,

Varlığı rif'ate mirkât edemem.⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre kaldırılması yücelik sebebi olan vücûddan maksat; "*Ruhun cisme teallukundan sonra hâdis olan âyine ve taayyündür ki, izâlesi vâcib olan bu vücûd ve bu varlıktır.*" Ona göre her ne kadar bu vücûdun izâlesi gerekse de maksûda ulaşıncaya kadar da muhafazası gerekmektedir. O, bu konuda şu görüşü seslendirmektedir: "*Zikr olunan vücûdu, izâle edinceye*

² Bk. Ahmed b. Abdülehad es-Serhendî el-Fârukî en-Nakşbendî Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, haz. Yâr Muhammed el-Cerîr el-Bedhaşî et-Tâlikânî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, c.I. s.153.

³ Kelimât-ı kudsiyye olarak bilinen on bir kaide şu şekildedir: Hûş der dem, nazar ber kadem, sefer der vatan, halvet der encümen, yâd kerd, bâz geşt, nigâh dâşt, yâd dâşt, vukûf-i zaman, vukûf-i adedî, vukûf-i kalbî. Bk. Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.335-338.

⁴ İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, Dârü't-Tibâ'ati'l-Bahr, Bulak 1256, s.74.

⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr. 47^a; Bk. Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.74.

⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.46^a.

⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

kadar muhâfaza lazımdır zira “nefsüke matıyyetüke fe’r-fek bihâ” (Nefsin bineğindir, ona yumuşak davran.) *belirtildiği gibi, bu vücûd, menzile ve vusûle matıyyedir/binektir.*”⁸

Emin Edîb Efendi’nin *Tuhfetü’r-Râşid* adlı eserine kaydettiği bu rivayetin izlerini, İsmail Hakkı Bursevî’nin (ö.1137/1725) eserinde bulmak mümkündür.⁹ Bursevî, bu rivayeti delil göstererek riyâzet ve mücâhede de aşırı gitmeden suhûlet ve teenni ile maksadın hâsıl olacağını ifade etmektedir.¹⁰ Bursevî muhibbi olan Emin Edîb Efendi’nin de seyr u sülûkta Bursevî gibi düşündüğünü nefsin tezkiyesinden daha çok ruhun tasfiyesine önem verdiğini bu bilgiler çerçevesinde söylemek mümkündür.

Nakşbendiyye tarikatının şeyhlerinden Ubeydullâh-ı Ahrâr’a (ö.895/1490) göre seyr; müstetîl ve müstedîr olmak üzere iki çeşittir. Seyr-i müstetîl; sâlikin maksûdunu kendi nefis dairesinin dışında aramasıdır. Kalb etrafında dönmeyi ifade eden seyr-i müstedîr ise sâlikin maksûdunu kendi nefsinde talep etmesidir.¹¹ Tarikatın bir diğer şeyhi Yâkûb-ı Çerhî’nin (ö.850/1447) seyr u sülûktaki üslubu ise seyr ilallah ve seyr fillah çerçevesindedir. Seyr ilallah sülûkta ilk merhale olup, kişinin özünden ayrı olduğunun farkına varmasıdır. Seyr ilallahtan sonraki aşama, Allah’ta seyr anlamına gelen ve her iki cihanda da nihyeti olmayan seyr fillahtır. Bu yolda ulaşılabilecek en yüce makam Hz. Peygamber’e (s) âit olan makâm-ı Mahmûd’dur. Çerhî, mürîdlerinin eğitiminde seyr-i enfûsîden ziyade, seyr-i âfâkîyi tercih etmiştir.¹² İmâm-ı Rabbânî’ye (ö.1034/1625) göre seyr-i âfâkî kötü ahlaktan temizlenme seyr-i enfûsî ise güzel ahlakla ahlaklanmadır.¹³ Emin Edîb Efendi hem âfâkî hem de enfûsî seyri tatbik ettiğini gelen mısra da şu şekilde ifade etmektedir:

Zevk-i dille enfûsî âfâkî tatbîk eyledim.¹⁴

⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.46^a.

⁹ "نفسك مطينتك فارفق بها" Bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Şerhu’l-Mesnevî el-Müsemmâ bi Rûhi’l-Mesnevî*, Matbaa-i Âmire 1287, c.I, s.185.

¹⁰ Bursevî, *Şerhu’l-Mesnevî*, c.I, s.185.

¹¹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.II, s.113.

¹² Ahmet Cahid Haksever, *15.Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, (Doktora Tezi), Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2005, s.106.

¹³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.II, s. 404.

¹⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

Sonuç olarak, Nakşbendiyye tarikatının seyr u sülûkuna bağlı kalan Emin Edîb Efendi, varlığın birliğine ve hakikatine ulaştıracak tarîk-ı devriyye olarak isimlendirilen manevî eğitim metodunu benimsemiş ve bu doğrultuda mürîdanını eğitmiştir. Nefis tezkiyesinden daha ziyade ruhun tasfiyesine ağırlık veren Emin Edîb Efendi'ye göre seyr u sülûk eğitiminin gayesi ve amacı mürîdin kötü huyları terk etmesi, güzel ahlakla muttasıf olması ve vuslata ermesidir. Emin Edîb Efendi'nin seyr u sülûk konusundaki genel yaklaşımlarını ifade ettikten sonra mürşîd, mürîd, bey'at... gibi konularla ilgili genel yaklaşımlarını beyan edelim.

1.1. Mürşîd

Sözlükte mürşîd kelimesi; hidâyet üzere olan, reşit olan, öğüt veren, insanlara doğru yolu gösteren, uyaran, rehber olan manalarına gelmektedir.¹⁵ Tasavvufî istilahta ise yolun tehlikeli ve korkulacak yerlerini bilen, uyaran, din ve şeri'atı mürîdin kalbine yerleştiren, kullara Allah'ı, Allah'a da kulları sevdirmeye vesilen olan tarikat lideri anlamına gelmektedir. Şeyh ile aynı anlama gelen mürşîdin; şeri'at, tarikat ve hakikat ilimlerinde söz sahibi olması gerekir.¹⁶

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde mürîdin, marifet-i ilâhiyyeyi tahsil etmesi ve Hakk'a vâsıl olması ancak mürşîd-i kâmil sayesinde olacağını ifade etmektedir. Ona göre insân-ı kâmile muhabbet eden Hakk'a muhabbet, ona itaat eden Hakk'a itaat, ona isyân eden Hakk'a isyan ve ona ezâ eden Hakk'a ezâ etmiş olur.¹⁷

Emin Edîb Efendi her nesneyi bir ilâhî ismin mazharı olarak gördüğü halde mürşîd-i kâmilî Hakk'ın zât ve sıfatının mazharı olarak görmektedir. Ona

¹⁵ Ebu'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Yusuf el-Bukâ'î, İbrahim Şemseddîn, Nıdâl Ali, Beyrut 1426/2005, c.II, s.1510; Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, thk. Rıyâd Zekî Kâsım, Dâru'l-Marife, Beyrut 1422/2001, c.II, s.1411; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerıyyâ İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, Beyrut 1406/1986, c.II s.379; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Emîl Bedî' Yakub, Muhammed Nebîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1420/1999, c.II, s.57; İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed Ali el-Hubbâr, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, s.346.

¹⁶ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004, s.319; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s.527; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları*, haz. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yay., İstanbul trz, s.103.

¹⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

göre ilâhî isimlerin mazharı olan mürşîd-i kâmil suret ve manayı, zâhir ve bâtını temsil etmektedir. Bu bağlamda mürşîdin rıza ve gazabı Hakk'ın rıza ve gazabını ifade etmektedir. Bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde terennüm etmektedir:

Vücûdu mecma‘-ı bahreyn sûret ü mânâ,

Zevâtı mazhar-ı zât u sıfât-ı pâk-i Hudâ.¹⁸

Emin Edîb Efendi'ye göre mürşîd-i kâmilden maksat ilk sırada Peygamber Efendimiz ile daha sonra, onun halifeleridir.¹⁹ Nakşbendiyye tarikatında en büyük mürşîd Hz. Peygamber (s)'dir.²⁰ Emin Edîb Edîb Efendi, Hz. Peygamber'in (s) mürşîdliğini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Senâ vü şükr ü hamd olsun İlâhî,

Ki sensin pâdişâhlar pâdişâhı.

Rasûlünle bizi sen kıldın irşâd,

Cihâmı şer‘i ile kıldın âbâd.²¹

Tasavvufî eserlerde şeyhte aranan vasıflar zikredilmektedir. İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1625) şeyhin cezbe ve sülûk sahibi olmasını şart koşar. Ona göre şeyh fenâ ve bekâ halleriyle mes'ûd, seyr-i ilallâh, seyr-i fillâh, seyr-i anillâhi billâh, seyr-i fi'l-eşyâi billâh yollarını tamamlamış olmalıdır.²² Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö.1311/1893) ise şeyhte beş şartın bulunmasını zorunlu görür. Bunlar; zevk-i sarîh, ilm-i sahîh, himmet-i âliye, hâlet-i marziyye ve basîret-i nâfize. Gümüşhânevî'ye göre şu beş durum ise kimde bulunursa onun şeyh olması sahih olmaz. Bunlar; din hususunda cehalet, Müslümanların haramlarını iskat (yok saymak, haramlara aldırış etmemek), malâyânî konularına girişmek, her işte hevâ ve hevesi peşinde koşma ve kötü ahlak sahibi olma.²³

¹⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.101.

¹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

²⁰ Haksever, *15.Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, s.109.

²¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195.

²² Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 189.

²³ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi‘i'l-Usûl fi'l-Evliyâ‘ı ve Envâ‘ihim*, Mısır 1298, s.15.

Emin Edîb Efendi mürşîdin âlim olmasını zorunlu görür. Ona göre mürîdi şirkin zulmetinden ancak ilim ehli bir mürşîd kurtarabilir. O bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

Cân u dili tahlîs edecek zulmet-i şirkden,

Göster bize bir mürşîd-i dânyâyı İlâhî.²⁴

Sühreverdî (ö.632/1234) mürşîdin vasıfları bağlamında Allah'ı hakka'l-yakîn tanımamasını, her türlü nûrânî ve zulmânî perdelerden sıyrılmış olmasını gerekli görür.²⁵ Emin Edîb Efendi de mürşîdin âlim olmasını zorunlu görmesine rağmen sadece zâhirî ilimle mücehhez olmasını yeterli görmez. Mürşîdin zâhirî ilmin yanısıra ledünnî ilme de vâkıf olmasını öngürür. Ledünnî ilim, mürşîd-i kâmillere vehbî olarak ihsan edilen ilahî ilmi ifade etmektedir.²⁶ Ledünnî ilim kalplere has bir ilim, esrara ait bir sırdır.²⁷ Emin Edîb Efendi'ye göre mürşîdin ilm-i ledünnîye sahip olması gerekir. Çünkü gerçek hakikatler bu ilimle zâhir olur. Bu konuda ki yaklaşımlarını şu şekilde beyan etmektedir:

Kerem kıl câna bahş et bir kadeh hamr-ı ledünnîden,

Hakâyıktan açılsın tâze güller dilde ey sâkî!²⁸

Emin Edîb Efendi mürşîdin irfan sahibi olmasını zorunlu görmektedir. Bu konudaki düşüncesini gelen mısradaki şu şekilde ifade etmektedir:

Bil o pîr-i ârifî dünyâda gel gir cennete.²⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre ilm-i ledünnîye vâkıf olan mürşîdler Hakk'ın sıfatlarına nâil olmuş kimselerdir. Bazı mürşîdlerin sadece Hakk'ın sıfatlarına değil Hakk'ın zâtına da mazhar olduklarını şu şekilde ifade etmektedir:

Müzâhirdir onlar sıfât-ı Hakk'a,

Sıfât-ı Hakk'a belki zât-ı Hakk'a.³⁰

²⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

²⁵ Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, s.115.

²⁶ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, trc. ve şerh. A. Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, c.II, s.130.

²⁷ Dilâver Güner, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., Beşinci Baskı, İstanbul 201, s.225.

²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.182.

²⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

³⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631), tarikatta mürşîd olmadan yalnız kitap ile yol alınamayacağını, tâlibe, mürşîdin gerekli olduğunu beyan etmektedir. Ona göre sâlikin şeyhine teslim olup ona tekaddüm etmemesi, şeyhinin edebiyale müeddeb, tehzîbiyle mühezzeb olması gerekir.³¹

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde: *İnsân-ı kâmilden başka Hakk'a kapı yoktur ve onun kalbinden gayrı Hakk'a yol yoktur*,³² sözüyle tevhîd yolunda mürşîdin zorunluluğuna işaret etmektedir. Emin Edîb Efendi'ye göre mürşîdin kalbi Allah'ın zâtının tecelli yeridir. Bu konudaki düşüncesini gelen mısra da şu şekilde ifade etmektedir:

Mazhar-ı zât-ı Hudâ'dır kalb-i ârif ey gönül³³

Emin Edîb Efendi, sâlikin, tevhîdin sırrına nail olabilmesi için ehl-i sünnet itikadında olmasını şart koşar. Ehl-i sünnet itikadını benimsemiş bir sâlikin farzları ve sünnetleri ifa etmesi gerekir. Sâlikin, dinin temel prensiplerine iktidâ ve Hz. Peygamber'in sünnetine de iktizâsı gerekir.³⁴ Sâlik için zorunlu olan bu şartlar, ona rehber olan mürşîd için daha öncelikli ve daha zorunludur. Emin Edîb Efendi'ye göre, ehl-i sünnet itikadını benimsememiş, farzları ve sünnetleri îfâ etmeyen bir kimseden mürşîd olmaz

Emin Edîb Efendi'ye göre; *"Hak Teâlâ Hazretleri zâtı ve sıfatıyla ve cemî'ı esmâsıyla insân-ı kâmilin kalbinde istivâ etmiştir. Hakk'ı isteyen âşıkların kendi varlığından geçip ve Hak'tan gayrı olan havâtırı kalbinden çıkararak kalbini insân-ı kâmilin kalbine ulaştırması lâzımdır ki cümle müşkilâtı âsân ola. Zira ol makama irşad onun elindedir ve onun yedinden gayrı bir ahadin onda yedi yoktur."*³⁵

Bul tarîk-i âşkda bir rehberi kim ey gönül,
Mâr ü akrebler gezer bu vâdinin hâmûnu var.³⁶

Emin Edîb Efendi kâğıda döktüğü bu beyitte seyr u sülûka rehbersiz mürşîdsiz çıkılmayacağını beyan etmektedir. Aşk tarîkında seni vuslata

³¹ Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, s.36.

³² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^a.

³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

³⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^b.

³⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^a.

³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.192.

ulaştıracak bir rehber bul diye ihtarda bulunmaktadır. Ona göre, bu aşk vadisinin geniş bozkırları vardır. O bozkırlarda, yılanlar ve akrepler bulunur.

Emin Edîb Efendi, sâlik için mürşîdin zorunluluğunu şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Ey Azîz! Vahdet iklimine sefer edip Hak ile vuslat bulmak için insân-ı kâmile teveccühten başka ve bu teveccuhle kalbin cânib-i Hakk’a incizâbtan gayri tarik yoktur.*”³⁷

Emin Edîb Efendi mezkûr vasıflara sâhip bir mürşîdin yanında edep kurallarına dikkat edilmesi mürşîde itiraz edilmemesi gerektiği görüşündedir. Bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Bilişlerini terk et ebsem otur,
Sakin i‘râz etme ebkem otur.³⁸

Emin Edîb Efendi’ye göre mürîdin mürşîdine itiraz etmediği gibi benliğini terk ederek tam teslim olması gerekir:

Bir mürşîde teslîm ol.
Beyt-i Hudâ’ya vâsıl ol.
Bu dediğim pek doğru yol.
Gel aşk ile Allâh de.³⁹

Başka bir beyitte de mürîdin mürşîdine teslim olmasını şu şekilde ifade etmektedir:

Çalış kendine mürşîd-i zinde bul,
İrâdet getir sıdk ile bende ol.⁴⁰

Mürşîd, sâliklerin kaplerine ilişen ve onları Hakk’a yakınlık nimetinden alıkoyan hastalıkları görebilme makamına ulaşmış kimse olduğu gibi, ayrıca bu hastalıkları ve sıkıntılarını iyi edecek gerekli riyâzet ve mücâhede yöntemlerini de bilir.⁴¹ Emin Edîb Efendi gelen beyitte mürşîdine Ey hasta günüllerin dokтору,

³⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.27^b.

³⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

³⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.190.

⁴⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

⁴¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.319.

diye seslenmekte ve kalbinin temizlenmesi hususundan mürşîdinden yardım istemektedir:

Tabîb-i hasta-dilânsın alîl-i ma‘siyyetim,
Koma bu âcizi bîmâr es-selâm aleyk.⁴²

Emin Edîb Efendi mürşîd-i kâmil yerine bazan insân-ı kâmil ve pîr-i mugân gibi kelimeleri kullanmaktadır. Mensur eserlerinde daha ziyade insân-ı kâmil kavramını kullanırken manzum ifadelerinde ise pîr-i mugânı tercih etmiştir. Gelen beyitte gecelerde ilâhî nurlarının âşîkar olması için pîr-i mugânın eteğine yapışıp meclisinde diz çökmek gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Zânû-zede-i pîr-i mugân ol ki görünsün,
Envâr-ı Hudâ sende hüveydâ gecelerde.⁴³

Emin Edîb Efendi'nin mürşîd yerine kullandığı bir diğer kavram ise velî ifadesidir. Velî kavramını *Divân*'ına baktığımızda yaygın bir şekilde kullandığını görmekteyiz. Gelen beyitlerde velilerin vasıflarını şu şekilde beyan etmektedir:

Ne yapsa yapar kudretin erleri,
Atılmış oku döndürürler geri.

Velîler yed-i Hak'da âlet olur,
Velîlerde bir başka hâlet olur.⁴⁴

Hakk'a vuslata ermede mürşîdi zorunlu gören Emin Edîb Efendi'ye göre bu âlemin mürşîdsiz ve evliyasız kaldığı hiçbir anı yoktur. Allah'ın veli kulları birbirlerini takip ederek dünya hayatında bulunurlar:

Gelir âleme evliyâ muttasıl,
Kimi bunda hayy kimisi müntekıl.⁴⁵

Bazı şiirlerinden yola çıkarak Emin Edîb Efendi'nin mürşîd hakkındaki genel görüşlerini ortaya koymak mümkündür. Derli toplu görüşlerini ortaya koymak için müracaat ettiğimiz şiirlerden birisi 1313/1896 yılında vefat eden

⁴² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

⁴³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.192.

⁴⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160.

⁴⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

şeyhi Muhammed Kemâhî için yazdığı şiiirdir. Emin Edîb Efendi'nin *Divân*'ında yer alan bu şiire⁴⁶ göre mürşîd; güzel ahlak ve feyiz sahibi, tahkik mertebesine erişmiş, cem' ve fark ehli, her şeyde cemâl-i Mutlak'ı müşâhede eden, Allah'ın sırlarına vâkîf, sâliklerin ruhlarına can bağışlayan olmalıdır.

Emin Edîb Efendi'nin mürşîd hakkındaki genel yaklaşımını ortaya koymak için müracaat ettiğimiz diğer şiiirler Abdülkâdir-i Geylânî (ö.561/1166), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273) ve Bahâeddîn Nakşbend (ö.791/1389) için yazdığı şiiirlerdir.⁴⁷ Emin Edîb Efendi'ye göre bu üç meşhur sûfî irşad makamının önde gelenlerindedir. Bu şiiirler ışığında Emin Edîb Efendi'ye göre mürşîd; feyiz sahibi, makam ve mertebesi yüksek, dili tatlı ve bakışı tesirlidir. Mürşîd; mürîdlerine şefkatli, onlar için tasalanan, Allah'ın zât ve sıfatlarına mazhar olmuş özel kişidir. Mürşîdin; bâtınî ilim yanında zâhirî ilme de vâkîf, irşad halkasını geniş tutarak sadece mürîdanının değil herkesin kendisinden müstefid olması gerekir. Ayrıca mürşîdin irfanî yönünün ağır basması, aşk konusunda ise dervişlerine rehber olması gerekir. Hakk'ın mahbûbu olan mürşîdin ana gayesi mürîdleri Hakk'a çağırmasıdır. Emin Edîb Efendi'ye göre mürşîdin manevî tasarrufu mahşere kadar devam eder.

1.2. Mürîd

Sözlükte mürîd kelimesi; isteyen, seven, arzulayan, irade sahibi gibi anlamlara gelmektedir. İrâde, isteyerek ve severek olduğu gibi istemeyerek şeklinde de olur.⁴⁸ Tûsî (ö. 378/988) *el-Lüma'* adlı eserinde mübtedî, mürîd ve murâd olmak üzere sâlikin katettiği üç mertebeye işaret etmektedir. Tûsî'ye göre mürîd; mübtedî mertebesini geçmiş, Allah'a boyun eğenlerin grubuna dâhil olmuş, iradesinin güzel olduğuna dair sâdikların şahit oldukları ancak henüz hâl ve makam mertebelerine ulaşmamış kimsedir.⁴⁹

Mürîd aslında seyr u sülûka istendiği için murâddır. Murâd olan mürîd olur.⁵⁰ İmâm-ı Rabbânî'ye (ö.1034/1625) göre murâd işin sonunda iradesi ile

⁴⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130-131.

⁴⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s. 90-92, 108-109, 136-137.

⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.161610; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.64; Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.381.

⁴⁹ Ebû Nasr es-Serâc et-Tûsî, *el-Lümâ'*, thk. Abdulhalîm Mahmud, Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dîniyye 1423/2002, s.417-418.

⁵⁰ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.166.

mürîd olur.⁵¹ Zira Allah istemedikçe kişi mürîd olma arzusu duyamaz. Ruzbârî'ye (ö.322/933) göre mürîdin kendi iradesini terk ederek Hakk'ın irâdesine razı alması gerekir. Mürîd, Hakk'ın kendisi için irade etmiş olduğu şeyden başkasını nefsi için irade etmez.⁵² Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) *Fütûhâtü'l-Mekkiyye adli* eserinde mürîdin düşük ahlak ve kötü sıfatlardan uzak olması gerektiğini vurgulamaktadır. İbnü'l-Arabî'ye göre mürîdin tek arzusu Allah olmalıdır.⁵³

Emin Edîb Efendi, seyr u sülûk eğitimine devam eden mürîd için, “tâlib-i Hak”,⁵⁴ “sâlikân-ı âğâh”, “tâlibân-ı sâhib-i intibâh”⁵⁵ gibi kavramlar kullanmaktadır. Ona göre, tâlib-i Hak olan sâlik: “*Beyt-i Hak olan kalbi şer'an ve âdeten mezmûm olan evsâftan ihlas suyu ve murâkabe ile yıkaması gerekir. Kalbini taallukât-ı kevnîyye ve avâlık-ı imkânîyyeden tecrîd ederek bütün kalbi ile Hazreti Vahdet'e tevhîd edip, vech-i vahdetten gayri etrafa nazar ve iltifat etmemesi gerekir.*”⁵⁶ Emin Edîb Efendi mürîdin tarakkisi için kalb temizliğini şart koşmaktadır. Ona göre mürîdin Hakk'ın tecelli yeri olan kalbi tamamen boşaltması ve sağlam zannettiği bilgileri bile kalbinden söküp atması gerekir. Bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Yıka dilden dâniş ü fazl u hüner evsâhatı,

Belleme her boncuğu ey bî-nazar dürr-i semîn.⁵⁷

Sâlikân-ı âğâh ve tâlibân-ı sâhib-i intibâh kelimeleri için Emin Edîb Efendi şu açıklamayı yapmaktadır: “*Hiçbir şeyin şuhûdunda Cemâl-i Zât'ı unutan, her sıfatın zuhûrunu kemâl sıfatından bilen ve ondan gâfil olmayanlardır.*”⁵⁸ Bu beyanlardan anlaşıldığına göre; “tâlib-i Hak” seyr u sülûkta mübtediliği ifade ederken, sâlikân-ı âğâh ve tâlibân-ı sâhib-i intibâh ise seyr u sülûkta yüksek bir mertebeyi ifade eder.

Emin Edîb Efendi'nin *Divân*'ına baktığımızda mürîd kelimesini hiçbir manzum ifadesinde kullanmadığını görmekteyiz. O mürîd yerine daha çok sâlik

⁵¹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s.37.

⁵² Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 219.

⁵³ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.362.

⁵⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁵⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^b.

⁵⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁵⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁵⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^b.

kelimesini tercih etmiştir. Kullandığı sâlik kelimesini göz önünde tutarak Emin Edîb Efendi'nin mürîdde aradığı vasıfları tespit etmek mümkündür. Ona göre mürîd; iyi niyet sahibi, kötü ahlaktan arınmış,⁵⁹ kalbi yaralı, aşk yönü kuvvetli olmalıdır.⁶⁰ Emin Edîb Efendi'nin mürîd de aradığı bir diğer vasıf mürîdin zâkir ve zikre müdâvim olmasıdır. Ona göre mürîdin eğitiminde en etkili mürşîd, ism-i celâl zikridir. Bu duygusunu gelen mısradaki şu şekilde terennüm etmektedir:

Sâlikânın şeyh-i âlî-şânıdır ism-i Celâl⁶¹

Emin Edîb Efendi'nin mürîdde aradığı bir diğer vasıf mürîdin intisap ettiği mürşîd-i kâmilin kalbine sürekli nazar etmesidir. Ona göre mürşîdin kalbi, beyt-i Hak, müstevâ-yı Hak ve cemî-‘ı esma-i ilahiyyeye mazhardır. O, mürîdin, insân-ı kâmilin kalbinde zuhûr eden envâr-ı ilahiye, şumûsât-ı rabbanîyye ve muhabbet-i ilâhiyyeye teveccühden hâli olmamasını gerekli görür.⁶² Emin Edîb Efendi'nin müntesip olduğu Hâlidîyye'nin müessisi Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî (ö.1242/1827) feyizden istifade edebilmek için mürîdin kalbini mürşîdin kalbine muhabbet ile rapt edip, mürşîdini mal ve evladından hatta ruhundan ziyade sevmesinin lüzumunu vurgular.⁶³

Emin Edîb Efendi'nin kalb temizliği ile ilgili ifadelerinin dayanağı “Allah sizin dış görünüşlerinize ve işlerinize bakmaz. Ancak sizin kalplerinize ve niyetlerinize bakar” hadis-i şerifidir. Bu rivâyeti delil getiren⁶⁴ Emin Edîb Efendi'ye göre mürîdin terakkisi için Hak'tan gayri olan havâtırı kalbinden çıkarması gerekir.

Emin Edîb Efendi sâlikin; “hâzır-ı l-vakt” olmasını tarikatın esas kabul etmektedir. Yani sâlik, vaktin gereğine göre uygun tavrı sergiler. Ona göre sâlikin a'dâd-ı enfâsına dikkat etmesi ve nefeslerini gaflet ile tüketmemesi gerekir.⁶⁵

Emin Edîb Efendi mürîdin, kendi varlığından geçip, Hak'tan gayri olan havâtırı kalbinden çıkarmasını zorunlu görür. Ona göre mürîdin hukûk-ı

⁵⁹ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.103.

⁶⁰ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.170.

⁶¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

⁶² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁶³ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Risâle-i Hâlidîyye ve Âdâbı Zikir Risâlesi*, trc. Ahmed b. Ali, sad. Mehmed Zahid Kotku, Seha Neşriyat, İstanbul 1993, s.21-22.

⁶⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^a; Bu rivayetin kaynağı tespit edilememiştir. Bu rivayetin farklı varyantı için Bk. Müslim, Birr, 10; İbn Mâce, Zühd, 9.

⁶⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^b.

şer'ıyyeye riâyetten sonra mala, evlada, merâtib-i dünyeviyyeye ve derecâtı uhreviyyeye meyletmekten kalbini fâriğ etmesi, cemâl-i vahdet'in zuhûruna mâni' olan avâlık ve alâıkı kalbinden ihraç ederek, muhabbet-i ilâhi ile düşünceleri dağılmadan, insân-ı kâmilin kalbinde mücellâ olan Hakk'a müteveccih olması gerekir. Hakk'ın muhabbetinden başka kalbinde bir şeyin saltanatı ve O'nun iradesinden gayrı bir şeyin iradesi olmaması gerekir.⁶⁶

Emin Edîb Efendi'ye göre, mürîdin kendi varlığından geçip, Hak'tan gayrı olan havâtır kalpten çıkarması aşk ile ilişkilidir. Sâlikin aşk seviyesi ne kadar yüksek olursa kalp temizliği de o kadar yüksek olur. Âşık zâhirde ve bâtında Allah'tan başka bir şey görmez. Mürîd, aşk seviyesinin yüksekliğine göre manevî sırlara nâil olur. Emin Edîb Efendi bu hususu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Gerek zâhir gerek bâtında görmez mâsivâ âşık,
Bu remz-i mânevî erbâb-ı aşk indinde zâhirdir.⁶⁷

Sâlik nefsiyle mücâhedesinde başarı elde ederse aşkı ziyade olup heyecanı artar. Manevî zevk ve sırlara nâil olup kendinden geçer. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö.1186/1782) ifadesine göre aşk makamı, zevk makamıdır. Âşık, coşkuyla geçen hâlleri ve o vakitlerde duyduğu ruhânî lezzetleri hatırlatikça dış dünyaya karşı ilgisizliği artar.⁶⁸

Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışının esasını aşk oluşturmaktadır. Mürîdânını bu doğrultuda eğiten Emin Edîb Efendi, gelen beyitte aşk yönü kuvvetli mürîdin özel zevk ve sırlara nâil olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Âşıklara yâr u hemdem ol var,
Esrâr-ı Hudâ'ya mahrem ol var.⁶⁹

Emin Edîb Efendi tasavvufta izlediği yolu, tarikatın piri Muhammed Bahâeddîn Nakşbend'ıye dayandırmaktadır. Emin Edîb Efendi, Bahâeddîn Nakşbend'ıyi âşıklara yol gösteren rehber olarak nitelemektedir. Ona göre Nakşbendiyye tarikatı âşıkların sığınağıdır. Aşktan yoksun bir mürîdin bu

⁶⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^a.

⁶⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.149.

⁶⁸ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sad. Cafer Durmuş, Kerim Kara, Erkam Yay., İstanbul 1432/2011, c.II, s.557-558.

⁶⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.167.

tarikatta mertebe kazanması mümkün değildir.⁷⁰ Kendisi de tarikatta hâkim olan bu anlayışı devam ettirmiş, müridlerini ve talebelerini bu doğrultuda eğitmiştir.

1.3. Bey'at

Anlaşma, alış-veriş, söz verme, itaat etme, elini uzatma, bir kimsenin makamına yükselme gibi anlamlara gelen bey'at⁷¹ tasavvufî ıstılah olarak; müridin mürşidine bağlı kalacağına dair söz vermesi ve ona teslimiyetini ifade eder.⁷² Mürid bey'at ettikten sonra mürşidine muhalefetten sakınmalıdır.⁷³

Tasavvufî eğitim intisab ile başlar. İntisab ve bey'at terimleri, bir şeyhe bağlanıp mürid olmayı ve onun rehberliği ile tasavvufî eğitime başlamayı ifade eder.⁷⁴ Emin Edîb Efendi, müridin terakki için mürşid-i kâmile intisabı zorunlu görür. Ona göre müridin yersiz yaklaşımlardan ve vesveselerden kurtuluş yolu şeyhe intisabtan geçmektedir. Bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Geç vesveseden müntesib ol pîr-i mugâna,

Çokdandır Edîb ben kuru dâvâdan usandım.⁷⁵

Gümüşhânevî (ö.1311/1893), *Câmi'ü'l-Usûl* adlı eserinde *Allah'ın* velilerinden bir veliye intisab eden müridin, tarikatin usulünde ve önemli furû'unda şeyhine benzemesi ve ona uymasını gerekli görür. Ona göre müntesibin, bu kapının Allah'ın kapılarından bir kapı olduğunu bilmesi gerekir. Müridin bu kapıda durmasının sebebi bir rahmet ve manevi bir nefha gelmesi içindir. Allah'ın razı olacağını gördüğü hususlarda şeyhine tazimde bulunması şarttır.⁷⁶

⁷⁰ Dergehin âşika nı'me'l-me'vâ,

Ey büt-i aşka sûreti zîbâ,

Meded ey âşika râh-nümâ,

Bülbül-i câna bir gül-i rânâ. Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.91.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.402-403; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.259-261; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.I s.140; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.444; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.76; Mahmûd b. Ahmed Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Ahmed Abdülğafûr Atâr, Dâru'l-Maârif, Mısır 1371, s.478.

⁷² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1995, s.99; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s.152.

⁷³ Abdülkâdir-i Geylânî, *Gunyetü't-Tâlibîn İlim ve Esrâr Hazînesi*, çev. A. Fâruk Meyân, Berekât Yay., İstanul 1979, s.454.

⁷⁴ Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı*, s.297.

⁷⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.107.

⁷⁶ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ü'l-Usûl*, s.17.

Emin Edîb Efendi, sâlikin cüz'iden külle yolculuğunda, muhakkak bir mürşîde bağlanması gerektiğini *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “*Sende cüzîden külle yol alasin ve kayıddan ıtlaka yüz tutasın. Cüzî, küllden mümtâz bilip mukayyed ile mutlakdan geri kalmayasın. Bu sebeble sana gerekir ki gayret gösterirsin ve kendini nazardan (inceleme ve delil getirmek) uzaklaşsın ve bir zâta (mürşîde) yönelirsin bağlanırsın ve bu konuyla kemal-i iştiğal (iyi niyetle meşgul) olursun.*”⁷⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre mürîdin arzu ve aşk ile mürşîd-i kâmile bağlanması gerekir. O bu konudaki düşüncelerini şu şekilde terennüm etmektedir:

İntisâb etmelisin pîr-i muğân eşîğine,
Gülşen dehrinde meyille mey-i tâb etmelisin.⁷⁸

Emin Edîb Efendi'ye göre mürîd mürşîdine aşk ve muhabbetle öyle bağlanmalıdır ki bir nefesini bile mürşîdinden uzak tutmaması gerekir. O bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “*Bu şekilde kendi zâtı, insân-ı kâmilin (mürşîdin) zâtında, sıfatı sıfatında ve ef'âli ef'âlinde fâni olup mazhar-ı küll olması gerekir. Ve böylece insân-ı kâmil ile şey-i vâhid ola ve onun mazharında Hak ile vuslat bulup gören ve işiten söyleyen ve tutan Hak ola ve Hakk'ın varlığından gayri varlık kalmaya. Zira insân-ı kâmilin mazhariyyetinde Hakk'ı müşâhede edip Hakk'ın manzûru (baktığı) olan kimse Hakk'ın rahmet-i hâssına mazhar olur. Ona bey'at eden Hakk'a beyat eder.*”⁷⁹

Tuhfetü'l-Edîb adlı eserine kaydettiği bu ifadelerden mürşîde yapılan bey'atın Hakk'a verilen bir ahd olduğu, mürîdin de bu ahde riayet etmesi gerektiği anlaşılmaktadır. “(Resûlüm!) Sana bey'at edenler ancak Allah'a bey'at etmiş olurlar”⁸⁰ ayetini delil getiren Emin Edîb Efendi bu ayet gereğince: “*Beyt-i Hak ve ve âyine-i vücûd-ı mutlak ve cem- 'ı esma-i ilahiyeye mazhar olan insân-ı kâmile onun kalbi meskeninde mütecellâ olan Hakk'a teveccüh edilmesini*” savunmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre: “*İnsân-ı kâmilin mazhariyyetinde*

⁷⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^b.

⁷⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

⁷⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁸⁰ Fetih 48/10.

Hakk'ı müşâhede eden kimse, Hakk'ın rahmet-i hâssına mazhar olur ve ona bey'at eden Hakk'a bey'at etmiş olur."⁸¹

Emin Edîb Efendi, mürîdin, mürşîdden istifadesi için intisabı zorunlu görür. Ona göre, intisab ve bey'at olmadan mürîdin terakkisi ve mürşîdden istifadesi mümkün değildir. Bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “ *Sâlikin manevî mertebelere ulaşabilmesi için mürşîde bağlanması gerekir. İlâhî nurlar ve rabbânî ışıltılar ancak müstevâyı Hak olan mürşîdinin kalbinden alınır.*”⁸² Emin Edîb Efendi bu konudaki görüşlerini manzum olarak ise şu şekilde dillendirmektedir:

İhlâs ile tutduk eteğin pîr-i muğânın,

Bir teşne-i dil suhte-i bâdeleriz biz.⁸³

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi mürîdin terakkisi için mürşîde bağlılığı zorunlu görür. Ona göre bu bağlılıkla beraber mürîd yersiz yaklaşım ve vesveselerden kurtulur. Mürîd mürşidine aşk ve muhabbetle bağlanmalıdır. Ondan bir nefesini bile uzak tutmamalıdır. Mürîdin yaptığı bu bey'atın Hakk'a verilen bir ahd olduğunu bilmesi gerekir.

1.4. Râbita

Râbita sözlükte; bağlamak, birleştirmek, belirlemek, tayin etmek, ilave etmek, ilişkili olmak, düşman karşısında kaçmamak gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁴ Tasavvufî ıstılahta; mürîdin Allah'ta fâni olan kâmil şeyhin rûhâniyetinden medet ummasıdır.⁸⁵

İmam-ı Rabbânî râbitayı vuslata ulaştıracak en yakın yol ve büyük bir saadet olarak görmektedir. Ona göre râbita, mürîd ile mürşîd arasında tam bir münasebetin varlığına alamettir.⁸⁶ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl* adlı eserinde râbitanın iki yönüne dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi sâlikin şeyhinin suretini zihninde ve kalbinde hıfz etmesi diğeri ise kendi

⁸¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁸² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁸³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.103.

⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1433; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1346; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.414; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.363; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s.323; Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, s. 453.

⁸⁵ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.788.

⁸⁶ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.350.

suretini şeyhinin sureti olarak tasavvur etmesidir. Gümüşhanevî'ye göre râbîta sâlike hâkim olunca, sâlik her şeyde şeyhinin suretini görür. Râbitasız vuslat gerçekleşmez.⁸⁷

Eserinde maksûda ancak râbîta-i muhabbet ve şeyhin teveccühüyle vâsil olunabileceğini ifade eden Nakşbendiyye şeyhi Mehmed Zahid Kotku'ya (ö.1401/1980) göre evliyaullahın tasarrufâtı âhirete intikal ettiklerinde de bâki olduğundan mevtâdan râbîta yoluyla feyz almak mümkündür.⁸⁸ Emin Edîb Efendi gelen beyitte sevgilinin (mürşîdin) yanağını anmak ve kaşını düşünmekten dolayı memnun olduğunu şu şekilde terennüm etmektedir:

Gehî zikr-i ruh u geh fikr-i ebrûsuyla dildârın,

Gönül iklimi olmaz âfitâb-ı mâhdan hâlî.⁸⁹

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî râbîtayı; mürşîdin ruhâniyyetine ve onun iki gözü arasına teveccüh olarak kabul etmektedir.⁹⁰ Nakşbendiyye tarikatında iki kaş arası feyz mahalli olarak kabul edilmektedir.⁹¹ Hâlid-i Bağdâdî göre mürîd mürşîdin iki kaş arası arasına yoğunlaşmalı ruhâniyyetinin kendisi ile beraber olduğuna dair inancı tam olmalıdır.⁹² Emin Edîb Efendi râbîtanın yapılışı hakkında tarikatta hâkim olan usulü kabul etmekte ve râbîtanın iki kaş arasına yoğunlaşarak yapılacağını şu şekilde beyan etmektedir:

İki kaşın arasın cânıma mihrâb edeyim,

Ağlayım sızlanayım dîdemi pür âb edeyim.⁹³

Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö. 1242/1827) ruhâniyyet için yakınlık ve uzaklık, zaman ve mekân söz konusu değildir. Râbîta seyr-i ilallaha vesiledir. Râbîtayı isbat sadedinde eser yazan Hâlid-i Bağdâdî, vesile ve vasıtayı maksûd haline getirerek yapılan râbîta hususunda ise mürîdlerini ikâz etmektedir.⁹⁴ Emin Edîb Efendi mürşîdinin ruhâniyetiyle beraber olmaktan memnun olduğunu gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

⁸⁷ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmî 'l-'Usûl*, s.63.

⁸⁸ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, Seha Neşriyat, İstanbul tsz, c.II, s.240-242.

⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.144.

⁹⁰ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Risâle-i Hâliyye ve Âdâbı Zikir Risâlesi*, trc. Ahmed b. Ali, sad. Mehmed Zahid Kotku, Seha Neşriyat, İstanbul 1993, s.15-16.

⁹¹ Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.316.

⁹² Bağdâdî, *Risâle-i Hâliyye*, s.15-16.

⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.178.

⁹⁴ Bağdâdî, *Risâle-i Hâliyye*, s.15-16.

Ne mes‘ûdum ki geldi subh-dem bir pîr-i rûhânî,

Hakikat afitâbı kişver-i ilmin kumandânı.⁹⁵

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde feyiz ile râbita ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre mürîdin beyt-i Hak olan mürşîdin kalbine nazar etmesi bu sayede mürşîdin kalbinde zuhur eden feyizden uzak olmaması gerekir.⁹⁶ Emin Edîb Efendi, tasavvufî eğitimde iç aydınlaması olarak ifade edilen feyzin sürekli mürîdin kalbine akmasını önemli görmektedir. Bu düşüncesini gelen mısradaki şu şekilde ifade etmektedir:

Âfitâb-ı feyzi her dem salınır dil mülküne⁹⁷

Gümüşhanevî'ye göre mürîdin fenâ fi'ş-şeyh olmadan vuslatı mümkün değildir. Fenâ fi'ş-şeyh de ancak râbita ile mümkündür.⁹⁸ Benzer manayı Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “Tâlib-i sâdıkın (mürîdin) bir nefesini bile, insân-ı kâmilden (mürşîdinden) uzaklaştırmaması gerekir. Ona göre bu şekilde yönelen tâlib-i sâdıkın zâtı, insân-ı kâmilin zâtında ve sıfatı sıfatında ve efâli efâlinde fâni olup, mazhar-ı kül olur ve insân-ı kâmil ile şey-i vâhid olur.”⁹⁹

Emin Edîb Efendi'nin eserine kaydettiği bu ifadelerden mürîdin sürekli şeyhine râbita yapmasının gerekliliği anlaşılmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre şeyhine sürekli râbita yapan, şeyhinin davranışlarını taklit eden ve manevi hâlini kendi üzerinde yansıtan bir mürîd, şeyhi ile bir olur, yani o da bir insân-ı kâmil olur.

Aceb olmaz gözüme gelse hayâli hâlin,

Zerre denli gözüme gelse dünyâ Hâfız.¹⁰⁰

Emin Edîb Efendi şeyhi Hâfız Rüşdi (ö.1285/1869) için yazdığı bu beyitte, şeyhinin yanağındaki benin hayalini düşündüğünde dünyanın gözüne zerre miktarında görüldüğünü, bunun da şaşılacak bir durum olmadığını ifade etmektedir. Bu durum Emin Edîb Efendi'nin fenâ fi'ş-şeyh makamında şeyhi ile mazhar-ı kül ve şey-i vâhid olduğunu göstermektedir.

⁹⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.179.

⁹⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.136.

⁹⁸ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmî'ı'l-Usûl*, s. 63.

⁹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

¹⁰⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.125.

Uşşâka gerek râbîta-ı aşk ele girmez.¹⁰¹

Kâğıda döktüğü bu mısra ile Emin Edîb Efendi âşıkların severek râbîta yapmalarını zorunlu görmektedir. Mürîdin terbiyesi ve şeyhinden feyiz alabilmesi için, şeyhin gıyabında bile onun suretine çokça riayette bulunması gerekir.¹⁰² Şu beyitte:

Gönlümüz mürde iken eyledin el-hak ihyâ,
Var dudağında senin resm-i Mesîhâ Hâfız.¹⁰³

Emin Edîb Efendi, şeyhi Hâfız Rüşdî'yi (ö.1285/1869) düşündüğünden ölü gönlünün diriltildiğini şeyhinin dudağında Hz. İsa'ya benzeyen bir özelliğin bulunduğunu haber vermektedir. Mürşîdinin sûretini hayalinde sürekli canlı tutan Emin Edîb Efendi, mürşîdinin ismini de gece-gündüz devamlı anmakta ve mürşîdinden koruma talep etmektedir. Bu hususu gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

İsmetindir emelim çirk-i adûdan o sebeb,
Rûz u şeb vird-i zebân oldu bana yâ Hâfız.¹⁰⁴

Emin Edîb Efendi'nin irşad makamında bulunduğu sırada Meclis-i Meşayîh'in reisi olan Nakşbendi şeyhi Muhammed Es'ad Erbilî (ö. 1349/1931) *er-Risâletü'l-Es'adiyye* adlı eserinde İmâm-ı Şa'rânî (ö.973/1565), Seyyid Şerîf Cürçânî (ö.816/1413), Abdülgânî Nablûsî (ö.1143/1731), İmâm-ı Gazâlî (ö.505/1111) ve İmâm-ı Suyûtî (ö.911/1505) gibi bazı şahısların görüşlerine dayanarak râbîtanın tecvizini beyan etmektedir. Ey iman edenler! Allah'ın emirlerine uygun yaşayın/aykırı davranmaktan sakının ve doğru (sâdik) olanlarla beraber olun.¹⁰⁵ âyetini eserine kaydeden Erbilî, ayette geçen sâdik kelimesinden muradın mürşîd olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sâlikin erzâk-ı rûhaniyye ve fuyuzât-ı ilahiyeyden istifade edebilmesi için râbîta gereklidir. Râbîta olmadan sâlikin manevî zevklerden istifade etmesi mümkün değildir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.191.

¹⁰² Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.788.

¹⁰³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.125.

¹⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.126.

¹⁰⁵ Tevbe, 9/119

¹⁰⁶ Muhammed Es'ad Erbilî, *er-Risâletü'l-Es'adiyye fî Tarikati'l-'Aliyye*, İstanbul 1343, s.13-20.

Şeyhi sevmek, kalbini ona bağlamak, bu sayede ondan feyiz almak ve davranışlarını taklit etmek için kullanılan râbitayı¹⁰⁷ Emin Edîb Efendi sağlam bir yol olarak görmekte ve şeyhinin suretini sürekli andığını şu şekilde dillendirmektedir:

Söylerim turrelerinden o mehin,
Terk-i şehbâ-yı füyûzât edemem.¹⁰⁸

Netice olarak Emin Edîb Efendi tasavvuf eğitiminde mürîdin mürşîdden feyz alabilmesi ve onun ahlakıyla ahlaklına bilmesi için râbitayı zorunlu görmektedir. Ona göre râbita mürşîdin iki kaş arasına ve kalbine yoğunlaşarak yapılır.

1.5. Sohbet

Kelime manası olarak; ülfet edip dost olmak, tâbî olmak anlamına gelen sohbet,¹⁰⁹ tasavvuf ıstılahında; mürîdin, mürşîdi ile görüşmesi, mürşîd-i kâmilin ruhundaki kabiliyetlerin mürîde yansması olarak kullanılmaktadır.¹¹⁰

Emin Edîb Efendi'nin müntesib olduğu Nakşbendiyye tarikatı dört usûl üzerine bina edilmiştir. Bunlar; sohbet, râbita, sessiz zikir ve fenâ ve bekâ hâllerine vasıl olmak için tefekkür. Bu dört usulden biri olan sohbet, Allah'a ulaştırılan en kolay ve en etkili yol olarak kabul edilmektedir.¹¹¹

Kuşeyrî (ö.465/1072) eserinde Müslümanların en faziletliilerinin sahabe olduğunu bunlarında bu mertebeye Resûlullah'ın sohbetinde bulduklarından dolayı nâil olduklarını beyan etmektedir.¹¹² İmam-ı Rabbânî müşahhas örnek vererek Hz. Hamza'nın kâtili olan Vahşî'nin tâbîinin en hayırlısı olan Üveysülkarnî'den daha üstün olduğunu belirtmektedir. İmam-ı Rabbânî'ye göre Vahşî (ra) bu fazileti, Nebî'nin (s) sohbetinde bulunmasıyla elde etmiştir.¹¹³

¹⁰⁷ Necdet Tosun, "Râbita", T.D.V.İ.A., İstanbul 2007, c.XXXIV, s.378.

¹⁰⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2152-2153; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1978; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.551; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.242-243; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.507; Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, s. 68.

¹¹⁰ Haksever, *15.Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, s.129.

¹¹¹ Algar, *Nakşibendîlik*, s.238.

¹¹² Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmûd, Mahmud b. eş-Şerîf, Dimeşk 1423/2002, s. 51.

¹¹³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.155.

Sâlike yüksek mertebeler kazandıran sohbet, tasavvufî eğitimde, örnek olma suretiyle yapılan en etkili eğitim olarak görülmektedir.¹¹⁴ Mürîdlik devresinde mürşîdi tarafından sohbet halkalarında manevî eğitimi verilen Emin Edîb Efendi bu meclislerin tatını ömrü boyunca gönlünde hep saklamıştır. Bu durumu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Çıkmaz o güzel sohbetinin lezzeti hâlâ

Andıkça olur gönlüme bin zevk-i hüveydâ¹¹⁵

Mürîd olarak sohbet halkalarında eğitilen Emin Edîb Efendi tarikatın başına geçtikten sonra talebe ve mürîdlerine; “*insân-ı kâmil ve ârif-i billâhın sohbetini ganimet bil.*”¹¹⁶ diye sürekli tavsiyede bulunmuştur. Çünkü ona göre, insân-ı kâmil ve ârif-i billah, mir‘ât-ı Hak’dır. Her kim kâmil insanın ruhâniyetine basiret gözüyle bakarsa, onda Cenâb-ı Hakk’ın tecellisini görür. Sıfatın zuhûrunu idrak eder.¹¹⁷ Emin Edîb Efendi kâğıda döktüğü şu mısralar ile talebelerine irfan ehline yakın olmalarını ve onların sohbetinden istifade etmelerini sürekli tavsiyede bulunmuştur:

Ol erbâb-ı irfâna dâim karîn,

Ki kıl sohbetin hırz-ı cân hırz-ı dîn.¹¹⁸

Başka bir beyitte Emin Edîb Efendi, velilerin sohbetinden istifade edimesi hususunda duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Velîlerle hem-sohbet ol ey peder,

Ki iksîr-i sohbet miski zer eder.¹¹⁹

İmâm-ı Rabbânî sohbeti uzlete tercih etmiştir. Ona göre sohbetin fayda verebilmesi için mürîdin şeyhini sevmesi ve bütün kalbiyle ona yönelmesi gerekir.¹²⁰ Ahmed Ziyâüddîn Gümüshânevî ise sohbetin üç faydasına dikkat çekmektedir. Bu üç faydadan birincisi, hayır ehli ile sohbette bulunmak, mürîdi eski haline dönmekten ve tembellikten alıkoyar. İkincisi, kalplerin avlanması ancak sohbetle mümkün olur. Üçüncüsü, mürîd kendi nefsi ile imtihan

¹¹⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.189.

¹¹⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.97.

¹¹⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.51^a.

¹¹⁷ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.II, s.239-240

¹¹⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.162.

¹¹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.162.

¹²⁰ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.II, s. 85,190.

edilmektedir. Sohbetten uzak tek başına amelde bulunan mürîd şeytanın aldatmacasına maruz kalır.¹²¹

Nakşbendi tarikatında, Bahâeddîn Nakşbend'in: "Yolumuz sohbet yoludur"¹²² sözü genel kabul görmüştür. Bu söz, riyâzat ve mücâhede yolundan daha ziyade ilâhî lütufların sohbetle mürîde akışını ifade etmektedir. Yani, mürîd, sohbet vasıtasıyla gönlünden mâsivâyı çıkarıp ilâhî feyizlere nâil olmaktadır.¹²³ Sohbetin bu benzersiz gücü, şeyhin ilâhî feyzi ileten bir vasıta olmasından kaynaklanmaktadır. Allah'ın şeyhe lütfettiği tüm tecelli ve yardımlar hiç zahmetsiz mürîde geçmektedir. Ayrıca mürîdin ahlakî ve manevî yapısında faydalı değişiklikler gerçekleşmektedir.¹²⁴ Emin Edib Efendi bu hususu şu şekilde manzum olarak beyan etmektedir:

Kendine mir'ât kıl merd-i Hudâ'yı ey anûd,
Kim tecellî ede ol âyîneden nûr-ı mübîn.¹²⁵

Emin Edib Efendi, talebe ve mürîdlerine irfan ehlinin sohbetinden uzak kalmamalarını tavsiye ettiği gibi kendine de kâmillerin sohbetinden mahrum kalma diye seslenmektedir. Ona göre taze sırlar, manevî zevkler gönül ehlinin bulunduğu yerlerde keşf olunur. Bu duygusunu gelen beyitte şöyle dillendirmektedir:

Ey Edîb mahrûm olma sohbetinden kâmilin,
Kim huzûr-ı ehl-i dilde keşf olur râz-ı nevîn.¹²⁶

Divân'ında yer alan bu beyitten anlaşıldığına göre Emin Edib Efendi, hem mürîdlik hem de mürşîdlik döneminde kâmil insanları arayıp onlarla sohbeti ganimet bilmiştir. Ona göre gönül ehlinin bulunduğu sohbet ortamında manevî etkileşimler olur bu sayede yeni sırlar ortaya çıkar. Emin Edib Efendi'ye göre mürîdin kalb kilidini ancak gönül ehli kişiler açabilir. O, bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

Kufl vurmuş nefis genc-i kalbine açmağa yok,
Sohbet-i erbâb-ı dilden başka miftâh-ı zerîn.¹²⁷

¹²¹ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmî 'ı'l-Usûl*, s.33-34.

¹²² Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.321.

¹²³ Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.153.

¹²⁴ Algar, *Nakşibendîlik*, s.238.

¹²⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.133.

¹²⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.133.

Emin Edîb Efendi'ye göre gönül ehli ile sohbette söze bile ihtiyaç yoktur. Söz olmadan da irfan ehlinde istifade etmek ve feyiz almak mümkündür:

Sohbet-i devr-i teselsül bize zülfün yetişir,
Var ise başka delil nakz u harâb eyleyelim.¹²⁸

Emin Edîb Efendi, sohbetten manevî olarak istifade edebilmek ve kalp perdelerinin açılması için zikir ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre arzu edilen gayeye ulaşabilmek için sohbetin Allah zikriyle başlaması gerekir. Mürîd, Allah zikri ile sohbeta iştirak ettiğinde ebrârdan istifa eder. O, bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Yâd iken hem-sohbet-i ebrâr olur Allâh diyen,
Zulmet iken mazhar-ı envâr olur Allâh diyen.¹²⁹

Sohbetin amaçlarından birisi mürîdin ilahî tecellilere mazhar olacak kıvama gelmesidir. Bunun için mürîdin fenâ fi'ş-şeyh hâline kavuşması gerekir. Fenâ fi'ş-şeyh halinde, şeyhin ahvâl ve evsâfı mürîde sirayet eder. Bu durum, fenâ fi'llâh haline ulaştıran mukaddime olarak kabul edilmektedir.¹³⁰ Fena fi'ş-şeyh haline mürîdin ulaşabilmesi için benlik duygusunu ortadan kaldırıp hiçliğe ermesi gerekir. Emin Edîb Efendi bu hali şu şekilde ifade etmektedir:

Karîn ol ki alsın senin senliğin,
Ki ref' eyleye ortadan benliğin.¹³¹

Sohbet adabı olarak, mürîdin fenâ fi'ş-şeyh mertebesine ulaşabilmesi için şeyhin ef'âlinden birine zâhiren veya bâtinen itiraz ve inkâr etmemesi lazımdır. Olabilir ki, şeyh o fiilini bir hikmete binâen veya imtihan maksadıyla yapmış olabilir. Mürîd, şeyhin huzurunda kendi nefsinin arzsuna tâbi olmaması gerekir. Mürîd böyle davrandığı sürece, şeyhin kalbinden kendi kalbine yansımalar olur.¹³² Mürîdin, şeyhinden istifadesini engelleyen en büyük etken mürîdin bilmiş tavırlar içine girmesidir. Emin Edîb Efendi, mürîdin şeyhine itiraz etmeyip, bilmiş tavırları terk etmesini ve güler yüzlü olmasını şu şekilde ifade etmektedir:

¹²⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

¹²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

¹²⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

¹³⁰ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.II, s.239.

¹³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

¹³² Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.II, s.239.

Bilişlerini terk et ebsem otur.

Sakin i'râz etme ebkem otur.¹³³

İnsan-ı kâmil, ârif-i billah, gönül ehli ile beraber olmayı onların sohbetine iştirak etmeyi mürîdanına emir eden Emin Edîb Efendi, cahillerle oturup kalkmayı ve onlarla sohbet etmeyi ise mürîdlerine yasaklamaktadır. Ona göre cahillerle sohbetin mürîde kazandırdığı hiçbir faydası yoktur. Bu düşüncesini gelen beyitte şu şekilde beyan etmektedir:

Kul olmak bir ehl-i kemâle yeter,

Ki sohbet-i cühhâlden ne biter.¹³⁴

Anlatılanları özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi sohbeti tasavvufî bir eğitim metodu olarak uygulamıştır. Ona göre sohbet sayesinde mürîd yüce mertebelere kısa sürede nâil olur. İrfan ehlinin sohbetinde taze sırlar ve manevî zevkler hâsıl olur. Sohbet adabı bakımından mürîdin güler yüzlü olması ve şeyhinin anlattıklarına itiraz etmemesi gerekir. Mürîdin sohbetine iştirak ettiği insân-ı kâmil mir'ât-ı Hak'dır. Her kim kâmil insanın sohbetine katılır ve ruhâniyetine basiret gözüyle bakarsa, onda Cenâb-ı Hak'ın tecellisini görür.

1.6. Zikir

Zikir sözlükte; hatırlama, anma, bir şeyi zihinde tutma, unuttuktan sonra hatırlama, ızhar etme, dua, niyaz, ad, şan, yücelik gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁵ Tasavvufî istilahta zikir; kalbin devamlı surette Hak'la beraber olmak suretiyle huzur bulmasıdır.¹³⁶ Nakşbendiyye tarikatında tasavvufî eğitimin temel unsurlarından biri olan “yâd dâşt” prensibi; Allah'ı zikretme halinin dâimî olmasını ifade eder.¹³⁷ Müntesip olduğu Nakşbendiyye tarikatının bu prensibine bağlı olan Emin Edîb Efendi, mürîdlerin tasavvufî eğitimini bu doğrultuda vermiş, mürîdlerine sürekli zikir halinde olmalarını tavsiye etmiştir. Gelen manzum ifadelerde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

¹³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

¹³⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.162.

¹³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1386-1387; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1286-1287; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II s.360; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.332-333; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.313.

¹³⁶ Erginli, (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1259.

¹³⁷ Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.338.

Zikr-i Hudâ olsun işin,
Geçsin onunla yaz kışın,
Nûr olsun hep iç ü dışın,
Gel aşk ile Allâh de.¹³⁸

Tûsî (ö.378/988), *el-Lümâ'* adlı eserinde Allah'ın zikri sırta nüfuz edince kuldun beşeriyet sıfatını izâle ettiğini beyan etmektedir.¹³⁹ Kuşeyrî (ö.465/1072) zikri; Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın en kuvvetli rüknü ve bu yolun temel direği olarak kabul etmektedir. Ona göre Allah'a ancak devamlı zikirle ulaşılır.¹⁴⁰ Kelâbâzî (ö.380/990) ise zikrin hakikatini, zikredilen şeyin dışında her şeyi unutmaya beyan etmektedir. Kelâbâzî'ye göre Allah'ın dışındakileri unuttuğunda Allah'ı zikretmiş olursun.¹⁴¹ Emin Edîb Efendi Kuşeyrî ve Kelâbâzî'nin belirttiği hususları gelen kıtada şu şekilde terennüm etmektedir:

Allâhsız alma bir nefes
Gel mâsivâdan meyli kes
Allâh bes bâkî heves
Gel aşk ile Allâh de¹⁴²

Emin Edîb Efendi'nin zikre olan iştıyakı rehber edindiği Rasûlullah (s) kaynaklanmaktadır. Eserine kaydettiğine göre Rasûlullah (s) "*söze zikrullah ile başlar ve zikrullah ile hitam verirdi.*"¹⁴³ Hz. Peygamber âşığı Emin Edîb Efendi de Rasûlullah'ın izinden giderek hayatını zikre vakfetmiştir.

Abullah Hilmi Kırîmî, talebesi Emin Edîb Efendi'ye zikre yapışmasını ve devamlı zikir halinde olmasını tavsiye etmiştir. *İcâzetnâme*'deki kayda göre Kırîmî'nin tavsiyesi şu şekildedir: "*Ey Emin Edîb! Şunu bil ki, ittifak edildiğine göre, en faziletli amel, Kur'an okumaktır. Özellikle de teheccüdde okunan Kur'an, en faziletli olandır. Kur'an'ın en faziletli âyetleri ise Allah'ın zikri ile*

¹³⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.189.

¹³⁹ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.290.

¹⁴⁰ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.400.

¹⁴¹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, s.123

¹⁴² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.189.

¹⁴³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.34^a.

ilgili olan âyetlerdir. Bu âyetlerin faziletli olması, bu âyetlerde Allah'ın zikredilmesinden gelmektedir.”¹⁴⁴

Emin Edîb Efendi, ilim ve irfan yönü kuvvetli olan bir âile ortamında yetişmiştir. Babası aynı zamanda hocası olan Osman Efendi edebî yönü kuvvetli bir fıkıh âlimidir. Osman Efendi kendi yazdığı Kur'an-ı Kerîm nüshasının kenarlarına zikir ve dua örnekleri kaydetmiştir.¹⁴⁵ Bu zikir ve duaları sürekli okuyan Osman Efendi, oğlu Emin Edîb Efendi'nin de zikirle yoğrulmasında ilk katkıyı sağlamıştır.

Zikir ile ilk yoğrulması babası Osman Efendi eliyle olan Emin Edîb Efendi, bütün hayatını Kur'an okumaya ve zikre adanmıştır. *Evrâd'*ına; Bakara 2/246, Âl-i İmran 3/181, Nisâ 4/77, Mâide 5/27, Râd 13/16, Yâsîn 36/1-9, Kehf 18/45, Haşir 59/ 22, Gâfir 40/18, Tekvir 81/14-18, Sad 38/1-2¹⁴⁶ âyetlerini kaydeden Emin Edîb Efendi bu ayetleri vird haline getirerek günlük okumuş, Allah'a dua ve niyazda bulunmuştur.

Tasavvutfa terakkinin zikre bağlı olduğunu zikir sayesinde maksuda kavuşulacağını kabul eden Emin Edîb Efendi, hem halkın hem de talebelerinin Kur'an-ı Kerim'e yeteri kadar ilgi göstermediğinden de şikâyetçidir:

¹⁴⁴ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.12b-13^a.

¹⁴⁵ Osman Efendi, Kur'an-ı Kerîm'in boş sayfasına, muradların hâsılı ve sıkıntılıların def edilmesi için, şu dua örneklerini kaydetmiştir:

Husûl-i murâd (dileklerin kabulü) için:

19 adet “Bismillâhirrahmânirrahîm”

Allah'ın “el-Ferd”, “el-Hayy”, “el-Kayyûm”, “el-Hâkim”, “el-Adl” isimlerinin zikri.

قد تبين (Kur'an-ı Kerim'de beyan edildi ki); “وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ” Bk.Mü'min 40/60

Def'ı müzâri'a (zararın uzaklaştırılması) için:

19 adet “Bismillâhirrahmânirrahîm”

Allah'ın “el-Ferd”, “el-Hayy”, “el-Kayyûm”, “el-Hâkim”, “el-Adl” isimlerinin zikri.

قد تبين (Kur'an-ı Kerim'de beyan edildi ki); “سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا” Bk. Talâk 65/7

Feth-i devlet ve 'adüvveye galebe (fethi gerçekleştirmek ve düşmana galip gelmek) için:

19 adet “Bismillâhirrahmânirrahîm”

Allah'ın “el-Ferd”, “el-Hayy”, “el-Kayyûm”, “el-Hâkim”, “el-Adl” isimlerinin zikri.

قد تبين (Kur'an-ı Kerim'de beyan edildi ki); “إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا” Bk. Fetih 48/1

Cemî'-ı mürâdât-ı dünyeviye ve uhreviye (dünya ve ahiret bütün arzuların kabulü) için:

19 adet “Bismillâhirrahmânirrahîm”

Allah'ın “el-Ferd”, “el-Hayy”, “el-Kayyûm”, “el-Hâkim”, “el-Adl” isimlerinin zikri.

قد تبين (Kur'an-ı Kerim'de beyan edildi ki); “وَعَنْتَ الْوَجْهَ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ” Bk. Tâhâ 20/111

Derece-i kemâliyye vusûli (yüksek mertebelere ulaşmak) için:

19 adet “Bismillâhirrahmânirrahîm”

Allah'ın “el-Ferd”, “el-Hayy”, “el-Kayyûm”, “el-Hâkim”, “el-Adl” isimlerinin zikri.

قد تبين (Kur'an-ı Kerim'de beyan edildi ki); “وَتُعْرَضُ مِنْ نَشَاءٍ وَتُنْزَلُ مِنْ نَشَاءٍ” Bk. Âl-i İmrân 3/26

Yukarıda yazılan zikir ve dua örnekleri için Bk. Ek-7.

¹⁴⁶ Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.2^b-3^a.

Olur cân-bahş her harfi kitab-ı nazmımın ammâ,
Garîb düşmüş o Mushaf gibi kim dîvâra bağlanmış.¹⁴⁷

Emin Edîb Efendi bu beyitte, kendi şiirleri ile Kur'an-ı Kerim arasında ilişki kurmaktadır. Ona göre, kendi şiirleri duvara asılmış, okunmayan Mushaf gibi olduğundan kimseye bir faydası yoktur.

Nakşbendiyye tarikatında Allah'ın isim ve sıfatlarını tefekkürle zikreden sûfide zamanla Allah sevgisinin artması da beklenir. Zikirden maksad, kalpte gizli olan Allah sevgisini ortaya çıkarmak, kalbin muhabbet ve tazimle sürekli Allah ile birlikte olmasını sağlamaktır.¹⁴⁸ Gümüşhanevî *Rûhu'l-Ârifîn* adlı eserinde zikir ile muhabbetullah ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre muhabbetullahın alameti zikirdir. Allah'ı seven O'nun zikrini dilenden düşürmez, kalbide O'ndan uzak olmaz.¹⁴⁹

İbnü'l-Arabî kul ile Rabbi arasında özel dört meclisin olduğunu haber vermektedir. Ona göre kul bu meclislerde, Rab'bın hitabını anlamak, Allah'ın nasıl övececeğini bilmek, el-Âhir isminin Hak ile irtibatı ve kullarlar ilişkisini bilmek gibi bazı konuları öğrenir.¹⁵⁰ Eserlerini gözden geçirdiğimizde Emin Edîb Efendi ile Allah arasında özel meclislerin gerçekleştiğini görmekteyiz. Emin Edîb Efendi'ye göre bu özel mecliselere nâil olmak, muhabbetullah ermek, Allah'ın zâtına kavuşmak ancak Allah'ı sürekli zikretmekle mümkündür. Allah zikrine devam eden Allah'la baş başa kalır, O'nun gizli sırlarına vâkif olur. Emin Edîb Efendi bu hususu gelen beyitte şu şekilde beyan etmektedir:

Vuslat-ı dildâr ise maksad Edîb Allâh de.
Mahrem-i halvet-sarây-ı yâr olur Allâh diyen.¹⁵¹

Divân'ına baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin Allah zikrine özel bir vurgu yaptığı, müridlerine daha ziyade Allah zikrini talim ettirdiği görülmektedir. Allah ismi, bütün isimlerin hakikatlerini kendinde toplayan ulûhiyet mertebesine verilmiş özel zât ismi kabul edilmektedir.¹⁵² İbnü'l-Arabî Allah ismini; birbirine zıt anlam içeren ilâhî isimlerin toplandığı câmî bir isim

¹⁴⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.142.

¹⁴⁸ Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.301,307.

¹⁴⁹ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, İstanbul 1275, s.42.

¹⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.57.

¹⁵¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

¹⁵² el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.53.

olarak değerlendirir. Ona göre Allah isminde zıt anlam içeren ilâhî isimlerin hükümleri ortadan kalkar.¹⁵³

Abdülkerim Cîlî (ö. 805/1403) ilâhî isimleri: Ehad, Vâhid, Ferd...gibi Zât'a delalet eden; İlim, Kudret... gibi sığata delalet eden olmak üzere iki kısma ayırır. Ona göre ilâhî sıfatların aslı Rahmân ismine dayanır. Allah ile Rahmân arasındaki fark, Allah tüm ilâhî isimlere şâmil iken Rahman ise tüm sıfat isimlerine şamildir.¹⁵⁴

Bayezid-i Bistâmî (ö.234/848) Allah ismi hakkında şunları ifade etmiştir: Esmânın tamamı sıfatların ismidir. Allah ise zât ismidir. İsim mânâya alâmettir. Mânâ ise Zât'ın bilindiği alâmettir. İsimler, sıfatların bilindiği alâmetlerdir. Sıfatlar da Zât'ı bildiren alâmetlerdir. Allah ismine bütün isimler dâhildir. Bu isimden bütün isimlerin manası çıkar. Diğer isimlerin bütün vecihleri bu isme dâhildir. Allah ismi kendinden başka hiçbir isme muhtaç değildir. Allah, bu isimle tek olmuştur. Bu ismin dışındaki diğer isimlerde halk ile ortaklık vardır.¹⁵⁵ Emin Edîb Efendi'ye göre bütün esmânın manasını içeren Allah isminin sürekli söylenmesi gerekmektedir:

Fevt-i enfâs eyleme her ân Edîb Allâh de,

Zâkire Hakk'ın büyük ihsânıdır ism-i Celâl.¹⁵⁶

Emin Edîb Efendi'nin eserlerine âşinâ olduğu İsmail Ankarî'ye göre Allah isminin hakikatine ve inceliklerine dâir bir kitap yazılsa bu kitap yüzbin cildi bulur. Ona göre derviş Allah zikrine devam ederse, çok menzil ve mertebe kat eder.¹⁵⁷ Emin Edîb Efendi'ye göre Allah diyenin gönül gözüne tecelli feyzinin parlaklığı yansır. Böylece onun gönlü, gaflet ateşinin yandığı bir külhan iken gülbahçesine dönüşür. Emin Edîb Efendi bu konudaki görüşlerini şu şekilde terennüm etmektedir:

Aks eder çeşm-i dile feyz-i tecellî pertevi,

¹⁵³ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.208.

¹⁵⁴ Abdülkerim b. İbrahim el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, thk. Âsım İbrahim el-Keyyâlî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005, s.59.

¹⁵⁵ Ebû Yezîd el-Bestâmî, *Şatahâtü's-Süfiyye*, haz. Abdurrahman Berevî, Kahire 1949, s.82 -83.

¹⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.85.

¹⁵⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.92-93.

Külhan-ı gaflet iken gülzâr olur Allâh diyen.¹⁵⁸

Sûfilere göre zikir, Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın en kuvvetli rüknü ve bu yolun temel direğidir. Allah'a ancak devamlı zikirle ulaşılır. Eğer mürîd, dili ve kalbiyle zikir ederse, sülûk hâlindeki vasfında kâmil olur.¹⁵⁹ Allah zikrine özel önem veren Emin Edîb Edîb Efendi, mürîdânından her vakitlerini Allah'ı zikrederek geçirmelerini istmektedir. Allah isminin sufiler arasındaki başka bir adı da ism-i celâl¹⁶⁰ ve ism-i azamdır.¹⁶¹ Emin Edîb Efendi bu hususu şiirinde şu şekilde ifade etmektedir:

Tâlibânın hâce-i irfânıdır ism-i Celâl,
Sâlikânın şeyh-i âlî-şâmıdır ism-i Celâl.

Feyz-bahş-ı cism ü cândır kim kitâb-ı fitratın,
Zîver-i ser-sûre-i Rahmân'ıdır ism-i Celâl.

Vâsıl-ı iklîm-i gayb eyler ki gayb eflâkının,
Nûr-ı efşân kevkeb-i tâbânıdır ism-i Celâl.

İsm-i âzamdır hakâyık kenzinin miftahıdır,
Gevher-i esmâ-yı zâtın kânıdır ism-i Celâl.¹⁶²

Seyyid Şerîf Cürcânî (ö.816/1413) eserinde ism-i azamın, tüm esmâyı içerdiğini beyan etmektedir. Ona göre Allah ismi, ism-i azamdır. Çünkü Allah ismi tüm ilahî sıfatları içeren zâtın ismidir. Bu isim gerçek ilâha delalet eder.¹⁶³ Benzer manayı eserine kaydeden İsmail Ankaravî Allah isminin zat-ı mahsusaya delalet ettiğini belirtmektedir. Ona göre bu isimde olan kemalat diğer esmada yoktur. Çünkü her ismin manası bunda münderic olmuştur.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

¹⁵⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.400.

¹⁶⁰ Kartal, *İlahi İsimler Teorisi*, s.179.

¹⁶¹ Gümüşhânevi, *Kitâbü Câmî'l-Usûl*, s.76; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.54; El-Hakîm, Suad, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.383.

¹⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.85.

¹⁶³ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minsâvî, *Dâru'l-Fadîle*, Kahire trz, s.24,32.

¹⁶⁴ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.89-90.

İbnü'l-Arabî'ye göre insan Allah'ın en büyük delilidir ve o Allah için en büyük isimdir. Hz. Peygamber ise özel anlamda ism-i azamdır.¹⁶⁵ Emin Edîb Efendi Allah ismini ism-i azam olarak gördüğü gibi İbnü'l-Arabî gibi Hz. Muhammed'i (s) de ism-i azam olarak gördüğünü şu beytinde ifade eder:

Tabîbü'l-ümem şâh-ı efham odur,
Lisânda dînen ism-i âzam odur.¹⁶⁶

Allah kelimesinin etimolojisi üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerinin sayısı otuzu bulmakla beraber iki görüşün hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birisi; ilâh kelimesinden türemiş olup başına harf-i ta'rif getirilmiştir. İlâh kelimesi kulluk etmek manasındaki elehe-ye'lehu kökünden veya “hayret ve şaşkınlık içinde kalmak, gönülden bağlanıp sığınmak” anlamındaki elihe- ye'lehu kökünden gelmektedir. Diğerisi ise; “gizlenmek, duyu idrakinin fevkinde olmak” anlamındaki lâhe-yelîhu kökünden leyh-lâh kelimesinden türemiş olup “duyu idrakinin ötesinde bulunan” demektir.¹⁶⁷

Sufiler, “Allah, zâtın bir ismidir” derken, ahadiyet mertebesindeki zâtın ismi olmasını kastedmezler; vâhidiyet ve ulûhiyet mertebelerinde zuhûr etmiş olan zâtı ifade ederler.¹⁶⁸ Emin Edîb Efendi'nin *Divan*'ında dağınık olarak Allah'ın zikriyle ilgili birçok beyit olduğu gibi müstakil olarak Allah zikrini konu edinen şiirler de yer almaktadır. Bu müstakil şiirlerden birisi onbir kıtadan oluşmaktadır. *Divân*'ında yer alan bu şiirin ilk ve son kıtaları şu şekildedir:

Ey âşık-ı feyz-i Hudâ,
Gel aşk ile Allâh de,
Ey tâlib-i vasl u likâ,
Gel aşk ile Allâh de.

Pend-i Edîb'i kıl kabul,
Gezme yabanda sağ u sol,
Sa'y eyle Hakk'ı sende bul,

¹⁶⁵ El-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.384.

¹⁶⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

¹⁶⁷ Bekir Topaloğlu, “Allah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.II, s.471.

¹⁶⁸ Kartal, *İlahi İsimler Teorisi*, s.182.

Gel aşk ile Allâh de.¹⁶⁹

Emin Edîb Efendi'nin Allah zikrinin dışında mürîdanına talim ettirdiği bir diğer zikirde kelime-i tevhîd zikridir. Ona göre, bütün peygamberler; “Allah’ın kullarını sadece tevhîde davet etmek için gönderilmişlerdir. Tevhîd-i mezkûrun (bütün peygamberlerin davet ettiği tevhîdin) tercümesi “Lâ ilâhe illallah” ve hakikat ve manası ise, Hak’dan başka mevcûd görmemek demektir.”¹⁷⁰ *Tuhfetü’r-Râşid* adlı eserine kaydettiği bu ifadelerden Emin Edîb Efendi'nin kelime-i tevhîdin hakikat manasını vahdet-i vücûd anlayışı doğrultusunda yorumladığı görülmektedir.

Vahdet-i vücûd anlayışında tevhîd, hakîki varlığın isbâtı, gayrın ise yokluğu üzerine bina edilmiştir. Bu anlamda Emin Edîb Efendi’ye göre “Lâ ilâhe illallah”ın manası “Lâ mevcûde illallah” demektir.¹⁷¹ Mensur ifadelerinin dışında manzum ifadelerinde de benzer manayı ifade eden Emin Edîb Efendi, ‘lâ ve illâ’nın sırrına nâil olduğunu ve mâsivâyı nefy ederek varlığa vahdet nuruyla baktığını şu şekilde terennüm etmektedir:

Lâ vü illâyı bilip etdim Edîb hoş likâ,

Nûr-ı vahdetle bakıp eşyâya nefy-i mâsivâ.¹⁷²

Nakşbendiyye şeyhi Mehmed Zahid Kotku (ö.1401/1980) kelime-i tevhîd zikriyle meşgul olanın mâsivâyâ ünsiyet etmemesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre kelime-i tevhîd zikrini kalp boyutunda idrak eden mümin, ruh boyutunda idrak eden ise âşık-ı sâdiktir. Kelime-i tevhîdde “Lâ” harfi temizleyicidir. Onunla vücûd-ı esrardan ağyar tozları tamamıyla giderilir, Allah’ın tecellisi ve zât-ı pâkine nazargah olunur. Nefiyden sonra gelen “illallah” isbatı ile Allah’ın kâfi ve bâkî olduğu bilinir. Kelime-i tevhîdin girdiği yerde hiçbir melik, varlık, kibir ve azamet kalmaz, hepsi yıkılıp gider. Böylece kötü huy ve sıfatlar iyi huy ve sıfatlara tebdil olunur.¹⁷³

Ankaravî, kelime-i tevhîdin fazilet ve esrarının nihayeti olmadığını ifade etmektedir. Sâlik, kelime-i tevhîde devam ederse, vahdet nuru iç dünyasında

¹⁶⁹ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.189-191.

¹⁷⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.41^a.

¹⁷¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.40^b.

¹⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.154.

¹⁷³ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlâk*, Seha Neşriyat, İstanbul tsz, c.I, s.63-64.

aydınlanır, zulmet, mugâyarât ve kesret ondan küllî olarak zâil olur ve öyle bir mertebeye gelir ki Hak'tan başka bir şey görmez olur. Lâ ilâhe illallah derken lâ mevcûde illah der.¹⁷⁴

İmam-ı Rabbânî'ye göre Lâ ilâhe illallah olan kelime-i tevhîd zikri âfâkî ve enfûsî sahte ilahları nefiy için konulmuştur. Kelime-i tevhîd zikri nefsin tezkiyesinde ve temizliğinde en faydalı zikirdir. Rabbânî'ye göre Nakşbendiyye tarikatının büyükleri bu zikri nefsin tezkiyesi için seçmişlerdir.¹⁷⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre kelime-i tevhîdin hakikatine ermek için zâkirin kendi nefsinden fâni olması gerekir. O bu konudaki görüşlerini şu şekilde beyan etmektedir: “Zâkirin, kelime-i tevhîd zikrinde nefsinden ve bütün mâsivâdan fâni olup Hak'dan başka bir mevcûd görmemesi gerekir.”¹⁷⁶ Emin Edîb Efendi manzum ifadesinde de kelime-i tevhîdin nefy ve isbat yönüne dikkat çekmektedir. Ona göre ‘lâ’ ile mâsivâ yok sayılırken ‘illâ’ ile tevhîde ulaşılmaktadır:

Tevhîde erip kurtaralım şirk-i vücûddan,

Lâ'yı bırakıp bulalım illâ'yı İlâhî.¹⁷⁷

Emin Edîb Efendi mensur ve manzum ifadelerinde fenâ haliyle zikir ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre zâkirin, kelime-i tevhîd zikrinde, manaya, aşırı bir şekilde yoğunlaşması ve mâsivâyı ortadan kaldırarak, Hak'tan başka bir mevcûd görmemesi gerekir.

Mehmed Zahid Kotku da Emin Edîb Efendi gibi “Lâ ilâhe illallah” zikri ile fenâ ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre seyr u sülûk menzilleri; âlem-i fenâ, âlem-i cezbe ve âlem-i kabza olmak üzere üçtür. Âlem-i fenâda olanların “lâ ilâhe illallah” zikrine, âlem-i cezbede olanları “Allah” zikrine, âlem-i kabzada olanları ise “Hû” zikrine devam etmeleri gerekir. Kalbin kapısı “lâ ilâhe illallah” zikriyle, ruhun kapısı “Allah” zikriyle, sırrın kapısı ise “Hû” zikriyle açılır.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, s.88.

¹⁷⁵ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.144.

¹⁷⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.40^b.

¹⁷⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

¹⁷⁸ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.I, s.66.

Zikirde “Lâ ilâhe illallah” kelime-i tevhîd zikri tercih edilmelidir. Çünkü sûfilere göre onda, insanların nefisleri için diğer zikirlerde bulunmayan bir tesir vardır. Allah Teâlâ’nın “Allah” lafzıyla zikredilmesi, ancak bütün şehvet ve hevâlar yok olduktan sonra münâsib olur. Sûfilerin ıstılahına göre kişi kâinattan herhangi bir şeyi müşâhede etmeye devam ediyorsa, onun Allah Teâlâ’yı nefy ve isbat yoluyla yani keleme-i tevhîd ile zikretmesi gerekir.¹⁷⁹

Emin Edîb Efendi’ye göre, “ilâhî emirlere uyan, Hz. Muhammed’in (s) sünnetine ittibâ eden ve ahlakını güzelleştiren bir insan basiret gözünü açarsa, Hak’tan başka ispat etmiş olduğu mevcûdâtı noksan kabul etmeye başlar. Bu şekilde, sülûkuna devam ederse mahv derecesine gelir. Böylece mâsivâ denilen şey bütünüyle nazarından yok olmuş olup Hak’tan başka bir şeyi görmez olur. Bu şekilde, tevhîdi nâkıs iken kemal bulur.”¹⁸⁰

Yukarıda verilen bilgilerden, hakiki tevhîde ancak masivânın yok edilmesiyle ulaşılabacağı anlaşılmaktadır. Bu mâsivanın yok edilmesi de kelime-i tevhîd anlayışına dayanmaktadır. Sâlik, kelime-i tevhîdi, manasını idrak ederek zikrettiğinde, hakiki tevhîde ulaşmış olur. Vahdet-i vücûd bağlamında düşündüğümüzde sâlikin manevi terakkilerinde kelime-i tevhîdin özel bir yerinin olduğu anlaşılmaktadır. Emin Edîb Efendi’ye göre Allah zikriyle beraber kelime-i tevhîd zikri de sâliklerin en çok vird edinmesi gereken zikirlerdendir.

Nakşbendiyyede tasavvufî eğitim çoğunlukla kelime-i tevhîd zikriyle başlamaktadır. Bâkî Billah’ın bazı mürîdlerine kelime-i tevhîdi (nefy u isbât: Lâ ilâhe illallah), bazılarına ise ism-i zât ve ism-i celâl denen “Allah” zikrini tavsiye ettiği bilinmektedir.¹⁸¹ Hâlidî şeyhi Emin Edîb Efendi de tarikatta hâkim olan bu zikirleri talebelerine özenle talim ettirmiştir.

Emin Edîb Efendi’nin Allah ve kelime-i tevhîd zikrinin dışında önem verdiği bir diğer zikirde salavât-ı şerîfe zikridir. *Evrâd*’ına baktığımızda en çok yer işgal eden zikrin salavât-ı şerîfe olduğu görülmektedir.¹⁸² Emin Edîb Efendi

¹⁷⁹ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1267

¹⁸⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.41^a.

¹⁸¹ Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.305

¹⁸² Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.28^a-65^b.

*Evrâd'*ına dâhil ettiği bu salavât-ı şerîfeleri hangi kaynaklardan aldığını belirtmese de özel olarak seçtiğini ifade etmektedir.¹⁸³

Emin Edîb Efendi'ye göre salavât-ı şerîfe, “*iclâl, tazim, heybet, haya ve müteeddeb*” bir şekilde okunur. Çünkü Rasûlullah (s) Efendimiz “*zât-ı şerîfini zikr edenî görür ve işitir.*” Salavât-ı şerîfe okuyanın “*zât-ı celîli Muhammedi'de mahv*” olmasını şart koşan Emin Edîb Efendi, salavât-ı şerîfe okuyanın kendisi değil bizâtihî, zâtı celîl-i Muhammedî olduğunu beyan etmektedir. Bu şekilde salâvât-ı şerîfe okuyana sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimizin aynen tecelli edeceğini ve Hz. Peygamber Efendimizin zâtının onun yanında bulunacağını ifade eden Emin Edîb Efendi, bu durumda salavât-ı şerîfe okuyanın sahabe-i kirâmın derece-i âliyesine yakın bir mertebede olacağını beyan etmektedir.¹⁸⁴ Emin Edîb Efendi şu beytinde:

Revân-ı pâkine olsun salevât tâ-mahşer,
Hemîşe her dem ü her bâr es-selâm aleyk.¹⁸⁵

diyerek Rasûlullah'a (s) selam göndermekte ve temiz ruhu için mahşer gününe kadar dâima sürekli salavât-ı şerîfe okunduğunu beyan etmektedir. Bir başka beyitte ise şu şekilde ifade etmektedir:

Salât ile selâm ehl-i ezvâk,
Senin rûhuna ey sultân-ı uşşâk.¹⁸⁶

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde zikrin sayısı ve çeşidi konusunda mürşîdin icazetini gerekli görür. Ona göre sâlik kelime-i tevhîd veya ism-i celâl zikrine hulûs-i kalb ile meşğul olmalıdır. Mürşîdin talimine göre davranan sâlik, tevhîdin sırrına vâkıf olur. Kelime-i tevhîd ve ism-i celâl zikri ile meşğul olanlar, Allah-u Teâlâ'nın yardım ve inâyeti ile tehlikelerden emin olurlar.¹⁸⁷

Nakşbendiyye tarikatında vukuf-ı adedîye dikkat etmek, zikreden sadrını genişletmektedir.¹⁸⁸ Emin Edîb Efendi'ye göre sadece sayıya dayanan, mananın hakikatinin kavranılmadığı bir zikir, makbul bir tesbihat değildir.

¹⁸³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edîb*, vr.65^b.

¹⁸⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.30^a.

¹⁸⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

¹⁸⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹⁸⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^b.

¹⁸⁸ Haksever, *15.Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, s.133.

Mananın önemsenmediği, sadece dille yapılan zikir, zâkiri hakiki tevhîde ulaştırmaz. Şu beyitte:

Tesbîh-i hezâr-dâneyi devretme mi elde,
İrşâd eğer bu ise irşâd değildir.¹⁸⁹

Emin Edîb Efendi, bin tanelik tesbihi sürekli gaflet için elde döndürmekle zikirdeki mananın tahakkuk etmeyeceğini bildirmekte ve böyle bir yöntemi de doğru bulmamaktadır. “Zâkirin, nefsinden ve bütün mâsivâdan fâni olup Hakdan başka bir mevcûd görmemesi gerekir.”¹⁹⁰

Zikir, zikir-i lisâni, zikir-i kalbi ve zikir-i hakîkî olmak üzere üç çeşittir. Zikirden maksat, zikir-i kalbi ve zikir-i hakîkî olandır. Kalbi zikir, mâsivâyı terk ederek, gayrıyı unutarak, mezkûru (Allah’ı) kalpte hâzır kılmaktır. Bu zikirden sonra zikir-i hakîkî gelir. Bu zikir, Hakk Teâlâ’nın seni ezelde zikretmesini müşâhede etmektir. Bu zikirde her şey unutulur zâkir ve mezkûr, zikir-i ayn-ı vâhid olur.¹⁹¹ Emin Edîb Efendi bu zikir çeşidiyle ilgili duygularını şöyle ifade etmektedir:

Bir zamân içre idim var idi gözde hicâb,
Seni zâkir sana şâkir sen olursun meşkûr,
Çün sabâh oldu gidip leyl diğerk yok bildim,
Sen imişsin arada zâkir ü zikr ü mezkûr.¹⁹²

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi mürîdânını Nakşbendiyye tarikatının “yâd dâşt” prensibine göre eğitmiştir. Bu prensibe göre sâlikin her anını zikirle geçirmesi gerekir. Emin Edîb Efendi zikir konusunda Hz. Peygamber’i rehber edinmiştir. O, maksuda ancak zikir ile kavuşulacağını kabul etmiştir. Kendi zamanında dervişlerin Kur’an-ı Kerim’e yeteri kadar ilgi göstermediğinden de şikâyetçi olmuştur. Ona göre Allah ile özel mecliselere nâil olmak, muhabbetullah ermek, Allah’ın zâtına kavuşmak ancak Allah’ı sürekli zikretmekle mümkündür. Emin Edîb Efendi Allah, kelime-i tevhîd ve salavât-ı şerîf zikrine özel bir önem vermiştir. Ona göre sadece sayıya dayanan, mananın hakikatinin kavranılmadığı bir zikir, makbul bir tesbihat değildir. Zikrin hakikatine ermek için zâkirin kendi nefsinden fâni olması gerekir.

¹⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.93.

¹⁹⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.40^b.

¹⁹¹ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.205.

¹⁹² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.201.

1.7. Hizmet

Hizmet; çalışmak, hizmet etmek, görev üstlenmek, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyacını karşılamak gibi manalara gelir.¹⁹³ Tasavvufta muhabbet ve sevginin artmasına sebep olan hizmet anlayışı, Cenâb-ı Hakk'ın çeşitli lütuf ve sonsuz ikramlarına erişilmesine vesile olduğu için önemsenmiştir.¹⁹⁴

Horasan tasavvufunun fütüvvet neş'esini benimseyen Nakşbendilik'te hizmet konusu tasavvufî eğitimin usullerinden biri olarak önem arz etmektedir. Kaynaklarda dört tür hizmete rastlanmaktadır: Sûfinin halka hizmeti, hayvanlara hizmeti, mürîdlerin şeyhe hizmeti ve şeyhin mürîdlere hizmeti.¹⁹⁵ Tasavvuf eğitimi hizmet prensibini esas alan Emin Edîb Efendi hizmetle beraber keyfiyetine de özel önem vermektedir. Farsça olarak kâğıda döktüğü şiirinde hizmetin aşk ile severek yapılmasını şu şekilde ifade etmektedir:

Bî-ışk nîst mümkün ezhâr-ı vasl çîden,

Hidmet be-bend zâhid bâ-ışk-ı dil-sitânî.¹⁹⁶

Emin Edîb Efendi'nin hizmet anlayışında tevazu, nezaket, samimiyet gibi güzel ahlaki prensipler ön plana çıkmaktadır. Bu hususu hocası Abdullah Hilmi Kırîmî (ö.1305/1888), Emin Edîb Efendi'ye yaptığı nasihatlarında şu şekilde ifade etmiştir: *“Güç yetirdiğin kadar gazaptan uzaklaş, öfkene sahip çık, yumuşak, dost ve tevâzu sahibi ol. Allah’u Teâlâ’nın, Habib’ine hitap ettiği şu ayeti düşün: “Ey Resûlüm! Allah’dan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, elbette onlar etrafından dağılıverirlerdi.”*¹⁹⁷ *Bu ayette, Allah’u Teâlâ, Hz. Peygamber’in yumuşaklığını, şefkatini övmüş ve onun yumuşaklığının sebebi olarak, Allah’ın rahmetini göstermiştir. İnsanların neden Hz. Peygamber’de birleştikleri ve ondan neden ayrılmadıkları bu ayette beyan edilmiştir.*¹⁹⁸

Kırîmî'nin bu nasihatlarını Emin Edîb Efendi hayatı boyunca rehber edinmiş, hizmet ettiği başta ev ahâlisi, akrâbâsı, mürîdânı olmak üzere, Askerî Rüştiye’de resmî görevde iken yetiştirdiği öğrencilere ve halka hep şefkat ve merhametle muâmelede bulunmuştur. Şefkat ve merhamet, acımak, sevgi

¹⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.1044; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.996; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.280; Cevherî, *es-Sihâh*, c.V, s.237; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s.221; Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, s. 728.

¹⁹⁴ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.I, s.164.

¹⁹⁵ Tosun, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı*, s.323

¹⁹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.172.

¹⁹⁷ Âl-i İmran, 3/159.

¹⁹⁸ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.12^a.

göstermek, halka gücünün üzerinde onlara bir şey yüklememek anlamında kullanılmaktadır.¹⁹⁹

Emin Edîb Efendi günün şartları ne tür himzeti gerektiriyorsa o hizmeti yapmaya koşmuş ve sosyal hizmetlerde aktif görevler üstlenmiştir. Bu üstlendiği görevlerden birisi Hicâz demir yolunun yapılmasına katkılarıdır. Bu katkı muhtemelen, halkın bu projeye sahip çıkması için bilinçlendirmektir. Bu katkılardan dolayı idare tarafından kendisine madalya takdim edilmiştir.²⁰⁰ Emin Edîb Efendi'nin en büyük hizmeti eğitim ve öğretim alanında olmuştur. Birçok öğrenci yetiştirmiş ve geride kaleme aldığı telif eserler bırakmıştır. Emin Edîb Efendi terennüm ettiği şu dizeleriyle:

Vahdet gülünü açır dilimde,
Hizmet kemerini koy belimde.²⁰¹

sürekli hizmet etmeyi arzuladığını ifade etmektedir. O gönlünde tevhîd nurların açılmasını istediği gibi hizmet kemerinin de devamlı belinde kalmasını istemektedir. Ona göre müridlerin hizmet etme anlayışına göre eğitilmeleri gerekmektedir.

Emin Edîb Efendi, genel manada halka hizmeti önemseydiği gibi özellikle irfan ehline hizmeti daha çok önemsemektedir. Vakit varken onlara hizmet etmeyi ve onlardan hayır dua talebinde bulunmaktayı şu şekilde ifade etmektedir:

Münkesir olmadan geminde yelken,
Mülk-i vücûd elden çıkmadan erken,
Hizmet et onlara derdini derken,
Sana da bir hayır duâ ederler.²⁰²

Emin Edîb Efendi mürîdânını insân-ı kâmil öğretilmesine göre yetiştirmiştir. Onun düşüncesine göre Allah'ın şefkat ve merhameti insân-ı kâmilin varlığına bağlıdır.²⁰³ Allah âleme insân-ı kâmilden dolayı şefkat ve merhamet gösterir. Emin Edîb Efendi'ye göre insanın kemâlât vasfı, ontolojik varlığının dışında hizmet anlayışıyla da ilişkilidir. Bu bağlamda insân-ı kâmilin zirvesinde gördüğü Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'ye (ö.672/1273) özel bir sevgi duymuştur. *Divân*'ında yer alan şu beyitte:

¹⁹⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.587,666.

²⁰⁰ Bk. Ek-8

²⁰¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.172.

²⁰² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.140.

²⁰³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

Şefî'-i rûz-ı cezâ vü seyyidü'l-kevneyn,
Şefîk-i her dil-i nâçâr es-selâm aleyk.²⁰⁴

Emin Edîb Efendi Mevlânâ'yı iki âlemin efendisi ve cezâ (hesap) gününün şefaathçisi olarak nitelemektedir. Emin Edîb Efendi'ye göre Mevlânâ'nın bir vasfı çaresiz gönüllere şefkat ve merhamet göstermesidir. Emin Edîb Efendi de mânevî pîri Mevlânâ'nın izinde gitmiş ve çaresizlere elinden gelen her türlü desteği sağlamıştır.

Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışında önemseddiği esas hizmet, Allah'a yapılan hizmettir. Ona göre bu hizmetle izzet elde edilir yüce mertebelere nâil olunur. Üstadı Kırîmî (ö.1305/1888), *İcâzetnâme*'de bu husus şu şekilde beyan etmiştir: Allah'a hizmetle, yüceliği talep et. Dünyayı ve dünya ehlini talep etme. Ömrün boyunca herbir insanın muhtaçlığını giderecek kadarının dışında, dünyadan bir şey elde etmek için uğraşma. Allah dışındakilerden müstağni ol. Dünya işlerinde, Hâlik'ına tevekkül et. Böyle davranırsan, Allah seni aziz kılar ve her kulu, senin kölen yapar.²⁰⁵

Allah'a hizmetle kulluk ilişkisine dikkat çeken Emin Edîb Efendi, kulluğun hatti zatında yüce bir mertebe olduğunu manzum olarak da şu şekilde beyan etmektedir.

Hakk'a kul olana şâh derler,
Devlet başına külâh derler.²⁰⁶

Netice olarak Emin Edîb Efendi halktan uzak bir din anlayışını benimsememiştir. Ömrü halkın içinde halka hizmetle geçmiştir. Onun hizmet anlayışında tevazu, nezaket, samimiyet gibi güzel ahlakî prensipler ön plana çıkmaktadır. Emin Edîb Efendi günün şartları ne tür hizmetleri gerektiriyorsa o hizmeti yapmaya koşmuş ve sosyal hizmetlerde aktif görevler üstlenmiştir. Onun en büyük hizmeti eğitim ve öğretim yönünde olmuştur. O, genel manada halka hizmeti önemseddiği gibi özellikle irfan ehline hizmeti daha çok önemsemiştir. Ona göre kulluk Allah'a yapılan hizmeti ifade etmektedir. Kulluk sayesinde izzet elde edilir ve yüce mertebelere nâil olunur.

²⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.108.

²⁰⁵ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.11^a.

²⁰⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.168.

1.8. Himmet

Sözlüklerde himmet; heves, niyet, akıldan geçirmek, irade ve azim etmek gibi manalara gelmektedir. Bir işi gerçekleştirmek için iç dünyada oluşan duyguya himmet denir.²⁰⁷ Emin Edîb Efendi'nin istifade ettiği kaynaklar arasında yer alan *Ta 'rifât*'ta himmet; kalbin bütün ruhânî kuvvetleriyle kendisi veya başkası için kemâlatı elde etmek için Hakk'a yönelmesi ve onu kastetmesi olarak tarif edilmektedir.²⁰⁸ Benzer bir tarifte *Minhâcü'l-Fukarâ*'da kaydedilmiştir.²⁰⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre Hakk'ın inâyeti ve mürşîdin himmeti olmadan seyr u sülûku tamamlamak ve tevhîdin sırrına nâil olmak mümkün değildir.²¹⁰ Sâlikin himmeti mâşukun rızasını kazanmaktır. Gelen mısralarda bu hususu şu şekilde terennüm etmektedir:

Âşıkın maksadı ancak rızâ-yı mâşûkdur,

Ki ehl-i aşk ne sevâb ü ne de âzâb söyler.²¹¹

Himmet kast manasınadır.²¹² Himmetin hakikati kalbin himmet edilen şeye bağlanmasıdır. Himmetin kemâli, kalbin tamamıyla Allah'la birleşmesi, onun dışındaki her şeyden ayrılmasıdır.²¹³ Himmet talebin son noktası anlamında kullanılmaktadır.²¹⁴ Himmet sâhibi fenâ fillah oluncaya kadar hakikat mertebesinde dolaşır. Tâ ki hakikî matlubunu bulur. İsmail Ankaravî'ye göre sâlikin himmeti dünya işlerine değil, yüce işlere dönük olmalıdır.²¹⁵ İmam-ı Rabbânî Nakşbendiyye tarikatında sâlikin yüce himmet sahibi olması gerektiğini beyan etmektedir. Ona göre Allah âlî himmet sahiplerini sever.²¹⁶ Emin Edîb Efendi kastının yüce mertebelere erişmek olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

²⁰⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, s.4165; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c. IV, s.3797; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.996.

²⁰⁸ Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta 'rifât*, Esad Efendi Matbası, Kostantiniyye 1300, s.174.

²⁰⁹ Bk. Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.221-222.

²¹⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.47^a.

²¹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

²¹² Kotku, *Tasavvufî Ahlak*, c.III, s.223.

²¹³ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmî 'i'l-Usûl*, s. 54.

²¹⁴ Bk. Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.568.

²¹⁵ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.221.

²¹⁶ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 105.

Dedi merd-i Hudâ olmak gerekdir,

Eğer maksad erişmekse ulâya.²¹⁷

Kast dışında himmet genel olarak şeyhin teveccühü, tasarrufu ve olağan üstü işleri başarma gücü şeklinde anlaşılmıştır.²¹⁸ Emin Edîb Efendi himmetin bu yönüne işaret ederek şeyhinden adalet ve himmeti şu şekilde talep etmektedir:

Gel eyle azîz başın için bunda adâlet,

Kim himmetini ârzû eder bir nice gümrâh.²¹⁹

Emin Edîb Efendi, Hüsâmeddî Uşşâkî için yazdığı:

Hüsâm-ı himmetinle ejder-i nefsi perîşân et.²²⁰

mısraında Uşşâkî'den himmet talep etmekte, himmet kılıcıyla, nefis canavarımı yok etmesini istemektedir.

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'ye göre Hakk'ın inâyeti ve mürşîdin himmeti olmadan seyr u sülûku tamamlamak ve tevhîdin sırrına nâil olmak mümkün değildir. O, talebelerini yüce himmet sahibi olarak yetiştirmiştir. Ona göre sâlikin himmeti mâşukun rızasını kazanmak olmalıdır. Sâlik mâsivâyı terk ederek sadece Allah'a yönelmelidir.

1.9. Tevessül

Sözlükte; yardım istemek, vasita etmek, araya koymak, amel işleyerek yakın olmak, hırsızlık yolu ile almak gibi manalara gelen tevessül kelimesi²²¹ ıstılahî olarak ise; Allah Teâlâ'ya yaklaşmak, huzurunda manevi itibar ve derece bulmak yahut bir faydanın elde edilip zararın defedilmesi için salih bir amel veya zatla Cenab-ı Hakk'a yakınlık sağlamayı ifade etmektedir.²²²

Eserlerini gözden geçirdiğimizde Emin Edîb Efendi'nin bazı insân-ı kâmillerle tevessülde bulunduğu onlardan yardım talep ettiği görülmektedir. Ona göre yardım talebinde bulunulması gerekenlerin en başında insân-ı kâmilin zirvesinde olan Rasûlullah (s) gelir. Rasûlullah sevgisiyle yanan Emin Edîb

²¹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130.

²¹⁸ Mehmet Demirci, "Himmet", *T.D.V.İ.A.*, İstanbul 1998, c.XVIII, s.57.

²¹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.127.

²²⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.182.

²²¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4285; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3896; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.IV, s.925; Cevherî, *es-Sihâh*, c.V, s.137; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1032.

²²² Dilaver Selvi, Enbiya Yıldırım, Kemal Yıldız, Ömer Yıldız, *Rabita ve Tevessül*, Umran Yay., İstanbul 1994, s.67.

Efendi, Rasûlullah'ı insanların ve meleklerin yardımcısı ve tüm varlığın varlık sebebi olarak görmektedir. O bu konudaki düşüncelerini şu şekilde terennüm etmektedir:

Mu'în-i ins ü melek destgîr-i mevcûdât,
Medâr-ı gerdiş-i devvâr es-selâm aleyk.²²³

Emin Edîb Efendi'ye göre Rasûlullah'dan (s) yardım talep etmek için, Rasûlullah'ın şemâil-i şerifini hayale nakşetmek gerekir. O, bu konudaki görüşlerini *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “*Ey Aziz! Mâ'lum olaki bu bâbın fethi ve esbâbı ve vesâilinin esheli, eşref-i seyyidi'l-mevcûd (s) Efendimizin kütüb-i siyerde mazbût olan şemâil-i celîleleri vecihle, sûret-i şerîfelerini, kemâl-i iclâl ve ta'zîm ve heybetle hayalde mufassal oluncaya kadar icmâlen veyahut rüyâ-yı sâyıkade (şerîfede) müşâhede edilmiş heyetiyle, tafsîlen istihzâr etmek ve istihzâra muvaffak olduğun halde huzûru lâmi'n-nûrunda kemâl-i te'vîle bulunmaktır.*”²²⁴

Emin Edîb Efendi'nin yukarıdaki ifadelerinden, Hz. Peygamber'e ulaşmanın, ona vâsıl olmanın yolunun, Hz. Peygamber'in sîretini bilmekle mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber'in (s) hilyesini bilmek iki şekilde, ya siyer kitaplarında kaydedilen şemâil-i şerifi öğrenmek veyahut rüyada Hz. Peygamber'i müşâhede etmek şeklinde tahakkuk eder. Emin Edîb Efendi, siyer kitaplarından öğrenilen şemâil-i şerifin ve rüyadaki müşâhedenin ayrıntılı olarak zihne yerleşmesini, bu tafsîlin de kemâle göre te'vîl edilmesi gerekliliğini şart koşar. Çünkü ona göre Hz. Muhammed (s), güzeller güzeli ve Cemâl-i Mutlak'ın hem maksûdu hem de şâhididir. Gelen beyitte bu konuyu şu şekilde ifade etmektedir:

Sensin ol şâhid-i maksûd-ı cemâl-i mutlak,
Mekteb-i hâssı melâhetde şeh-i rânâsın.²²⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre, Hz. Muhammed'e vâsıl olmak isteyen eğer siyer kitaplarından şemâil-i şerifi öğrenip tafsili olarak hayaline getiremiyorsa veyahut rüyada Hz. Peygamber'i müşâhede edemiyorsa, o zaman bu kişinin, edepli davranarak Hz. Peygamber'e iclâl ve ta'zîm etmesi gerekir. Emin Edîb

²²³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.108.

²²⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.29^b-30^a.

²²⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.197.

Efendi kendi ifadesiyle bu konuyu şu şekilde beyan etmektedir: “*Buna muktedir olamadığın halde sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimize salât ve selam okuduğun vakitte, iclâl, ta’zim, heybet ve hayâ ile müteeddeb olduğun halde kendini huzur-u akdesi risâletpenâhîde hâzır-ı farz ve tasavvuratla muhakkak bilki, aleyhi salatü vesselâm Efendimiz Hazreleri, sen, zat-ı şerifini zikr ettikçe seni görür ve işitir.*”²²⁶

Salât ve selam okuyanın kendisini Hz. Peygamber’in huzurunda farz ve tasavvur etmesi gerektiğini ifâde eden Emin Edîb Efendi, Hz. Peygamber’in zât-ı şerifini zikir edeni, görüp ve işittiğini şu şekilde beyan etmektedir: “*Cenâb-ı Peygamber Efendimiz hazrelerine hîni teveccühünde, sen kendin değil belki zât-ı risâlet-penâhilerinin (Hz. Peygamber’in zatının) kendi nefs-i akdeslerine müteveccih olduğunu mülâhaza etmelisin ve sen zât-ı celîl-i Muhammedî de mahv olmalısın.*”²²⁷ *Tuhfetü’l-Edîb*’e kaydettiği bu ifadelerde Emin Edîb Efendi iki noktaya dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi, salât ve selâm okuyanın, Hz. Muhammed’in (s) zâtında mahv olması, diğeri ise salat ve selam okunduğunda, Hz. Peygamber’in zatının kendi nefs-i akdeslerine müteveccih olmasıdır.

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü’l-Edîb*’de bu konuyla ilgili şu bilgileri kaydetmiştir: “*Efendimiz hazretlerine salât ve selâm okuduğun zaman dahî, öyle mülâhaza etmelisin ki salavâtı okuyan sen değilsin, belki okuyan Hz. Peygamber’in kendi zât-ı celîl-i Muhammediyesidir.*”²²⁸

“*Ey Âşık-ı Muhammed! Ey Tâlib-i Mustafa! Eğer ibtidâi emirde, bunun istihzarına iltizâm-ı tekellüf etsen bile, inşaallah an karîb, ruhun zât-ı şerifiyle kesb-i ülfet ederek, sana sallallâhü aleyhi ve sellem Efendimiz aynen tecelli ettiği halde, zât-ı şerifini bulursun ve kendisiyle şeref yâb mükâleme ve muhâtaba olarak sahâbe-i kiram rıdvânullahi aleyhim ecmaîn derece-i âliyesine yakın bir mertebede mazharı fevz-i azîm olursun.*”²²⁹

Buraya kadar anlatılanlardan Rasûlullah’tan yardım talep etmek için Rasûlullah’ın (s) şemâil-i şerifinin zihne nakşedilmesi, Rasûlullah’a (s) edep ve tazim ile yaklaşılması ve kendisine çokça salavât okunması olmak üzere üç hususun ön plana çıktığı görülmektedir. Muhammed âşıkı mürîdin, salât ve

²²⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.30^a.

²²⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.30^a.

²²⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.30^a.

²²⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.30^a.

selam okuduğu ilk zamanlarında, Hz. Peygamber’de mahv olması ve salavât okuyanın kendisi değil bizzat Hz. Peygamber’in zâtı olduğunu kavraması zor olabilir. Ancak her ne kadar ilk zamanlarda bunu başarmada zorlansa da böyle davranmaya devam ettiği takdirde ruhu en kısa zamanda, Hz. Peygamber’in zatiyla ülfet edecektir. Emin Edîb Efendi ayrıca, Hz. Peygamber’e kavuşmak isteyene, Hz. Peygamber’in aynen tecelli edeceği ve onunla konuşacağını beyan etmektedir. Onunla konuşma şerefine nâil mürîdin, bu konuşmayla beraber, sahabe-i kirâmın âlî derecesine yakın bir mertebe kazanacağını ifade etmektedir.

Sonuç olarak, Emin Edîb Efendi’ye göre, Hz. Muhammed’e âşık ve ona tâlip olan bir mürîd, Hz. Peygamber’in siyer kitaplarında yazılı şemâil-i şerifini öğrenip zihninde canlı tutarsa veya rüyada Hz. Peygamber’i müşâhede ederse, bu haliyle salâvat getirip ona yönelip onda mahv olursa, Hz. Peygamber ona kendi suretinde tecelli edecektir. Bu durumda mürîd, Hz. Peygamber ile görüşme bahtiyarlığına erecek, kendisinden yardım talebinde bulunabilecek ve sahabeye yakın bir mertebe kazanacaktır.

Hz. Muhammed’e kavuşma yöntemini izah eden Emin Edîb Efendi Hz. Peygamber’den (s) yardım dilenmesi hususunda da şunları ifade etmektedir: *“Hak Teâlâ, Hz. Muhammed’in zâtına öyle bir kuvvet ihsan buyurmuşturki, vefatından kıyamete ve daha sonra ki sonsuz zamana kadar her ne vakit bir peygamber veya bir mukarreb nida etmiş olsa ona cevap verir. Ve her tâlip aradığı şeyi de O’nun katında bulur.”*²³⁰

Tuhfetü’l-Edîb’e kaydedilen bu ifadelerde mürîdin vuslata ermesinin ancak Rasûlullah’ın (s) yardımıyla gerçekleşeceği ve nebîlerin, mukarreblerin, Muhammed âşığı mürîdlerin, Hz. Peygamber’e tevessül ettikleri, Hz. Peygamber’inde onlara karşılık verdiği anlaşılmaktadır.

Sûfiler, Hz. Peygamber hayatta iken kendisiyle yapılan tevessülleri, bazı rivayetlere dayandırarak, uygun gördükleri gibi vefatından sonra yapılan tevessülleri de uygun görmektedir.²³¹ Emin Edîb Efendi ise şu gelen ifadesiyle, uygun görmeyi bırak, Hz. Peygamber’e (s) tevessülü zorunlu kabul etmektedir: *“Ruhu’l-ervâh Efendimiz Hazretlerinden istimdât ve istiğâse etmeyen ervah*

²³⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.28^b.

²³¹ Bk.Selvi, Dilaver, *Rabita ve Tevessül*, s.78-82.

*emvât demektir ki oda ehl-i küfür ve âsilerin ruhlarıdır.*²³² Bu ifadelerden açıkça anlaşıldığına göre, Hz. Muhammed'den (s) yardım istemeyen onu tevessül etmeyen ruh, ölü demektir. Bu ölü olan ruhlar da kâfirlerin ve âsilerin ruhlarıdır. Emin Edîb Efendi'ye göre Rasûlullah'tan yardım istemek Müslüman olmanın şartıdır. O bu konudaki görüşlerini manzum olarak şöyle ifade etmektedir:

Onun ile hâsıl olur her merâm,
O olmazsa her iş kalır nâ-tamâm.

Ne istersen onunla iste hemân,
Odur hâdi-i râh-ı genc-i nihân.

Duâlar onunla felekden geçer,
Ki bâlâ-yı arş içre mesken eder.

Zihî hüsrev-i mülk-i fazl u atâ,
Ki saf-beste olmuş zemîn ü semâ.

Mu'înü'l-halâik delîlü'l-verâ,
Mühîtü'l-halâyık imâmü'l-hüdâ.²³³

Yukarıdaki beyitlerde Emin Edîb Efendi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra da hayatının devam ettiğini ve kendisine kavuşmayı arzu eden âşıkların yanında bulunduğunu beyan etmektedir. *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde bu husu şu şekilde ifade etmektedir: “Kâinâtın ruhu olan Hz. Peygamber (s) Efendimiz, hissen ve mâ'nen cismen ve rûhen sırren ve burhânen ashâb-ı basîret olan âşıkların yanında mütecellâ ve meşhurdur”²³⁴

Emin Edîb Efendi tevessül bağlamında Rasûlullah'ın (s) şefaata etme yönüne dikkat çekmektedir. *Tuhfetü'l-Edîb*'in başına Hz. Peygamber'in ümmeti için şefaataçi olduğunu beyan eden²³⁵ Emin Edîb Efendi *Divân*'ında ise bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

²³² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.29^a.

²³³ Bk. Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

²³⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.29^a.

²³⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^a.

Şefâat mülküne sâhib Muhammed,
Vefâsız ümmete râğıb Muhammed.²³⁶

Yukarıdaki beyitte, Hz. Muhammed'in (s) ümmetine düşkün ve şefaâtçi olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi bir başka beyitte ise Hz. Peygamber'in şefaatinin sadece kendi ümmetini değil, diğer bütün ümmetleri kapsayacağını şu şekilde ifade etmektedir:

Şefü'l-ümem nâzenîn-i dühûr,
Vücûd-ı şerîfi bütün mahz-ı nûr.²³⁷

Divân'ında yer alan bir diğer beyitte ise Emin Edîb Efendi, Rasûlullah'ın (s) iki âlemin efendisi ve cezâ günün şefaâtçisi olduğunu şu şekilde terennüm etmektedir:

Şefî'-i rûz-ı cezâ vü seyyidü'l-kevneyn,
Şefik-i her dil-i nâçâr es-selâm aleyk.²³⁸

Mürîdlerin manevî terakkilerinde, Hz. Peygamber'e vâsıl olmayı ve ondan şefâat ve medet istemeyi zorunlu gören Emin Edîb Efendi, sadece Rasûlullah'la (s) yetinmemiş onun dışında sâlih kullarla yapılan tevessülü de doğru bulmuş ve benimsemiştir. *Divân*'ına baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin Muhammed Bahâeddîn Nakşbend (ö. 791/1389), Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö.672/1273) Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1166) ve Hüsâmeddin Uşşâkî (ö.1001/1593) gibi bazı şahıslarla tevessülde bulunduğu onlardan yardım talep ettiği görülmektedir. Bahâeddin Nakşbend hazretlerine yazdığı dört bendden oluşan şiirin her bendin sonunda, Nakşbend'den yardım talep eden şu beyt ile tamamlamıştır:

Kaldım âvâre derd-mend meded!
Meded ey Şâh-ı Nakşibend meded!²³⁹

Emin Edîb Efendi'nin yardım talep ettiği diğer bir insân-ı kâmil Abdülkâdir Geylânî'dir. Geylânî'yi gavs-ı âzam olarak gören Emin Edîb Efendi Geylânî'den yardım talep etmekte ve kendisine olan aşkını gönlü için gerekli görmektedir:

²³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195.

²³⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

²³⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.108.

²³⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.92.

Aşkın bu cânâ elzem derdin yarama merhem,
Meded ey Gavs-ı âzam Abdülkâdir Geylânî.²⁴⁰

Hüsâmeddin Uşşâkî'den ise gelen mısradâ şu şekilde yardım talep etmektedir:

Meded ey pîr-i cân-perver Hüsâmeddîn-i Uşşâkî²⁴¹

Emin Edîb Efendi Mevlânâ'dan ise şu şekilde yardım talep etmektedir:

Meded eyâ şeh-i bâlâ-nişîn-i ilm-i ledün!²⁴²

Meded eyâ dür-i yektâ-yı nokta-ı vahdet!²⁴³

İstimdâd, meded dilemek, yardım istemek demektir. Her türlü yardımın kaynağı ve başvurulacak mercii Allah'dır. Allah'ın dışında, başkasından doğrudan yardım dilemek söz konusu olamaz. Tasavvufta Hz. Peygamber, şeyh veya benzeri maneviyat büyüklerinden istimdâd, doğrudan onların şahıslarından bir talep demek değildir. Belki onları ind-i ilâhîdeki itibar ve derecelerinden yararlanmak için bir tevessüldür. “Meded yâ şeyh”, “Meded yâ Abdulkadir”, gibi lafızlar bu şahıslara duyulan manevi sevginin bir ifadesidir.²⁴⁴

Vahdet-i vücûd anlayışında insân-ı kâmil kemal sıfatlarıyla muttasıf ve Hakk'ın mazharı kabul edilir. Bu yüzden insân-ı kâmil rûhânî bir tasarrufa sahiptir. Mehmed Zahid Kotku'ya (ö.1401/1980) göre evliyaullahın tasarrufâtı âhirete intikal ettiklerinde de devam eder.²⁴⁵ Vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen Emin Edîb Efendi insân-ı kâmilî asâleten temsil eden başta Hz. Muhammed (s) olmak üzere, onun mişkâtından faydalanan velî kulların manevî tasarrufunu kabul etmiş, onlardan yardım istemeyi uygun görmüştür. Ona göre Hz. Muhammed'den (s.a.v) yardım istemeyen onu tevessül etmeyen ruh, ölü demektir. Bu ölü olan ruhlar da kâfirlerin ve âsilerin ruhlarıdır.

²⁴⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.137.

²⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.182.

²⁴² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.100.

²⁴³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.100.

²⁴⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.323.

²⁴⁵ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.II, s.240-242.

2. TASAVVUFÎ MAKAMLARA DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI

Tasavvufî istilahta makam; sâlikin gayret sarfederek kazandığı vasıf ve mertebe olarak beyan edilmektedir.²⁴⁶ Emin Edîb Efendi'ye göre makam; gönül ehlinin gerek farz gerekse nafîle ibadetler ile elde ettiği mertebedir. O, bu düşüncesini manzum olarak şöyle ifade etmektedir:

Geh kurb-ı ferâiz ü kurb-ı nevâfil,
Makâmâtın ihrâz eder ehl-i dil.²⁴⁷

Bu manzum ifadeyi göz önünde tuttuğumuzda Emin Edîb Efendi'ye göre şeri'ata bağlanmadan manevî makam ve mertebelerin elde edilmesi mümkün değildir. Bu bölümde Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî şahsiyetinin daha iyi anlaşılması için bazı makamlara dair temel yaklaşımları ele alınıp değerlendirilecektir.

2.1. Tevbe

Tevbe kelimesi sözlükte; geri dönme, pişmanlık duyma ve günahattan af dileyerek Allah'a yönelme manalarına gelmektedir.²⁴⁸ Tasavvufî istilahta ise; kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözüp Hakk'a dönmek,²⁴⁹ nefsin işlemiş olduğu kötülüklerden üzüntü duymak gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁰

İlk dönem mutasavvıflarından Sehl b. Abdullah et-Tusterî (ö.273/886) "tevbe nedir? Sorusuna, günahı unutmamandır" diye cevap vermiştir.²⁵¹ Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089) ise tevbe günah ilişkisine dikkat çekerek tevbenin ancak günahın bilinmesinden sonra geçerli olacağını beyan etmektedir.²⁵²

Emin Edîb Efendi Farsça olarak yazdığı gelen beyitte, nefsin tuzağına düştüğünü ve günahlarının bağışlanmasını şu şekilde ifade etmektedir:

²⁴⁶ Göztepe, *Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, s.54.

²⁴⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160.

²⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.182; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.416; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.I, s.106; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.137.

²⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.156; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.529.

²⁵⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.156; İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.183.

²⁵¹ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lümâ'*, thk. Abdulhalîm Mahmûd, Tahâ Abdülbâkî Sürûr, *Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye* 1423/2002, s.68; el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.111.

²⁵² Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, trc. Abdurrezzak Tek, Emin Yay., Bursa 2008, s.76.

Üftâdegân-ı şehvet-i nefîsîm dest-gîr,
İrfak li-men tecâvüzi v' aġfir li-men asâ.²⁵³

Hâris el-Muhâsibî (ö.243/857) tevbenin havf ve recâ haliyle olmasını vurgulamaktadır.²⁵⁴ Zunnûn-ı Mısırî (ö.245/859) avâmın ve havâsın olmak üzere tevbenin iki çeşidine dikkat çekmektedir. Ona göre avâmın tevbesi günahtan havâsın ise gafletten dolaydır.²⁵⁵ Hatalarının farkında olan Emin Edîb Efendi gönlünün isyan vadisinde çadır kurduğunu ve sürekli gaflet hâlinde olduğunu şu şekilde terennüm etmektedir:

Sen hayme-zen-i vâdi-i isyânsın ey dil,

Gaflet ovasında nice pûyânsın ey dil.²⁵⁶

İmâm-ı Rabbânî'ye göre; günahlara tevbe etmek her şahsa farz-ı 'ayndır.²⁵⁷ Sâlikin tevbe edebilmesi için işlemiş olduğu zâhirî ve bâtinî masiyetin farkında olması gerekir. Emin Edîb Efendi'nin Konya ziyaretinde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye hitaben yazdığı şu beyitte masiyetinin farkındadır. Hasta gönüllerin doktoru olarak tavsif ettiği Mevlânâ'dan günahlardan kurtulması konusunda kendisine yol göstermesini şu şekilde istemektedir:

Tabîb-i hasta-dilânsın alîl-i ma'siyetim,

Koma bu âcizi bîmâr es-selâm aleyk!²⁵⁸

Herevî (ö.481/1089) eserinde avâmın, evsâtın ve havâsın olmak üzere üç türlü tevbeden bahsetmektedir. Ona göre havâsın tevbesi, vakti zayi etmekten dolaydır. Çünkü bu durum onları eksiklik çukuruna düşürür, murakabe nurunu söndürür.²⁵⁹ Emin Edîb Efendi Herevî'nin işaret ettiği vaktin zâyi edilmesinden dolayı pişmanlığını gelen mısra da şu şekilde ifade etmektedir:

Sermâye-i ömrü yele verdin kederin yok.²⁶⁰

²⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.118.

²⁵⁴ el-Hâris el-Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkallah*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, Tahâ Abdülbâkî Sürûr, Dârü'l-Kütübî'l-Hadîse, Kâhire, tsz. s.48.

²⁵⁵ Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmûd, Mahmud b. eş-Şerîf, Dîmeşk 1423/2002, s.57.

²⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

²⁵⁷ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 488.

²⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

²⁵⁹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.77.

²⁶⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

Tasavvufî eserlerde sâlikin katettiği ilk makamın tevbe makamı olduğu beyan edilmektedir.²⁶¹ Tevbesi olmayan kişinin, hâl ve makamından bahsetmek mümkün değildir.²⁶² Rucû‘ manasına gelen tevbe; şeriatta yerilen amellerden övülen amellere dönüştür.²⁶³ Her gününü tevbe ve niyazla geçiren Emin Edîb Efendi yinede yaptığı amellerin Cenâb-ı Allah’a sunulacak bir değer taşımadığını şu şekilde ifade etmektedir:

Cenâb-ı izzete yok bir cedîd a‘mâlim,

Huzûra arza ne hâcet bilirsin ahvâlim.²⁶⁴

İsmail Ankaravî’ye göre esas murad kalbin rucu‘u/dönüşüdür. Eğer bir kimsenin kalbi masiyetten ve hüküm-i Hakk’a muhalefetten rucû‘/dönüş etmese, fakat dili ile tevbe dese ona yalancı denir.²⁶⁵ Emin Edîb Efendi’nin eserlerin baktığımızda tevbeyi çok önemseydiği görülmektedir. *Evrâd*’ına dâhil ettiği Şeyh Ebû Medyen’e (ö.594/1198) âit ‘*el-Kasîdetü’l-İstiğfâriyye*’ gibi bazı dua virtleriyle, günahların ve kusurların affi için her gün Allah’a dua ve niyazda bulunmuştur.

Cüneyd-i Bağdâdî’ye (ö.297/909) göre tevbenin üç manası vardır: Birincisi pişmanlık, ikincisi Allah’ın nehyettiği şeyleri tekrar işlememeye azmetmek, üçüncüsü ise, işlenen haksızlıkları telâfi etmek için çaba sarfetmek.²⁶⁶ Emin Edîb Efendi *Divân*’ına kaydettiği gelen beyitte:

Kıl tevbe seyyiâtına gözler kapanmadan

Vaktiyle gör hesabımı defter kapanmadan²⁶⁷

tevbenin geciktirilmemesi acele yapılmasını ifade etmektedir. İmam-ı Gazâlî’ye göre tevbe hemen gerekir geciktirilmez.²⁶⁸ Mehmed Zahid Kotku’ya göre ise tevbe etmemek büyük günahlardandır. Allah’ın rızâsını kazanmak ve gayb ilimlerine muttali olmak isteyen, ilk önce tevbeye sarılmalıdır.²⁶⁹ Tevbeyle beraber insanın Hâlık’ın sevgi ve rızasına mânî olan bütün günahları bırakması

²⁶¹ Bk. Tûsî, *el-Lümâ*’, s.68; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.207.

²⁶² Hamdi Kızıler, Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Felsefesi, Tutku Yay., Ankra 2006, s.196.

²⁶³ Tûsî, *el-Lümâ*’, s.68; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.140.

²⁶⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

²⁶⁵ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.140.

²⁶⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.212; Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.76.

²⁶⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.50^a.

²⁶⁸ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.IV, s.2439.

²⁶⁹ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.V, s.73.

şarttır. Çünkü günahlar, insanları Hakk'a yaklaştırmazlar. Zîra günahların hepsi manevî pisliklerdir. Hâlik ise, tevbekâr ve her bakımdan temiz olanları sever.²⁷⁰

2.2. Zühd

Zühd sözlükte; dünyaya meyletmemek, her şeyi küçümseyerek terk etmek, yüz çevirmek, aza kanaat etmek gibi manalara gelmektedir.²⁷¹ Tasavvufî istilah olarak ise; dünyadan yüz çevirmek, nefsi mâsivâyâ olan meyil ve sevgiden alıkoymak, hırslı, ihtiraslı, çıkarıcı, menfaatperest, bencil, tûl-i emel sahibi muhteris olmamak, günaha, harama, insanı Hak'tan uzaklaştırmaya vesile olacak her şeye rağbetsizlik gibi anlamlara gelmektedir.²⁷²

Tûsî (ö.378/988), *el-Lümâ'* adlı eserinde zühdün yüce bir makam olduğunu, zühdü sağlam olmayanın diğer makamlarının da sağlam olmayacağını ifade etmektedir.²⁷³ İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) zâhidlerin önderi olarak İbrahim b. Edhem'i (ö.161/777) kabul eder. İbnü'l-Arabî'ye göre zâhid dünyayı kendi isteğiyle terk edendir. Zâhid halka ve kendisine karşı hep Hakk'ı tercih eder. O, Hakk'ın tüm emirlerine rızâ gösterir.²⁷⁴

Manevî makamların sağlam bir zühd anlayışıyla mümkün olacağını kabul eden Emin Edîb Efendi, dünyanın zinetine heves edilmemesi gerektiği görüşündedir. Ona göre yüce makamlara ulaşmada dünyanın serveti değil insanın kazandığı kemâlât önemlidir. Bu yaklaşımını gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Sana ey dil heves-i servet-i dünyâ ne gerek,

Eyle tahsîl-i kemâl kim odur insâna gerek.²⁷⁵

Kuşeyrî (ö.465/1072) eserinde haramlar konusunda zühdün vâcib helaller de ise fazîlet olduğunu beyan etmektedir. Ona göre kulun Allah'ın taksimine razı olup kanaat etmesi ve sabretmesi zühdür.²⁷⁶ Emin Edîb Efendi takdire razı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

²⁷⁰ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.V, s.74.

²⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1702; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1568; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.442; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.68.

²⁷² Kadir Özköse, "Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam", s.176.

²⁷³ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.72.

²⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.23-24.

²⁷⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

²⁷⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.245.

Râzıyım lutf u kahr her ne kılırsan şâhım,

Tarddır tâ-be-ebed kim çıka fermanından.²⁷⁷

“*Âşık-ı Hakk olan mürîdin hukûk-ı şer’iyyeye riâyet ettikten sonra, mala, evlada, merâtib-i dünyeviyyeye ve derecât-ı uhreviyyeye meyil etmekten kalbini boşaltması gerekir.*”²⁷⁸ *Tuhfetü’l-Edîb* adlı eserine kaydettiği bu ifadelerden Emin Edîb Efendi’nin diğer makamların sağlam olması için zühd makamını önemseydiği mürîdlerine de zühd sahibi olmaları konusunda tavsiyelerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Zühd, Hak Teâlâ ile meşgul olmana mânî olan her şeyi terk etmektir.²⁷⁹ Zühd, cemî’ı eşyaya isteği kaldırmaktır. Zühd sahibi Hakk’a yakın olmakla yol bulur. Havâs olanlar, Hakk’ın nazarıyla dünyaya nazar ederler. Çünkü dünyanın Allah nazarında sineğin kanadı kadar bile değeri yoktur. Zühd sahibinin yanında dünyanın varlığı da yokluğu da aynıdır.²⁸⁰ Tasavufta zühd yolunu benimseyen Emin Edîb Efendi ana gayeyi unutarak dünyaya meyledilmemesi konusunda şu nasihatlerde bulunmaktadır:

Bu zindân-ı belâda râğıb-ı kand ü nebât olma,

Karîn-i mihr ü mâh ol devre âgâz et feleklerle.²⁸¹

Yukarıdaki beyitte bu imtihan zindanında (dünyada) tatlı, lezzetli nimetlere râğbet edilmemesi, yüzü ay ve güneş gibi olan sevgilinin (Allah’ın) etrafında pervana olunmasını ifade eden Emin Edîb Efendi, gelen mısralarda da insanların bu dünyanın bir cazibesine gönlünü bağladığını kendisinin ise bu isteklerden uzak olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Herkesin kendince bir eğlencesi var dünyada,

Bu yetişmez mi Edib’in de dil-i mahzûnu var.²⁸²

Emin Edîb Efendi insanların dünyanın cazibelerine takılıp dünyaya gönül bağlamalarını doğru bulmaz. Ona göre dünyanın zineti ve süsü geçicidir, Dünya

²⁷⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.152.

²⁷⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.28^a.

²⁷⁹ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.87; Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1283.

²⁸⁰ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.160-161.

²⁸¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

²⁸² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.192.

kendisine meyil eden hiçbir insana vefalı davranmaz. Bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

Arûs-ı dehr vefâ eylemez Edîbâ bu,

Yakîn müşâhede-i ayn-ı îtibârımdır.²⁸³

Emin Edîb Efendi varlıklı bir âileye müntesip olmasına ve üst düzey resmî görevlerde bulunmasına rağmen zühd hayatını tercih etmiş ve tasavvuf anlayışını da bu doğrultuda oluşturmuş bir sûfidir. Ona göre ilmini Allah yolunda kullananların bu dünyanın süslü cazibelerine boyun eğmemesi gerekir. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde beyan etmektedir:

O kim harc etdi ilmin râh-ı Hak'da,

Eder mi ser-fürû çarh-ı minâya.²⁸⁴

Emin Edîb Efendi'nin ihtiyari olarak zühd hayatı tercihi öğrencilik yıllarına dayanmaktadır. O, medreselerde öğretilen vesvese dolu fikirlerin insanın kurtuluşuna vesile olmayacağı görüşündedir. Ona göre vuslata erdirecek yol zühd ve ibâdet yolundan geçer. Bu yolunda aşkla sürdürülmesi gerekir O bu konudaki görüşlerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Nice bir medrese-i vesvese ondan geçelim,

Zühd ü seccâdeyi hem rehn-i şarâb eyleyelim.²⁸⁵

Emin Edîb Efendi'nin öğrencilik yıllarına rastlayan zühd hayatı tercihinde şeyhi Hâfız Rüşdî'nin (ö.1285/1869) tavsiyeleri ve yaşantısı etkili olmuştur. Emin Edîb Efendi şeyhini her hayal ettiğinde dünya gözüne zerre miktarı görünmekte ve dünyaya ilgisi azalmaktadır. Bu konudaki hislerini şu şekilde terennüm etmektedir:

Aceb olmaz gözüme gelse hayâli hâlin,

Zerre denli gözüme gelse dünyâ Hâfız.²⁸⁶

Emin Edîb Efendi silsilesinde yer alan Muhammed Zâhid'i (ö. 935/1529) takva ve zühd sâhib olduğu ve bu vasıflarından dolayı da terakki ettiği için şu şekilde övmektedir:

²⁸³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.142.

²⁸⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130.

²⁸⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

²⁸⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.125.

Bi-hakk-ı Hâce Zâhid pîr-i dâna,
Kemâl-i zühd ü takvâ ile bâlâ.²⁸⁷

Emin Edîb Efendi her ne kadar zühd anlayışını benimsesede irfan ve aşktan yoksun sadece kuru zühde dayanan tasavvuf anlayışını eleştirmektedir. O irfan ve aşk makamına çıkmayan sadece zühd makamında kalan, kaba zâhidi yermektedir. Şu beyitte:

Kec-külelerle musâhib olurum,
Zâhid-i huşka mûmâşât edemem.²⁸⁸

Emin Edîb Efendi, tasavvuf yolunda eğri ve çarpık insanlarla arkadaşlık edebileceğini ancak dinin hakikatini anlayamamış kaba zahidlerle beraber olamayacağını belirtmektedir. Emin Edîb Efendi'nin ıstılahında irfan ve aşk yoksulu zâhid; dinin özünü kavramamış, kabukla uğraşan kaba softa kişi anlamına gelmektedir. Emin Edîb Efendi'ye göre dinin özünü hakiki manada zâhid değil, ârif ve âşık olan anlar. Yahyâ b. Muâz (ö.258/872) bu gerçeği şöyle ifade eder: “Zâhid (sürekli Allah'ın celâlî tecellilerine, azabına ve Allah korkusuna vurgu yaparak) senin burnuna sirke ve hardal çektirir, ârif ise (sürekli Allah'ın celâlî tecellilerinden, nimetlerinden ve Allah sevgisinden söz ederek) sana misk ve anber koklatır.”²⁸⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre aşk ve irfandan uzak zâhid, görünüşte dünyaya meyil etmiyormuş gibi görünür ancak onun gözündeki hırs toprağını, elekler bile eleyemez:

Remâd etse tenevvür ihtilâda cismini zâhid,
Elenmez tûde-i hâkister hırsı eleklerle.²⁹⁰

Emin Edîb Efendi'nin şiirleri gözden geçirildiğinde âşığı bülbül, zâhidi de baykuş temsil etmektedir. Âşık özel meclislerde bulunurken, baykuş virâne yerlerde bulunur. *Divân*'na kaydettiği gelen beyitte bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

²⁸⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^a.

²⁸⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

²⁸⁹ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1284.

²⁹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

Bülbülâ sen yürü var dâhil-i bezm-i hâs ol
Sana ey bûm ev gerekmez sana vîrâne gerek²⁹¹

İsmail Ankaravî *Minhâcü'l-Fukarâ* adlı eserinde avâmın havâsın ve âriflerin olmak üzere üç tür zühden bahsetmektedir. Ona göre âriflerin zühdü mâsivânın muhabbetini kalpten kaldırmak ve sevgiyi yalnızca Hakk'a mahsus kılmaktır.²⁹² Emin Edîb Efendi Ankaravî'nin eserinde işaret ettiği âriflerin zühdünü tercih etmiş ve talebelerini hep ârif zâhid olarak yetiştirmeye gayret sarfetmiştir.

2.3. Fakr

Fakr sözlükte; muhtaç olmak, ihtiyaç duymak, yoksulluk gibi anlamlara gelmektedir.²⁹³ Herevî (ö.481/1089) fakrı; mülkiyet görüşünden uzak olmak olarak tarif etmektedir.²⁹⁴

Sûfiler fakr duygusunu manevî terakkî için gerekli görmüşlerdir. Emin Edîb Efendi kemâlâtın ancak fakr duygusu ile elde edileceği görüşündedir. Ona göre yüce mertebelere ulaşmak isteyen sâlikin başta kendi vücut mülkiyetini yok sayıp, fakr ve acziyet içinde Allah'a yönelmesi gerekir. Bu duygusunu gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Hevâperest olanların yüzünde hüsn-i hâli yok
Kemâl nîstîdedir bu varlığın kemâli yok²⁹⁵

Hücvirî'ye (ö.465/1072) göre fakrın; hakikî ve şeklî olmak üzere iki çeşidi vardır. Resmî olan çeşidi madde ve eşyaya ihtiyaç duymaktır. Hakikî fakr ise Hakk'a yöneliştir. Resmi beğenen resmi çizene meyleder. Hakikati idrak eden bütün varlıklardan yüz çevirir. Fakr sahibi yanında mal ve servetin var oluşu ile yok oluşu eşittir.²⁹⁶ Emin Edîb Efendi mürîdânını fakr duygusunu kazandırmak üzere terbiye etmiştir. Ona göre sâlikin mâsivâyâ dalmadığı gibi gibi mâsivâ sevgisini de kalbinden çıkarıp atması gerekir:

²⁹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

²⁹² Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.162.

²⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.3060; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2814; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.III, s.702; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.500; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.II, s.115.

²⁹⁴ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.110.

²⁹⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

²⁹⁶ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.86.

Giriftâr etme dâm-ı pür-belâya,
Talebkâr etme hubb-ı mâsivâyâ.²⁹⁷

Fakîrin gayesi vuslattır. Emin Edîb Efendi'ye göre fakr duygusu ile hareket eden derviş yüce zevklere ve mutluluklara nâil olur. Gelen mısradaki bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

Onu bulan fakîr şâh olur erer saâdete.²⁹⁸

Emin Edîb Efendi kendisini “câmiu'l-fakîr” ve “türâbü niâli's-sâdât”²⁹⁹, yani fakr sâhibi ve tasavvuf büyüklerinin ayağının tozu olarak tavsif etmektedir. Fakr, kulun Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymamasıdır. Kullara muhtaç olmayan zengindir.³⁰⁰ Bu bağlamda fakr ve gına arasında fark yoktur.³⁰¹ İbnü'l-Arabî, ârifin nâil olduğu en lezzetli hususun fakr duygusu olduğunu söylemektedir. Fakir, her şeye muhtaç olduğu halde hiçbir şeye muhtaç olmayandır.³⁰²

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/ 996) *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserinde fukarâü'l-ağniyâ, fukarâü'l-fukarâ ve ağniyâü'l-fukarâ olmak üzere fakîrlerin üç mertebesinden bahsetmektedir. Ona göre fakîr yarının rızkını endişe etmeyen kimsedir. Çünkü rızık belli ve taksim edilmiştir.³⁰³

Hücvirî (ö.465/1072) fakr ile mükâşefe ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre mükâşefenin devamı için fakr duygusuna ihtiyaç vardır.³⁰⁴ İsmail Ankaravî ise eserinde fakr ile fenâ fi'llâh mertebesi arasındaki ilişkiye vurgu yapmaktadır. Ona göre fakîr, nefsinden bir meleke bilmeden kendisine nispet edilen şeyden uzak olandır. Fakîr, kendi nefsini aradan çıkararak her şeyi Hak'tan bilendir. Bilmeyi dahi O'ndan bilendir. Bu mertebeye fenâ fi'llâh denir. Ondaki tasarrufu Hak zahir olur. Fakr sahibi dünyevî ve uhrevî kendisinde bir

²⁹⁷ Yıldız, Kazancızâde Emin Edîb Divançesi, s.116.

²⁹⁸ Yıldız, Kazancızâde Emin Edîb Divançesi, s.147.

²⁹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^a.

³⁰⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.677.

³⁰¹ Tûsî, *el-Lümâ* 's.521.

³⁰² İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.348.

³⁰³ Muhammed b. Ali b. Atıyye Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîkı'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim er-Rıdvânî, Mektebe Dârü't-Türâs Kahire 1422/2001, c.III, s.1497-1500.

³⁰⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.88.

vücûd görmez. Kendine âit olan vücûdu, fiileri, davranışları, hâllari, makamları, sırları ve kemâlâtı Allah'ın bir mevhibesi bilir.³⁰⁵

Ankaravî'nin eserine kaydettiği bu bilgilerden fenâ fi'llâh mertebesine ancak fakr anlayışıyla ulaşılabacağı anlaşılmaktadır. Tevhîdin hakikatine fenâ fi'llâh mertebesinde ulaşılabacağını kabul eden Emin Edîb Efendi, fakr ile fenâ fi'llâh mertebesi arasındaki ilişki hususunda Ankaravî gibi düşünmektedir. Bu düşüncesini Sivas Valisi Reşîd Âkif Paşa'nın (ö.1338/1920) gazelini yaptığı tahmiste şu şekilde beyan etmektedir:

Müncezib olmaksı maksad bu vücûdu kıl tebâh,
Kehrübâ-yı aşk-ı Hakk'a kendin eyle berk-gâh,
Bulunur derler eğerçi devlet-i fakr ile şâh.³⁰⁶

Mürîdlerin fenâ mertebesine ulaşmaları için gayret gösteren Emin Edîb Efendi, talebelerin fakr yolunu tutmalarını şu şekilde tavsiye etmektedir:

Tut fakr tarîkın şeh-i iklîm-i vücûd ol,
Bedr olmak için kendini evvelce hilâl et.³⁰⁷

Fakîr, eşyaya nazar ettiğinde Hakk'ın mazharını görür, vücûd-ı mutlakın (Hakk'ın) tecellilerini müşâhede eder. Bu mertebede fakir ile ganî/zengin aynıdır.³⁰⁸ Emin Edîb Efendi bu konudaki duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Dil mazhar olur tecellîyâta,
Âyîne olur sıfât u zâta.³⁰⁹

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi fakr duygusuna göre hareket etmiş ve mürîdlerini de bu şekilde eğitmiştir. O, kemâlâtın ancak fakr duygusu ile elde edileceği görüşündedir. Ona göre yüce mertebelere ulaşmak isteyen sâlikin başta kendi vücûd mülkiyetini yok sayıp, fakr ve acziyet içinde Allah'a yönelmesi gerekir. Emin Edîb Efendi talebelerini mâsivâyâ dalmamaları hususunda ve mâsivâ sevgisini de kalblerinden çıkarmaları hususunda sürekli uyarmıştır. Ona göre fakr duygusu ile hareket eden derviş yüce mertebelere ve zevklere nâil olur.

³⁰⁵ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.205-206.

³⁰⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.154.

³⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

³⁰⁸ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.207.

³⁰⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.166.

2.4. Havf ve Recâ

Havf sözlükte; korkmak, aşırı korkmak, kaygılanmak, ürkmek, bir şeyin azalmasından endişe etmek gibi anlamlara gelmektedir.³¹⁰ Recâ ise; ummak, ümit etmek, yayılmak, genişlemek, beklenti içinde olmak, dilemek, yalvarmak, temenni etmek, kaygı ve endişe duymak, iyimser olmak gibi anlamlara gelmektedir.³¹¹

Emin Edîb Efendi'nin başucu kitaplarından biri olan *İhyâu ulûmiddîn*'de havf ve recâ ile ilgili şu bilgiler tahrir edilmiştir: Recâ ve havf mukarrebûnun kendileriyle makâm-ı mahmûda uçtukları iki kanat ve âhiretin sarp yollarını kat ettiği iki binek gibidir.³¹² Recâ, ilim ve amelle tamam olur. Recâ kalbin arzu ettiği bir şeyi beklemekten huzur duymasıdır.³¹³ Havf gelecekte hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşma düşüncesiyle kalbin yanıp tutuşmasıdır.³¹⁴ Havf; ilim, hâl ve amelden oluşur.³¹⁵

İbnü'l-Arabî havfı; ilâhî olanların makamı olarak kabul eder. Ona göre bu makamda hayret ve vakfe hâkimdir. Bu makama âit ilâhî isim Allah ismidir.³¹⁶ Muhâsibî (ö.243/857) havf ve recâ duygusuna sâhip olmanın ancak ceza ve mükâfatın büyüklüğünü idrak etmekle mümkün olacağı görüşündedir. Ona göre ahireti unutup dünyaya dalanlar bu duygudan uzaktır.³¹⁷ Rûveym b. Ahmed (ö.330/941) ise havf sâhibinin Allah'tan başkasından korkmayacağını savunmaktadır.³¹⁸

Recâ; korkanların kalplerine Allah'tan gelen bir rahatlatmadır.³¹⁹ Muhabbet, havf, recâ birbirine yakın kavramlardır. Havfin eşlik etmediği her muhabbet âdettir. Recânın eşlik etmediği her havf da âdettir. Havfin eşlik

³¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.1198; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.966; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.306; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.60; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.III, s.144.

³¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1470; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1361; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.307.

³¹² Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.IV, s.2701.

³¹³ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.2702.

³¹⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.2725.

³¹⁵ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.2726.

³¹⁶ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.243.

³¹⁷ el-Hâris el-Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkillah*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, Tâhâ Abdülbâkî Sürûr, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Kâhire, tsz. s.52.

³¹⁸ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.117.

³¹⁹ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.91.

etmediği recâ da böyledir.³²⁰ Havf, kendisiyle hayrın ve şerrin görüldüğü kalbin kandilidir. Havfın alameti sürekli hüzn,³²¹ belirtisi ise kasr-ı emeldir.³²² Havf bir kalbe yerleştiğinde orada bulunan tüm şehvetleri yakar. Dünya hırsını kovar.³²³

Ebû Ali Ruzbârî (ö.322/933) havf ve recâ hâlini kuşun iki kanadına benzetmektedir. Ona göre kanatlar birbirine eşit olursa kuş mükemmel uçar. Birisi eksik ve müsâvi olmazsa kuş uçamaz.³²⁴ Emin Edîb Efendi havf ve recâ hâllerini zevk etmiş bir sûfidir. O, iki hâlin uyumlu olmasını ve birbirini takip etmesini gerekli görür. Bu düşüncesini gelen şiir de şu şekilde ifad etmektedir:

Beni kıl feyz-i cûdun ile memnun,
Koma vâdi-yi mihnet içre mahzun.³²⁵

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî havfı muhabbetullâhın bir alameti olarak görür. Havf, Allah’a tazimin bir ifadesidir. Gümüşhanevî’ye göre korku sevginin zıddı gibi görülse de esasında öyle değildir. Havfın; sevgilinin sevenden yüz çevirmesi ve perdelenip gizlenmesi, kendisini göstermemesi olmak üzere iki yönü vardır.³²⁶ Bu bağlamda Emin Edîb Efendi sevgilinin yüz çevirmesi ve gizlenmesinden korku duymaktadır. Korkunun kaynağı olarak kendi nefsi gösteren Emin Edîb Efendi bu endişesini şu şekilde dillendirmektedir:

Ey nice bir kılayım azm-i ser-i kûy-ı habîb,
Var iken dilde benim havf-ı seg-i derd-i rakîb.³²⁷

Abdullah Hilmi Kırîmî (ö.1305/1888) öğrencisi Emin Edîb Efendi için düzenlediği *İcâzetnâme*’de “Allah’dan kulları içinde, hakiki manada ancak âlimler korkar.”³²⁸ âyetini delil getirerek Emin Edîb Efendi’nin bir âlim olarak havf sahibi olmasını istemiştir.³²⁹ Emin Edîb Efendi’nin hayatına baktığımızda hocası Kırîmî’nin tavsiyelerini dikkate aldığını, zâhir bilgiyle yetinmeyip tahkik ehli bir âlim olmayı arzuladığını görmekteyiz.

³²⁰ Tûsî, *el-Lümâ*’, s.93.

³²¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.260.

³²² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.261.

³²³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.263.

³²⁴ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.270.

³²⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.117.

³²⁶ Gümüşhanevî, *Rûhu’l-Ârifîn*, s.46-47.

³²⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.122.

³²⁸ Fâtr, 35/28.

³²⁹ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.2^b.

Kuşeyrî (ö.465/1072) havf ve recâyı kabz ve basttan önceki makam olarak görür.³³⁰ Ona göre havfın alâmeti sürekli hüzdür. Hüzün kalbi sıkarak kalbin gaflete dalmasına engeller.³³¹ Hüzün; geçmişte kaybolan bir şey için iç dünyanın elem ve acı duymasıdır.³³² Emin Edîb Efendi kalbinin hüznü olduğunu şu şekilde seslendirmektedir:

Bir gamzedeyim kalb-i hazîn şâd değildir.

Vîrâne gönül bir vakt âbâd değildir.³³³

Emin Edîb Efendi bir başka mısra da kalbinin hüznü olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Yok rahmı Edîbâ bu dil-i mahzûnuma ammâ.³³⁴

Emin Edîb Efendi havf ve recâ makamını üst makamlar arasında kabul eder. O, Rasûlullah'ı recâ makamın gerçek sahibi olarak görür. Ona göre Hz. Muhammed (s), sığınılacak kapı, Cemâl'in evi ve recâ ehlinin Kâbe'si konumundadır. Hz. Muhammed'e (s) hitaben yazdığı şiirde bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

Kehf-i melâz u melce-i ihsânsın ebed,
Beytü'l-cemâl Kâbe-i ehl-i recâ mısın?³³⁵

Emin Edîb Efendi *Evrâd*'ına kaydettiği şu duayla: “Yâ Rahmân! Yâ Rahîm! ‘Ey nefislerine karşı (günah işleyip) aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin.’³³⁶ âyetinde ifade edildiği gibi ümit edenlerin ve kurtuluşa erenlerin hüsn-i hâtimesi gibi benim sonumu da güzel eyle.”³³⁷ diye Allah’a niyazda bulunmuştur. Emin Edîb Efendi'nin günlük yaptığı bu dua onun recâ ehli bir sûfî olduğunu göstermektedir. Recâ ehli, amelin kabul edilmesini umandır.³³⁸

³³⁰ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.159.

³³¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.278.

³³² Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.155.

³³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.93.

³³⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.108.

³³⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.198.

³³⁶ Zümer, 39/53.

³³⁷ Emin Edîb Efendi, *Evrâd-ı Emin Edib*, vr.15^a.

³³⁸ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.335.

Recâ ileride olacak sevimli olan bir şeye karşı kalbin duyduğu ilgidir.³³⁹ Kuşeyrî eserinde recâ ile temenni arasındaki farka dikkat çekmektedir. Ona göre temenni kişiyi tembelleğe götürken recâ ise bunun aksi bir hâldir.³⁴⁰ Şah Kirmânî (ö.270/883) recânın alametini güzel kulluk olarak kabul eder.³⁴¹ Emin Edîb Efendi Kirmânî'nin işaret ettiği bu hususu şu şekilde terennüm etmektedir:

Hakk'a kul olana şâh derler,

Devlet başına külâh derler.³⁴²

Recâ ehli amelini değersiz görür ve ameline güvenmez. Manzum ifadelerine baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin ameline itimat etmediğini görmekteyiz. O, Allah'ın izzetine sunulacak değerde amelinin olmadığını bildiği halde yine de Allah'tan ümitli olduğunu şu şekilde dillendirmektedir:

Cenâb-ı izzete yok bir cedîd a'mâlim,

Huzûra arza ne hâcet bilirsin ahvâlim.³⁴³

Netice olarak havf ve recâ hâllerini zevk eden Emin Edîb Efendi, bu iki hâlin uyumlu olmasını ve birbirini takip etmesini gerekli görür. Onun korkusu daha çok sevgilinin (Allah'ın) yüz çevirme endişesinden kaynaklanmaktadır. Emin Edîb Efendi havf ve recâ makamını üst makamlar arasında kabul eder. Ona göre recâ makamın gerçek sahibi Rasûlullah'tır. O, Allah'ın izzetine yakışır güzel bir kulluğunun olmadığı bilincinde olmasına rağmen yine de Allah'ın rahmetinden ümitsiz değildir.

2.5. Riyâzet

Sözlükte riyâzet; terbiye etmek, eğitmek, eğzersiz ve alıştırma yapmak, yemeyi içmeyi azaltmak, zararlı şeylerden uzak durmak, nefsi terbiye etmek gibi anlamlara gelmektedir.³⁴⁴ Tasavvufî istilâh olarak riyâzetin aslı; nefsi zelîl hale getirmektir. Sûfiler, eğitimlerini nefsin zilleti üzerine kurmuşlardır. Kuşeyrî'nin eserinde ki kayda göre nefsi azîz olanın dini zelîl olur.³⁴⁵ İbnü'l-Arabî

³³⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.269.

³⁴⁰ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.269.

³⁴¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.269.

³⁴² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.168.

³⁴³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

³⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1619; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1319.

³⁴⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.221.

mücâhedeysi; nefsi, mizâca tesir eden bedensel meşakatlere zorlamak olarak kabul ederken riyâzeti ise; nefsi, sıkıntılara zorlayarak ahlâkın güzelleştirilmesi olarak görür.³⁴⁶

Emin Edib Efendi nefsi manevî terakkide hep engel olarak kabul eder. Nefsini ıslah edemeyen sâlikin yüce mertebelere ulaşması mümkün değildir. Ona göre nefsin ne olduğunun bilinmesi zorunludur. Bu bağlamda Emin Edib Efendi nefis konusuna vâkîf ve nefsin mertebelerini öğreten mürşîde köle olacağını şu şekilde beyan etmektedir:

Ârif-i nefis olanın bendesiyim,
Hod-pesendâne tahiyât edemem.³⁴⁷

Emin Edib Efendi'nin tasavvuf anlayışında nefisle olan mücâdele önemli bir yer tutar. Emin Edib Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde “hesaplarınız görünmeden önce kendi nefsinizi hesaba çekiniz.”³⁴⁸ hadisini istidlal ederek nefsin her zaman muhasebe altında tutulmasını zorunlu görmektedir.³⁴⁹ *Divân*'ına baktığımızda Emin Edib Efendi'nin nefsi mücadele edilmesi gereken bir 'rakip' olarak kabul etteği görülmektedir. Ona göre nefis şeytan siretinde ve değişkendir. Nefsin müslümanlığından mecûsîliğinden ve kâfirliğinden bahsedilmez. Bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Rakîb-i dîv-sîret nâmını uşşâka suâl etdim.
Dediler ne Mecûsî ne Müselmân ü ne kâfirdir.³⁵⁰

Muhammed b. Fazl'a (ö.329/940) göre rahatlık nefsin arzularından kurtulmaktır. Tasavvufî eserlerde nefse muhâlefet ibadetin başı olarak kabul edilmektedir. Bir kimsede nefsâniyet yıldızları doğarsa o kimsenin kalbinde Allah ile üns güneşi batar. İbn Atâ'ya (ö.309/921) göre nefis yaratılış icabı edepsizdir. Hâlbuki kul sürekli edebe göre hareket etmekle memurdur.³⁵¹

Emin Edib Efendi'ye göre manevî terakkide en büyük engel nefsin tükenmeyen istek ve arzularına uymaktır. Mürîdin nefsin istek ve arzularını

³⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.193.

³⁴⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.146.

³⁴⁸ Tirmizi, *Sıfatü'l-Kiyâme*, 25, hadis no: 2459.

³⁴⁹ Emin Edib Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a.

³⁵⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.149.

³⁵¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.221.

kontrol altında tutularak manevî yolculuğuna devam etmesi gerekir. Emin Edîb Efendi nefsi yılanı teşbih etmektedir. O, nefsin isteklerinden muzdarip olduğunu manzum olarak şu şekilde açıklamaktadır:

Eyledi mâr-ı hevâ râhımı sed,
Olmadım sâlik-i râh-ı sermed.³⁵²

Kuşeyrî'nin eserine kaydettiğine göre tasavvuf; az yemek, az uyku ve az konuşmak olmak üzere üç şey üzerine kurulmuştur.³⁵³ İmam-ı Gazâlî bu üç şeye halvetide ekleyerek riyâzette dört hususu ön plana çıkarmaktadır.³⁵⁴

Yûsuf'um çâh-ı zenehdânına düşdüm şâd et.
El-amân rişte-i zülfünle bana imdâd et.
Çeşm-i mûr içre giren zerreye döndü cismim.
Maksadın şefkat ise başka kulun âzâd et.³⁵⁵

Yukarıdaki dörtlükte, Emin Edîb Efendi Hz. Yusuf gibi zindan çukuruna düştüğünü, dünya nimetlerinden uzaklaştığını bu sebeple bedeninin/nefsinin küçülerek karıncanın gözüne girecek kadar zerreye dönüştüğünü ifade etmektedir. Ancak Emin Edîb Efendi bu hâlden memnun, bu hâlden kurtulamayı da arzu etmemektedir.

*“Yemek, giymek ve mesken konusunda şüpheli şeylerden uzak ol. Mâsivâdan (Allah'ı unutturan her şeyden) kalbini temizle (kalbinde, Allah dışında hiçbir şeye yer verme). Kalbin nurlanması Allah'ın zikriyle fenâ billaha ulaşır, istiğrak haliyledir. Allah'ın zikriyle fena billah olmayı, halvet ve riyâzet kolaylaştırır.”*³⁵⁶

Yukarıdaki bu ifadeler, Abdullah Hilmi Kırîmî'nin (ö.1305/1888) Emin Edîb Efendi'ye tavsiyeleridir. Kırîmî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre fenâ ve istiğrak hâlini halvet ve riyâzet kolaylaştırmaktadır.

Emin Edîb Efendi'ye göre seyr u sülûktaki asıl amaç: *“Vahdet denizine girip, tam bir istiğrak hali ile bütün âyinât ve taayyunâtı giderip, hakîkatı zuhûr*

³⁵² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.190.

³⁵³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.218.

³⁵⁴ Gazâlî, *İhyâu ulümidîn*, c.III, s.1747.

³⁵⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.201.

³⁵⁶ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.10^b.

edip kesretten ve tefrika bağından kurtulmaktır."³⁵⁷ İmam-ı Gazâlî *Mişkâtü'l-Envâr*'da kesretin kaldırılmasını vahdet olarak beyan etmektedir.³⁵⁸

Emin Edîb Efendi kesretin kalkması, vahdetin tahakkuk etmesi ve sevgiliye vuslat için halveti zorunlu görür. O bu konuyu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Mahrem-i halvet-sarây-ı yâr iken düşdün garîb,
Ey diriğ âlâyiş-i dünyâ seni kıldı karîb.³⁵⁹

İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) halveti; kulun kesb ettiği makamların en üstünü olarak kabul eder. Ona göre halvette kalp tamamen boşaltılır ve bu kalpte sevgiliden başkasına yer kalmaz.³⁶⁰ Emin Edîb Efendi de yukarıdaki beyitte halvette bulunduğunu, sevgilinin sırdaşı olmanın tadına vardığını ve ondan ayrı düşerek garîb olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu ayrılıktaki temel etken dünyanın çekiciliğidir.

Kırîmî'nin (ö.1305/1888) tavsiyeleri ve Emin Edîb Efendi'nin seyr u sülûktaki amacı ve kağıda döktüğü yukarıdaki mısraları yan yana getirdiğimizde rahatlıkla Emin Edîb Efendi'nin yoğun bir riyâzet eğitimine tabi olduğunu söylemek mümkündür.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî *Futuhâtü'l-Mekkiyye*'de taleb ve edeb olmak üzere iki türlü riyâzetten haber vermektedir. Edeb riyâzeti, nefsin hâkimiyetinden kurtulmak, taleb riyâzeti ise talebin/isteğin sahih olması için yapılan gayretlerdir. İbnü'l-Arabî'ye göre esas riyâzet, tamamıyla tehzîbü'l-ahlâk/ahlâkın güzelleştirilmesinden ibarettir.³⁶¹ İmâm-ı Rabbânî de seyr-i âfâkî ve seyr-i enfüsînin amacının kötü ahlaktan temizlenme ve güzel ahlakla muttasıl olma olarak beyan etmektedir.³⁶² Emin Edîb Efendi de riyazeti 'tehzîbü'l-ahlâk' yani ahlâkın güzelleştirilmesi olarak görür. Ona göre seyr u sülûk bu gaye için yapılır.³⁶³ Gelen beyitte, ahlakı güzel olmayan bir sâlikin dünyada birkaç gün şen olsada âhirette, kötü ahlakı onu bir yılan gibi sokacağı şu şekilde beyan etmektedir:

³⁵⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^b.

³⁵⁸ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.23.

³⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.128.

³⁶⁰ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.198.

³⁶¹ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.635.

³⁶² Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 404.

³⁶³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

Yarın sokacak mâr olup ahlâk-ı zemîmen,
Tut bir iki gün dehrde handânsın ey dil.³⁶⁴

Kuşeyrî nefis kelimesiyle kulun kötü sıfatları ile yerilen ahlak ve fiillerini kastetmektedir.³⁶⁵ Emin Edîb Efendi kötü huyları güzel ahlaka çevirmiyenleri insanlıktan nasibini almamış kimseler olarak görür. Onun ifadesine göre güzel ahlak yüce değerleri içerir. Dünya için buğuz ve kine meyledenler güzel ahlaklı değillerdir:

Nedir bu dünya için buğz u kîn ki pâk-sîret,
Bu huylu âdeme insân demez devâbb söyler.³⁶⁶

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi sâlikin yüce mertebelere ermesi ve ahlakını güzelleştirmesi için riyâzeti zorunlu görür. Ona göre sâlikin manevî terakkide engel olan nefsin ne olduğunu bilmesi ve onun istek ve arzularına uymaması gerekir. Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışında nefisle olan mücâdele önemli bir yer tutar. O, mürîdânına her zaman nefsin muhasebe altında tutulmasını ve onunla mücâdele edilmesini tavsiye etmiştir. O, nefsi şeytan siresinde ve değişken olarak kabul eder. Ona göre kesretin kalkması, vahdetin tahakkuk etmesi ve sevgiliye vuslat ancak riyâzetle mümkündür.

2.6. Muhâsebe

Muhâsebe sözlük anlamı olarak; saymak, takdir etmek, hesaba çekmek, önemsemek, değerli görmek, münâkaşa etmek gibi anlamlara gelir.³⁶⁷ Tasavvufî ıstılahta ise; sâlikin kendisini hesaba çekmesi anlamına gelmektedir.³⁶⁸ Muhâsibî (ö.243/857) *er-Riâye* adlı eserinde muhâsebeyi; Allah'ın sevdiği şeylerle sevmediği şeyleri ayırarak düşünmek olarak tarif etmektedir. Ona göre muhâsebenin iki yönü vardır. Bunlardan birisi amellerin geleceği konusunda diğeri ise müdebbiri hakkında muhâsebedir.³⁶⁹ *Kitâbü Câmî'ı'l-Usûl* adlı eserde kaydedildiğine göre muhâsebeyi hâl durumundan makâm haline getiren kimse

³⁶⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

³⁶⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.200.

³⁶⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

³⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.824; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.810; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.I, s.233; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.168; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.171; Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, s. 48; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.1295.

³⁶⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.374; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.496.

³⁶⁹ el-Muhâsibî, *er-Riâye*, s.36.

nefse gâlip gelir. Muhâsebe bütün tesiriyle onu kuşatır ve nefsin vatanı haline gelir.³⁷⁰

Şeyhler, mürîdlerine, ölüme hazırlıklı olmalarını, hesaptan önce kendi hesaplarını görmelerini, her anlarını muhâsebe ile geçirmelerini tavsiye ederler. Emin Edîb Efendi de *Tuhfetü'r-Râşid'e* kaydettiği "حاسبوا انفسكم قبل ان تحاسبوا" (hesaplarınız görünmeden önce kendi kendinizi hesaba çekiniz.)³⁷¹ hadisini delil ittihaz ederek, mürîdlerine her zaman hesap verme şuuruyla yaşamalarını istemiştir.³⁷² "موتوا قبل ان تموتوا" (ölmeden önce ölünüz.) rivayetini³⁷³ "tabî ölüm ile ölmeden önce irâdî ölüm ile öl" şeklinde şerh etmiş, mürîdlerin kendilerini aradan çıkararak bu sırra mazhar olmalarını istemiştir.³⁷⁴ Manzum olarak ise duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Kıl tevbe seyyiâtına gözler kapanmadan,
Vaktiyle gör hesâbını defter kapanmadan,³⁷⁵

Muhâsibî'nin (ö.243/857) beyanına göre tâatın aslı verâ, verânın aslı takvâ, takvânın aslı nefis muhâsebesi, nefis muhâsebesinin aslı ise havf ve recâdır.³⁷⁶ Emin Edîb Efendi, sâlikin her ânını hesap verme şuuruyla geçirmesi ve her amelini kayıt altına almasını gerekli görür. Hissiyatını gelen dizelerde şu şekilde beyan etmektedir:

A'mâl-i hesâbâtını yazmakda debîr ol,
Sen kendini bil halk ne derlerse desinler.³⁷⁷

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) de *Tuhfetü'r-Râşid'de* yer alan mezkûr rivayeti eserine kaydederek bazı şeyhlerin bu rivayete imtisalen defter edindikleri, yatsı namazından sonra evlerine girdiklerinde bu deftere söz ve fiillerini kaydettiklerini, kendi kendilerini muhâsebe ettiklerini haber vermektedir.³⁷⁸ Emin Edîb Efendi de Ankaravî'nin haber verdiği bazı şeyhler gibi günlük amellerin kaydedildiği bir defteri zorunlu görmektedir.

³⁷⁰ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl*, s.138.

³⁷¹ Tirmizi, *Sıfatü'l-Kıyâme*, 25, hadis no: 2459.

³⁷² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a.

³⁷³ Askalânî bu rivayetin sâbit olmadığını beyan etmiştir. Bk. Askalânî, Ahmed b.Ali b.Muhammed b. Alib. Ahmed b. Ahmed el-Kenânî, *el-İmtâ'u bi'l-Erba'in*, Beyrut 1997, s.98.

³⁷⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a.

³⁷⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.201.

³⁷⁶ el-Muhâsibî, *er-Riâye*, s.35.

³⁷⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.186.

³⁷⁸ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.143-144.

Emin Edîb Efendi'ye göre mürîdin vakit varken muhâsesini yapıp, yanlışlıklardan uzaklaşması gerekir. Çünkü zâlim (muhâsesini yapmayan) mahşer gününde kötü bir muameleyle karşı karşıya kalacaktır. O zaman da işi ten geçmiş olacaktır. Bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir:

Vakt iken bak hisâbâtına rûz-ı mahşer,
Zâlimin hâli eder sû-i temâşâ teşkil.³⁷⁹

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi mürîdânını ahiretteki büyük hesaba her zaman hazır olmaları hususunda sürekli uyarılmış ve onlardan da bu duyguyla hareket etmelerini istemiştir. Ona göre hayatını muhâsebe altında tutan sâlik mâsivâyâ dalmaz ve yüce mertebelere nâil olur.

2.7. Murâkabe

Murâkabe sözlükte; gözlem, denetim, nezâret, bekleme, koruma, teftiş gibi manalara gelmektedir.³⁸⁰ Tasavvufî istilahta ise; kulun bütün hâl ve hareketlerine Hakk'ın vâkîf olduğu bilincinde olması olarak tarif edilmektedir.³⁸¹

Kuşeyrî Cibrîl hadisi³⁸² olarak meşhur olan rivayeti eserine kaydederek, bu hadiste geçen 'ihşan'ın murâkabe haline işaret olduğunu belirtmektedir.³⁸³ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî murâkabeyi Allah'a ulaştırmanın en yakın yolu olarak kabul etmektedir. Ona göre murâkabe; bâtına ilahi varlığın birliğini tefekkür ettirmektir. Kelime-i tevhîdin sonucu doğal olarak murâkabedir.³⁸⁴ Murâkabe dört hasletle tamam olur. Bu hasletlerden birincisi mârifetullah ermek, ikincisi, İblis'i düşman bilmektir. Üçüncü ve dördüncüsü ise nefsinin her zaman kötülüğü emrettiğini ve amelin sırf Allah Teâlâ için olduğunu bilmektir.³⁸⁵

Nasraebâzî'ye (ö.367/977) göre recâ ibadete sevk eder, havf günahahtan uzaklaştırır. Murâkabe ise hakikat yoluna ulaştırır.³⁸⁶ Mürîd, muhâsebe

³⁷⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.94.

³⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1555; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1448; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.393; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.208; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.363; Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, s. 58.

³⁸¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.377; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.498; Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.697.

³⁸² Buhârî, İman, 37; Müslîm, İman, 1.

³⁸³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.353.

³⁸⁴ Gümüşhânevî, *Câmi'ü'l-Usûl*, s.233.

³⁸⁵ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.697.

³⁸⁶ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.353.

makamından murâkabe makamına yükselir.³⁸⁷ Murâkabe, mürîdin Allah'ın kalbinde ve içinde gizlediği şeylere muttali olduğunu bilmesi ve yakîn etmesidir.³⁸⁸

Hâris Muhâsibî'ye (ö. 243/857) göre; bir kimse bâtınını mürâkabe ve ihlasla düzeltirse Allah onun zâhirini mücâhede ve sünnete tâbi olma hâli ile süsler.³⁸⁹ Emin Edîb Efendi de kalbi ancak ihlas ve murakabenin temizliyeceği görüşündedir. O, bu konudaki düşüncesini *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “*Beyt-i Hak olan kalbi şer‘an ve âdeten mezmum olan evsafıtan mâü ihlas ve murâkabe ile yıkayıp taallukat-ı kevnîyye ve avâlık-ı imkaniyyeden tecrid ederek cemi‘ vucûh-ı kalb ile Hazreti Vahdet’e tevhîd edip vech-i vahde’idden gayri etrafa nazar ve iltifat etmeye.*”³⁹⁰

İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) göre; murâkabenin hakikati Rakîb'i (Allah'ı) düşünmek ve tamamen onunla meşgul olmaktır.³⁹¹ Emin Edîb Efendi, mürîdlerini Gazâlî'nin beyan ettiği bu murâkabe anlayışı doğrultusunda yetiştirmiştir. Ona göre; “*sâlik, kendi varlığından geçip Hakk'ın varlığıyla var olmalıdır. Ve her an ve her zaman basar ve basîretle mahbûbına murâkıp ve nâzır olmalıdır. Böylece, sâlikin gönlüne, marifet nurları ve eşyanın hakikati doğar. Kalbi de münkeşif ve lâmi' olur.*”³⁹²

Emin Edîb Efendi'nin bu ifadesinden iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi murâkabe-marifet ilişkisi diğeri ise murâkabe-vahdet-i vücûd ilişkisidir. Murâkabe marifet ilişkisinde Gazâlî (ö.505/1111); murâkabe, kalbin bir halidir ki, marifetin herhangi bi çeşidi ona ulaştığı zaman onu meyvelendirdiğini ifade etmektedir. Ona göre bu hâl, azalarda ve kalpte amelleri doğurur.³⁹³ Emin Edîb Efendi de murâkabe-marifet ilişkisinde mürîdine “*murâkıp (Hakk'a bağlı) ol ki hakikat güneşi doğsun*”³⁹⁴ emriyle hitap etmiştir. Ona göre murâkabe mertebesinde sâlikin gönlüne, marifet nurları ve eşyanın hakikati doğmaktadır.

³⁸⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.353; Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, haz. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yay., İstanbul ts., s.585.

³⁸⁸ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.82.

³⁸⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.70.

³⁹⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

³⁹¹ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.IV, s.3204.

³⁹² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

³⁹³ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.IV, s.3205

³⁹⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^b.

Murâkabe-vahdet-i vücûd ilişkisinde Emin Edîb Efendi'nin; “*sâlikin kendi varlığından geçip Hakk'ın varlığıyla var olması ve her an ve her zaman da basar ve basîretle mahbûbına murâkıp ve nâzır olması,*” ifadesi, fenâ halini ve vahdet-i vücûd inancını beyan etmektedir. Nakşbendiyye şeyhi Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî de murakabenin bu yönüne dikkat çekmektedir. Ona göre sâlik murâkabe mertebesine ulaştığı zaman vahdet-i vücûdu isbat eder. Kalp mümkün varlıklarla hicablıdır. Bu yüzden Allah'ın vücûdunu müşâhede edemez. Bu yüzden de hakiki manada marifet elde edemez. Bu halde kişi gözü görmeyen gibi olur. Nasıl ki gözü görmeyen güneşin ışığını göremezse, mümkün varlıkla hicablı olan Allah'ın vücûdunun nurunu göremez. Murakabenin neticesi hicabsız müşâhededir.³⁹⁵ Emin Edîb Efendi hicabın kalmasıyla vahdetin ortaya çıktığını gelen kıtada şu şekilde beyan etmektedir:

Bir zamân içre idim var idi gözde hicâb,

Seni zâkir sana şâkir sen olursun meşkûr,

Çün sabâh oldu gidip leyl diğêr yok bildim.

Sen imişsin arada zâkir ü zikr ü mezkûr.³⁹⁶

Gümüşhânevî'ye göre murâkabe; basîret gözüyle Allah Teâlâ'yı görmektir.³⁹⁷ Seyyid Şerîf Cürçânî (ö.816/1413) *Mu'cemu'l-Ta'rîfât* adlı eserinde basîreti; kuds nuruyla münevver olan kalbin kuvveti olarak tarif etmektedir. Ona göre eşyanın hakikati ve bâtını bu nurla idrak edilir.³⁹⁸ Emin Edîb Efendi, murâkabeyi hem basar hem de basiretle Allah'ı görmek olarak ifade etmektedir. Ona göre, şehâdet âleminde Hakk'ı müşâhede eden âhirette dahî müşâhede eder, burada âmâ olan ahirette dahî âmâ olur.³⁹⁹ Emin Edîb Efendi, Cenâb-ı Hakk'ın vücûdunu inkâr edenlerin âmâlar olduğunu, körlük illetinin de her iki gözlerinde mevcut olduğunu beyan etmektedir.⁴⁰⁰

İmam-ı Gazâlî marifet kalbi kapladığı zaman, kalp Rakîb (Hak) tarafına yöneldiğini ifade etmektedir. Ona göre bu marifet sahibi murâkıblar, mukarreblerdir. Mukarreblerde iki kısma ayrılır. Birisi sıddıklar, diğêri ashâb-ı

³⁹⁵ Gümüşhânevî, *Câmi 'l-Usûl*, s.234.

³⁹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.201.

³⁹⁷ Gümüşhânevî, *Câmi 'l-Usûl*, s.234.

³⁹⁸ el-Cürçânî, *Mu'cemu'l-Ta'rîfât*, s.42.

³⁹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁴⁰⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.40^b.

yemindir. Sıddıktan olan mukarreblerin murâkabesi kalbin istiğrak halinde tamamen Celâl'i mülâhazadır. Ashâb-ı yemînin verâ' sahiplerinin murâkabesi ise Allah'a yakînî olarak muttali olmanın zâhir ve bâtınlarında tamamen galebe çalmasıdır. Ancak bu hal onları dehşete düşürmemiştir.⁴⁰¹ Emin Edîb Efendi Gazâlî'nin ifade ettiği sıddıkların istiğrak halindeki murâkebesini vahdet-i vücûd mertebesi olarak kabul etmektedir.⁴⁰² İmâm-ı Rabbânî'ye göre sıddıkiyet makamı bekâ makamındandır. Sâlik sıddıkiyet makamına ulaşmadıkça hakikat ilminden ve yakînî irfandan nasibi yoktur.⁴⁰³

Emin Edîb Efendi'ye göre sıddıkların murâkabesine ulaşmak için katedilmesi gereken menziller vardır. O menzillerden ilki insân-ı kâmilin kalbine teveccühtür. Ona göre; “*vahdet iklimine sefer eden sâlikin, Hakk'a vuslatı ancak insân-ı kâmile teveccühle gerçekleşir.*”⁴⁰⁴ Diğer menzil Cenâb-ı Peygamber Efendimize teveccühtür.⁴⁰⁵ Bu menzillerden sonra Hakk'a teveccüh ve murâkabeye ulaşılır. *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*'de kaydedildiğine göre şahsın maksûdu ne ise mabûdu da odur.⁴⁰⁶ Bu bağlamda sâlikin maksadı Hakk'ın dışında bir şey olmaması gerekir. Emin Edîb Efendi maksadının sadece Allah olduğunu gelen kıtada şu şekilde ifade etmektedir:

Her ne ki maksûdun O'dur.
Sen bil ki mâbûdun O'dur.
Her şeyde meşhûdun O'dur.
Gel aşk ile Allâh de.⁴⁰⁷

Emin Edîb Efendi kesrete (çokluğa) iltifat edilmemesi gerektiğini mazâhirde (eşyada) zâhir olan Vâhid-i Hakîkî'ye murâkib olunmasını ifade etmektedir.⁴⁰⁸ Ona göre murâkabenin sonunda kalpte çok büyük zevk ve neşeler hâsıl olmaktadır. Bu duygusunu gelen mısralardan şu şekilde terennüm etmektedir:

Gehî zıkr-i ruh u geh fikr-i ebrûsuyla dildârın,

⁴⁰¹ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.IV, s.3205.

⁴⁰² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

⁴⁰³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s.60-61.

⁴⁰⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁴⁰⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.29^b.

⁴⁰⁶ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s. 105.

⁴⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.190.

⁴⁰⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^b.

Gönül iklimi olmaz âfitâb-ı mâhdan hâlî.⁴⁰⁹

Ebû Nasr Serrâc Tûsî (ö.378/988) murâkabeyi, kulun Allah'ın kalbinde ve gönlünde gizlediği şeylerden Allah'ın muttali olduğunu bilmesi ve yakîn etmesi olarak tarif etmiştir. Bu sebeple sâlikin kalbini, efendisini (Allah'ı) anmaktan meşgul edecek mezmûm havâtırlardan murâkabe etmesi gerekir.⁴¹⁰ Emin Edîb Efendi Hakk'ın murâkabesini beyan ettiği gibi kalbin murakabesini de beyan etmektedir. O, mürîdine murâkabe hususunda kalbin kontrol edilmesi gerektiğini, her şeyin insanın iç dünyasında gizli olduğunu *Divân*'ına kaydettiği beyitlerde şu şekilde ifade etmektedir:

Murâkîb ol ki dem-i aşkdan eser bulasın,
O mübtedâya derûnunda bir haber bulasın.

Irağa gitme sana gel ki sendedir her şey,
Murâkîb ol ki derûnunda sen neler bulasın.⁴¹¹

Emin Edîb Efendi aşağıdaki kıtada murâkabe ve zikir konusuna atıfta bulunmuştur. Ona göre sâlikin manevî yolculuğunda şu üç şeye dikkat etmesi gerekir. Bunlar; yeme ve içmeyi azaltarak zikre ve murâkabeye müdâvim olmasıdır. Bu düşüncesini şu şekilde beyan etmektedir:

Az eyle ekl ü aşını,
Murâkîb ol eğ başını,
Akıt gözünden yaşını,
Gel aşk ile Allâh de.⁴¹²

2.8. İhlâs ve İstikâmet

İhlâs kelimesi sözlükte; katışıksız saf arı olmak, tehlikeden kurtulmak, bağlılık, gösterişi terk etmek, dürüst davranmak, samimiyet, içtenlik gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹³ İstikâmet ise; bir işi devamlı yapmak, bir şey hususunda mutedil olmak, şirki terk ederek taat üzere olmak, ayağa kalmak, dik

⁴⁰⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.144.

⁴¹⁰ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.82

⁴¹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

⁴¹² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.190.

⁴¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.1142; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.1081-1082; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.II, s.298; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.II, s.312-313; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.238; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.249; Zencânî, *Tehzîbü's-Sihâh*, s.416.

durmak, düzeltmek, dürüst ve isabetli olmak gibi anlamlara gelmektedir.⁴¹⁴ Tasavvufî istilahta ihlâsın manası; kalbi Allah'a tahsis edip orada Allah dışında hiçbir şeyin kalmamasıdır. Dünya sevgisi ile Allah sevgisi zıt kutuptur. Dünya sevgisi fazlalaştıkça Allah sevgisi azalır.⁴¹⁵ Emin Edîb Efendi dünya sevgisini istemediğini gelen mısradaki şu şekilde ifade etmektedir:

Talebkâr etme hubb-ı mâsivâyâ.⁴¹⁶

İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1625) sülûktaki maksadın ihlas makamını tahsil etmek olduğunu beyan etmektedir.⁴¹⁷ Ona göre fenâyâ ermeden ve muhabbet-i Zât olmadan ihlâs tasavvur olunamaz.⁴¹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/997) *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserinde ihlâsın hakikatının riya ve hevâdan selamette olmak olarak beyan etmektedir.⁴¹⁹ Ebû Ali Dekkâk (ö. 405/1014) da ihlâs-riyâ ilişkisine dikkat çekerek ihlâs sahibinde riyâ ve kendini beğenmişlik halinin olmadığını ifade etmektedir.⁴²⁰ Tasavvuf anlayışını ihlâs üzerine bina eden Emin Edîb Efendi riyadan uzak ihlâs sahibi olduğunu gelen mısradaki şu şekilde terennüm etmektedir:

Kavl ü fi'limde riyâ yok buna Allâh güvâ⁴²¹

Bir diğer mısradaki ise Emin Edîb Efendi duygularını manzum olarak şu şekilde açıklamaktadır.

Ko reh-i zerk ü riyâyı gir tarîk-ı esleme.⁴²²

İhlâs, ameli her türlü karışıklıktan arındırmaktır.⁴²³ Kuşeyrî'nin eserine kaydettiğine göre ihlâs; ibadette sırf Allah'ı kastetmektir.⁴²⁴ Mâlik b. Dinâr'a (ö.131/748) göre amel ancak ihlâs sayesinde geçerlidir. Bedene göre ruh ne ise,

⁴¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.3355; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2863; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.IV, s.170; Cevherî, *es-Sihâh*, c.V, s.398; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.768.

⁴¹⁵ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, İstanbul 1275, s.18.

⁴¹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

⁴¹⁷ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s. 116.

⁴¹⁸ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s. 465.

⁴¹⁹ Muhammed b. Ali b. Atrıyye Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîkı'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim er-Rıdvânî, Mektebe Dârü't-Türâs Kahire 1422/2001, c.III, s.1343.

⁴²⁰ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.380.

⁴²¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.183.

⁴²² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.138.

⁴²³ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.93.

⁴²⁴ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.379.

amele göre ihlâs da odur.⁴²⁵ el-Hâris el-Muhâsibî'nin (ö.243/857) *er-Riâye* adlı eserine kaydettiğine göre ihlâs; güçlü insanların bir menzilidir⁴²⁶

Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö.297/909) göre ihlâs; amelde kendini yok sayarak kendini görme halinden uzaklaşmaktır.⁴²⁷ İhlâs, kulun insanlardan medh ve senâ beklemeden, ibadetlerini sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yapmasına denir. Hakk'ın sevgisini kazanmadan, ihlâs sahibi olmak güçtür. İhlâstan uzak, şeikle dayalı ibadetler Allah katında makbul değildir. İhlâs, nefsin hazlarını, dünya istek ve arzularını kesip, Allah ve âhiret sevgisi ile mümkün olabilmektedir.⁴²⁸ Emin Edîb Efendi'ye göre kalbin şer'an ve âdeten kötü sıfatlardan arınması ihlâs ile mümkündür.⁴²⁹ İhlâs ile yapılan gece ibadetleri, müridin seyr u sülûkunda önemli bir yer işgal etmektedir. Bu zaman diliminde mürid, riyadan uzak bütün kalbiyle Allah'a yönelmektedir. Allah'ın sevgisini kazanmak için gece ibadetine önem veren Emin Edîb Efendi, ellerin niyaza açılarak ihlas ile Allah'a dua edilmesini şu şekilde istemektedir:

Dergâha dur ihlâs ile aç dest-i niyâzı,
Ol Hazret-i Allâh'a Edîbâ gecelerde.⁴³⁰

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) *Minhâcü'l-Fukarâ* adlı eserinde ihlâsın aslının sâlikin kendini muhlîs görmemesi olduğunu beyan etmektedir. Ona göre sevap ve karşılık beklemek için yapılan ibadetler bile ihlâsa aykırıdır.⁴³¹ Emin Edîb Efendi şu manzum ifadesinde:

Ârzû-yı cinân zâhid-i nâdâna düşerse,
Bu köhne heves âşık-ı dîdâre düşer mi?⁴³²

karşılık beklenilerek yapılan ibadetleri ihlâsa aykırı olarak kabul etmektedir. Ona göre cennet arzusuyla yaşamak karacahil zâhidin işidir. Âşığa böyle köhne bir hevese sahip olmak yakışmaz. Âşık, sadece mâşukun (Allah'ın) rızasını talep eder:

⁴²⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.156.

⁴²⁶ el-Muhâsibî, *er-Riâye* s.130.

⁴²⁷ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.288-289.

⁴²⁸ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.V, s.1-10.

⁴²⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁴³⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.192.

⁴³¹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.170.

⁴³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.87.

Âşıkın maksadı ancak rızâ-yı mâşûkdur,

Ki ehl-i aşk ne sevâb ü ne de âzâb söyler.⁴³³

“Sana (gelmesi) kesin olan (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet (ve bütün emirlerine itaat) et.”⁴³⁴ ve “Allah, gerçeği söyler ve O (doğru) yolu gösterir.”⁴³⁵ âyetlerini eserine kaydeden Emin Edîb Efendi,⁴³⁶ bir ömür boyu farz ve nafil ibadatlara devam etmiş, talebelerine ve sohbet halkasına katılanlara sürekli ubûdiyeti hatırlatmıştır. Zira hocası Abdullah Hilmi Kırîmî'nin şu tavsiyesini de kulağından hiç çıkarmamıştır; “Ey Emin Edîb! Bütün gücünle ubûdiyete (kulluğa) devam et.”⁴³⁷

Kuşeyrî (ö.465/1072) istikâmet üzere olmayı bütün makamların temeli olarak görmektedir. Ona göre kul istikâmet üzere olmazsa bulunduğu makamdan ileriye gidemez.⁴³⁸ Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinde istikâmeti; hallerin kendisi ile canlandığı bir ruh olarak ifade etmektedir. Ona göre istikâmet sünnete muhâlefet etmemektir.⁴³⁹ İlmin özeti tevhitir, amelin özeti ise istikamettir. Amelin özeti istikamet olduğu için bunun sevabı ve karşılığı sayılmaz. İsmail Ankaravî'ye göre ilk önce çeşitli ibadetleri içeren namaz konusunda istikâmet gerekir.⁴⁴⁰ Emin Edîb Efendi namaz konusunda istikamet üzere olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Namâz-ı vuslata mihrâb olmuş ol ebrû,

Namâz ehliyim olmam niyâzdan ayrı.⁴⁴¹

Ebû Yezîd Bestâmî'ye (ö.261/875) göre bir insan havada oturarak keramet gösterse bile onun şeri'ata riâyat hususunda nasıl hareket ettiğine bakılır.⁴⁴² Ebû Hafs Haddâd (ö.260/883) da mürîdin her fiilini ve hâlini Kur'an ve sünnete göre değerlendirmeli görüşündedir.⁴⁴³ Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909)

⁴³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

⁴³⁴ Hicr, 15/99.

⁴³⁵ Ahzab, 33/4.

⁴³⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^a.

⁴³⁷ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.13^a.

⁴³⁸ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.376.

⁴³⁹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.94.

⁴⁴⁰ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.171.

⁴⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.110.

⁴⁴² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.77.

⁴⁴³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.88.

ise tasavvuf yolunun Kur'an ve sünnetle mukayyet olduğunu açıkca beyan etmektedir.⁴⁴⁴

Dinî hayatını istikamet üzere belirleyen Emin Edîb Efendi ehl-i sünnet çizgisinin dışında bir tasavvuf anlayışını benimsememiştir. Ona göre tasavvuf, Hz. Peygamberin yoludur. Tasavvuf yolcusunun Hz. Peygamberin sünnetini bilmesi ve ona ittiba etmesi gerekir. Mürîdlerini bu esasa göre yetiştiren Emin Edîb Efendi bu konuyu şu şekilde beyan etmektedir: “*Sâlikin, Muhammedî tarikatına (yoluna) tam teveccüh göstermesi gerekir. Manevî yolculukta terakkinin yolu, Hz. Peygamber'in sünnetine ittibâdan geçmektedir.*”⁴⁴⁵

2.9. Tevâzu

Sözlükte; alçak gönüllü olmak, gururu kırmak, uyuşmak, korkmak, zelil olmak gibi anlamlara gelen tevâzu⁴⁴⁶ tasavvufî ıstılahta; kulun Hakk'ın tasarrufuna boyun eğmesi anlamına gelmektedir.⁴⁴⁷

Rüveym b. Ahmed (ö.330/941) tevâzuyu Allâmü'l-guyûb karşısında kalbin zilleti olarak görür.⁴⁴⁸ Tevâzuun alameti, biri seni Hakk'a davet ettiği zaman onu kabul etmen, nefsinin hiçbir Müslümanın üstünde görmemendir.⁴⁴⁹ Mürîdânını mütevâzî olmaları doğrultusunda eğiten Emin Edîb Efendi'ye göre tevâzu sahibi değerinden hiçbir şey kaybetmez. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Eylemez pest âdemin kadrin tenezzül kim gelir,
Esb-i tâzî ekserî şehri içre bâzâr altına.⁴⁵⁰

Nakşebendiyye şeyhi Mehmed Zahid Kotku (ö.1401/1980) eserinde insanın kendisini hakir görmedikçe, varlık ve benliğini kırmadıkça tevâzu sahibi olamayacağını beyan etmektedir. Ona göre terfî-i derecât ancak tevâzu ile mümkündür.⁴⁵¹ *Divân*'ını gözden geçirdiğimizde Emin Edîb Efendi'nin Kotku'nun beyan ettiği gibi nefsinin tahkir ederek tevâzu yolunu benimsediği

⁴⁴⁴ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.96.

⁴⁴⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^{a-b}.

⁴⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4304; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3906; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.599; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîd*, c.III, s.98; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1040.

⁴⁴⁷ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.164.

⁴⁴⁸ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.115.

⁴⁴⁹ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1067.

⁴⁵⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.135.

⁴⁵¹ Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, c.I, s.162.

görülmektedir. O, bazı şiirlerinde nefisini hakir görerek kendisine değersiz Edîb diye şu şekilde seslenmiştir:

Edîb-i kemtere bir rûy-ı iltifât göster.⁴⁵²

Edîb-i kemteri bâbından etme dûr u cüdâ.⁴⁵³

Abdullah Hilmi Kırîmî (ö.1305/1888) *İcâzetnâme*'de: “Ey Resûlüm! Allah'dan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, elbette onlar etrafından dağılıverirlerdi.”⁴⁵⁴ ayetini delil getirerek Emin Edîb Efendi'nin mütevâzî olmasını istemiştir. Kırîmî'ye göre Allah'u Teâlâ bu ayette Hz. Peygamber'in yumuşaklığını, şefkatini övmüş, insanların neden Hz. Peygamber'de birleştikleri ve ondan neden ayrılmadıkları beyan edilmiştir.⁴⁵⁵

Kırîmî'nin nasihatları doğrultusunda bir hayat geçiren Emin Edîb Efendi talebelerini de bu doğrultuda eğitmiştir. Emin Edîb Efendi tevâzu ile ilmi ilişkilendirmektedir. Ona göre hakiki manada tevâzu ancak ilim sâhibi olmakla mümkündür. O ilim derken mücerred olarak bilgi sahibi olmayı kastedmez. Ona göre başka bir gaye için değil sadece Allah yolunda kullanılan ilim, hakiki manada ilmi ifade etmektedir. Böyle bir ilme sâhip olan âlim dünyanın süslü cazibelerine boyun eğmez. O sadece Hakk'ın tasarrufuna ve takdirine boyun eğer. Bu düşüncesini gelen beyitte şu şekilde beyan etmektedir:

O kim harc etdi ilmin râh-ı Hak'da,

Eder mi ser-fürû çarh-ı minâya.⁴⁵⁶

Emin Edîb Efendi kemâl manada tevâzû sahibi olarak Rasûlullah'ı (s) görmektedir. Ona göre Rasûlullah Allah'ın göz bebeği olmasına rağmen mütevâzî bir hayatı benimsemiştir. O, *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde Rasûlullah'ın bu vasfını şu şekilde ifade etmektedir: “Allah'ın göz bebeği olan Nebi etrafa dik bakmayıp mübârek bakışları ekseriya zemine/yere müteattıf/yönelmiş idi. Tevâzû ve huşûnun kemâline dolayî Bârî Teâlâ ve Tekaddes Hazretlerine karşı edeb ve hudûî/alçak gönüllülüğü hasebiyle rûy-ı zemîne/yeryüzüne nazar-ı ciheti semâya nazarından daha ziyâde idi.”⁴⁵⁷

⁴⁵² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.101.

⁴⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.110.

⁴⁵⁴ Âl-i İmran, 3/159.

⁴⁵⁵ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.12^a.

⁴⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130.

⁴⁵⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.33^b.

Tuhfetü'l-Edîb'in başka yerlerinde ise Rasûlullah'ın mütevâziliğini şu şekilde ifade etmektedir: “Bir kimseye darılsa levh ve itâb/kınama ve azarlama etmeyip yalnız mübarek yüzünü ondan çevirir idi. Ferah ve sürûr zamanında mübarek gözlerini yumup başı eğik, mütevâzî olur idi.”⁴⁵⁸ “Kelamında fesâhat ve belâgat var idi. Mülâyim ve mütevâzî idi. Kimseye hakaret nazarı ve ihânetle bakmaz ve sert muamele etmez idi. Her niğmet ne kadar az olur ise olsun isti'zam ederdi.”⁴⁵⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre tevâzu, insanı yücelten bir sıfattır. Ona göre seyr u sülûkte tevâzu ile mertebeler katedilir. Mürîd tevâzu ile ârifin gönlüne girerse, gönlünde irfân gülleri açılır ve alçak iken yüce mertebelere ulaşır. Bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir:

Açılır gönlünde irfân gülleri,
Seni de pest iken bâlâ ederler.⁴⁶⁰

İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*'da mümin-i kâmilin bir vasfını da mütevâzî olarak beyan etmektedir.⁴⁶¹ Mümin-i kâmil olmak üzere talebelerini eğiten Emin Edîb Efendi, mürîdânına tevâzu sahibi olmaları gerektiğini diğer bir beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Burnuna tevâzû âbını çek,
Sa'y eyle o mühmelâtı kıl fek.⁴⁶²

2.10. Takvâ ve Vera'

Takvâ sözlükte; korku, haşyet, korumak, muhafaza etmek, sakınmak, haram ve helala dikkat etme gibi manalara gelmektedir.⁴⁶³ Vera' da takvâ kelimesine benzer manalara gelmektedir.⁴⁶⁴ Tasavvufî ıstılahta takvâ; Allah'ın emirlerine yapışmak yasaklarından da kaçınmak anlamına gelmektedir.⁴⁶⁵

⁴⁵⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.34^b.

⁴⁵⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.34^a.

⁴⁶⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.140.

⁴⁶¹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.180.

⁴⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.171.

⁴⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4342; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3941; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.557; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.III, s.96; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1052.

⁴⁶⁴ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4264; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3872; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.594; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.III, s.98; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1026.

⁴⁶⁵ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.117.

Muhâsibî (ö.243/857) göre takvâ; Allah'tan gelen bir nurla, Allah'ın ceza vermesinden korkarak Allah'a isyanı terk etmektir.⁴⁶⁶

Ebû Osman Mağribî (ö.373/983) takvâyı; Allah'ın çizdiği sınırdaki tam durmak olarak tarif etmektedir.⁴⁶⁷ Kuşeyrî (ö.465/1072) ise takvâyı; bütün iyilikleri ve faziletleri kendinde toplayan bir haslet olarak görmektedir.⁴⁶⁸ Kuşeyrî'nin eserine kaydettiğine göre Hz. Ali (ra) şöyle buyurmuştur: “Bu dünyada insanların efendisi cömert olandır. Ahirette insanların efendisi ise takvâ sahibi olandır.”⁴⁶⁹ Nakşbendiyye tarikatında muttakilik önemli bir vasıftır. Bu vasıfla manevî mertebeler kesb edilir. Emin Edîb Efendi silsile yoluyla intisap ettiği Muhammed Zâhid'i (ö.935/1529) muttakiliğinden dolayı övmektedir. Ona göre Muhammed Zâhid seyr u sülûkunda eksiksiz takvâ ve zühdü ile yükselmiştir:

Bi-hakk-ı Hâce Zâhid pîr-i dâna,

Kemâl-i zühd ü takvâ ile bâlâ.⁴⁷⁰

Emin Edîb Efendi, talebelerini en üst seviyede muttaki olarak yetiştirmeye gayret sarfetmiştir. Emin Edîb Efendi'ye göre en üst seviyede muttakilik, önemsiz şeyleri terk etmektir. Sâlik önemsiz şeyleri terk ederek manevî mertebeleri elde eder. Onun bu anlayışı üstadı Abdullah Hilmi Kırîmî'nin (ö.1305/1888) şu uyarısına dayanmaktadır: “*Başta kendi âciz nefsim, sana ve diğer ihvan ve ahıbbâna, Allah Teâlâ'nın, bütün enbiya ve bütün evliyaya tavsiyesini, bende tavsiye ediyorum. Nebi (s.a.v) takvallah ile ihvanını kurtardı ve ashabını aziz etti. Çünkü takvâ her şeyin başıdır. Takvânın farklı mertebelerinin olduğu mâlumdur. Ey Edîb! Senin, takva mertebelerinden, en yücesine yapışman gerekir. Takvânın en yüce mertebesi de sana zarar ziyan gelmemesi için, önemsiz şeyleri terk etmendir*”⁴⁷¹ Üstadı Kırîmî'nin bu uyarısını dikkate alan Emin Edîb Efendi cana can katmayan değersiz sözleri dinlemeyeceğini, boş hikâyelere kulak vermeyeceğini şu şekilde beyan etmektedir:

⁴⁶⁶ el-Muhâsibî, *er-Riâye* s.31.

⁴⁶⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.146.

⁴⁶⁸ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.230.

⁴⁶⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.234.

⁴⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.115.

⁴⁷¹ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.10^a.

Söz ki cân-bahş değil dinleyemem,

Gûşumu çâh-ı hikâyât edemem.⁴⁷²

Muhâsibî'ye (ö.243/857) göre takvâ; âbidlerin ilk menzilidir. Âbidler bu menzil ile yüce mertebeleri idrak ederler.⁴⁷³ Takvâ, Allah'ın dışındakileri terk etmektir.⁴⁷⁴ Takvâ, kişinin dinine zarar vermesinden korktuğu her şeyden kaçınmasıdır.⁴⁷⁵

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'ye (ö.1311/1893) göre şeriatta takvânın manası, dünya ve âhirette zarar verecek işlerden sakınmaktır. Takvânın muhtevası geniştir. Takvanın en aşağısı şirkten kaçınmak, en yükseği ise yapmak veya terk etmek suretiyle ceza gerektiren işlerden nefsi korumaktır. Hakikat ehline göre ise takvâ, sırrı Hak'tan alıkoyan işlerden uzaklaşmak, bütün varlığıyla Hakk'a yönelmektir.⁴⁷⁶ Hak katında cümleden ekrem ve eşref olanlar muttaki olanlardır.⁴⁷⁷ Emin Edîb Efendi'ye göre bela zindanında (bu dünyada) tatlı ve lezzeti nimetlere rağbet edilmemesi gerekir. Önemli olan yüzü ay ve güneş gibi olan sevgiliye yaklaşarak, feleklerle beraber O'nun etrafında dönmeye başlanmasıdır. Bu konuda hislerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir.

Bu zindân-ı belâda râgıb-ı kand ü nebât olma,

Karîn-i mihr ü mâh ol devre âgâz et feleklerle.⁴⁷⁸

Takvâ ile lügat yönünden benzer manaya gelen vera', İbrahim b. Edhem'in (ö.161/777) istilahında şüpheli olan şeyleri terk etmek anlamına gelmektedir.⁴⁷⁹ Gümüşhânevî (ö.1311/1893) de *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl* adlı eserinde verâ' kelimesinin bu yönüne dikkat çekerek vera'yı; haramlara düşmek korkusundan dolayı şüpheli işlerden sakınmak olarak tarif etmektedir.⁴⁸⁰

Dinde haramlar ve helaller bellidir. Ancak bu ikisi arasında şüpheli olanlar vardır. İsmail Rusûhî Ankaravî'ye (ö.1041/1631) göre şüpheli olan

⁴⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

⁴⁷³ el-Muhâsibî, *er-Riâye* s.32.

⁴⁷⁴ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.117.

⁴⁷⁵ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.999,

⁴⁷⁶ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl*, s.266-267.

⁴⁷⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.162-163.

⁴⁷⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

⁴⁷⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.236.

⁴⁸⁰ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl*, s.265; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.163.

hususlarda müminin kalbinden fetva istemesi gerekir. O şey hususunda kalbi sıkıntılı ve gergin ise o işi terk etmesi, eğer kalbi o şeyin helal olduğu hususunda mutmain ise o işi kabul etmesi gerekir. Sâlike verâ‘dan daha üstün bir hususiyet verilmemiştir. Vera‘, kalbin bir göz açıp kapayıncaya kadar bile olsun Allah’tan ayrılmamasıdır.⁴⁸¹ Bu manada vera‘, takvanın üzerinde bir mertebeyi ifade etmektedir. Emin Edib Efendi, silsiledeki piri Abdullâh Dehlevî (ö. 1239/1824) için yazdığı şu beyitte:

Bi-hakk-ı Dihlevî-yi pîr-i kâmil,
Odur şemsü’l-verâ sadrü’l-emâsil.⁴⁸²

Dehlevî’yi vera‘ güneşi olarak tavsif etmektedir. Ona göre Dehlevî bu vasfından dolayı mertebe kazanmış, emsallerini geçmiş ve önder olmuştur.

2.11. Sabır ve Şükür

Sabır sözlükte; tahammül etmek, sükûnetle karşılamak, sebat göstermek, metanetli davranmak, kendine hâkim olmak gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁸³ Şükür ise; övmek, methetmek, iyiliğin kıymetini bilmek ve onu ızhar etmek, nankör olmamak gibi manalara gelmektedir.⁴⁸⁴ Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089) *Menâzilü’s-Sâirîn* adlı eserinde sabrı; sabırsızlığına rağmen nefsi şikâyet etmekten alıkoymak olarak tarif etmektedir.⁴⁸⁵

Sehl b. Abdullah Tüsterî’ye (ö.273/886) göre en faziletli iş sabırdır.⁴⁸⁶ Sabır bütün makamları, hâlleri, ahlakları ve amelleri içerir. Hiçbir şey sabırın dışında değildir ve hiçbir şey sabır olmadan tamamlanmaz.⁴⁸⁷ Allah ehli olanlara göre sabır, bela ve musibetler karşısında Hak’tan gayrıya şikâyet etmemektir. Hakk’a şikâyet ise sabra mânî değildir.⁴⁸⁸ *Fütûhâtü’l-Mekkiyye*’de bu hususu belirten İbnü’l-Arabî (ö.638/1240), avâmın sabrında kahr-i İlahiyyeye mukâvemet olduğunu söylemektedir. Bu ise edebe aykırıdır. Çünkü Allah’ın kulunu bir belaya mübtelâ kılması, kulların Allah’a tazarru etmeleri ve o belanın

⁴⁸¹ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.163.

⁴⁸² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.54^b.

⁴⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c.II, s.2146; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.393; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, c.II, s.68; İbrahim Mustafa, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, s.505.

⁴⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c.II, s.2070; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.387; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, c.II, s.64-65; İbrahim Mustafa, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, s.490.

⁴⁸⁵ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.98.

⁴⁸⁶ el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s.112.

⁴⁸⁷ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.326.

⁴⁸⁸ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.188; İbnü’l-Arabî, *Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, c.II, s.273.

kalkmasını istemeleri içindir.⁴⁸⁹ Avâmın değil havâsın sabır anlayışını benimseyen Emin Edîb Efendi de İbnü'l-Arabî gibi Allah dışında kimseye şikâyette bulunmuyacağını manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Kimseye arz-ı şikâyât edemem,
Başka bir yana münâcât edemem.

Havl u kudret bilirim O'ndandır,
Doğrusu meyl-i hurâfât edemem.⁴⁹⁰

Ruveym (ö.330/941) göre sabır, şikâyeti terk etmektir.⁴⁹¹ Allah'tan başka hiç kimseye arz-ı şikâyette bulunmayan Emin Edîb Efendi gelen beyitte belâ ve musibetlerin sevgiliden (Allah'tan) geldiğini bilmekte, bu sayede sabretmenin ve şükretmenin zevkine vardığını şu şekilde beyan etmektedir:

Bilelden sabr u şükrün zevkini âlemde bu gönlüm,
Sâbır u derd belâ-yı yâre şâkirdir.⁴⁹²

Divân'ına baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin mâşukuna (Allah'a) yanıp tutuşan bir âşık olduğu görülmektedir. O, mâsivâyâ âit dertleri önemsememiştir. Onun tek derdi vardır. Oda mâşukuna kavuşmaktır. Emin Edîb Efendi'ye göre aşk dermanı olmayan bir derttir. Bu derdin de sabretmekten başka çaresi yoktur. Aşk derdi isnanı yakar. Âşık, haline sabreder derdini Hz. Lokman'a bile arzetmez. Aşk dert gibi görülsede esasında manevî yolculuğun ilacıdır. Âşığın halini ancak âşık anlar. Âşık, aşkını gönül levhasına yazar ve onu korur. Bu konudaki duyguların manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Nice bir derd ile yanam deyi Lokmân'a arz etme,
A dil bu derd-i bî-dermân senin derdin tabibidir.

Yazıp levh-i zamîre derd-i aşkı fem-i âşıkdan,
Onu hıfz eder ol kim mekteb-i aşkın lebîbidir.⁴⁹³

Tasavvufî ıstılahta şükür; iyiliği övme ve nimetin değerini bilme manasına gelmektedir.⁴⁹⁴ Ebû Seîd Harrâz'a (ö.277/890) göre şükür nimet vereni

⁴⁸⁹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.275.

⁴⁹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

⁴⁹¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.347.

⁴⁹² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.150.

⁴⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.126.

bilmek ve nimet verenin rubûbiyyetini ikrar etmektir.⁴⁹⁵ Şükür, nimet verenin ta'zimini ifade etmektedir. Şükür, dil, davranış ve kalp olmak üzere üç çeşittir. Kalbin şükrü tüm nimetleri, mün'imi hakikiden (Allah'tan) bilmektir.⁴⁹⁶ Bütün nimetleri Allah'tan bilen Emin Edîb Efendi gelen beyitte dil ile Allah'a övgü, şükür ve hamd sunmaktadır:

Senâ vü şükr ü hamd olsun Îlâhî,
Ki sensin pâdişâhlar pâdişâhı.⁴⁹⁷

2.12. Sıdk

Sıdk kelimesi sözlükte; doğru olmak, gerçeği söylemek, cesur olmak, mükemmel olmak, sözünü tutmak, samimi ve içten olmak, sözü özü bir olmak gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁹⁸ Tasavvufî ıstılahta ise; özün ve zâhirin eşit olması⁴⁹⁹ ve sırrın, konuşulan sözü doğrulaması anlamında kullanılmaktadır.⁵⁰⁰

Ebû Sa'îd Harrâz (ö.277/890) sıdkı; ahde vefa olarak tarif etmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) sıdkın hakikatini her halde Allah'a muvafakat olarak görmektedir.⁵⁰¹ Sıdk yalanın zıddıdır. Tehlike anında bile hakkı söylemek, sıdkın alametidir.⁵⁰² Emin Edîb Efendi, talebelerine her zaman yalandan kaçınmalarını ve doğruluktan ayrılmamalarını tavsiyede etmiştir. Aşağıdaki beyitlerde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

Kulağını verme kizb ü ifke,
Ayağını atma deyr-i şirke.⁵⁰³

Yu destini zulm ü i'tidâdan,
Ağzını yu kizb ü iftiradan.⁵⁰⁴

⁴⁹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.677.

⁴⁹⁵ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.119.

⁴⁹⁶ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.187-188.

⁴⁹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195.

⁴⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2168; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.256; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.III, s.261; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.511.

⁴⁹⁹ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ü'l-Usûl*, s.44-45.

⁵⁰⁰ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.385.

⁵⁰¹ Tûsî, *el-Lüma'*, s.288.

⁵⁰² Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ü'l-Usûl*, s.44-45.

⁵⁰³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.171.

⁵⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.170.

Emin Edîb Efendi sâdık ile aşkı ilişkilendirmektedir. Ona göre sâdık olmadan aşktan bahsetmek mümkün değildir. Aşk kapısı ancak sâdıklar için açılır. Sâdık, aşkın alt mertebesidir. Mürîd, sâdık oranında aşk mertebelerine nâil olur. Aşk, sevgiliyi (Allah'ı) arzulayan gönüllere katıksız, berrak bir sudur. Emin Edîb Efendi bu düşüncelerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Sâdıklara feth-i bâbdır aşk,
Dil-teşneye âb-ı nâbdır aşk.⁵⁰⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre manevî mertebeler ancak aşkla elde edilir. Âşık gözlerinden kan akıtarak bağırını kebab gibi dağlar. Emin Edîb Efendi'nin arzusu ise âşık-ı sâdık olmaktır. O, hissiyatını şu şekilde dillendirmektedir:

Âşık-ı sâdık kim budur Edîb'in emeli,
Gözlerin yaşını hûn bağı kebab etmelisin.⁵⁰⁶

Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışının temelini sâdık oluşturmaktadır. Ona göre mâsivâyı terk ederek Hak'ta karar kılmak, ancak doğrulukla mümkündür. O, *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde bu düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır: “*Hakk'a karâr ve mâsivâyı Hak'tan î'raz ancak sâdık ile mümkündür.*”⁵⁰⁷ Emin Edîb Efendi bu düşüncesini manzum olarak ise şu şekilde ifade etmektedir:

Îrâdet getir sâdık ile bende ol.⁵⁰⁸

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb*'in bir başka yerinde ise ilahî nurların ve rabbanî pırıltıların ancak sâdık mürîdin kalbinde işrak edeceğini beyan etmektedir.⁵⁰⁹ *Tuhfetü'l-Edîb*'de kaydedilen bu ifadelerden anlaşıldığına göre mürîdin ilahî feyz ve zevklere nâil olması ancak sâdık ile mümkündür. Emin Edîb Efendi beşeriyet ve zulmet hicaplarından kurtularak ilahî feyzlere nâil olmayı şu şekilde terennüm etmektedir:

Nice bu hicâb-ı beşeriyet nice zulmet,
Kurtar bu kuyûddan beni kıl mazhar-ı envâr.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.170.

⁵⁰⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

⁵⁰⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^b.

⁵⁰⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

⁵⁰⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁵¹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.106.

Emin Edîb Efendi silsilesinde yer alan Ca'fer-i Sâdık'ı (ö. 147/765) hem sâdık hem de masdûk vasfından dolayı övmektedir. Ona göre Rahmân'ın kutbu olan Ca'fer-i Sâdık'ın bu meziyete ulaşması onun sıdkından dolayıdır. Bu düşüncelerini gelen beyitte şu şekilde seslendirmektedir:

Bi-hakk-ı kutb-ı Rahmân merd-i fâik,

İmâm Ca'fer masdûk-ı sâdık.⁵¹¹

Emin Edîb Efendi, tevhîdin zirve mertebesini siddîkların müşâhedesini olarak değerlendirir.⁵¹² Ona göre, mürîdin gayesi, siddîkiyet mertebesine çıkıp, hakiki tevhîde ulaşmak olmalıdır.

Siddîk, sıdk (doğruluk) hususunda mübalağa eden kişidir.⁵¹³ Siddîkin bâtını, Nebî (s)'in bâtınına yakındır. Siddîk, ilim, söz ve fiil bakımından Nebî (s)'in bütün getirdiklerini tasdik etme hususunda kemal mertebesindedir. “Kim Allah'a ve Rasûlüne itâat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu nebîler, siddîklar, şehitler ve sâlihlerle beraberdir”⁵¹⁴ ayetinin delâleti ile siddîkiyet ve nübüvvet arasında başka her hangi bir mertebe yoktur.⁵¹⁵ Siddîkiyet, bir nurdur. Bu nurla, haber verenin gaybdan getirdiği şeyleri müşâhede edebilmek mümkündür.⁵¹⁶

Siddîk bütün sözlerinde, fiilerinde ve hallerinde doğru olandır.⁵¹⁷ Emin Edîb Efendi, Nakşibendi silsilesinde Hz. Peygamber'den sonra yer alan, Hz. Ebû Bekir'i (ö.12/ 634) ‘Siddîk-ı Ekber’ olarak yani siddîkların önderi olarak tavsif etmekte ve onu övmektedir:

Bi-sûz-ı sîne-i Siddîk-ı ekber,

Ki odur yâr-ı gâr-ı mihr-i enver.⁵¹⁸

2.13. Tevekkül ve Tefviz

Tevekkül sözlükte; güvenmek, vekil tayin etmek, emanet etmek, itimat etmek gibi manlara gelmektedir.⁵¹⁹ Sözlükte tefviz kelimesi; tevekkül

⁵¹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.113.

⁵¹² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

⁵¹³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.384.

⁵¹⁴ Nisâ, 4/69.

⁵¹⁵ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl*, s.88; Bk. İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.32.

⁵¹⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.32.

⁵¹⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.385

⁵¹⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.53^a.

kelimesinin içerdiği benzer manaları ihtiva etmektedir.⁵²⁰ Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinde tevekkülü; işi bütünüyle sahibine teslim etmek ve vekâletine itimat etmek olarak tarif etmektedir. Ona göre tefviz; tevekkülden daha latif bir işarete ve daha geniş bir anlama sahiptir. Tevekkül, sebebin vukuundan sonra iken tefviz, hem sebebin vukuundan önce hem de sonradır. Tefviz teslim olmanın ta kendisidir.⁵²¹

Seyyid Şerîf Cürcânî (ö.816/1413) tevekkülü; Allah'ın yanında olan şeylere güvenmek, insanların elinde olanlardan da ümitsiz olmak olarak tarif etmektedir.⁵²² Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya (ö.1186/1782) göre tefvizin alemeti üçtür. Birincisi, tedbiri takdire verip sükûnet bulmaktır. İkincisi irade ve ihtiyarı Allah'ın tedbirine bırakıp beklentisiz olmaktır. Üçüncüsü ise her an kazaya teslim olmaktır. Tefviz kazadan önce, teslimiyet ise kazadan sonra gerçekleşir.⁵²³

Cüneyd-i Bağdâdî'den (ö.297/909) nakle göre ilim ehli sûfilerin usulleri beş özelliği içerir. Bu beş özellikten birisi de tevekküldür. Baydâdî'ye göre hallerdeki noksanlık fûrudan olduğu için zarar vermez. Ancak usuldeki noksanlık sâlike zarar verir.⁵²⁴ Hücvirî (ö.465/1072) *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde tevekkülü, varlıkta ve yoklukta kalbin eşit olması olarak tarif etmektedir.⁵²⁵ Hamdun Kassâr'a (ö.271/884) göre tevekkül Allah Teâlâ'ya sınımsız sarılmak ve ona itimat etmektir. Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) eserine kaydettiğine göre tevekküldeki ilk makam kulun, Allah'ın önünde, gassâlin önündeki meyyit gibi olmasıdır.⁵²⁶ Emin Edîb Efendi kulun Hâlik'ına teslimiyetini şu şekilde dillendirmektedir:

Bendelikde var ise sende nişân,

Teslîm ol ger yoksa bu kavgâ neden.⁵²⁷

⁵¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2168; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.256; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.III, s.261; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.511.

⁵²⁰ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2168; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.256; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, c.III, s.261; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.511.

⁵²¹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.96.

⁵²² el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rifât*, s.62.

⁵²³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, sad. Cafer Durmuş, Kerim Kara, Erkam Yay., İstanbul 1432/2011, c.II, s.557-558.

⁵²⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.288-289.

⁵²⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.218.

⁵²⁶ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.317.

⁵²⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

Emin Edîb Efendi bir başka beyitte ise teslimiyetteki yüksek mertebeyi şu şekilde ifade etmektedir:

Ne ümmîd kaldı vasla ne firaka tâb ey mîrim,

Ki yok teslîm-i cândan özge bir vallâhi tedbirim.⁵²⁸

“Allah dışındakilerden müstağni ol. Dünya işlerinde Hâlik’ına tevekkül et. Böyle davranırsan, Allah seni aziz kılar ve her kulu, senin kölen (işlerinde sana yardımcı) yapar.” Bu ifadeler, Abdullah Hilmi Kırîmî (ö.1305/1888) tarafından kaleme alınan Emin Edîb Efendi’nin *İcâzetnâme*’sinde yer almaktadır.⁵²⁹ Kırîmî bu ifadeleriyle Emin Edîb Efendi’ye Allah’a tam teslim ve tevekkül etmesini istemiştir. Emin Edîb Efendi de üstadı Kırîmî’nin bu tavsiyelerini hayatı boyunca göz önünde tutmuş ve bu doğrultuda hayatını tanzim etmiştir.

Sivâsiyye meşâyihından Abdülahad el-Nûrî (ö.1061/1651)’ye âit;

Tutmuşuz bâb-ı tevekkül halkasından sıdk ile,

Arz edip dâdâra karşı âhımız efgânımız.

şeklinde devam eden gazeline Emin Edîb Efendi şu şekilde tahmis yapmıştır:

Gelmeden bu mülke tâ biz âşinâyız aşk ile,

Mahrem-i râzız geçer demler huzûr u zevk ile,

Yâre tefvîz etmişiz her emrimiz bir şevk ile.⁵³⁰

Kulun her halini Allah’a tefviz etmesi gerekir. Tefviz, tevekkülden daha üstündür. Çünkü tevekkül, sebebin vukuundan sonra hâsıl olur, oysa tefviz hem sebebin vukuundan sonra hemde önce vâki olur. *Minhâcü’l-Fukarâ*’da tefvizin edebe daha uygun olduğu ifade edilmektedir.⁵³¹ Abdülahad el-Nûrî, gazeline sıdk ile tevekkül kapısının halkasından tuttuğunu ifade ederken Emin Edîb Efendi ise bu tahmiste Allah’a tefviz ettiğini beyan etmektedir.

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631), sâlik için daha çok gerekli olanın tefviz olduğunu zikretmektedir. Ona göre tefviz, Hakk’ı tasarrufta kâim kılmak ve

⁵²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.121.

⁵²⁹ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.11^a.

⁵³⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.128.

⁵³¹ İsmail Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.175.

Hakk'ın tasarrufuna razı olmaktır.⁵³² Bu manayı Emin Edîb Efendi şöyle dillendirmektedir:

Râzıyım lutf u kahr her ne kılırsan şâhım,
Tarddır tâ-be-ebed kim çıka fermanından.⁵³³

Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî'ye (ö.1311/1893) göre tevekkül; Allah'ın katında olana güvenmek, insanların elinde olandan ümidi kesmektir. Tevekkül başlangıç, tefviz ise nihayettir. Tefviz havâssü'l-havâsın (özel insanların) sıfatıdır.⁵³⁴ Kuşeyrî de tefvizi, tevekkülün üzerinde görmektedir. Ona göre mütevekkilin üç derecesi vardır: İlki tevekkül, daha sonra teslim daha sonra da tefviz gelmektedir.⁵³⁵ Bu bilgiler ışığında baktığımızda, Abdülahad el-Nûrî'nin tevekkül mertebesinden hitap ederken, yaptığı tahmisle Emin Edîb Efendi, tefviz mertebesinden hitap etmektedir.

2.14. Mârifet

Mârifet sözlükte; tanımak, bilmek, sabır etmek, kokuyu terk etmek, keşfetmek, hisleri ile bilmek, derinlemesine bilmek gibi manalara gelmektedir.⁵³⁶ *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserde mârifet; bir şeyi olduğu gibi ihata etmek olarak tarif edilmektedir.⁵³⁷ Mârifetin yeri kalb, muhabbetin yeri ise ruhdur.⁵³⁸

Sûfilere göre Allah hakkındaki bilgiye mârifet denir. Bu manaya göre mârifet ilimden daha üstündür. Hücvirî (ö.465/1072) *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde mârifetullahın ilmî ve halî yönüne dikkat çekmektedir. Onun beyanına göre kelamcılar mârifetullahın sadece akılla veya istidlâli olarak gerçekleşeceğini savunurken, sûfiler ise kulu hidayete erdirenin hakikatte Allah olduğunu ifade etmişlerdir. Sûfilere göre mârifetullah Allah'ın bildirmesiyle gerçekleşir.⁵³⁹ Kelâbâzî (ö.380/990) de eserinde aklın muhdes (yaratılmış)

⁵³² İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.176.

⁵³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.152.

⁵³⁴ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl*, s.242.

⁵³⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.321.

⁵³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.2582-2586; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2404-2406; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.118-120; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.595; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, c.III, s.661; Cübürân Mes'ûd, *er-Râid*, Dârü'l-İlm, Beyrût 2005, s.605.

⁵³⁷ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.141.

⁵³⁸ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl*, s.271.

⁵³⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.331-333.

olduğuna işaret ederek aklın sadece kendisi gibi yaratılmış Şeyler hakkında delil olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre tevhide delil Allah'ın bizzat kendisidir.⁵⁴⁰

Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) mârifetin ta'arruf ve ta'rif olmak üzere iki yönünü vurgulamaktadır. Ona göre ta'arruf; Allah'ın kendisini kullarına varlıkla beraber bildirmesidir. Ta'rif ise; Allah'ın kullarına enfüs ve âfâkta kudretini göstermesidir.⁵⁴¹ İbrahim Rakkî (ö.320/932) mârifeti vehimlerden kurtularak Hakk'ı olduğu gibi ispat etmek ve anlamak olarak tarif ederken,⁵⁴² Ebû Yezîd Bestâmî (ö. 261/875) de mârifete aç karın ve çıplak bedenle nâil olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴³

Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö.1311/1893) *Rûhu'l-Ârifîn* adlı eserinde mârifet ile ruyetullah arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre bu dünyada mârifetin lezzetini bulamayanlar ahirette ruyetullah lezzetini bulamayacaklardır. Mârifet, sahili olmayan bir deniz gibidir. Dünyadaki mârifetin fazlalığı, ahirette nimetlerin çokluğunu sağlayacaktır.⁵⁴⁴ Emin Edîb Efendi de *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde Gümüşhânevî gibi mârifet ile ruyetullah arasında ilişki kurmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre bu dünyada mârifet eremeyenler yâni âmâ olanlar ahirette dahî âmâ olurlar.⁵⁴⁵

Emin Edîb Efendi *Rûhu'l-Ârifîn*'de ifade edildiği gibi mârifeti sahili olmayan bir deniz gibi görür. Ona göre marifetten daha büyük bir mutluluk yoktur. Bu düşüncesini gelen mısralardan şu şekilde dillendirmektedir:

İrfânına hadd ü gâyet olmaz,
Ondan ulu bir saâdet olmaz.⁵⁴⁶

Gümüşhanevî (ö.1311/1893) eserinde mârifetin kesbinde tefekkür ve akli muhâkeme yönüne de dikkat çekmektedir. Ona göre mârifet tefekküre

⁵⁴⁰ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.78.

⁵⁴¹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.79.

⁵⁴² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.321.

⁵⁴³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.75.

⁵⁴⁴ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.17.

⁵⁴⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁵⁴⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.169.

devam, mücâhede ve dünya işlerinden ilgiyi kesmekle elde edilir.⁵⁴⁷ Emin Edîb Efendi de mârifetin bu yönüne şu şekilde dikkat çekmektedir:

İlâhî mârifet nûrun delîl et,

Sirâc-ı akla kudretten fitîl et.⁵⁴⁸

Abdullah Hilmi Kırîmî (ö.1305/1888), Emin Edîb Efendi için düzenlediği *İcâzetnâme*'de ilmin önemini şu şekilde beyan etmektedir: “Ey Emin Edîb! İlim için sarf ettiğim nefesler, hayatımın en kıymetli zamanlarıdır. İlimle dâreyin seâdeti döner, onunla münzilînin (meleklerin) kerâmeti iner.⁵⁴⁹ İlim, yakîn (iman), fazilet ve irfan, yerleşmiş inci ve korunmuş bir hazinedir. Nur, ilimle tecelli eder ve her mübhemi giderir. İlim sahibi âlim, âlemin örneği olur. Bu melekeye sahip olan insan, meleklere üstün olur. Kıymeti, feleklerin üzerine çıkar.” İlimin önemi ile ilgili birçok âyet ve hadisi eserine kaydeden⁵⁵⁰ Kırîmî, Emin Edîb Efendi'ye nasihatlarına şu manzum ifadelerle devam etmektedir:

İlim sahibi kişi, iki âlemde de mutludur.

Kendisine, Firdevs Cenneti vaat edilmiştir.

İlim bir evdir (sığınaktır), ilim ehli ise muhteremdir.

Cehâlet, zillettir, câhil ise kovulmuştur.⁵⁵¹

Kırîmî'nin beyanlarını dikkate alan Emin Edîb Efendi ilim tahsili için hayatı boyunca gayret göstermiştir. Emin Edîb Efendi hem aklî hemde nâklî ilimlere sâhip bir sûfidir. Özellikle hadis alanında mâhirdir. *Tuhfe-i Hulûsiyye* adlı eseri, hadise vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir. Emin Edîb Efendi'ye göre, şer ve fesâd için kullanılan ilim, makbul değildir. Şerre âlet olan ilim insanın dininin ve canının vebâlidir. O bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Îtimâd etme o ilme kim fesâd u şerre sen,

Âlet etdin deme ilm ü de vebâl-i cân u dîn.⁵⁵²

⁵⁴⁷ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.17.

⁵⁴⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195.

⁵⁴⁹ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.2^a.

⁵⁵⁰ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.2^a-3^b.

⁵⁵¹ المرء بالعلم في الدارين مسعود

الخلد في جنة الفردوس موعود

العلم دار واهل العلم محترم

الجهل ذل واهل الجهل مطرود Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.4^a.

Emin Edîb Efendi'ye göre kâl ve kâlden (bu kimse böyle dedi, şu kimse şöyle dedi den) ibâret olan ilim, ilim değildir. Bu ilimler insanı kurtarmaz.

Nice bir kâl ü yekûl ü nice bir güft ü şenîd,
Sînemiz bezm-i muhabbetde kebâb eyleyelim.⁵⁵³

Emin Edîb Efendi'ye göre ilim amel etmek için öğrenilir. Bu gayeyi gütmeyen ilim sahiplerini kitap yüklü eşeklere benzetmektedir:

Maksûd ilimden amel oldu bunu bil kim,
Her kimde amel yok onu bârgîr-i hamâl et.⁵⁵⁴

Emin Edîb Efendi bazı özel sırların okuyarak elde edilemeyeceğini bilmektedir. Ona göre okuyarak, hazineye erişmek mümkün değildir. Bu yüzden arif; her satırında kavga ve döğüş (görüş ihtilafları) olan binlerce cilt kitabı ne yapsın:

Erilmez gence cildlerle kitâbı neylesin ârif,
Ki ola her sutûru içre bin cenk ü cidâl peydâ.⁵⁵⁵

Emin Edîb Efendi zâhiri ilimlere sâhip bencil kişiyi ilim sahibi olarak görmez. Ona göre zâhiri ilimlere sâhip bencil kişi, çok akıllı bile olsa gerçekte cahildir:

Hod-bînliği terk eyle bırak ilm-i rüsumu,
Âkil dahi olsan yine nâdânsın ey dil.⁵⁵⁶

İsmail Ankaravî'ye (ö.1041/1631) göre ilim; şer'î, aklî, vicdânî ve ledünnî olmak üzere dört kısımdır. Şer'î ilim; fıkıh, ferâiz, tefsir, hadis ve usûl gibi ilimleri kapsar. Aklî ilim; kelim, matematik, nucûm ve felsefe gibi ilimlerdir. Aklî ilimler zarûrî ve istidlâlî olmak üzere ikiye ayrılır. İnsanın tok ve aç olmasını bilmesi zarûrî, delillere nazardan sonra elde edilen ilim ise istidlâlîdir. Vicdânî ilme, ahvâl ilmi de denir. Akıl, bu ilimde söz sahibi değildir. Mücerred tasavvur ve istidlalle bu ilmin idraki mümkün değildir. Balın tatlılığı, sabrın acılığı, cimânın lezzeti, şevk, vecd, zevk ve bunlara benzer hallerin lezzetini akılla idrak mümkün değildir. İlmin dördüncü kısmı ledünnî

⁵⁵² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁵⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

⁵⁵⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

⁵⁵⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.119.

⁵⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.99.

ilimdir. Bu ilme, ilm-i esrâr da denir. Ledünnî ilim, Allah katından evliyasına ilham edilen ilimdir.⁵⁵⁷

Emin Edîb Efendi'nin ilimden kastı esas olarak ledünnî ilimdir. Ledünnî ilim, elde edilişinde kul ile Yaratıcı arasında vâsita bulunmayan bir ilimdir. O, gayb kandilinin ışığı gibidir. Saf, boş ve latif kalbe yansır. İlm-i ledünnî, Hızır (a.s.) da olduğu gibi nübüvvet ve velâyet ehli içindir. Hikmetin hakikati ilm-i ledünnîye nail olmaktır. İnsan bu mertebeye ulaşmadıkça hikmet sahibi olamaz.⁵⁵⁸ Emin Edîb Efendi: “Meded eyâ şeh-i bâlâ-nişîn-i ilm-i ledün” diye dillendirdiği bu mısradaki Mevlânâ'yı ledünnî ilmin zirvesinde görür ve ondan yardım talep eder. Başka bir beyitte de ledünnî ilme sâhip olmayı şu şekilde ifade etmektedir:

Ledünnîden pür eyle câm-ı cânım,
Küdûretten safâ bulsun revanım.⁵⁵⁹

Lübbü'l-Lüb'de Hakk'ı bilmek yalnız, insanın kendi nefesine ârif olmakla mümkün olacağı ifade edilmektedir.⁵⁶⁰ Ârifin kendi hakikatine ârif olması, insân-ı kâmil olmasıdır.⁵⁶¹ Çünkü insân-ı kâmil bütün mertebeleri câmidir. İnsân-ı kâmil, ism-i azam makamıdır. İsm-i azam, bütün ilahî isimlere câmi olduğu gibi, insan-ı kâmil de mülk, melekût, ceberût ve lâhut âleminin cümlesini câmidir.⁵⁶² Emin Edîb Efendi *Lübbü'l-Lüb*'de kaydedildiği gibi irfanın, insanın kendi hakikatine vâkîf olmakla gerçekleşeceği görüşündedir. 1318/1903 yılında yazdığı bir şiirde bu hususu şu şekilde dillendirmektedir.

Nesin sen seni bil ki irfân budur,
Ki dâvâ-yı irfâna bürhân budur.⁵⁶³

İnsanın kendi hakikatına vâkîf olmasını insân-ı kâmil mertebesi, insân-ı kâmil mertebesini de mârifet makamı olarak gören Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “*Mertebe-i kemâle tâlib olan mürîdin mârifet-i ilâhîyi tahsil etmesi ve Hakk'a vâsıl olup müşâhede*

⁵⁵⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.209.

⁵⁵⁸ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.445.

⁵⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.117.

⁵⁶⁰ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr. 5^b.

⁵⁶¹ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr. 11^b.

⁵⁶² Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr. 9^b.

⁵⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.163.

etmesi dahî insan-ı kâmil mazharına kalb-i selim ile teveccüh etmeğe mevküfdir.”⁵⁶⁴

Mârifet, Allah ve onun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi demektir.⁵⁶⁵ Mârifet, Allah’ın kuluna verdiği bir nur bir lütuftur.⁵⁶⁶ İmâm-ı Rabbânî’ye (ö.1034/1625) göre irfânı tam olan ârifin bâtını Hak ile olmasına rağmen yüzü halka dönüktür.⁵⁶⁷ Emin Edîb Efendi’ye göre mârifet kesin bilgiyi ifade etmektedir. Sâlikin mârifet makamına yükselmesi zorunludur. İrfansız vuslat mümkün değildir. Bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

İrfânsız eyâ tâir-i dil eyleme pervâz,
Zîrâ ki senin uçmağa üstünde perin yok.

Er mâden-i irfâna bırak vehm-i hayâli,
Akıllı düşer dünyede kesb eyle kemâli.⁵⁶⁸

Mârifet iki çeşittir. Bazıları Allah vergisidir, diğer bazıları ise kulun gayretiyle elde edilir.⁵⁶⁹ Emin Edîb Efendi’ye göre kulun gayretiyle olan kısmı, irfan sahibi kimselerin sözlerinden alınır. Gelen beyitte üzümünden mayalanmış şarapla irfan sahihi kimselerin sözlerini mukayese eden Emin Edîb Efendi, kendisine irfan şarabının sunulmasını istemektedir:

Ol bâdeyi verme kim odur puhte-i engûr,
Ol bâdeyi ver kim dedi bir kâmil-i irfân.⁵⁷⁰

Emin Edîb Efendi’ye göre Allah vergisi olan mârifet ise, sâlikin kendi varlığından geçip Hakk’ın varlığıyla var olmakla elde edilir. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*’de bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: “*Sâlik, kendi varlığından geçip Hakk’ın varlığıyla var olmalıdır. Böylece, sâliklerin gönüllerine, marifet nurları ve eşyanın hakikati doğar. Kapplerinde, münkeşif ve*

⁵⁶⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.27^a.

⁵⁶⁵ Süleyman Uludağ, “Marifet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara 2003, c.XXVIII, s.54

⁵⁶⁶ Uludağ, “Marifet”, *T.D.V.İ.A.*, c. c.XXVIII, s.55.

⁵⁶⁷ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.III, s. 21.

⁵⁶⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

⁵⁶⁹ Tûsî, *el-Lümâ’*, s.56.

⁵⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.105.

lâmi' olur."⁵⁷¹ Gümüşhanevî (ö.1311/1893) de *Rûhu'l-Ârifîn* adlı eserinde bu hususu şu şekilde beyan etmektedir: Fenâ fi't-tevhîd Allah'tan başkasını görmemektir. Fenâ fi't-tevhîd de insan nefisinden fânidir. Marifetullahın bilmenin en güçlü sebebi de nefisde fani olmaktır.⁵⁷²

*Minhâcü'l-Fukarâ'*da ârifin vücûdunun Hak'la mevcûd olduğu ifade edilmektedir. İlim ve mârifet vücûda tâbîdir. Bir kimsenin vücûdu/varlığı olmasa, ilim ve marifeti de olmaz. Bu takdirde Hakk'ı bilen yine Hak'la bilir. Hakk'ın zâtını ve sıfâtını olduğu şekliyle idrak eden yine Hak'tır.⁵⁷³ *Minhâcü'l-Fukarâ'*da yer alan bu görüşle Emin Edîb Efendi'nin kâğıda döktüğü gelen şu mısraların örtüştüğü görülmektedir. Bu mısralarda Emin Edîb Efendi Allah'ın bildirmesiyle hakikate vâkıf olduğunu söylemektedir. Ona göre irfân ve kemâl sahipleri bu özelliklerinden dolayı insanlardan övgü beklemezler:

Fâtır-ı mebdâ' bana bildirdi bildim fitratın,

Eylemez erbâb-ı irfân u kemâlin midhatın.⁵⁷⁴

Sûfilere göre Allah akılla bilinmez. Çünkü akıl âciz ve sonradan yaratılmıştır. Akıl rubûbiyeti bilmek için değil, ubûdiyeti bilmek için bir vasıtaadır.⁵⁷⁵ Emin Edîb Efendi'ye göre mârifetin makamı akıl değil kalbdir. Ona göre kalbe mârifet girdiği zaman, kalb nurlanır ve aydınlanır. Onun ışığıyla irfan ehli hakikati seyrederek ve safâ bulur. Mârifetin elde edilmesi, gece yapılan tefekkür ve ibadete bağlıdır. Emin Edîb Efendi bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir:

Gönül evine mârifet ziyâ vü nûr ü fer verir.

O nûr ile meârif ehli seyrederek safâ bulur.

Gece ile topladım güher-i dîn sabahleyin görür.

Bilir ki çantasındaki güher midir meder midir?⁵⁷⁶

Marifetin âlemeti muhabbettir. Çünkü kim Hakk'ı tanırsa muhakkak onu sever.⁵⁷⁷ Gümüşhanevî'ye (ö.1311/1893) göre muhabbetin kuvveti mârifetin

⁵⁷¹Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

⁵⁷²Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.26.

⁵⁷³Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ'*, s.264-265.

⁵⁷⁴Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

⁵⁷⁵el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.78-79.

⁵⁷⁶Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.147.

⁵⁷⁷Tûsî, *el-Lümâ'*, s.57.

kuvvetine bağlıdır.⁵⁷⁸ Allah bir kula kendisini tanıttığında, kulda Allah'ı, Allah'ın tanıttığı şekliyle bilirse, bundan sonra Allah o kulda bir ilim yaratır. Kul da bu ilmi, mârifet sayesinde idrak eder. O kuldaki akıl da Allah'ın onda yaratmış olduğu ilimle var olmuş olur.⁵⁷⁹ Hücvirî (ö.465/1072) *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde mârifeti, aklın sürekli olarak hayret içinde kalması olarak tarif etmektedir.⁵⁸⁰ Ebû Bekir Şiblî'ye (ö.333/945) göre hayret iki çeşittir: İlki, bir şeyin varlığı ve mahiyeti, ikincisi bir şeyin keyfiyeti hakkındadır. Allah'ın varlığı hakkındaki hayret şirk ve küfürdür, keyfiyetindeki hayret ise mârifettir. Allah'ın aynı ve zâtı akılla kavranır durumda olmayınca O'nun hakkındaki mârifette, hayretten başka bir şey mümkün olmaz.⁵⁸¹ Emin Edîb Efendi hayret makamında kaldığını gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Kaldı bu kulun vâdi-i hayretde perişân,

Kıl cânım efendim ona ihsânını hem-râh.⁵⁸²

Emin Edîb Efendi, mârifetin şâhı olarak Peygamber Efendimizi görür. Çünkü Hz. Muhammed (s) âlemlerin muhtasıdır, özüdür. O bu konuyu şu şekilde terennüm etmektedir:

Eyâ hulâsa-ı ekvân es-selâm aleyk,

Şeh-i memâlik-i irfân es-selâm aleyk.⁵⁸³

Emin Edîb Efendi'ye göre mârifet makamı Hz. Peygamber'in sünnetine ittibadan geçer. O, Hz. Peygamber'i mârifetin şâhı olarak gördüğü gibi, Mevlânâ'yı da mârifet âleminin giriş kapısı olarak görmektedir. Bu duygusunu şu şekilde ifade etmektedir:

Cihân-ı mârifete oldu bâb-ı Mevlânâ.⁵⁸⁴

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'ye göre sâlikin mârifet makamına terakkisi gerekir. Sadece aklî ve zahirî ilimle yetinen dervişin vuslatı mümkün değildir. İlim mârifet ifade ederse muteberdir. Emin Edîb Efendi'nin beyanına göre Allah vergisi olan mârifet, sâlikin kendi varlığından geçip Hakk'ın

⁵⁷⁸ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.19.

⁵⁷⁹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.82.

⁵⁸⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 333.

⁵⁸¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 339-340.

⁵⁸² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.127.

⁵⁸³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

⁵⁸⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.101.

varlığıyla var olmakla elde edilir. Bu dünyada mârifete eremeyenlar ahirette ama konumunda olurlar. Mârifet sahili olmayan bir deryadır. Mârifetin artması muhabbetin ziyadeleşmesine sebeptir. Buda hayreti getirir. Emin Edîb Efendi insanın kendi hakikatına vâkıf olmasını mârifet makamı olarak görür. Çünkü insan varlığın özüdür hakikatidir. Ona göre mârifet ancak Hz Peygamber'in rehberliğinde elde edilir.

2.15. Muhabbet

Muhabbet sözlükte; sevmek, hoşlanmak, güzel bulmak, doğru bulmak, yakın olmak, meyletmek, dost olmak gibi manalara gelmektedir.⁵⁸⁵ Tasavvufî ıstılahta muhabbet; zorlama olmaksızın kalbin Allah'a yönelmesidir.⁵⁸⁶ Tûsî'nin (ö.378/988) *el-Lümâ'* adlı eserinde kaydedildiğine göre muhabbet; kulun Allah'ın kendisine verdiği nimetlere bakarak Allah'ı sevmesidir.⁵⁸⁷

İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1625) muhabbet makamını rıza makamından üstün görür. Ona göre rıza makamında mahbûbun elem veren fiillerini uzaklaştırmak vardır. Muhabbet makamında ise elem veren fiiller de bile lezzet bulmak vardır.⁵⁸⁸ Muhabbetin kuvveti mârifetin kuvvetine bağlıdır.⁵⁸⁹ Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö.297/909) göre muhabbetinde mahbûbun sıfatlarının sevene geçme hali vardır.⁵⁹⁰

Muhabbet, âriflerin en yüksek makamlarından biridir.⁵⁹¹ Muhabbetin şevkten daha üstün olduğu zikredilmektedir. Çünkü şevk muhabbetten doğar.⁵⁹² İlk dönem sûfî müelliflerden Abdullah el-Ensârî el-Herevî (ö.481/1089) muhabbet makamının Allah ile sâlik arasında bulunan bütün makamları kapsadığını ifade etmektedir. Ona göre muhabbetullah olmaksızın her ne kadar uğraşılırsa uğraşılınsa menzile varılmaz. Hak yolunda yürüyene aşk gerekir. Aşk sonsuz bir nurdur. Herevî, ayrıca muhabbet ve fenâ ilişkisine şu şekilde dikkat

⁵⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.716; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.717; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.161; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.151-152; Cübürân, *er-Râid*, s.327; Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1297.

⁵⁸⁶ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.130.

⁵⁸⁷ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.86

⁵⁸⁸ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 358.

⁵⁸⁹ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.19.

⁵⁹⁰ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.88.

⁵⁹¹ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.633.

⁵⁹² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.551.

çekmektedir. Muhabbet fenâ vadilerinin evvelidir ve mahviyet menzillerine doğru inilen bir tepedir.⁵⁹³

Gümüşhanevî'ye (ö.1311/1893) göre hubb (sevgi); insan tabiatının lezzet duyduğu şeye meylidir. Bu sevgi şiddetli ve kuvvetli olursa buna aşk adı verilir.⁵⁹⁴ Ebû Nasr Serrâc Tûsî (ö.378/988) eserinde hubb ve vedd kelimelerinin mana ilişkisine dikkat çekmektedir Tûsî'ye göre hubb hakka'l-yakîndir vedd ise aynel yakîndir.⁵⁹⁵

Aşk, muhabbetin seveni kavraması, bütün vücûduna yayılması, adeta onu sarmaşık dalları gibi kucaklamasıdır. Aşk her durum ve haliyle insanı Hakk'a götüren yoldur. Hakikî aşk, öyle bir hastalıktır ki, onun devası derindedir. Aşk ıztırabı, onun tabîî kanunudur. Zira sevenler için, sevilenin cefası da, vefası da hoştur.⁵⁹⁶ Emin Edîb Efendi gelen mısralarda mahbubun her türlü lütuf ve kahrına razı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Râzıyım lutf u kahr her ne kılırsan şâhım!

Tarddır tâ-be-ebed kim çıka fermanından.⁵⁹⁷

Gümüşhanevî'ye (ö.1311/1893) göre aşk olarak isimlendirilen kuvvetli sevgi iki şekilde elde edilir. Bunlardan birisi dünyayla ilişkiyi kesmek diğeri ise Allah dışındaki sevgilerin hepsini kalpten ç ıkarmak.⁵⁹⁸ Tasavvuf anlayışında aşk; kaplerde bir ateştir ki, mahbûb ve mâşuktan başka ne bulursa yakar. Gönüldeki masıvayı yok edip, temizler.⁵⁹⁹ Tasavvufun ana gayesi Allah'a vuslattır. Bu vuslata engel olan şeyler, genel olarak mâsivâ kelimesi ile ifade edilir. Emin Edîb Efendi'ye göre mâsivâyı ortadan kaldıran tek şey aşktır. Âşık, iç ve dış âlemde Hakk'ın dışında başka hiçbir şey görmez. Bu düşüncesini gelen beyitte şu şekilde terennüm etmektedir:

Gerek zâhir gerek bâtında görmez mâsivâ âşık,

Bu remz-i mânevî erbâb-ı aşk indinde zâhirdir.⁶⁰⁰

⁵⁹³ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.17,22,120.

⁵⁹⁴ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.5.

⁵⁹⁵ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.300.

⁵⁹⁶ Çelikoğlu, *Râbita Sorular-Cevaplar*, s.146.

⁵⁹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.152.

⁵⁹⁸ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.18.

⁵⁹⁹ Tura, *Gönül ve Aşk*, s.104.

⁶⁰⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.149.

Emin Edîb Efendi'ye göre aşkla yanan kalp mesrur, sevinçli; aşkın yer almadığı kalp ise ölüdür. Dervişin kalbi sürekli aşkla yanması gerekir. O, bu konudaki duygusunu manzum olarak şöyle ifade eder:

Bir dil ki yana aşk ile mesrûr olur elbet.

Dildârına vuslat ile tenhâ gecelerde.⁶⁰¹

Rabiatü'l-Adaviyye'ye (ö. 185/801) iman nedir, diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: Ben ibadeti cehennemden korktuğum cenneti de arzuladığım için yapmıyorum. Ben Rabbimi çok sevdiğim ve ona âşık olduğum için yapıyorum.⁶⁰² *Rûhu'l-Ârifîn* adlı eserindeki kayda göre rızâ; muhabbetin meyvelerinden bir meyvedir. Rızâ makamı mukarreblerin en yüce makamıdır. Rızânın hakikatini insanların çoğunun bilmesi mümkün değildir.⁶⁰³ Rûveym b. Ahmed (ö.330/941) rızâyı Allah'ın hükümlerini sevinçle karşılamak olarak görmektedir.⁶⁰⁴

Emin Edîb Efendi'nin manzûm ifadelerine baktığımızda karşılık bekleyerek ibadet eden kulu yerdiği görülmektedir. Ona göre ilahî aşkla yanan mürîdin (âşığın) maksadı, sadece mâşukunun (Hakk'ın) rızasını kazanmak olmalıdır. Mürîdin (âşığın), karşılık bekleyerek yaptığı ibadet ve davranışların da önemi yoktur. Çünkü gerçek âşık mâşukundan karşılık beklemez. Âşığın, tek istediği mâşukunun rızasıdır. O bu konudaki düşüncelerini gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Âşıkın maksadı ancak rızâ-yı mâşûkdur.

Ki ehl-i aşk ne sevâb ü ne de âzâb söyler.⁶⁰⁵

Muhabbet ehli üç kısımdır. Muhabbette ilk hal avâmın muhabbetidir. Bu Allah'ın kullarına ihsan ve ikramından gelir. Muhabbette ikinci hal kalbin Allah'ın gınâsına, celâline, azametine, ilmine ve kudretine nazar etmesinden doğan muhabbettir. Bu da sâdıkların muhabbetidir. Üçüncü sâdıkların muhabbeti ise illetsiz ve sebepsiz olarak Allah'ı sevmeleridir.⁶⁰⁶ *Divân'*ına baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin üst seviyede muhabbete sahip olduğu görülmektedir. Ona göre hakiki aşkta âşık iradesini mâşuka teslim eder. Mâşuk

⁶⁰¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.191.

⁶⁰² Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.13.

⁶⁰³ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.59.

⁶⁰⁴ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.121.

⁶⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

⁶⁰⁶ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.86-87.

ne isterse âşık onu yapar. Mâşukun emrine girmeyen âşık gerçek âşık değildir. O, bu düşüncesini şu şekilde terennüm etmektedir:

Kim ki cânın pek sever cânâneden.
Âşıkım deyi ona dâvâ neden.

Kim ki fikr-i cân eder aşk içre ol.
Bezm-i aşkda sayılır bigâneden.⁶⁰⁷

Tasavvufta asla dönüşü ifade eden manevi yolculukta üç metod genel kabul görmüştür. Bunlar; tarîk-i ahyâr, tarîk-i ebrâr ve tarik-i şuttâr'tır. Tarîk-i ahyâr; amel-i sâlih sâhiplerinin yolu olup bu yola giren sâlikler, farz ve sünnetleri ifa ederek ibadetleri çokça yaparlar. Bunların ana gayesi cennete girmektir. Bu yola tarik-i zühd ve ibadet de denir. Tarîk-i ebrar; mücâhede ve riyâzet sâhiplerinin yoludur. Riyâzet ve mücâhede ile ahlakı güzelleştirmeyi, kalbi tezkiye ve tasfiyeyi esas alırlar. Tarîk-i şuttar ise aşk, cezbe ve muhabbet sâhiplerinin yoluna verilen isimdir. Bu yolun yolcuları, cemâl-i zât için yanıp tutuşurlar.⁶⁰⁸

Tasavvufta takip edilen bu üç yöntem, birbirinden bağımsız ayrı yollar olarak anlaşılması gerekir. Her ne kadar böyle bir tasnif yapılsa da her sâlik, belli oranlarda bu üç metodu da uygular. Ancak bu tasniflerden birisi kendisinde daha hâkim olur. Emin Edîb Efendi, bu üç metodu uygulasa da, o daha ziyade “aşk” yolunu, yani “tarik-i şuttar”ı tercih etmiştir.

Emin Edib Efendi tasavvuf anlayışında muhabbetin önemli bir yeri vardır. Kaleme aldığı şu beyitte duygusunu şu şekilde terennüm etmektedir:

Nice bir kâl ü yekûl ü nice bir güft ü şenîd,
Sînemiz bezm-i muhabbetde kebâb eyleyelim.⁶⁰⁹

Emin Edîb Efendi bu beyitte, ilim diye ifade edilen dedikoduları bir tarafa bırakarak göğsü muhabbet meclisinde kebab eyleyerek kurtuluşa ermek gerektiğini beyan etmektedir. Bu beyitten anlaşıldığına göre, muhabbet necâta

⁶⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

⁶⁰⁸ Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, ter ve şerh: A. Avni Konuk, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, c.XII, s.581-582; Ethem Cebecioğlu, *Aşk Ummanı Mevlânâ*, Erkam Yay., İstanbul 2011, s.126.

⁶⁰⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.120.

sebeptir. Muhabbet, kalbin ve ruhun, kemâl olarak idrak ettiği bir şeye meyletmesidir.⁶¹⁰

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) *İhyâu ulûmiddîn* adlı eserinde muhabbeti; tabiatın, lezzet duyulan şeye meyli olarak tarif etmektedir. Ona göre bu duygu kuvvetli olursa aşk olarak isimlendirilir. Buğuz ise tabiatın elem veren şeylerden nefretidir.⁶¹¹ Gümüşhanevî (ö.1311/1893) muhabbetin iki temel sebebine işaret etmektedir. Bunlardan birisi Allah'a ait sırların hakkıyla kavranması çünkü müşâhedenin kemali âhirette gerçekleşecektir. Diğeri ise ilâhî işlerin ve tecellilerin haddi ve sınırının olmamasıdır.⁶¹² Şiirleri gözden geçirildiğinde Emin Edîb Efendi'nin bağı yanık bir âşık olduğu görülmektedir. Her güzel varlık onun ilgi alanına girmiş ve ondan etkilenmiştir. Beşerî muhabbet onun gönlünde derin izler bırakmış, beşerî aşktan sonra yoğun bir şekilde ilâhî aşkı yaşamıştır. Kâğıda döktüğü şu beyitte:

Aceb mi mazhar-ı envâr olursa bu gönlüm,
Yanan tenvîr-i muhabbetde cism-i zarımdır.⁶¹³

Gönlünün, nurların yansıdığı yer olduğunu bunun da şaşılacak bir şey olmadığını, çünkü muhabbet ateşiyle bedeninin yandığını beyan etmektedir. Aşk, muhabbetde haddin aşılmasıdır.⁶¹⁴ Emin Edîb Efendi'ye göre kendi canını sevgiliden/mâşukdan daha çok sevene âşık denmez.

Gümüşhanevî (ö.1311/1893) Allah'ı bilmeden O'nun hakkında muhabbet tasavvur olunmayacağı görüşündedir. Ona göre insan bilmediğini sevemez.⁶¹⁵ *İhyâu Ulûmiddîn*'de İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) insanın ancak bildiğini sevebileceğini ifade ediyor. Ona göre bu yüzden cemâdâtın sevgi vasfı yoktur. Sevgi canlı ve idrak sahibi olanların bir vasfıdır. Görme duyusunun bakmak, kulak duyusunun dinlemek gibi sevgileri vardır. Beş duyu ile idrakin ötesinde kalb ile idrak edilen ve muhabbet duyulan ilahi muhabbet vardır. Muhabbetler içinde en şerefli olan da budur.⁶¹⁶ Gümüşhanevî (ö.1311/1893) de beş duyu hususunda insanlarla hayvanlar müşterek olduğunu ifade etmektedir.

⁶¹⁰ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.225.

⁶¹¹ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3006; el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.539.

⁶¹² Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.28.

⁶¹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.141.

⁶¹⁴ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.539.

⁶¹⁵ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.5.

⁶¹⁶ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3006.

Ona göre insan kalb, akıl ve nur denilen altıncı hisle hayvanlardan ayrılır. Cenab-ı Hak bu altıncı his olan basiretle idrak edilir.⁶¹⁷

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) eserinde mârifet ile muhabbet ilişkisine dikkat çektiği gibi muhabbetle vücûd ilişkisine de işaret etmektedir. Ona göre muhabbet varlığın devamı ve varlığın kemâli içindir. İnsan kendi zatını, azalarını, mal, evlad akraba ve dostlarını hep bu sebepten dolayı sevmektedir.⁶¹⁸ Gazâlî'ye göre varlığın devamı ve kemali dışında, sevgi sebeplerinden biriside ihsandır. Çünkü insan iyiliğin kölesidir.⁶¹⁹

İmam-ı Gazâlî'nin işaret ettiği sevginin diğer bir sebebi bir şeyi zatından dolayı sevmektir. Ona göre gerçek sevgi, budur. Bu da hüsn-i cemali sevmektir. Hüsn-i cemel de Allah'tır. Allah güzellerin güzelidir.⁶²⁰ Lezzetlerin en büyüğü ve en yücesi marifetullah ve cemâlullahı müşâhededir.⁶²¹ Serrâc Tûsî'nin (ö.378/988) kaydına göre muhabbet, muhabbeti görme halinden çıkıp mahbûbu görme haline geçmeden sahih olmaz.⁶²² İnsanın yaratılış gayesi, seyr-i cemâl ve kesb-i kemâldir. Kamil insan baktığı her yerde bu ilahi hikmeti ve ulvi güzelliği gören kimsedir.⁶²³ Emin Edîb Efendi bu hususu şu şekilde dillendirmektedir:

Çeşmine âyine-i aşkı temâşâgâh et.

Ey gönül subh u mesâ seyr-i Cemâlullâh et.⁶²⁴

İsmail Ankaravî de Hak Teâlâ'nın zâtı bakımından mahbûb olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, bütün kemâl, cemâl ve hüsn hakikatte hakiki mahbûb olan Allah'ındır.⁶²⁵ Emin Edîb Efendi tahrir ettiği mısralarda bu sevgiyi şu şekilde beyan etmektedir:

Bulunmaz mı bulunur âşıkâ dâd eyleyen bir gün,

Ger olmaz mülk-i hüsn elbetde şehinşâhdan hâlî.⁶²⁶

⁶¹⁷ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.6.

⁶¹⁸ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3008.

⁶¹⁹ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3009.

⁶²⁰ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3010.

⁶²¹ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.10.

⁶²² Tûsî, *el-Lümâ'*, s.88.

⁶²³ Çelikoğlu, *Râbita Sorular-Cevaplar*, s.146.

⁶²⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

⁶²⁵ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.225.

⁶²⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.144.

Elbet geçecektir gam ile ân u zamânım,

Ey şâh-ı hüsn sende ki bu hüsn bu ân var.⁶²⁷

İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) göre varlıklar içinde bizâtihi kâim olan Allah'tır. Masivâ O'nunla kâimdir.⁶²⁸ Sevginin, bizâtihi kâim olan Allah'ı unutarak masivâyâ yönelmemesi gerekir. Emin Edîb Efendi Gazâlî'nin işaret ettiği bu hususu manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Talebkâr etme hubb-ı mâsivâyâ.⁶²⁹

İmam-ı Gazâlî âşık ile mâşuk arasındaki hakikat ve benzerlik ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre çocuk çocuğa, kuş kuşa benzediği için aralarında bir ünsiyet oluşur. İnsan ile Hak arasında her ne kadar sûret ve şekil olarak bir benzerlik yoksa da batınî bir rümûnâsebet vardır. Bundan dolayı insan, Allah'a yakınlıkduyar ve O'nu sever. İnsan ile Hak mahiyet ilişkisinin beyanının kaygan bir alan olduğunu ifade eden Gazâlî bu konuda çok söz söylemekten de kaçındığını ifade etmektedir.⁶³⁰ Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde insan-Hak ilişkisinde insanın; *mazhar-ı Zât-ı Hak, âyine-i vücûd-ı Mutlak, bâtını vahdet, zâhiri kesret, bâtını Hak, zâhiri halk* olduğunu beyan etmektedir.⁶³¹ Âşık ile mâşukun hakikat ilişkisini *Divân*'ın da ise şu şekilde beyan etmektedir:

Mâşûk değil âşıkından ayrı,

Ey gözleri şaşî görme gayrı.⁶³²

Emin Edîb Efendi âşık-mâşuk ilişkisinde Allah'ın kendi zatını görmek için insanı bu kadar çekici ve güzel yarattığını şu şekilde ifade etmektedir:

O kim bu çeşm ü ebrû hâl ü hattıyla seni kılmış,

Murâd-ı zat-ı pâkin vech-i pâkinden temâşâdır.⁶³³

Hacı Bektaş-i Veli'ye (ö.69/1271) göre Allah'a giden yollar yaratıkların nefesleri sayısındadır. Bu yollar, şeri'at, tarikat, mârifet ve hakikat mertebelerinin biriyle tamam olur. Âbid, şeri'at mertebesini, zâhid tarikat

⁶²⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.107.

⁶²⁸ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3015.

⁶²⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

⁶³⁰ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. IV, s.3025.

⁶³¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

⁶³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.167.

⁶³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.150.

mertebesini, ârif, mârifet mertebesini, âşık ise hakikat mertebesini temsil eder.⁶³⁴ Bu tasnife göre Allah'a vuslat konusunda âşık zirve mertebeyi temsil eder. Âşık arzusuna ulaşandır, âşık dışında kalanlar ise arzularını ulaşmaktan uzaktırlar.

Aşk yönü ağır basan mürebiler elinde yetişen Emin Edîb Efendi, şiirlerini dikkate aldığımızda, hemen hemen bütün beyitleri, aşkı ifade etmektedir. Aşk kokusunu almamış ibareleri yok gibidir. Emin Edîb Efendi'nin tek emeli ve arzusu, âşık-ı sâdık olmaktır. Ona göre, âşık-ı sâdık olmanın iki amacı vardır; bunlardan birisi, ahlâkın güzelleştirilmesidir. Bu bağlamda Emin Edîb Efendi; "sülûku (tasavvufu), tehzîb-i ahlak (ahlâkı güzelleştirmek) olarak beyan etmektedir."⁶³⁵ İkincisi ise mâşuka Hakk'a hakikî âşık olmaktır. Emin Edîb Efendi bu arzusunu şöyle ifade etmektedir:

Âşık-ı sâdık kim budur Edîb'in emeli,
Gözlerin yaşını hûn bağı kebâb etmelisin.⁶³⁶

Emin Edîb Efendi'ye göre âşık-ı sâdık her anını mâşukuyla geçirmelidir. Şehâdet âleminde Hak'la beraber olan âşığın, rüya âleminde de Hak'la beraberliği devam etmelidir:

Bir âşıkım ki olmam bir an senden ayrı
Lâ fi'ş-şehâdeti lâ fi hazreti'l-hayâli⁶³⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre âşığın, kendinden sâdır olan normal görülmeyen söz ve davranışlar konusunda kimin ne dediğine kulak vermemesi gerekir. İnsanların ne söyleceğini hesaba katanlar, âşık olamazlar. Bu bağlamda âşık hürdür. Âşık, kendi aleyhine söz söylenmesini önemsemez. Çünkü aşk deryasına dalan âşıktan normal görülmeyen söz ve davranışlar sâdır olur. Bu konuda Emin Edîb Efendi duygularını manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Teng-i nâmûsunu kayırmaz olur âşık olan,
Gûş-ı hûşuna bile girmez onun pend-i Edîb.⁶³⁸

⁶³⁴ Esad Coşan, *Hacı Beştaş-ı Veli Makâlât*, Seha Neşriyat, Ankara trsz, 5-11.

⁶³⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr. 48^a.

⁶³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

⁶³⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.101.

Şatahat boyutuna gelen aşkta, idrakın hükmü zayıflamış, sâlik sözüne hâkim olamaz hale gelmiştir.⁶³⁹ Aşkın nihayetinin olmadığını kabul eden Emin Edîb Efendi aşağıdaki beyitte, sâlik üzerinde aşkın tesiri arttıkça doğal olarak, o sâlikden zâhir olan garip söz ve işlerinin de artacağını şu şekilde ifade etmektedir:

Kim ki kendinden haberdârdır gönül.

Zümre-i uşşâkda o şeydâ neden.⁶⁴⁰

Emin Edîb Efendi'ye göre hakikî âşık, idrakini kaybeden şatahat boyutunda aşkı idrak edendir. Bu mertebede olmadığı halde sözlü ve fiili şatahat gösterisinde bulunanları ise Emin Edîb Efendi şiddetli bir şekilde eleştirmektedir.

Emin Edîb Efendi, hakikî âşığı, meyhane müdavimine teşbih etmektedir. Nasıl ki, sarhoş, idrakini kaybeder ve sonunda rezil rüsva olursa, aşk sarhoşluğuna düşen sâlik de sonunda rezil rüsvay olur. Meyhaneye giren sarhoş olmaktan kurtulamazsa, aşk yoluna giren sâlik de kendini kaybetmekten kurtulamaz. Kendini kaybetmeyen de hakikî âşık değildir. Bu konuyu Emin Edîb Efendi şu şekilde beyan etmektedir:

Sâlik-i meygedeye sorma edeb zevkini kim.

Râh-ı rüsvâyâ çıkar hâne-i humârın ucu.⁶⁴¹

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi, tasavvufî anlayışının merkezine hep aşkı koymuş, manevî terakkinin ancak muhabbet sayesinde gerçekleşeceğini belirtmiştir. Ona göre mâsivâyı ortadan kaldıran tek şey muhabbettir. Âşık, iç ve dış âlemde Hakk'ın dışında başka hiçbir şey görmez. Aşkla yanan kalp mesrur ve sevinçli, aşkın yer almadığı kalp ise ölüdür. Şiirleri gözden geçirildiğinde Emin Edîb Efendi'nin bağıri yanık bir âşık olduğu cemalullaha muhabbet duyduğu görülmektedir.

⁶³⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.123.

⁶³⁹ İbn Arabî, *Tedbirât-ı İlâhiyye*, tercüme ve şerh Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı İz Yay., İstanbul 1992.

⁶⁴⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

⁶⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.139.

2.16. Melâmet

Melâmet sözlükte; ayıplamak, kınamak, azarlamak, oyalamak gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁴² Tasavvuf ıstılahında ise; yaptığı iyilikleri gizlemek, kötülükleri ve işlediği günahları açığa vurmak olarak tarif edilmektedir.⁶⁴³

Seyyid Şerîf Cürcânî (ö.816/1413) *Ta'rifât* adlı eserinde melâmet ehlinin bazı özelliklerine yer vermiştir. Cürcânî'ye göre melâmet ehli kimseler iç dünyalarını gizlerler. Onlar kâmil manada ihlâsı tahkik için çaba harçarlar ve işleri en uygun şekilde yaparlar. Onların irade ve amelleri Hakk'ın irade ve ameline muhalif olmaz...⁶⁴⁴ Eserinin sekizinci babını melâmet konusuna ayıran Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdi (ö.631/1234) ise melâmîlerin ihlâs ve zikir olmak üzere iki yönlerine dikkat çekmektedir.⁶⁴⁵

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinin yirmi üçüncü bölümünde melâmîleri evliyanın en üstünü olarak görür. Ona göre melâmîlerin bulunduğu mertebenin üzerinde sadece nübüvvet derecesi vardır. Melâmîler ilâhî tecelliye mazhar oldukları halde âdeti aşmadıkları için insanlardan hürmet görmezler. Onlar gizliliği esas edinirler.⁶⁴⁶ İbnü'l-Arabî mezkur eserin yetmiş yedinci bölümünde ise melâmîleri edep ve üns/visâl ehli olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bu bölümde İbnü'l-Arabî sûflerin keramet ızhâr ettikleri halde melâmîlerin keramet göstermekten kaçındıklarını ifade etmektedir.⁶⁴⁷

İbnü'l-Arabî, melâmiyye kelimesini melâmetiyye şeklinde okumayı doğru bulmaz. Ona göre melâmîler, varlığa Allah'ın kendilerine baktığı gözle bakarlar. Bu sebepten hakikatler arasında karışıklık görmezler. Melâmîler sebepleri kabul ederler. Ancak onlara itimat etmezler. Melâmîler bilinmezler melâmîleri ancak bu makamdaki olanlar bilirler.⁶⁴⁸

⁶⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.3628-3629; Cevherî, *es-Sihâh*, c.V, s.422; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.847; Cübürân, *er-Râid*, s.773.

⁶⁴³ Ali Bolat, *Melâmetilik*, İnsan Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2003, s.15.

⁶⁴⁴ el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, s.194.

⁶⁴⁵ Bk. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları*, haz. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yay., İstanbul trz, s.91-96.

⁶⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.235.

⁶⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.196, 490.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.21.

Hücvirî (ö.465/1072), muhabbetin halis olmasında melâmetin büyük bir tesiri olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴⁹ Suffilerin bir kısmı ucub hastalığına düşmemek için melâmet yolunu tercih etmişlerdir. Melâmîler mücahedeleri ne kadar çok olursa olsun, bunu kendi kuvvet ve kudretinin neticesi olarak görmez. Onun için kendilerini beğenme haline düşmez, böylece ucub halinden korunmuş olurlar. Melâmet anlayışı Hak dostlarının meşrebidir. Çünkü melâmette kurb, yani Allah'a yakınlık alâmeti vardır.⁶⁵⁰ Emin Edîb Efendi melâmî düşüncüyü benimsemiş bir sûfidir. O gelen beyitte kendini beğenmişlerden uzak olduğunu hatta onlara selam vermeyeceğini şu şekilde ifade etmektedir:

Ârif-i nefis olanın bendesiyim,

Hod-pesendâne tahiyyât edemem.⁶⁵¹

Melâmet, halk için süslenmeyi, herhangi bir hal veya ahlak ile onların rızasını ummayı tamamıyla terketmek ve Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmamaktır.⁶⁵² Sûfî seyr u sülûkunda yüce mertebelere ulaşmayı arzu eder. Bu yolculuğunda çoğu zaman insanların kınamasıyla karşılaşır. Bu durumda sûfiye düşen, insanların kınamasını dikkate almadan, Allah'ın rızasını isteyerek yolculuğuna devam etmesidir. Emin Edîb Efendi bu manayı manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Maksad eger ermekse beyim evc-i âlâya.

A‘mâl-i hesâbâtını yazmakda debîr ol.

Sen kendini bil halk ne derlerse desinler.

Erbâb-ı hased ta‘nına dil verme dilîr ol.⁶⁵³

Melâmet düşüncesinin temel ilkelerinden biri, kişinin ibadetlerini kusurlu ve eksik görüp kendisini kınamasıdır.⁶⁵⁴ Emin Edîb Efendi, tasavvufta yüksek mertebelere erişmesine rağmen sürekli kendini kınamış, kendini yetersiz görmüştür. Erişmek istediği maksadın, insân-ı kâmil mertebesi olduğu halde bu konuda marifetinin olmadığından dert yanmıştır. Bir kuruşun bile

⁶⁴⁹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb* s.122

⁶⁵⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb* s.122

⁶⁵¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

⁶⁵² Bolat, *Melametilik*, s.17-18.

⁶⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.186.

⁶⁵⁴ Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı*, s.345.

kaybedilmesinden dolayı gönlünde elem ve tasanın oluştuğunu beyan eden Emin Edîb Efendi, ömür sermayasını boşa harcadığından hayıflanmakta ve kendini kınamaktadır. Ona göre, bu haliyle dünyada ve âhirette kalacak bir mekânı yoktur:

Derlerse niçindir bu sefer bir haberin yok.

Tahsîl-i kemâl ise garaz bir hünerin yok.

Fikdânı eder bir guruşun gönlünü mağmum.

Sermâye-i ömrü yele verdin kederin yok.

Keştî-i selâmete çıkar kendini yoksa.

Bu hâl ile dünyâ ile ukbâda yerin yok.⁶⁵⁵

Ömrünü boş yere zayi ettiğini ifade eden Emin Edîb Efendi, ahlakının istenen seviyede olmadığından dertlidir. Gelen beyitte bu durumu şu şekilde dile getirmektedir:

Yarın sokacak mâr olup ahlâk-ı zemîmen.

Tut bir iki gün dehrde handânsın ey dil.⁶⁵⁶

Vakar ve ahlâk-ı hamîde sâhibi olduğu halde⁶⁵⁷ ahlâkî zaaflarından dert yanması, Emin Edîb Efendi'nin melâmi anlayışı benimsediğini açıkça göstermektedir. Bu anlayışta güzelliğin ve yüceliğin zirvesi nihayetsizdir. Ne kadar yüksek mertebelere ve üstün ahlaka sahip olursanız olunuz yine de sâhip olduğunuz ahlak ve eriştiğiniz mertebe eksiktir.

Melâmî düşüncede her fiilin değeri, ihlaslı olmaya bağlıdır. İhlassız amelin değeri olmadığı gibi ihlas olmadan elde edilen ilmin de değeri yoktur:

Hod-bînliği terk eyle bırak ilm-i rüsumu.

Âkil dahi olsan yine nâdânsın ey dil.⁶⁵⁸

Emin Edîb Efendi, tasavvufta terakkiyi ihlasla bağlamaktadır. İhlassız mertebe katedilmez. Ona göre sâlik, sıdk ve ihlasla mâşukuna kavuşur. Bu düşüncesinin manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

⁶⁵⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

⁶⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

⁶⁵⁷ Aşkun, *Sivas Şairleri*, s.198.

⁶⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.99.

Dedi maksad yâri bulmaktır velî tutmak gerek.

Sıdk u ihlâs ile bir merd-i ilâhi dâmenin.⁶⁵⁹

Melâmî anlayışa sâhip olanlar, iyi işlerini ve hayırlarını gizlerler. Riyadan kaçındıkları gibi kusurlarının açığa çıkmasından da memnun olurlar. Sevaplarının bilinmesinden ve duyulmasından da korkarlar.⁶⁶⁰ Melâmî anlayışta enâniyetin terki şarttır. Enâniyetin zuhurunda riya ve kibir vardır. Riya ve kibir, sâlike gelmesi gereken merhameti uzaklaştıran bir hastalıktır. Emin Edîb Efendi bir beytinde bu manayı şöyle ifade etmektedir:

Terk-i dâvâ-yı enâniyyet kıl sefil-i bî-hod ol.

Âciz ü biçâreye rahm olmak âyîn-i dîrîn.⁶⁶¹

Bu beyitten anlaşıldığına göre, kibir göstermeyip acziyetini ifade edene merhamet edilir. Manevi terakkinin esası, acziyete dayanır. Kul, Hak katında acizliğini idrak ettikçe, mertebesi yükselir.

Melâmî anlayışta “kınayanın kınamasından korkmamak” temel prensiptir. Melâmî neşeye sahip âşığın da kınayanın kınamasından korkmaması gerekir:

Senin nâmûsunu karıymaz olur âşık olan.

Gûş-ı hûşına bile girmez onun pend-i Edîb.⁶⁶²

Melamet düşüncesinin önemli prensiplerinden biri de sûfinin manevî halini gizlemesi, şöhret ve gösterişten kaçınmasıdır.⁶⁶³ Melâmîler, Allah’ın veli kulları olmasına rağmen, iç dünyalarının bilinmesini istemezler. Onlar, kemâlâtı tahkik etmek için çaba gösterirler. Toplum içinde ârif bir sûfi edâsıyla dolaşmak yerine sıradan bir insan gibi davranmayı tercih ederler. Semâ meclislerinde vecde gelip raksetmekten, yüksek sesle zikir yapmaktan, tarikat mensubu olduklarını gösterecek özel bir kıyafet giymekten, hatta tekke kurmaktan kaçınırlar.⁶⁶⁴ Emin Edîb Efendi’ye göre, insanlar tarafından kıymeti takdir

⁶⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁶⁶⁰ Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s.134.

⁶⁶¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁶⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.123.

⁶⁶³ Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s.137.

⁶⁶⁴ Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend Hayatı*, s.346; Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kolu*, s.136.

edilmese bile, melâmî anlayışa sâhip olanlar her zaman kıymetlidir. Bu düşüncesini edebî olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Eylemez pest âdemin kadrin tenezzül kim gelir.

Esb-i tâzî ekserî şehri içre bâzâr altına.⁶⁶⁵

Dünya da elde edilen mevki ve makamların insana yücelik katmadığını ifade eden Emin Edîb Efendi, hakikî yüceliğin, kişinin Allah katındaki mertebesi olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Mûcib-i rif'at değildir sadra geçmek şüphesiz.

Aybdır insâna çıkmak çün gele dâr altına.⁶⁶⁶

Emin Edîb Efendi tasavvufta en yüksek makamlardan birisi kabul edilen cem' makamına ulaşmış bir sûfî şahsiyettir. İnsan-ı kâmilin vasıflarını kendi şahsında toplamış bir mutasavvıftır. Aşağıdaki beyitte, aşk yoluna girdikten sonra, kimseye kemâlâtını sunmayacağını ve bunları gizliyeceğini manzum olarak şöyle ifade etmektedir:

Bilmemek dersini aldım aşkdan.

Herkese arz-ı kemâlât edemem.⁶⁶⁷

Melâmî anlayışa göre, insanı ancak muhabbetullah selâmete çıkarır. Emin Edîb Efendi, muhabbetullah olmadan sadece dil ile söylenen zikirten bir şey elde edilmeyeceğinin bilincindedir. Ona göre matlûb olan kalp, ruh ve sırrın zikiridir. Genç yaşından başlayarak, muhabbetullâhı elde etmek için çaba sarfeden Emin Edîb Efendi, kalbe işlemeyen zikrin, sayısı ne kadar çok olursa olsun, gaflet halindeki tekrarların, fayda vermeyeceğini şöyle ifade etmektedir:

Tesbîh-i hezâr-dâneği devretme mi elde,

İrşâd eğer bu ise irşâd değildir.⁶⁶⁸

Melâmî düşüncede ibadetler, sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yapılır. Bu düşüncede karşılık beklenilerek yapılan ibadetler eleştirilir. Çünkü gerçek âşık, mâşukundan hiçbir şey talep etmez. Onun bir tek talebi vardır, o da

⁶⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.135.

⁶⁶⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.135.

⁶⁶⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

⁶⁶⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.93.

mâşukunun sevgisini kazanmaktır. Emin Edîb Efendi, bu düşünseyi manzum olarak şöyle ifade etmektedir:

Ârzû-yı cinân zâhid-i nâdâna düşerse,

Bu köhne heves âşık-ı dîdâre düşer mi?⁶⁶⁹

Keşfu'l-Mahcûb adlı eserde Emin Edîb Efendi'nin tarikat silsilesinde yer alan Bâyezid-i Bistâmî'nin (ö.234/848) “muhabbet ehli olanlar Cennet’i önemsemezler. Çünkü onlar muhabbetleriyle perdelenmişlerdir.” sözü nakledilmektedir. Hücvirî bu sözü şu şekilde izah etmektedir: Cennet her türlü nimet ile tezyin edilmiş olsa da nihayetinde o da bir mahlûktur. Hâlbuki muhabbet Allah’ın sıfatıdır, mahlûk değildir.⁶⁷⁰ Bu bilgilerden Emin Edîb Efendi'nin de içinde bulunduğu bir kısım sûfilerin cenneti küçümsedikleri gibi bir yaklaşıma sahip oldukları değil daha yüce mertebelere şevk duydukları anlaşılmalıdır. Emin Edîb Efendi bu beytiyle, Yunus Emre'nin (ö.720/1321) şu meşhur beytine telmihte bulunmaktadır:

Cennet Cennet dedikleri birkaç köşkle birkaç huri

İsteyene ver sen anı, bana seni gerek seni⁶⁷¹

Melâmî düşüncesinin temel vasfı riyadan kaçınma ve şöhretten sakınma olarak tezahür etmektedir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ıstılahında, melâmîler, eminlik vasfından dolayı, “ümenâ” olarak isimlendirilmektedir.⁶⁷² İbnü'l-Arabî'ye göre ümenâ; melâmîlerin seçkinlerinden olan bir gruptur. Onlar, insanlarla olan normal ilişkilerini devam ettirdiklerinden (diğer insanlar gibi davrandıklarından) onların yüce mertebeleri bilinmez.⁶⁷³ Emin Edîb Efendi'nin tahrir ettiği ricâlü'l-gayb merâtebinde, fukarâ, sûfiyye, abbâd, zühhâd, ricâlü'l-mâ, efrâd, kurrâ, ehıbbâ, muhaddesûn, ehıllâ, semrâ ve verese ile beraber melâmiye ve ümenâ da yerini almıştır.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.87.

⁶⁷⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.173.

⁶⁷¹ Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divanı*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 1998, s. 333.

⁶⁷² Bk. İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.26; İbnü'l-Arabî, *Muhtasarü fî Istılahâtî's-Sûfiyye el-Vâride fî'l-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, s. 4, (Bu eser Cürçânî'nin Ta'rifât'ın sonunda bulunmaktadır. Bk. Cürçânî, Ta'rifât, Esad Efendi Matbaası, Kostantiniyye 1283.

⁶⁷³ İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.26.

⁶⁷⁴ Bk. Ek-9.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) melâmet ehlini 'arâisüllah (Allah'ın gelinleri) olarak görür.⁶⁷⁵ Emin Edib Efendi de gelen beyitte tüm evliya'yı Allah'ın gelinleri olarak görür:

Arûsân-ı Hak'dır bütün evliyâ,

Bilir mahremi bilmez ehl-i hevâ.⁶⁷⁶

Üstadı Kırîmî'nin; nefsinin tezkiye et, ahlakını güzelleştir ve şöhretten uzak dur tavsiyesine⁶⁷⁷ riayet eden Emin Edîb Efendi, şöhretin, büyük bir musibet olduğu bilincindedir. Mânevî terakkiyi engelleyen işlerin başında ilk sıralarda şöhret gelmektedir. O, şöhretten uzaklaşmayı o kadar ileri bir seviyeye taşımıştır ki, medrese eğitimini bile şöhret olur endişesiyle terk etmiştir:

Süvâr-ı neng ü nâm olma medâris içre terkin ver.

Edîb erbâb-ı aşk terk-i edeble dehre rüsvadır.⁶⁷⁸

Bilirim şöhret-i halk âfet imiş.

Kendimi peyrev-i âfet edemem.⁶⁷⁹

Melâmî düşüncede levmettirmek ve nefsinin kırmak adına, şeriatın emirlerine ve sünnet-i seniyyeye aykırı davrananlar olmuştur. Tasavvufta hâkim anlayış, insanın kendini haram ve mekruhlarla levmettirmesi melâmet yolu değil, küfür ve dalalet yoludur.⁶⁸⁰ Emin Edîb Efendi'nin melâmî görünmek adına şeri'at çizgisinden çıktığı görülmektedir. Hatta o şeriata o denli bağlıdır ki, şeri'atsız manevi terakkinin olmayacağını açıkça bildirmektedir.

2.17. Velâyet

Velâyet sözlükte; yakın olmak, dost olmak, sevmek, tâbî olmak, râzı olmak, yanında olmak, yardımcı olmak, işini üzerine almak, sorumlu olmak,

⁶⁷⁵ el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.454.

⁶⁷⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160.

⁶⁷⁷ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.10^b.

⁶⁷⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.1151.

⁶⁷⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

⁶⁸⁰ Bolat, *Melametilik*, s.383

idare etmek, kanun koymak gibi manalara gelmektedir.⁶⁸¹ İsmail Ankaravî *Minhâcü'l-Fukarâ* adlı eserinde velâyeti; kulun kendi nefsinden fâni olup Hak'la kâim olması olarak tarif etmektedir. Ona göre bu sözün manası Hak Teâlâ'nın kulun bütün işlerini üstlenmesi, kulun asla vücûdunun, tasarrufunun ve fiilinin kalmamasıdır. Böylece kulun vücûdu, tasarrufu, fiili, irâdet ve kudreti tümüyle Hakk'ın olur.⁶⁸² İmâm-ı Rabbânî ise velâyeti; Allah'a yakınlık olarak değerlendirir.⁶⁸³

Tasavvuf kavramı olarak velî kelimesi; Allah'ın gözetip koruduğu kimse anlamına gelir. Velî, Allah'a tâat ve ibadet işini uhdesine alan kimsedir.⁶⁸⁴ İbnü'l-Arabî veliyi Allah tarafından müjdelenmiş bir kul olarak kabul eder.⁶⁸⁵ Emin Edîb Efendi veliyi, kulluk bilinci yüksek ibadet düşkünü kimse olarak görür. Ona göre velâyetin temelini kulluk ve ibadet oluşturur. İbadet ve tâattan uzak bir kimsenin velî olması düşünülmaz. Veliler ilahî sırlara vâkıf kimselerdir. Bu düşüncelerini gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Velîler komuş pâ ubûdiyyete,

Komuş baş sarây-ı ulûhiyyete.⁶⁸⁶

Emin Edîb Efendi eserinde velî kelimesi yerine insân-ı kâmil kavramını kullanmaktadır. Ona göre insân-ı kâmil mazhar-ı zât-ı Hak ve âyine-i vücudu mutlakdır. İnsân-ı kâmilin batinında ilâhî isimler ve sıfatlar mevcuttur. Hakk'ın zâtı insân-ı kâmilde zuhur-i küllî ve tafsîlî ile zuhur etmiştir. Bütün esma-i ilahiyyenin batin-ı gaybtan zâhir-i ayne zuhûru insan-ı kâmil iledir.⁶⁸⁷ *Tuhfetü'l-Edîb*'de yer alan bu ifadeler gösteriyor ki insân-ı kâmil Hakk'ın vasıflarının zuhur yeridir. İnsan batinında yer alan bu vasıfları bilfiil idrak ettikçe velâyet makamın da terakki etmektedir. Emin Edîb Efendi bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

⁶⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4358-4362; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3955-3957; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.559-562; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1058; Cübürân, *er-Râid*, s.965.

⁶⁸² Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.238.

⁶⁸³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s. 53.

⁶⁸⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.201.

⁶⁸⁵ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.30.

⁶⁸⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.161.

⁶⁸⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr. 26^b -27^b.

Müzâhirdir evsâf-ı Hakk'a velî,

Yedinde Hakk'ın kudreti münceî.⁶⁸⁸

Emin Edîb Efendi sâlikin terakkisi için kâmil velileri tanınmasını ve onların dost edinmesini şart koşar. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde terennüm etmektedir:

Bil velî kâmilî dünyâda ey dil behişt kalbine,

Gir ki onda ne sarây u köşk var ne hûr-i î.⁶⁸⁹

Veli, Hakk'ı dost edinen, Hakk'ın da kendisini dost edindiği kimse demektir; bu da perdelerin ortadan kalkmasıyla, Hakk'ın kelamını duymak ve Hakk'ın yardım etmesiyle gerçekleşir. Veli, Hakk'ın kendisini ve duyularını sürekli koruduğu kimse demektir.⁶⁹⁰ İsmail Ankaravî veliyi; Allah'da fâni, Allah'la bâkî olan olarak tarif etmektedir.⁶⁹¹ Ankaravî'nin işaret ettiği velinin bu yönünü Emin Edîb Efendi manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Lâyık-ı devlet-i bâkî olayım dersen eğer,

Kendini âlem-i fânîde fenâfillâh et.⁶⁹²

Emin Edîb Efendi'ye göre sâlikin velîlerin sohbetinden mahrum kalmaması gerekir. *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde ki beyanına göre sâlikin İnsân-ı kâmil ve ârif-i billâhın sohbetine devam etmesi gerekir.⁶⁹³ Çünkü taze sırlar, gönül ehlinin bulunduğu yerlerde keşf olunur. Emin Edîb Efendi'ye göre dünya hayatının hiçbir anı velisiz değildir. Çünkü varlığın devamı evliyanın varlığıyla mümkündür. Bu duygularını gelen şiirde şu şekilde ifade etmektedir:

Ey Edîb mahrûm olma sohbetinden kâmilin,

Kim huzûr-ı ehl-i dilde keşf olur râz-ı nevîn.⁶⁹⁴

Boş değil dünyâ velîden derdin ammâ bilmedik,

Kimdir ağyâr u kimdir yâr olan hakka'l-yakîn.⁶⁹⁵

⁶⁸⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160.

⁶⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

⁶⁹⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.590.

⁶⁹¹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.239.

⁶⁹² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

⁶⁹³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.51^a.

⁶⁹⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

Kuşeyrî eserinde velinin iki manasına dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi; fa‘îl vezninde ve ism-i mef‘ûl manasındadır. Buna göre veli; işlerini Hakk’ın koruması altına aldığı kimsedir. Diğer mana ise fa‘îl vezninde ism-i fâilin mübalağa siğasındadır. Bu vezne göre veli; ibadeti ve taatı üstlenen kimsedir. Velinin ibadeti araya bir isyan hali girmeksizin fasılasız devam eder.⁶⁹⁶

Emin Edîb Efendi’ye göre evliya Hakk’ın eline alet konumundadır. Onların başka başka halleri vardır. Onlar câhili bilgili hale getirirler. Onların kalplere tasarrufu vardır. Onlar hakikat güneşidir. Bu duygularını manzum olarak şu şekilde terennüm etmektedir.

Velîler yed-i Hak’da âlet olur.

Velîlerde bir başka hâlet olur.

Velî câhili merd-i dâna eder.

Velî merd-i âmâyı bîna eder.

Velî bahş eder cân u gönle ziyâ.

Ki mihr-i hakikat denir evliyâ.⁶⁹⁷

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü’l-Edîb* adlı eserinde ki beyanına göre vahdet iklimine sefer eden Hakk’a vuslatı amaç edinen sâlikin evliyaya teveccüh etmesi gerekir. Ona göre insân-ı kâminden başka Hakk’a kapı yoktur ve onun kalbinden gayri Hakk’a yol yoktur.⁶⁹⁸ Emin Edîb Efendi bu düşüncesini manzum olarak ise şu şekilde ifade etmektedir:

Mazhar-ı zât-ı Hudâ’dır kalb-i ârif ey gönül,

Fark eder mi çeşm-i a‘mâ-yı hasûd-ı hîş-bîn.⁶⁹⁹

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi’ye göre kulluk bilinci yüksek ve ibadet ehli kimseler velâyet makamına yükselirler. İbadet ve tâattan uzak bir kimsenin velî olması düşünülmez. Veliler ilahî sırlara vâkıf kimselerdir. Onlar Hakk’ın eline alet konumundadır. Vahdet iklimine sefer eden sâlikin evliyanın sohbetine

⁶⁹⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁶⁹⁶ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.449-450.

⁶⁹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160.

⁶⁹⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.28^a.

⁶⁹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

devam etmesi ve onlara teveccüh etmesi gerekir. Emin Edîb Efendi bazı eserlerinde veli kelimesi yerine insân-ı kâmil kavramını tercih eder. Ona göre insân-ı kâmil Hakk'ın vasıflarının zuhur yeridir.

3. TASAVVUFÎ HALLERE DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI

Muhyiddin İbnü'l-Arabî ilmi; ilmü'l-akl, ilmü'l-ahvâl ve ilmü'l-esrâr olmak üzere üç kısma ayırıyor.⁷⁰⁰ Ona göre makam sıfatların kendisinde derinleştiği ve sıfatların ondan ayrılması mümkün olmayan bir durum arzederken hâl ise vakit vakit olan durumu ifade eder.⁷⁰¹ Kelâbâzî tasavvuf ilmini hâl ilmi olarak değerlendirir. Ona göre hâl amellerin neticesidir. Her makamın başlangıcı ve sonu vardır. Başlangıç ve son arasında da birbirinden farklı birçok hâl vardır.⁷⁰²

Makam, ibadetler neticesi olarak elde edilirken hâl ise makamdan ayrı olarak Allah'ın kulun kalbine ihsanı olarak gerçekleşmektedir. Makam mekâsib nevinden iken hâl ise mevâhib nevindedir.⁷⁰³ İmam-ı Rabbânî'nin beyanına göre hangi hâlde olduğunu bilmek ayrı bir ihsandır. Bu ilim velâyet sahibinden olan bazı kimselere verilir bazılarına ise verilmez. Sûfnin hâlini bilmekten ötürü hüznün çekmemesi gerekir. Önemli olan hâli bilmek değil hâllerin husûlüne çalışmaktır.⁷⁰⁴

Emin Edîb Efendi'ye göre mukallidlerin sâlikin yaşadığı hâli bilmesi imkânsızdır. O, bu düşüncesini gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Mukallidler bilir mi hâlini erbâb-ı tahkikin,

Bilir mi ârifin zevkin o kim güftâra bağlanmış.⁷⁰⁵

İsmail Ankaravî tahkik makamının şüpheden uzak olduğunu beyan etmektedir. Ona göre bu makamın sahibi muhakkikdir. Muhakkik, her şey gerekliliği bilen ve onu da zât-ı Hak'tan talep edendir.⁷⁰⁶ Emin Edîb Efendi

⁷⁰⁰ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. I, s.38.

⁷⁰¹ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. I, s.41.

⁷⁰² el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.104-106.

⁷⁰³ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s.244.

⁷⁰⁴ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s.123.

⁷⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.142.

⁷⁰⁶ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.269.

yaşadığı ve zevk edindiği kalbi yaklaşımlarını mukallidlerin bilmediğini ancak Allah'ın katında hepsinin mâlum olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Hallâk u Bedî' ü lâ-yezâlim,
Mâlûm sana cemî'-i hâlim.⁷⁰⁷

Tasavvufî terbiyenin amacı kalp temizliği ve kalbin mâsivâdan arındırılmasıdır. Kalbini mâsivâdan temizleyen sâlik bazı özel hâllere kavuşur. Bu kısımda Emin Edîb Efendi'nin tavasvuf anlayışını kapsamlı olarak ortaya koymak için fenâ-bekâ, cem'-fark... gibi bazı kalbî yaklaşımları beyan edilecektir.

3.1. Fenâ ve Bekâ

Sözlükte fenâ; son bulmak, yok olmak, varlığı sona ermek, helak olmak, ölmek, fenâ bulmak gibi anlamlara gelmektedir. Bekâ ise sözlükte fenâ kelimesinin zıddı manaya gelmektedir.⁷⁰⁸

İmâm-ı Rabbânî eserinde fenâyı; Allah dışındaki şeyleri unutmak olarak tarif etmektedir. İmâm-ı Rabbânî, Bahâeddîn Nakşbend'in şu sözünü eserine kaydetmiştir: Evliyâullah fenâdan ve bekâdan sonra ne görürlerse kendi nefislerinde görürler. İrfan yoluyla elde ettikleri bütün bilgiler, kendi nefislerine ârif olmalarındandır. Hayretleri dahi kendi nefislerinde gerçekleşir.⁷⁰⁹

Ebû Sa'îd Harrâz (ö.277/890) fenâyı kulun kulluğunu görmesinden fâni olması, bekâyı da kulun kulluğuna şâhit olması olarak anlamaktadır.⁷¹⁰ Kul fiilini ve amelini görmekten fâni olmuş, Allah'ın lütfunu görme hali ile bâkî olmuştur. Hücvirî *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde fenâ ve bekâ konusunda farklı görüşlere yer verdikten sonra fenâ ve bekânın hakikati konusunda şunları ifade etmektedir: Kulun Allah'ın celâlini ve azâmetini temaşâ ile kendi varlığından fâni olmasıdır.⁷¹¹

Ebû Nasr Serrâc Tûsî *el-Lümâ'* adlı eserine kaydettiğine göre fenâ ve bekâda kulluk devam eder. Tûsî'ye göre fenâ ve bekâ muvahhid kula bahşedilen

⁷⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.171.

⁷⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.3089; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2835; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.463; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.704; Cübürân, *er-Râid*, s.674; Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1005.

⁷⁰⁹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s.25-26.

⁷¹⁰ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.306.

⁷¹¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.308.

iki nimettir. Bu iki nimetle kul tevhîd anlayışında avam mertebesinden havâs mertebesine yükselir.⁷¹² Hücvirî fenâyı zâtın kaybolması ve bedeninin yok olması, bekâyı da Hak'ın bekâsının kula bitişmesi ve eklenmesi şeklinde anlayanın yanlış üzere olduğunu beyan etmektedir.⁷¹³

İmâm-ı Rabbânî fenâyı; Hak'tan gayrısını görmemek, Ondan gayrısının fikrinin kalmaması olarak kabul etmektedir.⁷¹⁴ Muhyiddin İbnü'l-Arabî fenâyı; Allah'ın varlığıyla kulun fiillerini görmemesi olarak değerlendirir.⁷¹⁵ Cüneyd-i Bağdâdî'ye göre kul sıfatlarından fâni olursa tam olarak bekâyı idrak eder.⁷¹⁶ Emin Edîb Efendi ise fenâyı; kulun fiil ve sıfatını Hak'ta fâni bilip Hak'ın efâl ve sıfatını ispat ile kendini aradan çıkarması olarak tarif etmektedir.⁷¹⁷

Tuhfetü'r-Râşid adlı eserinde Emin Edîb Efendi âriflerin hakîk-i mecazdan zirve-i hakîkata terakki ettiklerinde Allah'tan başka bir mevcut olmadığını ve Hak'tan gayri her şeyin fâni olduğunu gördüklerini ifade etmektedir.⁷¹⁸ Emin Edîb Efendi'nin İsmail Hakkı Bursevî'den (ö.1137/ 1725) yaptığı nakle göre mâsivânın isbatı ve nefyi konusunda; ulemâ-i mahcûbûn, ârifûn mükâşifiyyûn, müşâhidûn muâniyyûn ve muhakkıkûn vâcidûn olmak üzere dört türlü yaklaşıma sahip kimseler bulunmaktadır.⁷¹⁹ Ulemâ-i mahcûbun zümresine sahip olanları dışarda tuttuğumuzda diğer üç anlayış fenânın farklı mertebelerini ifade etmektedir.

Emin Edîb Efendi tevhîdin dördüncü mertebesini yani vahdet-i vücûd mertebesini fenâ fi't-tevhîd olarak isimlendirmektedir.⁷²⁰ Ona göre sülûkun gayesi de bu makama erişmektir. Bu makamda, zâkir, nefsinden ve bütün mâsivâdan fâni olup Hak'tan başka bir mevcut görmemektedir. Emin Edîb Efendi'nin beyanına göre; “Kelime-i tevhîd'i”, “Lâ mevcûde illallah” olarak anlamayı, sûfî meşâyih, “fenâ-yı nefis” olarak isimlendirirler.⁷²¹

⁷¹² Tûsî, *el-Lümâ'*, s.284.

⁷¹³ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.306.

⁷¹⁴ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 108.

⁷¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.175.

⁷¹⁶ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.285.

⁷¹⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a.

⁷¹⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.39b.

⁷¹⁹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.44^{a-b}; İsmail Hakkı Bursevî, *Şerhu'l-Mesnevî el-Müsemma bi Rûhi'l-Mesnevî*, II, Matbaa-i Âmire 1287,c.I, s.73-74.

⁷²⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

⁷²¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.40^b.

Sâlikin seyr u sülûkündaki hedefi fenâ fillah mertebesine ulaşmaktır. Sâlik, Hak'la meşgul bulunduğu için bütün eşya ile alakasını kesmiş ve bakî seâdete nâil olmuştur.⁷²² İmâm-ı Rabbânî'ye göre sâlik sülûk esnasında âlemi bir var bir yok görür. Fenâyâ ulaştığı zaman âlemi/varlığı sürekli yok görür.⁷²³ Emin Edîb Efendi mürîdlerine tevhîdin hakikatine ermek için fenâ fillah mertebesini hedef göstermektedir. Ona göre fenâyâ ulaşmadan seâdete nâil olmak mümkün değildir. Gelen mısralarda bu düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Lâyık-ı devlet-i bâkî olayım dersin eğer,

Kendini âlem-i fânîde fenâfillâh et.⁷²⁴

Sâlik fenâ hâlini yaşadığında temyiz düşer ve sâlikin gözünde eşya tek bir şey haline gelir.⁷²⁵ Emin Edîb Efendi'ye göre bu durumda zâkir ve mezkûr ortadan kalkar, tek bir varlık haline gelir. Bu hususu gelen şiirde şu şekilde ifade etmektedir:

Bir zamân içre idim var idi gözde hicâb,

Seni zâkir sana şâkir sen olursun meşkûr,

Çün sabâh oldu gidip leyl diğeri yok bildim,

Sen imişsin arada zâkir ü zikr ü mezkûr.⁷²⁶

Bu manzum ifadelerin aslı *Minhâcü'l-Fukarâ*'da Arapça olarak yer almaktadır. Emin Edîb Efendi bu eserde yer alan Arapça nazmı, üstün edebî zevkine uygun olarak Türkçe'ye çevirmiştir.⁷²⁷ Ankaravî fenâ ve bekânın tarifinde meşâyih-ı 'ızâmın meşreplerine uygun çok söz söylediklerini beyan etmektedir.⁷²⁸ Ankaravî'ye göre her ne kadar bu sözlerde fenânın bir manası olsa da esas fenâ-yı mutlak; Hakk'ın bir emri, bir şe'ni kulu kuşatmasıdır. Bu da zâhir ve bâtın olarak ikiye ayrılır. Fenâ-yı zâhir, Cenâb-ı Hakk'ın kula, kendi fiilleriyle tecelli eylemesidir. Bu mertebede kul, Hak dışında kendinin ve

⁷²² Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, s.646.

⁷²³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 430.

⁷²⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

⁷²⁵ el-Kelâbâzî, *et-Te'arruf li Mezhebi Ehli'l-Tasavvuf*, s.152.

⁷²⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.201.

⁷²⁷ لقد كنت دهرًا قبل أن يكشف الغطا

اخالك اني ذاكر لك شاكر

فلما اضاء الليل اصبحت شاهدا

بانك مذکور وذاكر Bk.Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.88.

⁷²⁸ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.265.

gayrının ihtiyar ve fiilini göremez. Fenâ-yı bâtın ise, Rabbânî sıfatların tecellilerinde, Zât-ı Sübhânînin envârının müşâhedesinde, kulun bâtınını emr-i Hak kuşatır ve kulda beşerî evsâftan bir şey kalmaz. Kul, tamamen evsâf-ı Hak'la muttasıf olur.⁷²⁹

Fenâ-yı nefis mertebesine ulaşmak için sâlikin bütün varlığı ortadan kaldırarak vahdet-i vücûda yani hakiki tevhîde ulaşması gerekir. Bu da sâlikin ilk önce “lâ mevcûde fi'l-hakika illallah” sözünü ilmî olarak bilmesi, daha sonra ise hakikatte kendini ve tüm eşyayı fâni görüp Hak'la kâim ve bekâ bilmesidir.⁷³⁰ Emin Edîb Efendi bu durumu şu şekilde izah etmektedir:

Hâkimü'l-kül ü hep ona mahkûm,
Zâtı mevcûd-ı mâsivâ mevhum.⁷³¹

Bu mertebeye ulaşmada en büyük engel sâlikin bizatihi kendi varlığı, kendi benliğidir. Emin Edîb Efendi, gerçekte var olmadığı halde kendini var zanneden sâlikin varlık iddiasından vazgeçmesi gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Vâh ki kaldın perde-i pindârda,
Ey Edîb bu yok yere sevdâ neden?⁷³²

Emin Edîb Efendi'ye göre sâlikin fenâyı zevk etmesi şeri'at dairesindeki mücâhedesinden ve nafilâ ibadetlere sımsıkı sarılmasından geçmektedir. *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde fenâyı delil olarak: “...kulum bana nafilâ ibadetlerle onu sevinceye kadar yaklaşımaya devam eder...” kudsî hadisi⁷³³ ile “(Resûlüm! Bir avuç kumu) attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah at(tırıp

⁷²⁹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.265-266.

⁷³⁰ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.267.

⁷³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.175.

⁷³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.125.

⁷³³ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللَّهَ قَالَ مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّىٰ أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا وَإِنْ سَأَلَنِي لِأَعْطِيْتَهُ وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِي لِأُعِيْدَتْهُ وَمَا تَرَدَّدْتُ عَنْ شَيْءٍ أَنَا فَاعِلُهُ تَرَدَّدِي عَنْ نَفْسِ الْمُؤْمِنِ يَكْرَهُ الْمَوْتَ وَأَنَا أَكْرَهُ مَسَاءَتَهُ (Rasûlullah (s.a.v.) Allah Teâla'nın şöyle buyurduğunu söyledi: "Kim benim veli kuluma düşmanlık ederse ben de ona harp ilan ederim. Kulum bana ona farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşmaz. Kulum bana nafilâ ibadetlerle onu sevinceye kadar yaklaşımaya devam eder, sonunda bende onu severim. Onu bir sevdim mi artık ben onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden bir şey isteyince onu muhakkak veririm, benden sığınma talep etti mi onu muhakkak korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mü'min kulumun ruhunu kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem.")Bk. Buhârî, Rikak, 38.

onları perişan ve mağlup et)ti.” âyetini⁷³⁴ zikreder.⁷³⁵ Emin Edîb Efendi manzûm olarak ise bu durumu şu şekilde terennüm etmektedir:

Sakın bu kelâma deme keyt ü zeyt,

Oku âyet-i mâ rameyte iz rameyt.⁷³⁶

İmâm-ı Rabbânî’ye göre ölmeden önceki ölüm fenâ halidir. Bu gerçekleşmedikçe Allah’a vuslat kolay olmadığı gibi sahte ilahlara ibadetten de necât mümkün değildir. Fenâ hali gerçekleşmeden İslam’ın hakikatına erişilmez.⁷³⁷ *Tuhfetü’r-Râşid* adlı eserine: “Ölmeden önce ölünüz.” hadisini⁷³⁸ kaydeden Emin Edîb Efendi bu rivayeti: “*Tabîi ölüm ile ölmeden önce irâdî ölüm ile öl*” şeklinde açıklamıştır.⁷³⁹ Bu rivayeti fenâ hâli için delil getiren Emin Edîb Efendi müridânından ihtiyârî ölüm ile tüm varlıktan kurtulmalarını istemiştir. Emin Edîb Efendi’ye göre ihtiyârî ölüm vuslat için zorunludur. Bu düşüncesini manzum olarak ise şu şekilde dillendirmektedir:

Ölmeden evvel ölüp ol nâil-i vasl-ı Habîb.⁷⁴⁰

Emin Edîb Efendi’ye göre sâlik; *Hak’dan başka, mevcûdâtı noksan kabul edip bu şekilde, sülûkuna devam ederse mahv derecesine gelir. Böylece mâsivâ denilen şeyin bütünüyle nazarından yok olmuş olup Hak’dan başka bir şeyi görmez olur.*⁷⁴¹ Emin Edîb Efendi sâlikin fenâ mertebesine ulaşması için varlığı tecerrüd etmesini şu şekilde ifade etmektedir:

Tecerrüd eyle kurtar bu vücûddan,

Nazar et dildeki nûr u ziyaya.⁷⁴²

Emin Edîb Efendi, fenâ ile varlık ilişkisine dikkat çekmiştir. O, varlığı vuslatta (fenâyâ) hep engel görmüştür. Ona göre Hz. İsa, kendi varlığını ortadan kaldırdığı için göklere yükselmiştir. Bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde dillendirmektedir:

⁷³⁴ Enfâl 8/17.

⁷³⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.52^a.

⁷³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s. 161.

⁷³⁷ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.I, s. 68.

⁷³⁸ Askalânî, Ahmed b.Ali b.Muhammed b. Alib. Ahmed b. Ahmed el-Kenânî, *el-İmtâ’u bi’l-Erba’in*, Beyrut 1997, s.98.

⁷³⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.50^a.

⁷⁴⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.128.

⁷⁴¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr. 40^b-41^a.

⁷⁴² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130.

Tecerrüd eyledi her nâ-becâdan,
Onun'çün çıkdı bak Îsâ semâya.⁷⁴³

Emin Edîb Efendi'ye göre sâlikin kendi benliğinde zerre miktarı bir varlık görürse bu şirk'tir. Hakiki tevhîde ulaşmak için bu şirki yani benliği ortadan kaldırmak gerekir. Emin Edîb Efendi bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

Olsa bir zerre vücûdundan eser,
Şirk imiş dûr ol şehim bu hânedan.⁷⁴⁴

Bir diğerk beyitte ise bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

Tevhîde erip kurtaralım şirk-i vücûddan,
Lâ'yı bırakıp bulalım illâ'yı İlâhî.⁷⁴⁵

Bir başka beyitte, şirk olarak gördüğü benliğin ortadan kaldırılması gerekliliğini şu şekilde ifade etmektedir:

Yokluk ile var ona yalvar yakar,
Yoksa bu varlık yıkar bir yaneden.⁷⁴⁶

Tûsî'ye göre fenânın ilk alameti Allah'ın zikrinin vârid olmasıyla dünya ve ahiret hazzının gitmesidir.⁷⁴⁷ Tasavvuf terminolojisinde fenâ; bir mürîd mürşîd gözetiminde tasavvufî eğitimini tamamlamasından sonra ulaştığı noktaya denmektedir. Fenâ, aslında hiçlik ifade eden bir kavramdır.⁷⁴⁸ Sâlik, seyr u sülûkunda fenâ fi'l-ihvân, fenâ fi'ş-şeyh, fenâ fi'r-rasûl ve fenâ fi'l-lâh olarak aşığı mertebeden, yukarı mertebeye doğru eğitime tabi tutulur. Fenâ fi'l-ihvândan başlar, fenâ fi'llâhda seyr u sülûku tamamlanır.⁷⁴⁹ Fenâ fi'ş-şeyh mertebesinde mürîd, kendi huy ve sıfatlarını yok edip şeyhinin huy ve sıfatları ile muttasıf olur.⁷⁵⁰ Emin Edîb Efendi mezkur mertebelere göre fenâyı ayrı ayrı zevk etmiştir. O, fenâ fi'ş-şeyh mertebesinde, şeyhî Hafız Rüşdî (ö.1285/1869) için şu mısraları kâğıda aktarmıştır:

⁷⁴³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130.

⁷⁴⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

⁷⁴⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

⁷⁴⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

⁷⁴⁷ Tûsî, *el-Lüimâ'*, s.285.

⁷⁴⁸ Vahit Gökteş, *Hicri IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf*, s.302.

⁷⁴⁹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.216-217.

⁷⁵⁰ Kadir Özköse, *Dervişin Günlüğü*, Ensar Yay., Konya 2008, s.81.

Aceb olmaz gözüme gelse hayâli hâlin,
Zerre denli gözüme gelse dünyâ Hâfız!⁷⁵¹

Bu beyitte Emin Edîb Efendi, şeyhî Hafız Rüşdî'nin yanağındaki benin hayalini düşündüğünde dünyanın gözüne zerre miktarında görüldüğünü beyan etmektedir. Yani Emin Edîb Efendi fenâ fi'ş-şeyh mertebesinde mâsivâdan uzaklaşarak şeyhine kavuşma arzusuyla yanmaktadır.

Emin Edîb Efendi, fenâ fi'ş-şeyh mertebesi ile ilgili olarak *Tuhfetü'l-Edîb*'de “*Tâlib-i sâdıkın bir nefesini bile, insân-ı kâminden uzaklaştırmaması gerektiğini*” ifade etmektedir. Ona göre; “*Tâlib-i sâdıkın zâtı, insân-ı kâmilin zatında, sıfatı sıfatında ve efâli efâlinde fâni olup, mazhar-ı küll olur ve insân-ı kâmil ile şey-i vâhid olur. Onun mazharında Hak ile vuslat bulup gören ve işiten, söyleyen ve tutan Hak olur. Ve bu sayede Hakk'ın varlığından gayri varlık kalmaz.*”⁷⁵²

Tuhfetü'l-Edîb de: “*Salât ve selâm okuyan, Zât-ı Celîl-i Muhammedîde mahv olmalı*”⁷⁵³ ifadesi yer almaktadır. Emin Edîb Efendi bu ifadesiyle mürîdlerinden fenâ fi'r-rasûl mertebesinde salâvat getirmelerini istemektedir. Bu mertebede salavât okunduğunda: “*Salavâtı okuyan Hz. Peygamber'in bizzat kendi Zât-ı Celîl-i Muhammedîyesidir.*”⁷⁵⁴ Emin Edîb Efendi'ye göre bu şekilde salâvat getiren: “*Sahâbe-i kirâm rıdvânullahi aleyhim ecma'în derece-i âliyesine yakın bir mertebede mazha-ı fevz-i azîm olur.*”⁷⁵⁵ Emin Edîb Efendi bu ifadesiyle fenâ fi'r-rasûl mertebesinde salavât getiren sâliki, sahabeye yakın bir mertebede kabul etmektedir.

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserine kaydettiğine göre fenâ makamına vâsıl olmayanlar iki firkadır. “*Bu firkalardan birisi, kendilerinin vücûdunu isbat edip mâbudun vücûdunu inkâr edenler. Diğer fırka ise; Hakk'ın vücudunu inkâr etmeyip mevcûd surette görünen eşyanın vücudunu ispat edenler.*”⁷⁵⁶Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, fenâ makamına erişemeyen iki zümreden birisi kendi varlığını isbat edip Hakk'ın vücudunu inkâr edenler, diğeri ise Hakk'ın varlığını inkâr etmeksizin eşyanın varlığını ispat edenlerdir

⁷⁵¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.125.

⁷⁵² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

⁷⁵³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.30^a.

⁷⁵⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.30^a.

⁷⁵⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.30^a.

⁷⁵⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr. 40^b-41^a.

"من عادى لى وليا فقد آذنته بالحرب" adlı eserinde⁷⁵⁷ istidlal ederek fenâ hâlinde sâlikin tasarrufunu Allah'ın üstlendiğini savunmaktadır. Ona göre fenâ hâlinde olan sâlik mahfuzdur. Ona günah yolları kapanmıştır. Mezkur hadiste geçen: "Onun güzü ve kulağı olurum" ifadesi tasarrufun Allah'a âit olduğu anlamına gelmektedir.⁷⁵⁸

Fenâ devamlı bir hâl değildir. Bu hâlin devamı hem farzların îfâsına engel hem de dünya ve ahiret işlerinin aksamasına sebep olur.⁷⁵⁹ Kelâbâzî fenâ hâlini yaşayanların iki şekilde olduklarından haber vermektedir: Bunlardan birisi halka önderlik ve rehberlik yapma durumunda olmayanlar, diğeri ise halka önderlik ve irşâd makamında olanlar. Bu durumdaki kimseler fenâ halinden bekâ haline nakledilir. Tasarrufları nefislerinin vasıflarıyla değil Hakk'ın sıfatıyla olur. Sâlikin hazlardan fâni olması, temyiz vasfını kaybetmesidir. Sâlik kendini fenâ ettiği varlıkla meşgul olduğu için eşyadan fâni olur.⁷⁶⁰

Fenâ ile sûfiler davranış, huy ve kişilik karakteristiklerinin değişimini kastetmektedirler. Fenâ öncelikle ahlâkî bir kavramdır.⁷⁶¹ Fenâ, mürîdin kötü huy ve vasıflarını yok edip onların yerine iyi hasletler kazanması anlamında kullanılmıştır.⁷⁶² Emin Edîb Efendi'nin tasavvufî anlayışının temelini "tehzîb-i ahlâk" yani ahlâkın güzelleştirilmesi oluşturmaktadır. Ona göre seyr u sülûk bu gaye için yapılır.⁷⁶³ Emin Edîb Efendi'ye göre kötü ahlâk dünyada insanı birkaç gün şen yapsa da âhirette yılan gibi sokar. Bu duygularını gelen şiirde şu şekilde beyan etmektedir:

Yarın sokacak mâr olup ahlâk-ı zemîmen,
Tut bir iki gün dehrde handânsın ey dil!⁷⁶⁴

Seyr u sülûkun ana gayesini sâlikin güzel ahlâka sahip olması olarak gören Emin Edîb Efendi dünya için buğuz ve kine meyledenlere insan denmeyeceği görüşündedir. Ona göre bu tip insanlar hayvanlar mertebesinde. Bu düşüncesini gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

⁷⁵⁷ Buhari, Rikâk, 38.

⁷⁵⁸ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.147.

⁷⁵⁹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.152.

⁷⁶⁰ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.147.

⁷⁶¹ Özköse, *Dervişin Günlüğü*, s.74.

⁷⁶² Mustafa Kara, "Fenâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c.XII, s.333.

⁷⁶³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

⁷⁶⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

Nedir bu dünya için buğz u kîn ki pâk-sîret,

Bu huylu âdeme insân demez devâbb söyler.⁷⁶⁵

Fenâ Allah'a nisbetle kulun kendi varlık ve fiillerini görme duygusunun yok olması, bekâ ise kulun dini hükümlerde Allah'ın iradesini gözetmesidir.⁷⁶⁶ Fenâ, kulun failiyet şuurunu kaybetmesi, “abd”in yerine fâil olarak Allah'ın geçmesidir. Kulun fiilini görmemesi diye de ifade edebileceğimiz bu halde kulun yerine Allah kâim olur.⁷⁶⁷ Emin Edîb Efendi'ye göre bu durumda işiten, gören, söyleyen, tutan, yürüyenin Hak olur.⁷⁶⁸

Tasavvufî eğitimde takip edilen beden, nefis, kalb, ruh, sır, hafî ve ahfâdan oluşan yedi adımın tamamlanmasından sonra mükemmel fenâ hâsıl olur. Mükemmel bekâ da bu fenânın üzerine kurulur.⁷⁶⁹ Fenâ devamlı değildir. Mürîdin kul olarak yapması gereken birtakım ibadetler, insan olarak yerine getirmesi gereken pek çok görevleri vardır. Fenâ hâli sona ermezse bu iş ve ibadetler aksar. Bu durum ise o mertebeye kadar yükselen bir ruh için büyük bir eksikliklerdir.⁷⁷⁰ Fenâyı bekâ takip eder. Bekâ sâlikin nefisine ait şeylerden fâni Hak ile bâki olmasıdır.⁷⁷¹ Bekâ, fenânın mikdarına göredir.⁷⁷²

İmâm-ı Rabbânî bekâ makamını hakikatin vatanı olarak görür. Ona göre velâyetteki en büyük gayede budur.⁷⁷³ İsmail Ankaravî'ye göre ise bekâ; kulun Hak'la bâkî olması her şeyi Allah'la kâim ve Hakk'ı Kayyûm-ı Mutlak görmesidir.⁷⁷⁴ Bekâyâ eren sâlike bütün eşya bir şey hâline gelir. Bekâ makamına eren sâlikin bütün davranışları Hakk'a uygun ve muhalefetten uzak olur.⁷⁷⁵ İmâm-ı Rabbânî bekânın fenadan önce ve sonra olmak üzere iki yönüne işaret etmektedir. Ona göre fenâdan sonra gelen bekâ mahfuz ve dâimdir. İmâm-ı Rabbânî bu görüşüne kaynak olarak Bahâeddîn Nakşbend'in (ö. 791/1389) şu sözünü zikretmektedir: Vücûd-ı adem beşeriyet vücûduna döner ancak vücûd-ı

⁷⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

⁷⁶⁶ Kara, “Fenâ”, *DİA.*, c.XII, s.333.

⁷⁶⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.215.

⁷⁶⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a.

⁷⁶⁹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.363.

⁷⁷⁰ Özköse, *Dervişin Günlüğü*, s.90.

⁷⁷¹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.147; Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, s.647.

⁷⁷² Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s. 26.

⁷⁷³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 443.

⁷⁷⁴ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.267-268.

⁷⁷⁵ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.148; Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, s.647.

fenâ beşeriyet vücûduna geri dönmez.⁷⁷⁶ Emin Edîb Efendi fenâ hâlinde sonra gelen bekâ hâli için şunları ifade etmektedir:

Fenâ bulur deminden işbu varlık,
Gönül erer fenâ ondan bekâya.⁷⁷⁷

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi fenâyı; kulun fiil ve sıfatını Hak'ta fâni bilerek Hakk'ın efâl ve sıfatını ispat ile kendini aradan çıkarması olarak tarif etmektedir. Ona göre ârifler hakikatin zirvesine terakki edince fenâ hâline ulaşırlar ve Hak'tan gayri her şeyin fâni olduğunu görürler. Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûd mertebesini fenâ hâlinin en zirve noktası olarak kabul eder. Ona göre sâlikin seyr u sülûkündeki ana hedefi fenâ fillah olan bu mertebeye ulaşmaktır. Sâlik bu mertebede Hak'la meşgul bulunduğu için bütün eşya ile alakasını kesmiş ve bakî seâdete nâil olmuştur

Emin Edîb Efendi fenâ mertebesine ulaşmada en büyük engel olarak mâsivâyı görür. Sâlik mâsivâdan uzaklaştığı oranda fenâ mertebesine ulaşır. Emin Edîb Efendi'ye göre sâlikin fenâyı zevk etmesi şeri'at dairesindeki mücâhedesinden ve nafile ibadetlere sınıksız sarılmasından geçmektedir. Emin Edîb Efendi fenâ kavramını hem varlık felsefesi açısından hem de ahlâkî yönden değerlendirmiştir. Ona göre sâlikin seyr u sülûktaki amacı güzel ahlâka sahip olmaktır.

3.2. Cem' ve Fark

Cem' kelimesi sözlükte; toplamak, dağılanları birleştirmek, birbirine katmak, tertip etmek, ittifak etmek, bir işi yapmak hususunda azmetmek, kalpleri muhabbetle birleştirmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁷⁸ Fark kelimesi ise lügatta; hükmederek iki şeyi birbirinden ayırmak, ayırdetmek, temyiz etmek, dağıtmak, korkutmak gibi anlamlara gelir.⁷⁷⁹ Kelâbâzî'nin beyanına göre cem'; kaygıların tek bir kaygı haline getirilmesidir. Ona göre kulun sadece Allah ile beraber olma

⁷⁷⁶ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s. 87.

⁷⁷⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.130.

⁷⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.654-657; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.456-460; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.134; Cübürân, *er-Râid*, s.320; Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, s.481.

⁷⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.3020-3023; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2778-2780; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.302-306; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.685; Cübürân, *er-Râid*, s.664; Şemseddin, *Kâmûs-ı Türki*, s.990.

hâline cem‘, kendisi ile isteklerinin ayrışması hâline ise fark denir.⁷⁸⁰ Kuşeyrî de eserinde halkın isbatını tefrika, Hakk’ın isbatını ise cem‘ hâli olarak kabul etmektedir.⁷⁸¹

Cem‘ ve tefrika konusunda meşâyih’in çok sözü olmuştur. Cüneyd-i Bağdâdî’ye göre kulun vecd hâli ile Hakk’a yakın olmasına cem‘, beşeriyette ki hâline ise tefrika denir.⁷⁸² Tûsî sâlikin cem‘ halinde sadece Allah dediğini fark halinde ise dünyâ, âhiret ve kâinat dediğini ifade etmektedir. Ona göre cem‘ asıldır tefrika ise fer‘dir. Asıllar ancak furû‘ ile bilinir. Furû‘da ancak asıl ile sağlamaştır. Tefrika hâli bulunmayan cem‘ zındıklık cem‘siz tefrika ise ilâhî sıfatları inkârdır.⁷⁸³

Ehl-i zikr u asl u fikr u ehl-i cem u ehl-i fark,
Muhtalit herkesle lâkin vahdete olmuş karîn.⁷⁸⁴

Emin Edîb Efendi, şeyhi Şâkir Efendi (ö.1313/1896) için kaleme aldığı bu beyitte, Şâkir Efendi’nin zikir, fikir, cem‘ ve fark ehli olduğunu beyan etmektedir. Ona göre Şeyh Şâkir Efendi, vahdet makamına (cem‘) eriştiği halde, herkesle iç içe olmaya devam etmektedir. Şeyhinin manevî eğitiminden geçen Emin Edîb Efendi de terfikadan kurtularak vahdete kavuşmayı arzulamaktadır. Bu arzusunu gelen şiirde şu şekilde seslendirmektedir:

Sâkî mey-i vahdet ile kıl cânımı ihyâ,
Kim kalmaya dilde ikilikden eser aslâ.
Her yerde görüne gözüme cilve-i dildâr,
Her dârda deyyârı kılâm seyr ü temâşâ.⁷⁸⁵

Emin Edîb Efendi cem‘ ve fark hâlini mum örneğiyle anlatmaktadır. O, gönlünde aşk mumunun yanmasını cem‘ hâli, gönlünde aşk mumunun sönmesini ise tefrika hâli olarak görmektedir. Gönlünde aşk mumu yandığında içi nurla dolan Emin Edîb Efendi bu sayede kesrete iltifat etmemektedir. Bu düşüncelerini gelen mısralarda şu şekilde beyan etmektedir:

⁷⁸⁰ el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s.143.

⁷⁸¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s. 169.

⁷⁸² Tûsî, *el-Lümâ’*, s.284.

⁷⁸³ Tûsî, *el-Lümâ’*, s.283.

⁷⁸⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.131.

⁷⁸⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

Bir şem‘ yana kim ola gönlüm içi pür-nûr,

Bir var görüne gözüme kalmaya dâvâ.⁷⁸⁶

Bazı sûfiler, ibareleri farklı olmasına rağmen fenâ-bekâ, cem‘-tefrika, gaybet-şuhûd ve sekr-sahv’ı bir hâl olarak görürler.⁷⁸⁷ Cem‘ mahlûkatı ve kâinâtı dikkate almaksızın, Hak ile irtibât kurmayı ifâde eden mücmel bir lafızdır. Çünkü kâinât ve mahlûkât kendi başlarına kâim değildirler. Kâinât ve mahlûkât ademin (yokluğun) iki tarafında bulunan varlıklardır. Tefrika ise kâinât ve mahlûkâta işâret eden mücmel bir lafızdır. Cem‘ ve tefrika birbirinden ayrı olmayan kavramlardır. Cem‘ olmadan tefrikaya işâret eden el-Bârî’yi inkâr etmiş olur. Tefrika olmadan cem‘e işâret eden el-Kâdir’in kudretini inkâr etmiş olur. Bu ikisini cem‘ eden (yaşayan) gerçek manada muvahhid olur.⁷⁸⁸ Emin Edîb Efendi’nin telifine baktığımızda hem cem‘i hem de fark hâlini zevk ettiğini görmekteyiz. Gelen mısralarda bu husus şu şekilde beyan edilmektedir:

Doğdu encüm-i şems-i fırkata vuslat mâhı,

Şu kadar etdi gözüm yaşı Süreyyâ teşkil.⁷⁸⁹

Emin Edîb Efendi’nin tashihini yaptığı *Lübbü’l-Lüb* adlı eser, âriflik makamında havâsa ait yedi tavırdan bahsetmektedir. Tavırları geçen sâlik, yedinci tavırda küllî bir fenâ ile kendini kaybedip tam yokluğa erer. Bundan sonra bekâ içinde bekâ hâsıl olur. Bu durum ne hâl ve ne de makam ile sıfatlanır. Bu hâlin tarifi ve izahı yoktur. Zira burası tam bir yokluk makamıdır. Bu makam, “makâm-ı cem‘”dir. Ârif bu makamdaki farka gelirse, hakkani bir vücûd ve onu süsleyen yeni bir elbise kendisine verilir. Böylece hakikatine ârif olur. Ârif bilir ki, bütün âfâk ve enfüste tecelli eden bir zât ve bir hakikattir. Başkası yoktur. Cümle varlık bir varlık, bir can, bir tendir. Hakikat birdir, parçalanmış ve bölünmüş değildir. Her zuhur yerinde tümüyle zâhir olur.⁷⁹⁰

Bu risalede değinilen bir mevzu da seferler bahsidir. Seferden maksad; nefsine ve rabbine ârif olanın, kendisinin nereden gelip nereye gittiğini idrak etmesidir. Bu da üç sefere bağlıdır. Seferin manası manevi yolculuk demektir.

⁷⁸⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

⁷⁸⁷ el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, s.151.

⁷⁸⁸ Tûsî, *el-Lümâ’*, s.416.

⁷⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.94.

⁷⁹⁰ Bursevî, *Lübbü’l-Lüb*, vr.6^b-7^a.

Kişi bu üç seferi tamamlamadıkça, nefesine ve rabbine ârif, kâmil ve mükemmel olamaz⁷⁹¹

Birinci sefer; her insanın zât-ı İlahîde var olan hakikatının his ve şahadet âlemine gelmesidir. Bu sefer, insan hakikatının en son mertebe-i insana gelene kadar geçirdiği seferi ifade eder. Burada “yarım daire” tamam olur. İşte burada “esfel-i sâfilîn”e gelmiş olur. Başlangıcına ve sonuna ârif olamaz ve cem‘e eremezse, bu hale “fark kable’l-cem” yani “cem‘den önceki fark” denir. “Cem‘siz fark şirkittir” ifadesiyle anlatılmak istenen daire burasıdır.

İkinci sefere ise; “müşâhede seferi” denir. Bu seferde bir mürşîd-i kâmilin eteğine yapışıp “akl-ı küll”e uçmak şeklinde manevî bir yolculuk yapmak gerekir. Buna, “Hakikat-i Muhammediyye”ye ulaşmak da denir. İşte bu mertebede bir mürşîd-i kâmile ihtiyaç vardır. Bu makama “cem‘u ba‘del fark” yani “farktan sonra ki cem” denir. Bu makamda farklar tek görmeye dönüşür. Burası Hakk’a meczûb olanların makamıdır. Bu makama, “hayret”, “heyhat”, “birlik” makamı da derler. Çok kimse bu makamda halini kaybeder ve ayağı kayar. Sâlik bu makamda kalır, ileriye geçmeye çalışmazsa kemâle eremez, irşad edemez. Hak’ta kalır, halka dönemez. “Fenâ fillah” yani “Allah’da yok olma” denilen bu makamı dahi bırakıp geçmek ve terakki ederek “bekâ billah” denilen “Allah’la bâki olmak” mertebesine ermek gerekir.

Üçüncü sefer ise “seyr-i anillah” ve “bekâ billah”dır. Cem‘den sonra farka gelmedir. İrşad için, cem‘ mertebesinden manevi bir inişle fark âlemine gelip, beşeriyet örtüsüyle örtünüp halk arasına karışmaktır. Bu makamda yemek, içmek, uyumak, evlenmek vardır, ancak ifrat ve tefrit yoktur. Bu makamda tam istikamet ve itidale riayet edilir⁷⁹² Emin Edîb Efendi *Lübbü’l-Lüb*’de beyan edilen; fark kable’l-cem‘, fenâ fillah ve bekâ billah olmak üzere bu üç seferi sâlikin tekâmülü ve yüce mertebelere ulaşması için zorunlu görür. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde dillendirmektedir:

Eflâk-i bedende sefer et mihr-i münîr ol.

Zâhirde eger hâh emîr hâh vezîr ol.

⁷⁹¹ Bursevî, *Lübbü’l-Lüb*, vr.12^b.

⁷⁹² Bk. Bursevî, *Lübbü’l-Lüb* vr.12^b-14^a.

Maksad eger ermekse beyim evc-i âlâya.⁷⁹³

Emin Edîb Efendi enfüsî ve âfâkî seferlerden sonra cem‘ hâlini zevk etmiştir. Cem‘den sonra sonra fark halini yaşayan Emin Edîb Efendi bu sayede nâsüt âlemini düzene koyduğunu ve gönlümdeki zevklerle ufuk ötelere ulaştığını şu şekilde terennüm etmektedir:

Levh-i mahvî âlem-i lâhûta ta‘lik eyledim,

Farka geldim milket-i nasûtu tensîk eyledim,

Zevk-i dille enfüs-i âfâkî tatbîk eyledim.⁷⁹⁴

Sûfilerin konuşmalarında cem‘ ve fark kelimesi çok geçer. Kulun kesb ettiği, kulluğu ve beşerî halleri yerine getirmek farktır. Hak tarafından kalbde mânâ ve mârifet meydana getirilmesi, lütuf ve ihsanda bulunulması cem‘dir. Halkı isbât etmek fark, Hakk’ı isbat etmek ise cem‘ sıfatıyla ilgilidir. Bir kul hem fark hem de cem‘ hâlinde olmalıdır. Çünkü farkı olmayanın kulluğu, cem‘i olmayanın ise mârifeti olmaz.⁷⁹⁵ Emin Edîb Efendi cem‘ hâlinin fark hâline tesiri olduğunu kabul eder. Ona göre şefkat çadırından (cem‘ hâlinden) ışıltılar akseder. Bu hususu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Ben o hâkim ki eder fark murâdım üzre,

Hayme-i âtıfeti günbed-i mînâ teşkil.⁷⁹⁶

Tasavvuf ıstılahı açısından cem‘ mertebesi, insanın kendisini ve halkın varlığını kabul etmekle beraber, bunların mevcudiyetlerinin Allah ile kâim olduğunu idraktır. Fark ise kulluk sıfatıyla Hakk’ı ve halkı ayrı ayrı varlıklar olarak görmektir.⁷⁹⁷ Ebû Bekir Vâsıtî’ya (ö.320/932) göre kul kendine nazar ettiğinde tefrika hâlinde Rabbisine nazar ettiğinde ise cem‘ hâlinedir.⁷⁹⁸ Emin Edîb Efendi şu beytinde:

Kim ki vahdet kûşesin kıldı makâm,

Eylemez fark-ı gedâ şâhânedem.⁷⁹⁹

⁷⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.186.

⁷⁹⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

⁷⁹⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.168-169.

⁷⁹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.94.

⁷⁹⁷ Özköse, *Dervişin Günlüğü*, s.105.

⁷⁹⁸ Tûsî, *el-Lümâ‘*, s.284.

⁷⁹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

cem‘ makamında her şeyin bir görüldüğünü ifade etmektedir. Emin Edîb Efendi, cem‘ halindeki olayları da dilin söylemekten âciz olduğunu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Olsa Rûhu’l-kudüs’ün tab‘ıma imdâdı eder,
Sözümün her biri rengîn muammâ teşkil.⁸⁰⁰

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü’r-Râşid* adlı eserinde cem‘ ve tefrika hâllerini vahdet-i vücûd inancı doğrultusunda izah etmektedir. Ona göre; “*vücûdu (varlığı) vâhid olarak müşâhede eden, “ayn-ı cem”*”*dedir, kesrete iltifat eden çokluğu gören ise “tefrikada”dır.*”⁸⁰¹

Kendi şuurunu yitirip Allah’tan başka her şey hakkında duyarlılığı kaybetme haline cem‘u’l-cem‘ denir. Tefrika; mâsivâyı Allah’a âit olarak görmek, cem‘ ; mâsivâyı Allah ile görmek, cem‘u’l-cem‘ ise külliye yok olup mâsivâyaya olan hisleri kaybetmektir.⁸⁰² Seyyid Şerîf Cürcânî (ö.816/1413) cem‘u’l-cem‘ı, cem‘den daha yüksek ve etem bir makam olarak görür. Ona göre cem‘u’l-cem‘ de küllî bir yok oluş söz konusudur.⁸⁰³ Eserlerine baktığımızda Emin Edîb Efendi cem‘ makamıyla yetinmediğini görmekteyiz. O, küllî bir yokoluşla cem‘u’l-cem‘ makamını şu şekilde arzulamaktadır:

Al benliğimi benim elimden,
Mahv et beni nâtik ol dilimden.

Kalmasın arada hâr-ı eşrâk,
Eyle beni levs-i şirkden pâk.⁸⁰⁴

Netice olarak Emin Edîb Efendi, enfüsî ve âfâkî seferlerden sonra cem‘ hâlini zevk etmiştir. Cem‘den sonra fark halini yaşayan Emin Edîb Efendi bu sayede nâsut âlemini düzene koymuştur. Emin Edîb Efendi cem‘ ve fark hâlini mum teşbihi ile anlatmaktadır. Ona göre vahdet makamına cem‘le ulaşılır. Cem‘ ve tefrika hâllerini vahdet-i vücûd inancı doğrultusunda beyan eden Emin Edîb Efendi cem‘ makamıyla yetinmemiş, cem‘u’l-cem‘ makamını da arzulamıştır.

⁸⁰⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.94.

⁸⁰¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.38^b.

⁸⁰² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.170.

⁸⁰³ el-Cürcânî, *Mu‘cemu’t-Ta’rifât*, s.69.

⁸⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.172.

3.3. Üns ve Heybet

Sözlükte üns kelimesi; sevinmek, alışmak, cana yakın samimi olmak, hissetmek, sükûnet bulmak, beşer olmak, ülfet etmek, sohbetinden hoşlanmak gibi manalara gelmektedir.⁸⁰⁵ Heybet kelimesi ise; çekinmek, korkmak, saygı duymak, hürmet göstermek gibi manalara gelmektedir.⁸⁰⁶ Tasavufî ıstılah olarak üns; Allah'a güvenmek, O'nda sükûnet bulmak ve O'ndan yardım dilemek anlamına gelmektedir. Tûsî'ye göre üns hakkında bundan fazlası söylenmez.⁸⁰⁷ Zunnûn-i Mısırî (ö.245/859) ünsü; âşıkın maşûkuna açılması olarak değerlendirir.⁸⁰⁸ İstılah olarak heybet ise; kalbin celâl tecellisinde ki karşılaştığı durumdur.⁸⁰⁹ Heybetin gereği gaybettir. Gaybet hâli heybetin durumuna göre farklılaşır.⁸¹⁰

Herevî ünsü; Hakk'a yakın olmanın verdiği rahatlık olarak kabul eder.⁸¹¹ Kul, ünsiyet sonucunda kalbini meşgul eden havâtır ve avârizdan kurtulur.⁸¹² Gümüşhanevî halkla muâşeretten göğsün daralmasını ve zikrin lezzetiyle aklın baştan gitmesini üns alameti olarak görür. Ona göre üns sahibi topluluk içinde yalnızdır.⁸¹³

Muhyiddin İbnü'l-Arabî ünsü; el-Hazretü'l-İlâhiyye'nin müşâhedesi sonucunda kalpte oluşan tesir olarak değerlerdir. Bu ise cemâlin celâlidir. Ona göre heybet ise; cemâlullahın müşâhedesi sonucunda kalbin hâlidir.⁸¹⁴ Hücvirî heybet ve üns hâlini fakirlerin hâllerinden iki hâl olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Hak Teâlâ kulun kalbine celâl şâhidi ile tecelli edince kulun bundaki nasibi heybet, cemâl şâhidi ile tecelli edince kulun bundaki nasibi üns hâli olur. Heybet ehli olanlar O'nun celâl tecellisinden meşakkat ve yorgunluk üzere olurlar. Üns ehli olanlar ise, O'nun cemâl tecellisinden neşe içinde olurlar. Fenâ ehli heybeti üstün görürken bekâ ehli ise ünsü üstün görür.⁸¹⁵

⁸⁰⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.166; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.216; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.61-62; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.29; Cübürân, *er-Râid*, s.161-162.

⁸⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4190; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.357-358; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1002; Cübürân, *er-Râid*, s.938.

⁸⁰⁷ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.96.

⁸⁰⁸ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.127.

⁸⁰⁹ el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.284.

⁸¹⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.571.

⁸¹¹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.109.

⁸¹² Tûsî, *el-Lümâ'*, s.96.

⁸¹³ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.54.

⁸¹⁴ İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.175.

⁸¹⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.526-528.

Heybet ve üns, fenâdan önce celâl ve cemâl sıfatlarının zuhurundan sonra ortaya çıkar. Bu durum telvin makamıdır.⁸¹⁶ İsmail Ankaravî'ye göre telvin; velâyet mertebelerinin en üstünüdür. Telvin, sâhibinin muhakkik ve kâmil olduğuna alamettir.⁸¹⁷

Manzum ifadelerine baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin cemâlî ve celâlî tecellilere maruz kaldığı görülmektedir. O, cemâlî ve celâlî tecellileri birlikte değerlendirir ve sâlik için ikisini de zorunlu görür. Ona göre varlık âlemindeki her şey, O'nun cemâlinin mührünü taşır. Devr-i zaman (dünya hayatı) ise O'nun celâliyle süslüdür. Bu duygusunu şu şekilde dillendirmektedir:

Mütarrız cemâliyle kevn ü mekân,
Müzeyyen celâliyle devr-i zamân.⁸¹⁸

Emin Edîb Efendi, Celâl ismini gayb âleminin ışık saçıcı parlak bir yıldızı olarak tavsif etmektedir. Ona göre, ism-i Celâl, insanı gayb iklimine ulaştırır. Hak sâlikin kalbine celâl vasfı ile tecelli edince, sâlikin gaybî sırlara vâkıf olur. Bu hususu gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Vâsıl-ı iklim-i gayb eyler ki gayb eflâkının,
Nûr-ı efşân kevkeb-i tâbânıdır ism-i Celâl.⁸¹⁹

Emin Edîb Efendi, varlığı Hakk'ın Cemâl sıfatının yansıması olarak görür. Varlığın hakikati ve kıyâmı Cemâl sıfatına dayanır. O varlığı vuslat için perde olarak da görmez. Bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir.

Cemâl-i yâre merâyâ bu kâinât ancak,
Hicab-ı vasl değil başka teng ü ârımdır.⁸²⁰

Emin Edîb Efendi, nâz, rızâ ve üns mertebesinin gerçek sâhibi olarak Hz. Muhammed'i (s) kabul etmektedir. O, bu yüksek mertebeye sâhip Hz. Peygamber Efendimizden kendisini kapısından kovmamasını istemektedir. Emin Edîb Efendi Peygamber Efendimizin rehberliğinde rızâ ve üns mertebelerine ulaşmayı arzulamaktadır. Gelen şiirde bu duygusunu şu şekilde terennüm etmektedir:

Eyâ şehinşeh-i evreng-i nâz u üns ü rızâ,

⁸¹⁶ Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları*, s.638.

⁸¹⁷ Ankaravî, *Minhâcî'l-Fukarâ*, s.250.

⁸¹⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.97.

⁸¹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.85.

⁸²⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.141.

Edîb-i kemteri bâbından etme dûr u cüdâ.⁸²¹

Üns, kudret latifelerini keşfetmeye yaklaşma hâlidir.⁸²² Üns, muhabbetullahın alametlerinden birisi kabul edilir.⁸²³ Gümüşhanevî *Kitâbü Câmi 'i'l-Usûl* adlı eserinde umûm, hâs ve ehassü'l-ehas olmak üzere üç türlü ünsden bahsetmektedir. Ona göre hâssın ünsü, zikrullah ile ehassü'l-ehassın ünsü ise Hak iledir. Zikrullah ile üns faydalıdır, Hak ile üns aydınlatıcı bir nurdur.⁸²⁴ Emin Edîb Efendi üst seviyeyi ifade eden Hak ile ünsiyeti zevk etmiş bir sûfidir. O şu mısralarıyla:

Ey sâki-i bezm-i üns-i dildâr,
Ey ârif-i her rumûz u esrâr.⁸²⁵

sâkiden, mâşukla (Allah'la) ünsiyet meclisinde iken kendisine aşk şarabı sunmasını istemektedir. Ona göre bu meclis, akılla değil aşkla yaşanan bir meclistir. Âşıkın, sarhoşluğu ne kadar artarsa bu meclisten istifadesi de o kadar yüksektir. Allah'la ünsiyet kurulan bu mecliste ârif sırlara vâkıf olmaktadır.

Tûsî, temizliği kâmil, zikri sâfiyet kazanmış ve mâsivâdan uzaklaşanları üns ehli kimseler olarak kabul eder.⁸²⁶ Kuşeyrî eserinde heybet ve ünsü, kabz ve bastın üstünde iki hâl olarak görür. Ona göre kabz, havfin üstünde bir mertebe, bast ise recânın üzerinde bir menziledir. Heybet kabzdan daha yüce, üns ise basttan daha mükemmeldir. Heybetin hakkı gaybettir. Her heybet sahibi gaybet hâlinedir. Ünsün hakkı ise sahvdır. Üns sahibi olanlar herkes, sahv sâhibidir.⁸²⁷ Emin Edîb Efendi gaybet hâlinin bir eri olduğunu gelen şiirde şu şekilde beyan etmektedir:

Biz tâlib-i aşk u derd-i yâriz,
Mâşûk gamıyla dil-fikârız.
Bir gülşen-i gaybînin eriyiz,
Akvâl-i hasûddan berîyiz.⁸²⁸

⁸²¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.110.

⁸²² el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb* c.II, s.1105.

⁸²³ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.51.

⁸²⁴ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi 'i'l-Usûl*, s.62.

⁸²⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.168.

⁸²⁶ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.96.

⁸²⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.162.

⁸²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.164.

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/ 996) *Kâtu'l-Kulûb* adlı eserinde Allah'la ünsiyetin alâmeti olarak kulun yalnız kalmaktan lezzet almasını zikreder.⁸²⁹ Çünkü Allah'la ünsiyet, başkasından uzak kalmayı gerektirir. Ünsün belirgin alameti, halkın içine karışmaktan sıkıntı duymak, onlarla olmaktan sıkılmaktır. Kaldı ki halka karışsa bile yine de yalnız gibidir.⁸³⁰ Emin Edîb Efendi mâşukuyla mutludur. Gül bahçesinde bile olsa mâşuksuz bir hayat Emin Edîb Efendi'ye diken görünmektedir. Bu duygular gelen mısralarda şu şekilde dillendirilmektedir:

Kazâsı âlemin ey şûh dar olur gönle

Ki gülşenin gülü sensiz gözümde hârımdır⁸³¹

Sonuç olarak eserlerine baktığımız zaman Emin Edîb Efendi'nin heybet ve üns hâllerini yoğun bir şekilde zevk ettiği görülmektedir. Cemâlî ve celâlî tecellilere mâruz kalan Emin Edîb Efendi, üns mertebesinin gerçek sâhibi olarak Hz. Muhammed'i (s) görür. O mürîdlerine Peygamberimizin rehberliğinde üns mertebesine ulaşmalarını tavsiye etmektedir. Ünsten uzak bir hâl onun gönlünde hep derin yaralar açmaktadır.

3.4. Şevk ve Harâret

Şevk kelimesi sözlükte; nefsi meyletmek, arzulamak, heyecanlanmak, özlemek, hasret çekmek, gayrete getirmek, kendine çekmek, çok iştihak duymak gibi manalara gelmektedir.⁸³² Harâret kelimesi ise; sıcak olmak, susuz kalmak, kalpteki sıcaklık, şiddetli istek, aşırı arzu anlamlarına gelmektedir.⁸³³ Tasavvufî ıstılahta şevk; kulun mahbûba kavuşma arzusuyla yanması, mahbûbun ismi anıldığında kalbinin heyecanlanmasıdır.⁸³⁴

Ebû Tâlib el-Mekkî eserinde kalbin güzel ve en güzel olan şeye, aşırı isteğini şevk olarak kabul eder.⁸³⁵ Ona göre kul gaybî evsâfî gözüyle gördüğü

⁸²⁹ el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb* c.II, s.1105.

⁸³⁰ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1144.

⁸³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.141.

⁸³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2119; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1949; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.254; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.500; Cübürân, *er-Râid*, s.535.

⁸³³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.789-790; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s. 780; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.279; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1655; Cübürân, *er-Râid*, s.339.

⁸³⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.94.

⁸³⁵ el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb* c.II, s.1101.

için kendisinde endişe hâli hâkim olur. Üns makamında neşelenme söz konusu iken şevk makamda hüznün ve inkisar (kalbî kırılmalar) vardır.⁸³⁶ Gümüşhanevî üns, havf ve şevki muhabbetin meydana getirdiği tesirler olarak görür. Ona göre şevk gayb perdelerin arkasında ki gizliliklere ermek için kalbin çırpınışıdır.⁸³⁷ Gümüşhanevî *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl* adlı eserinde şehvetten kesilmeyi şevkin alameti olarak görür. Ona göre kurb ehlinin şevki, mahcûb ehlinin şevkinden daha üstündür. Ârifin en yüksek makamı şevk makamıdır.⁸³⁸

Kuşeyrî (ö.465/1072) de şevki; gönlün yanması, kalbin tutuşması, çiğerin parçalanması olarak kabul eder. Ona göre şevk ayrılık sebebiyle gönülden çıkan bir alevdir. Vuslat vâki olunca söner.⁸³⁹ Tûsî (ö.378/988) şevki sâlikin manevî hallerinden yüce bir hâl olarak görür.⁸⁴⁰

Emin Edîb Efendi'nin şiirlerine baktığımızda ilahî aşktan yandığı kavrulduğu görülmektedir. O, sürekli gözyaşı dökmektedir. Onun gönlü mâşukuna kavuşma şevkinden dolayı hep yaralıdır. O sevgilisinden merhamet ve iltifat istemektedir. Emin Edîb Efendi hislerini gelen kıtada şu şekilde ifade etmektedir:

Bîçâre Edîb'in dil-i pür-hûnuna rahm et.
Şevkinle akan dîde-i ceyhûnuna rahm et.
Lutf eyle şu ahvâl-i dige-gûnuna rahm et.
Ey bakışı âhû beni dûr etme gözünden.⁸⁴¹

Emin Edîb Efendi'ye göre nasıl ki susamış bir insanın suda bulduğu tad ve lezzet susamışlığı oranında ise âşıkın da sevgiliden aldığı zevk ve tad da mahbûba duyduğu istek ve arzusu oranındadır. Âşıkın mahbûba karşı şevki ve harâreti na kadar fazla ise o kadar ondan lezzet bulacağını ifade eden Emin Edîb Efendi bu duygusunu gelen mısralarda şu şekilde beyan etmektedir.

Çok olsa şevk o kadar zevk-i vasl olur ki sudan,
Ne denli teşne isen lezzet ol kadar bulasın.⁸⁴²

⁸³⁶ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb* c.II, s.1105.

⁸³⁷ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.52.

⁸³⁸ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl*, s.271.

⁸³⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.551.

⁸⁴⁰ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.94.

⁸⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.97.

⁸⁴² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.200.

Sûfilerin kalblerinde güzel gördükleri varlığa karşı hep şevk ve istek olmuştur.⁸⁴³ Emin Edîb Efendi'nin eserlerini gözden geçirdiğimizde onun beşerî aşkın dışında insân-ı kâmil olarak gördüğü Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1166), Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö.672/1273), Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Bahâeddîn Nakşebend (ö.791/1389), Hüsâmeddin Uşşâkî (ö.1001/1593) ve Abdülahad Nûrî es-Sivâsî (ö.1061/1651) gibi bazı şahıslara özel bir sevgi duyduğu görülmektedir.

Emin Edîb Efendi'nin ilâhî aşk dışında şevk ve özlem duyduğu, zirve merteye Rasûlullah'dır. O, Rasûlullah aşkıyla yanan bir sûfidir. Rasûlullah'ı hem zâhir hem de bâtın olarak güzelliğın en üst mertebesinde görür. Bu yüzden Rasûlullah'a duyduğu sevgi kalbini yakacak derecede şiddetlidir. Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinin üçüncü kısmını bu konuya tahsis etmiştir. O, bu bölümde Hz. Peygamber (s)'in hilye-i mübârekelerine beyan etmiştir.⁸⁴⁴

Emin Edîb Efendi Hz. Muhammed'in (s) zâhirî ve batınî güzelliğine yüz dört ilahi kitabın şâhit olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Peygamber Efendimiz, Allah'ın Zâhir ve Bâtın isimlerinin zirve güzelliğini ortaya konulması için takdir edilmiş bir kitaptır. O bu düşüncelerini manzum olarak şu şekilde dillendirmektedir:

Yüz dört kitâb vasf-ı cemîlin güvâhıdır,
İsbât-ı müddeâyâ kitâb-ı kazâ mısın?⁸⁴⁵

Emin Edîb Efendi beşerî aşk, insân-ı kâmile duyduğu muhabbet ve Rasûlullah aşkıdan sonra ilâhî aşka mâruz kalmıştır. Onun gözü hep Allah'ı gözlemekte gönlü ise hep Allah'ı özlemektedir. Emin Edîb Efendi O'na özlemsiz geçen vakitlerden mutlu değildir. O, duygusunu gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Nedir münkir bu bed sözler gözüm cânânını gözler,
Gönül dildârını özler gönül eğlenmez eğlenmez.⁸⁴⁶

⁸⁴³ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb* c.II, s.1101.

⁸⁴⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.31^a-35^a.

⁸⁴⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.198.

⁸⁴⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.96.

Şevk, Allah'ın evliyâsının kalbinde tutuşturduğu Allah ateşidir. Evliyanın kalbindeki havâtır, irâde, ârız ve ihtiyaçlar o ateşle yanar.⁸⁴⁷ Emin Edîb Efendi, gönlü nurların yansıdığı yer olarak kabul eder. Ona göre kalpteki bu nur kalbi yaktığı gibi bedenede tesir eder. Beden de muhabbet ateşiyle yanar. Muhabbetullah ateşini mahbûba kavuşma dışında hiçbir şey söndürmez. Gelen şiirde duyguların Emin Edîb Efendi şu şekilde terennüm etmektedir:

Aceb mi mazhar-ı envâr olursa bu gönlüm,

Yanan tenvîr-i muhabbetde cism-i zarımdır.⁸⁴⁸

Ebû Nasr Serrâc Tûsî mârifet ile muhabbet arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre muhabbet mârifetin âlemetidir.⁸⁴⁹ Gümüşhanevî de muhabbetin kuvvetini mârifetin kuvvetine bağlar.⁸⁵⁰ İsmail Ankaravî müdrik olunmayan şeye, şevk duyulmayacağını ifade etmektedir. Ona göre bir kimse, bir şahsı görmese sözünü işitmese vasfını bilmeseyse ona iştîyak duymaz. Kemâl vasfını taşımayan da iştîyak duyulmaz.⁸⁵¹

Mâşuka şevk iki türdür. Birisi, mâşuku görüp ondan ayrıldıktan sonra ruyetine müştak olmak. Diğeri ise, bir kimse, bir mahbûbun vechini görür fakat diğer görmediği güzelliklerin inkişâfı için şevk duyar. Ankaravî'ye göre şevkin bu iki yönü mahbûb olan Cenâb-ı Hak için geçerlidir. Birincinin tevfiği budur ki, insanlar âlem-i elest'te belâ diyerek ikrar ettiler. Bu âleme geldiklerinde evvel ruyete âşık oldular. İkinci vecihin izahı; ârifler, âyine-i dilde, rûy-ı yâri müşâhede ettiler. Lakin tecelliyât-ı ilahi çoktur. Letâif-i Rabbâniyyeye nihâyet yoktur. Kemâliyle ruyet, burada müyesser değildir. Bunlar tecelliyâtta ihfa olan müşâhedâta müştaktırlar.⁸⁵²

Emin Edîb Efendi'nin Allah'a şevki Ankaravî'nin beyan ettiği hususları kapsamaktadır. O makşûkuna uzak düştüğünden dolayı yüreği sürekli yanmakta ve O'nun için döktüğü gözyaşından dolayı gözleri iltihaplıdır. Bu hissiyatını gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

⁸⁴⁷ Tûsî, *el-Lümâ* ', s.94.

⁸⁴⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

⁸⁴⁹ Tûsî, *el-Lümâ* ', s.57.

⁸⁵⁰ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.19.

⁸⁵¹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.228.

⁸⁵² Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.229.

Yanmada âteş-i hecr ile kebed,
Gelmede çeşm-i ehl-i aşka ramed.⁸⁵³

Emin Edîb Efendi bir başka beyitte ayrılık elemi çektiğini esasında âşıkâ sevgiliden uzak kalmak yakışmadığını şu şekilde seslendirmektedir.

Geçdi elem-i hecr ile her ân u zamânım,
Nev anlı güzel şanlı vefâkâra düşer mi?⁸⁵⁴

Emin Edîb Efendi mâşûkundan ayrı düştüğünden ötürü kandil gibi yanmaktadır. Bu ayrılık lalenin üzerindeki siyah lekeler gibi Emin Edîb Efendi'nin gönlünde yaralar oluşturmaktadır. O düştüğü bu hâli manzum olarak şu şekilde dillendirmektedir:

Yanarım âteş-i sevdân ile her şeb çü çerâğ,
Gam-ı hecrin ile gönül lâle gibi dâğ dâğ.⁸⁵⁵

Emin Edîb Efendi mâşûkuna vuslatı, Ferhat örneğiyle açıklamaktadır. Nasık ki Ferhat kalbini yakan ateş ve gözünden akıttığı gözyaşları ile dağları deldiyse kendiside bu yolla Allah'a kavuşacağını şu şekilde terennüm etmektedir:

Neye vâkıf olunmaz ey Edîb esrâr-ı Ferhâd'a,
Eğerçi sûzen-i eşkiyle dağları delersen de.⁸⁵⁶

Emin Edîb Efendi Hz. Ebû Bekir'i (ra) kalbindeki şevk ve ateşin çokluğundan dolayı övmektedir. Ona göre Hz. Ebû Bekir'in Peygamber Efendimize mağara arkadaşı olması bu özelliğindedir. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde beyan etmektedir:

Bi-sûz-ı sîne-i Sıddîk-ı ekber
Ki odur yâr-ı gâr-ı mihr-i enver⁸⁵⁷

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'nin Allah'a duyduğu şevk onun kalbinde derin yaralar açmıştır. O mâşûkuna vuslat için sürekli gözyaşı dökmektedir. Ona göre âşıkın mahbûba karşı şevki ve harâreti na kadar fazla ise o kadar ondan

⁸⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.90.

⁸⁵⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

⁸⁵⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.121.

⁸⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.139.

⁸⁵⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.112.

lezzet bulur. Emin Edîb Efendi güzel gördüğü her varlığa karşı kalbinde bir şevk duymuştur. O, beşerî aşk, insân-ı kâmile duyduğu muhabbet ve Rasûlullah aşkından sonra ilâhî aşka mübtela olmuştur. Onun gözü hep Allah'ı gözlemekte gönlü ise hep Allah'ı özlemektedir. Ona göre muhabbetullah ateşini vuslat dışında hiçbir şey söndürmez

3.5. Vecd

Vecd kelimesi kelimesi sölükte; âşık olmak, matlûbunu idrak etmek, kaybettiğini bulmak, rasgelmek, var olmak, bilmek, öfkelenmek, hüzünlenmek, zengin olmak, güç yetirmek, gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁵⁸ Tasavufî ıstılahta vecd; kalbe tesadüf eden kulun kendisini görmekten fâni kılan bir hâl olarak tarif edilmektedir.⁸⁵⁹ Kelâbâzî (ö.380/990) *Ta'arruf* adlı eserinde vecdî; kalbin görmesi ve işitmesi olarak kabul eder.⁸⁶⁰

Tûsî (ö.378/988) vecdî; Hak'tan gelen mükâşefeler olarak kabul eder. Ona göre bu haldeki sâlik, sâkin iken birden hareketlenir, hırıltılı ses çıkarmaya ve hızlı bir şekilde soluk olmaya başlar.⁸⁶¹ Vecd kalpte meydana gelen hem çöşku hem de hüzün için kullanılır.⁸⁶²

Kuşeyrî (ö.465/1072) tevâcüdü; vecd sâhibi olmayanın irâde ile vecd haline girmesi olarak görür. Ona göre vecd ise; kasıd ve külfet olmaksızın kalbe gelen bir hâldir. Vecdden sonra vücûd hâli gelir. Vücûd; beşerî sıfatların söndükten sonra Hakk'ın bulunması anlamına gelir. Bu anlatılanlara göre tevâcüd başlangıç, vücûd son, vecd ise tevâcüd ile vücûd arasında bir hâldir.⁸⁶³

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) *İhyâu ulûmiddîn* adlı eserinde vecdî; lisanın tam olarak ifade edemediği kalbin şerefli bir hâli olarak görür. Ona göre vecd, semâ'ın doğurduğu bir neticedir. Gazâlî tevâcüdün mezmûm ve mahmûd olmak üzere iki kısmına işaret etmektedir. Ona göre riya maksadıyla yapılan tevâcüd kötüdür, iyi hâllere kavuşmak için yapılırsa bu da övgüye değerdir.⁸⁶⁴

⁸⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4224; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.166; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1013; Cübürân, *er-Râid*, s.946.

⁸⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.175.

⁸⁶⁰ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.135.

⁸⁶¹ Tûsî, *el-Lüma'*, s.375.

⁸⁶² Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.577.

⁸⁶³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.163-166.

⁸⁶⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.II, s.1392,1399.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) göre mescid-i haram gibi bazı özel yerlerde bulunmanın vecd hâlinin oluşmasında etkili olduğunu gibi kulun beraber oturduğu kişilerden aldığı himmetlerin de vecdin oluşmasında tesiri vardır.⁸⁶⁵

Emin Edîb Efendi'nin tesirinde kaldığı şahsiyetlerden birisi de Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö.672/1273)'dir. Konya'ya uğradığında Mevlânâ'nın türbesini ziyaret etmeden Konya'dan ayrılmayan Emin Edîb Efendi Mevlânâ'nın güzel vasıflarını zikreden şiirler kaleme almıştır. Emin Edîb Efendi'ye göre insân-ı kâmil olarak Mevlânâ'nın bir vasfı da vecd sahibi olmasıdır. O,vecdden dolayı semâ yapmaktadır. Emin Edîb Efendi bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

Semâ' u vecd ile devvâr es-selâm aleyk.⁸⁶⁶

Amr b Osman Mekkî (ö.291/903) vecdin keyfiyetinin beyanı üzerine ibarelerin yetersiz kaldığını ifade etmektedir. Ona göre vecd Allah ile mümin arasında bir sırdır.⁸⁶⁷ Emin Edîb Efendi de vecdi Allah'ın bir sırrı olarak görür. Ona göre bu sırrı açıklamaya kelimeler yetersiz kalır. O bu hissiyatını şu şekilde ifade etmektedir:

Dehânın sırrı ki ol sırr-ı gaybü'l-gaybdır cânâ,

Ki şerhinde işâret âciz ü te'vîl kâsırdır.⁸⁶⁸

Vecd, kalbin karşılaştığı her türlü gam ve ferah hâlini ifade eder.⁸⁶⁹ Emin Edîb Efendi'nin şiirlerine bakıldığında ferah hâlimden daha ziyade gam ve keder hâlinin ağır bastığı görülmektedir. Onun kalbi hep hüznü ve yıkıktır. Bir an bile mutlu değildir. O, bu hissiyatını gelen beyitte şu şekilde dillendirmektedir:

Bir gamzedeyim kalb-i hazîn şâd değildir,

Vîrâne gönül bir vakt âbâd değildir.⁸⁷⁰

⁸⁶⁵ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. I, s.127.

⁸⁶⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.101.

⁸⁶⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.106.

⁸⁶⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.149.

⁸⁶⁹ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.375.

⁸⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.93.

Emin Edîb Efendi hüznü ve kederli oluşunu mahubun güzelliğine ve câzibesine bağlamaktadır. Ona göre bağlandığı mâşuk güzellerin güzeli olursa her zamanı hüznün ve keder ile geçecektir. O bu duygularını kağıda şu şekilde dökmüştür:

Elbet geçecektir gam ile ân u zamânım

Ey şâh-ı hüsn sende ki bu hüsn bu ân var⁸⁷¹

Emin Edîb bir başka beyitte de âşıkların gönüllerinin ayrılık gamının yarasıyla incindiğini ve onların azıklarının sadece sıkıntı, keder ve üzüntü olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Geh dilleri âzürde-i zahm-ı gam-ı hicrân,

Zâdı heme âlâm ü hümûm u gam-ı eyvah.⁸⁷²

Kuşeyrî (ö.465/1072), vecdi kulun kesbi olmadan Hakk'ın kuluna ihsanı olarak görür. Ona göre vecd hâlleri viridlerin meyveleridir. Viridlerini artırırsa Allah da lütuflarını artırır.⁸⁷³ Vecd hâlleri, evrâdın, belli zamanlarda, belli sayıda yapılan ibadet ve zikirlerin meyveleridir. Bir kimse viridini ve vazifesini fazlaştırdıkça, Allah onun hakkında lutfunu ziyadeleştirir.⁸⁷⁴ Emin Edîb Efendi viridini titizlikle muhâfaza eden bir şahsiyettir. Gelen beyitte o, her gece sabahlara kadar evrâdını okuduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Ben senin'çin edeyim nâle vü feryâd geceler,

Nâmını tâ-be-sabâh eyleyim evrâd geceler.⁸⁷⁵

Bir başka beyitte de mahubun güzelliğini sürekli andığını şu şekilde ifade etmektedir:

Çok mu güftârım sebât-efşân olsa ey Edîb!

Vasf-ı la'l-i yâri subh u şâm evrâd eyledim.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.107.

⁸⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.127.

⁸⁷³ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.165; Kadir Özköse, "Tasavvufî Tecrübede Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 8 2007, sayı: 18, s.66.

⁸⁷⁴ Özköse, "Tasavvufî Tecrübede Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, s.73.

⁸⁷⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.177.

⁸⁷⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.189.

Emin Edîb Efendi postnişin olmadan önce genç yaşta *Evrâd'*ını kaleme almıştır. *Evrâd'*ına birçok âyet ve hâdis dâhil ettiği gibi “el-Kasîdetü'l-İstiğfâriyye”, “Kasîde-i Muhammediyye”, “Esmâü'l-Hüsna”, “ed-Devrû'l-A'lâ” ve “Bahâiyye” gibi bazı virdleri de *Evrâd'*ına dâhil etmiştir. Günlük olarak okuduğu bu virdlerin Emin Edîb Efendi'nin vecd halinin oluşmasında büyük katkısı olmuştur.

*el-Lümâ'*da vecd sâhibleri üç sınıfa ayrılmıştır. Birinci sınıf vecd sâhipleri, vecdleriyle beraber bazen nefsânî arzular, beşeri ahlak ve mizacın gerektirdiği şeylerden dolayı vakitleri bulanır ve aynı zamanda halleri de değiştirir. İkinci sınıf vecd sâhipleri ise kulaklarına gelen birtakım seslerden dolayı keyiflenirler. Bu vecd onları değiştirir. Üçüncü kısım vecd sahipleri ise, vecd halleri onları fenâya erdirmiştir. Bu halde onların nazarında her şey yok hükmündedir.⁸⁷⁷ Tûsî'nin (ö.378/988) bu ifadesinden üçüncü kısım vecd sahiplerinin fenânın alt basamağında olduğu anlaşılmaktadır. Bu vecd, ileri derecedeki Allah sevgisinden meydana gelir.⁸⁷⁸ Hakiki tevhîdi, fenâyâ ulaşmakta gören Emin Edîb Efendi, üçüncü kısım vecd hallerini yoğun bir şekilde zevk edinmiştir. Şu beyit onun bu halini göstermektedir:

İzâle eyle aradan vücûd-ı mevhumun,
Ki âgahân-ı hakikat ona serâb söyler.⁸⁷⁹

Ebû Ali Dekkâk vecd ile ilgili kalbî aşamaları tevâcüd, vecd ve vücûd olmak üzere üç mertebede sınıflandırmaktadır. Ona göre tevâcüd; kulun istiâb hâli, vecd kulun istiğrâk hâli vücûd ise kulun istihlâk hâlidir.⁸⁸⁰ Vücûd; Hakk'ı vecd hâlinde bulmaktır.⁸⁸¹ Emin Edîb Efendi mürîdlerinden vecd hâli ile yetinmeyip vücûd mertebesini zevk etmelerini istmiştir. Ona göre bu mertebeye fakr hâli ile ulaşılır. Gelen mısralarda bu durumu şu şekilde beyan etmektedir:

Bir pîr-i mugân eşiğine kaddini dâl et,
Tut fakr tarîkın şeh-i iklim-i vücûd ol.⁸⁸²

Netice olarak Emin Edîb Efendi farklı vecd hâllerini yaşamış bir şahsiyettir. Kendisinde daha ziyade hüzn ve kederin hâkim olduğu vecd hâlleri

⁸⁷⁷ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.377.

⁸⁷⁸ Özköse, “Tasavvufî Tecrübede Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd”, s.67.

⁸⁷⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

⁸⁸⁰ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.166.

⁸⁸¹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.175.

⁸⁸² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.185.

görülmektedir. Emin Edîb Efendi vecdi Allah'ın bir sırrı olarak görür. Ona göre bu sırrı açıklamaya kelimeler yetersiz kalır. O Mevlânâ'yı vecd sahibi olduğu için över. Emin Edîb Efendi vecdi evrâdın bir sonucu olarak görür. O bu yüzden evrâdını titizlikle sahbah akşam okumaya devam etmiştir. O, vecd hâliyle yetinmemiş vücûd mertebesinde bu hâli zevk etmiştir. Ona göre vücûd mertebesine fakr hâli ile ulaşılır.

3.6. Dehşet

Dehşet kelimesi sözlükte; şaşırarak, hayrete düşmek, dehşete kapılmak, kafası karışmak, korkudan ve sevgiden aklı gitmek, donup kalmak gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁸³ Tasavvufî ıstılahta dehşet; Allah'ın heybetinden dolayı muhibbin düştüğü durum olarak tarif edilmektedir.⁸⁸⁴ Bu durumda sâlikin aklı bağlanır ve bir şey söyleyemez hâle gelir.⁸⁸⁵

İsmail Ankaravî'ye göre (ö.1041/1631) dehşet; kula ansızın gelen, aklını başından alan, sabrını ve ilmini gideren hayret hâlidir. Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ* adlı eserinde "...kadınlar onu (Yusuf'u) görünce, onu gözlerinde büyüttüler ve şaşkınlıklarından ellerini kestiler..."⁸⁸⁶ âyetini delil getirerek kadınların düştükleri bu durumu dehşet hâli olarak zikreder.⁸⁸⁷ Emin Edîb Efendi Ankaravî'nin işaret ettiği gibi kadınların Hz. Yusuf'u gördüklerinde düştükleri dehşet hâlini kendisi de mâşukunu görerek yaşamak istemektedir. O mâşukunu dört gözle bekleyen hatta mâşukuna kavuşmak için canını vermeye hazır bir âşıktır. O, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Âmâdeyim îsâra bu nakdîne-i cânı,
O Yûsuf-ı vuslat ser-i bâzâra düşer mi?⁸⁸⁸

Muhib sevgilisini gördüğünde kalbi heyecanlanır, aklı zayıflar ve bedeninde aklın kontrol edemediği durumlar ortaya çıkar. Hak âşığı Emin Edîb Efendi gelen mısralarda, şeyhine seslenerek hayret hâlini arzetymekte ve ondan kendisine rehberlik etmesini şu şekilde istemektedir:

⁸⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1329; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1242; Cevherî, *es-Sihâh*, c.III, s.195; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.300; Cübürân, *er-Râid*, s.411;

⁸⁸⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.210.

⁸⁸⁵ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.362.

⁸⁸⁶ Yûsuf, 12/31.

⁸⁸⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.234.

⁸⁸⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

Kaldı bu kulun vâdi-i hayretde perîşân,
Kıl cânım efendim ona ihsânını hem-râh.⁸⁸⁹

Bir başka beyitte de hayret hâlini şu şekilde ifade etmektedir:

Yokladı nabzımı derd-i dil-i bîmârı bilip,
Kaldı rindân-ı tahayyürde o dem dest-i tabîb.⁸⁹⁰

Emin Edîb Efendi'ye göre hayret hâlinde akıl ve fikir etkisizleşir. Sâlikin bu hâlde aklın ve fikrin yerinin olmadığını bilmesi gerekir. O, manzum olarak duygusunu şu şekilde beyan etmektedir:

Akla aldanma sakın bu yolda pây-ı akl leng,
Fikre dayanma hisâr-ı fikr gâyet nâ-metîn.⁸⁹¹

Hayretin iki yönü vardır: Biri, günah işleme şiddetinden kaynaklanan hayret, diğeri ise kalplere açılan tazim duygusundan meydana gelen hayret.⁸⁹² Emin Edîb Efendi kendi hâlini Hz Yusuf'u gören kadınların durumuna benzettiği gibi Mecnûn'a benzetererek de anlatmaktadır. O, sevgilisinin kendisini hayrette bıraktığını onun aşkıyla dağlara düştüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

Beni hayrân kıldı Kays-veş saldı başım dağa,
Aceb ol çeşm-i câdû kim sihr ilminde mahirdir.⁸⁹³

Tûsî (ö.378/988), hayreti; âriflerin kalplerine gelen onları düşünmekten alıkoyan bir hâl olarak kabul eder.⁸⁹⁴ Hücvirî (ö.465/1072) *Keşfu'l-mahcûb* adlı eserinde mârifeti; sürekli olarak aklın hayret içinde kalması ve Hakk'ın inayetinin kulu üzerine yönelmesi olarak tarif etmektedir. Ona göre, aklın delaleti ile bilinen mârifetullah eksiktir.⁸⁹⁵ Sûfilere göre, aklın, kul üzerindeki tahakkümünün ortadan kalktığı hayret hâli, marifetullahın en iyi bilindiği hâldir. Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet şarabını içmeyenlerin ve aşk sarhoşu olmayanların tahayyür vadisinde yeri yoktur. O, bu düşüncesini şu şekilde dillendirmektedir:

⁸⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.127.

⁸⁹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.122.

⁸⁹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁸⁹² Tûsî, *el-Lümâ'*, s.275.

⁸⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.149.

⁸⁹⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.421.

⁸⁹⁵ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s.401-402.

Gezme vâdi-i tahayyürde eyâ rencûr-ı aşk,
Derd-mendâne devâ dervîşi Abdülkâdir'in.⁸⁹⁶

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'nin hayret hâlini sık sık zevk ettiği görülmektedir. Ona göre vahdet şarabını içmeyenlerin ve aşk sarhoşu olmayanların tahayyür vadisinde yeri yoktur. O, dehşet hâlinde karşılaşılan durumlar için şeyhin önderliğini şart koşar. Ona göre hayret hâlinde aklın ve fikrin yeri yoktur. Sâlikin bu hâlde aklına ve fikrine güvenmemesi gerekir.

3.7. Safâ

Safâ kelimesi sözlükte; berrak olmak, bulanık olmamak, temiz olmak, dost olmak, yakın olmak, mutlu olmak, dürüst olmak, samimi ve içten olmak, hesap görmek gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁹⁷ Safâ kelimesi tasavvufî ıstılahta ise; nefsânî özelliklerden arınmayı ifade eder.⁸⁹⁸ Safâ; telvînin yok olması ile bulanıklıktan arınmanın adıdır.⁸⁹⁹

Gümüşhanevî (ö.1311/1893) safâyı; kederden uzaklaşmak olarak görür. Bu da o vakitte vâkî olan telvînin düşmesiyle gerçekleşir. Ona göre başlangıçtaki safâ ameli güzelleştirir ve nefsi sülûka hazırlar. Ahlaktaki safâ ise nefsi temizler sıdkı güçlendirir.⁹⁰⁰ Hücvirî (ö.465/1072) safâyı sıddıkın sıfatı olarak kabul eder. Ona göre safânın aslı, kalbin ağyar ve yabancılardan ayrılmasıdır. Safânın önderi ve imamı Ebû Bekir'dir. Gönlünü fânî bir şeye bağlayan bilsin ki, fânî fenâ bulur, onun bütün çabaları boşa gider. Ruhunu bâkî olanın huzuruna gönderen ve ulaştıran nefis, fânî oluncada bekâ ile bâkî olur.⁹⁰¹ Safâda fânî olmayana bağlılık söz konusudur. Emin Edîb Efendi safâ hâlini zevk ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Teşekkür eyledim bâd-ı sabâya,
Nevîdinden ki dil erdi safâya.⁹⁰²

Emin Edîb Efendi'ye göre safânın temelini ledünnî ilim ve kalp temizliği oluşturmaktadır. O, safâyı ulaşmak için ruhun lekelerden arınmasını şart koşar. Ona göre sâlikin safâ hâline ermesi için can kadehini ledünnî ilim ile

⁸⁹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.138.

⁸⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2211-2212; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.382-383; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.517; Cübürân, *er-Râid*, s.550.

⁸⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.608.

⁸⁹⁹ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.128.

⁹⁰⁰ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl*, s.295.

⁹⁰¹ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.96.

⁹⁰² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

doldurulmasını gerekir. Sâlikte ledünnî ilim arttıkça safâsı da o oranda artmaktadır. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Ledünnîden pür eyle câm-ı cânım,
Küdûretten safâ bulsun revanım.⁹⁰³

Ledünnî ilim, Allah katından evliyasına ilham edilen ilimdir.⁹⁰⁴ Bu ilme mârifet ilmi de denir. Emin Edîb Efendi safâ ile mârifeti ilişkilendirmektedir. Ona göre sâlikin safâya ermesi mârifete bağlıdır. Gönül evini ancak mârifet aydınlatır. Mârifet olmadan kalbin temizlenmesi ve safâ bulması mümkün değildir. Mârifetin ışığıyla irfan ehli, hakikati seyreder ve safâ hâline ulaşır. Safâya ulaşmak hakikati müşâhededen geçmektedir. Emin Edîb Efendi bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

Gönül evine mârifet ziyâ vü nûr ü fer verir,
O nûr ile meârif ehli seyreder safâ bulur.⁹⁰⁵

Nefsânî özelliklerden arınmayı ifade eden safânın üst mertebesi, kulun kendinden fâni olarak, Hakk'ı görmesidir ki, bu durumda olan kul, kendi sıfat ve fiillerini Allah'ın sıfat ve fiilerinde mahv ve ifnâ eder.⁹⁰⁶ Emin Edib Efendi safâyı aşkın bir getirisi olarak görür, Ona göre aşkta yol almayanın safâya ulaşması mümkün değildir. İlahî aşkla hasta olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi yine de bir türlü üst mertebede ki safâya ulaşamadığından dertlidir. Gelen mısralarda bu durum şu şekilde beyan edilmektedir:

Ben marîz-i aşk-ı yârim bir devâdır eksiğim,
Cevr ile hâlim tamâm oldu safâdır eksiğim.⁹⁰⁷

Emin Edîb Efendi'nin manzum ifadelerinden anlaşıldığına göre ledünnî ilim yanında sâliki safâya ulaştıran en güçlü unsur aşktır. Aşkta mahbûbun her türlü fiilini hoş görme duygusu vardır. Bu duygu da insanın sâfliğini artırmaktadır. Emin Edîb Efendi Allah'ın kendisi için ister lütuf isterse kahr olsun tüm takdirine razı olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Râzıyım lutf u kahr her ne kılırsan şâhım.⁹⁰⁸

⁹⁰³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.117.

⁹⁰⁴ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.209.

⁹⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.147.

⁹⁰⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.609; Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.86.

⁹⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.89.

Emin Edîb Efendi safâya ulaşmak için benliğin yok edilmesi gerekli görür. Ona göre safâya ulaşmada engellerdenden birisi sâlikin kendi benliğidir. Bu yüzden sâlikin benliği besleyen unsurlardan uzaklaşması gerekir. Arzularına yenik düşmüş olanların yüzlerinde, güzel görüntüleri yoktur. Kemalât ancak kendini yok saymakla mümkündür. Bu beden insana bir kemâlât kazandırmaz. Bu dünyaya gönül bağlayanlarda mutluluk ve safâ hâli yoktur. Emin Edîb Efendi bu düşünceleri manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Hevâperest olanların yüzünde hüsn-i hâli yok.
Kemâl nîstîdedir bu varlığın kemâli yok.
Ki sâhibinde neş'e yok safâ verir müteâli yok.
Fasîh bir iki söz demek değerli hüner midir?⁹⁰⁹

Netice olarak bu anlatılanlardan Emin Edîb Efendi safâ hâllerini yaşadığı anlaşılmaktadır. Emin Edîb Efendi, safânın temelini mârifet ve kalp temizliği olarak görür. Sâlikin mârifeti arttıkça safâsı da o oranda artmaktadır. Ona göre irfan ehli mârifetin ışığıyla, hakikati seyreder ve safâ hâline ulaşır. Safâya ulaşmak hakikati müşâhededen geçmektedir. Emin Edîb Efendi safâyı aşkın bir sonucu olarak kabul eder. Ona göre aşkta yol almayanın safâya ulaşması mümkün değildir. Emin Edîb Efendi safâya ulaşmak için benliğin yok edilmesini de gerekli görür. Ona göre safâya ulaşmada engellerdenden birisi sâlikin bizzat kendi benliğidir.

3.8. Cezbe

Sözlükte cezbe kelimesi; çekmek, uzatmak, büyülemek, aklını başından almak, mücadele etmek, ikna etmek, kaptan ağzı ile su içmek gibi manalara gelmektedir.⁹¹⁰ Tasavvufî ıstılahta ise; Hakk'ın kulu kendine çekmesi ve âniden yüce huzuruna yükseltmesi demektir. Hakk'ın kulu kendine çekmesi cezbe, bu cezbeyle kulun Allah'a yönelmesi aşktır.⁹¹¹

Abdurrezzak Kâşânî (ö.730/1329) cezbeyi; kulu, Hakk'a yaklaştıran ilâhî lütuf olarak tarif etmektedir.⁹¹² Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö.1311/1893) de cezbeyi; kulun Hakk'a giden menzillerde ilâhî inâyetin gereği

⁹⁰⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.152.

⁹⁰⁹Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

⁹¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.557; Ezherî, *Mu'cemu Tehzibi'l-Luğa*, c.I, s.564; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.151; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.112; Cübürân, *er-Râid*, s.308.

⁹¹¹ Hasan Kâmil Yılmaz, "Cezbe", T.D.V.İ.A., İstanbul 1993, c.VII, s.504.

⁹¹² Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.185.

olarak, çaba ve gayreti olmaksızın muhtaç olduğu her şeyin kendisine verilerek, Hakk'a yakınlaştırılması olarak tarif etmektedir.⁹¹³ Emin Edîb Efendi'nin eserlerine baktığımızda cezbe hâlini yaşadığını görmekteyiz. O, çılgın gönlüne rağmen emniyet kafesi içerisinde sakin sakin dururken sevgilisine yakınlaştırıldığını manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Otururken bu gönül hoş dil-i şeydâ kafes-i emn içre,
Şeker-i lâl ile hâlindir onu etdi karîb.⁹¹⁴

Emin Edîb Efendi seyr u sülûk yolunda menzilleri geçmek için cezbe gerekli görür. O, cezbe konusunda benliğin yok edilmesi ve aşk olmak üzere iki hususa özel vurgu yapmaktadır. Ona göre cezbenin hâsıl olabilmesi için benliğin yok edilmesi gereklidir. Aşk yoksunu ve enâniyet bulunan bir mürîdde cezbe hâsıl olmaz. Sivas Valisi Reşîd Âkif Paşa'nın (ö.1338/1920) gazeline yaptığı tahmiste bu düşüncelerini şu şekilde beyan etmektedir:

Müncezib olmaksı maksad bu vücûdu kıl tebâh,
Kehrübâ-yı aşk-ı Hakk'a kendin eyle berk-gâh,
Bulunur derler eğerçi devlet-i fakr ile şâh.⁹¹⁵

Bir başka beyitte de cezbenin hiçlik ve aşk ilişkisini şu şekilde ifade etmektedir:

Nâtüvân diler isen kim seni cezb etsin aşk,
Güher-i Bâbîl'sin onu kendini berk-gâh et.⁹¹⁶

Emin Edîb Efendi, Abdülahad Nûrî es-Sivâsî'nin (ö.1061/1651) gazeline yaptığı tahmiste de cezbe aşk ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre eşyanın varlığı aşk sayesinde:

Aşk ile buldu vücûd eşyâ serâser ârifâ,
Cezbe-i aşk iledir ser-geşte hem arz u semâ,
Bil Edîbâ yokdur aşka ibtidâ vü intihâ.⁹¹⁷

⁹¹³ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi 'ı'l-Usûl*, s.80.

⁹¹⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.122.

⁹¹⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.154.

⁹¹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

⁹¹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.129.

Netice olarak Emin Edîb Efendi sâlikin vuslat yolunda menzilleri geçmesi için cezbe gerekli görür. Ona göre cezbe hususunda iki husus ön ön plana çıkmaktadır: Bunlar hiçlik ve aşktır. Benliğini kıramamış ve ilâhî aşka tutulmamış bir sâlikin cezbe hâlini zevk etmesi mümkün değildir.

3.9. Yakîn

Yakîn sözlükte bir şeyi kesin olarak bilmek, şek şüpeden uzaklaşmak, sabit olmak, tahkik etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁹¹⁸ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240 yakîni; insanın bir konu hakkında basiret sahibi olması olarak kabul eder. Ona göre nefiste oluşan hüküm ile gerçekleşen hüküm aynıysa bu yakîndir.⁹¹⁹

İmam-ı Rabbânî'ye (ö.1034/1625) göre insanın yaratılmasındaki maksat emredilen ibadetleri yerine getirmesidir. İbadetlerin edâsındaki maksat ise imanın hakikati olan yakîn hâlini elde etmektir. Fenâ ve bekânın husûlündeki asıl gaye yakîn hâlinin elde edilmesidir.⁹²⁰

Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) yakîni; gaybı şüphenin ortadan kalkması olarak değerlendirir.⁹²¹ Sehl b. Abdullah (ö.273/886) ise yakîni tahkik yönünden imanın ziyâdelişmesi olarak kabul eder.⁹²² Kuşeyrî'nin (ö.465/1072) eserine kaydettiğine göre yakîn, kesbî değil vehbîdir. Yakînin başlangıcı mükâşefedir. Perdeler kalkıp yakîn artınca mükâşefeden sonra muâyene ve daha sonra müşâhede gelir.⁹²³ Tûsî (ö.378/988) yakîni hem mükâşefe hemde müşâhede hâli olarak kabul eder.⁹²⁴ *et-Ta'arruf* adlı eserde belirtildiğine göre Ahmed Nûrî (ö.295/907) yakîni; müşâhede olarak değerlendirirken Sehl b. Abdullah *et-Tusterî* (ö.273/886) ise yakîni mükâşefe olarak kabul eder.⁹²⁵

Ebû Yezîd Bestâmî (ö. 261/875) tevhîdi yakîn olarak kabul eder. Ona göre halkın hem hareketini hemde hareketsizliğini Allah'ın fiili olduğunu bilmek

⁹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4397; Ezherî, *Mu'cemu Tehzibi'l-Luğa*, c.IV, s.3983-3984; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.112; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1066; Cübürân, *er-Râid*, s.970.

⁹¹⁹ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. II, s.270.

⁹²⁰ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.223.

⁹²¹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.342; *el-Kelâbâzî, et-Ta'arruf*, s.123.

⁹²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.340.

⁹²³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.340.

⁹²⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.101.

⁹²⁵ *el-Kelâbâzî, et-Ta'arruf*, s.123.

yakındır. Allah'ın fiillerinde ortağı yoktur. Rab'bini tanıdığı zaman ve Rab'bin sende karar kıldığında O'nu bulmuşsun demektir.⁹²⁶ Hakîm-i Tirmizi (ö.320/932) *Hatmu'l-Evliyâ* adlı eserinde diğer ümmetlere nazaran Allah tarafında bu ümmete daha çok yakîn nasib edildiğini bildirmektedir.⁹²⁷ Emin Edîb Efendi yakîni kalbin ebedî mutluluğu olarak görür. O, bu düşüncesini gelen mısradaki şu şekilde ifade etmektedir:

Dil bâde-i tahkîk ile mest-i ebed oldu.⁹²⁸

Emin Edîb Efendi gerçek bilgiye yakîn mertebesinde ulaşıldığını kabul eder. Ona göre yakîn, öz ve hakîkî bilgiyi ifade eder. Yakîn mertebesine ulaşmamış taklid ehlinin bu bilgiden nasibi yoktur. Bu konuyu o, şu şekilde terennüm etmektedir.

Mukallidler bilir mi hâlini erbâb-ı tahkikin.

Bilir mi ârifin zevkin o kim güftâra bağlanmış.⁹²⁹

Yakîn hallerini zevk eden Emin Edîb Efendi yakîn ile kader arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre kaderin sırrından ancak yakîn ehli haberdardır. Yakîne ermemiş kimselerin kader konusunda söz söylememesi gerekir. Bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde dillendirmektedir:

Bahsetme bu bilmezlikle sırr-ı kaderden,

Tahkîke eriş vâkıf-ı esrâr-ı kadîr ol.⁹³⁰

Tuhfetü'r-Râşid'de kaydedildiğine göre Emin Edîb Efendi, kemâle ermiş âriflerin büyükleri ile ehl-i yakînin ulularının zevk ve meşreplerine değer vermiştir. Onların vücûdun hakikati konusundaki vermiş oldukları haberleri doğru olarak kabul etmiş ve eserinde onların görüşlerine yer vermiştir.⁹³¹ Emin Edîb Efendi'ye göre vücûdun merâtibini idrak etmek yakîn hâlidir. O, bu konuyu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

⁹²⁶ el-Bestâmî, *Şatahâtü's-Süfiyye*, s.129.

⁹²⁷ et-Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*, s.414.

⁹²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

⁹²⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.142.

⁹³⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.186.

⁹³¹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.45^b.

Ahad sırrından Ahmed sırrın anla,
Bu tahkîk ince sözdür hûb dinle.⁹³²

Yakîni bilginin gizlenmesi konusunda Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde yakîn ehli din önderlerinin ikazlarını zikretmektedir. Bu uyarıya rağmen kendisinin bu konuda yazı yazmasından maksadı: *Zât-ı vâcibin cümle eşyaya ihâtasını tenbih ederek ve cemi'ı merâtib-i vücûdda kıvrılan nurların yayılmasının tevhidinden bahsederek*,⁹³³ mürîdânının bu konularda gâfil olmaması içindir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre Emin Edîb Efendi, yakîni, tevhid olarak kabul etmektedir. Ona göre varlığın hakikatini bilmek tevhitir. Bu da yakîni bilgiyi ifade eder. Tevhîde ulaşmak yakînle mümkündür.

Tûsî (ö.378/988), *el-Lümâ'* adlı eserinde Allah'ı Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de üç türlü yakîni zikrettiğini haber vermektedir. Bunlar; ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîndir.⁹³⁴ Emin Edîb Efendi hakka'l-yakîn mertebesindeki bilgiyi şek ve şüpeden uzak görür.⁹³⁵ Bu mertebede kalb Allah'a nazar edeceği saflığa ulaşır ve hakikat orada tecelli eder.⁹³⁶

Emin Edîb Efendi'ye göre hakikat ehlinin sözlerinde binlerce rumuz binlerce eser binlerce nükte vardır. Onların özü neşe ve sebât ile doludur. Hz. İsa'nın nefh-i ruh verip ölüleri dirilttiği gibi onların dudağında da hayat veren bir nefh-i ruh vardır. O, bu düşüncesini gelen kıtada şu şekilde ifade etmektedir:

Hakikat ehlinin özünde neş'e var sebât var.
Sözünde bin rumûz bin âsâre bin nükât var.
Mesîh-veş lebinde nefh-ı rûh eder hayât var.
Aceb o her nev'î kemâl zarf-ı müstakar mıdır?⁹³⁷

Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö.816/1413) *Ta'rîfât isimli eserinde* hakka'l-yakîn mertebesini şu şekilde tarif etmiştir: Bu mertebe kulun Hak'ta fenâsını ilim, şuhûd ve hâl olarak onunla bekâsını ifade eder. Her akıl sahibi ölümü ilme'l-yakîn olarak bilir. Meleği gördüğü zaman bu ayne'l-yakîndir. Ölümü

⁹³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

⁹³³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^b.

⁹³⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.102-104.

⁹³⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^b.

⁹³⁶ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.102-104

⁹³⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.147.

tattığı zaman ise bu hakka'l-yakîndir.⁹³⁸ Ankaravî (ö.1041/1631) ârifin vücûdunun Hak'la mevcûd olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ilim ve marifet vücûda tabidir. Bu çerçevede ârifin ilmi, Hak'la bilmeyi ifade eder.⁹³⁹

Ârif mertebesi oranında yakîne ulaşır. Bu hususu Emin Edîb Efendi şu şekilde seslendirmektedir:

Boş değil dünyâ velâden derdin ammâ bilmedik,
Kimdir ağyâr u kimdir yâr olan hakka'l-yakîn.⁹⁴⁰

Emin Edîb Efendi aşağıdaki beyitte de dünyanın insana vefalı davranmadığını ayne'l-yakîn olarak müşâhede ettiğini şu şekilde beyan etmektedir:

Arûs-ı dehr vefâ eylemez Edîbâ bu,
Yakîn müşâhede-i ayn-ı îtibârımdır.⁹⁴¹

Emin Edîb Efendi'ye göre yakînin temelini ibadet oluşturur. "Sana yakîn gelinceye kadar Rabb'ine ibadet et."⁹⁴² âyetini delil getiren Emin Edîb Efendi, sâlikin yakîne ulaşması için ibadete müdavim olması gerekli görür.⁹⁴³ Ona göre ibadette sebatı olmayanların yakîn mertebesine ulaşması mümkün değildir.

Kul yakînî hakikatleri tamamlayınca kulun yanında belâ nimet olur, rahatlık da musibet olur.⁹⁴⁴ Emin Edîb Efendi belâ, musibet ve üzüntülerini irfan sofrasının süsleri olarak kabul eder. O, sürekli gelen misafir gibi gördüğü üzüntülerden memnudur. Bu üzüntüler onun kemâlatını artırmaktadır. Emin Edîb Efendi Reşid Âkif Paşa'nın (ö.1338/1920) gazeline yaptığı tahmiste bu durumunu şu şekilde beyan etmektedir.

Teessürât pey-â-pey olur bana mihmân
Belâ vü renc ü elem zîb-i sofrâ-ı irfân
Tezeyyünâtı acîb ile dil nigâristân⁹⁴⁵

⁹³⁸ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minsâvî, Dâru'l-Fadîle, Kahire trz, s.80.

⁹³⁹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.264.

⁹⁴⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.132.

⁹⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.142.

⁹⁴² Hicr, 15/19.

⁹⁴³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^b.

⁹⁴⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.102.

⁹⁴⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.155.

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi yakîni, kalbin ebedî mutluluğu olarak görür. Ona göre yakîn; öz ve hakîkî bilgiyi ifade eder. Sâlik gerçek bilgiye yakîn mertebesinde ulaşılır. Vücûdun merâtibini idrak etmek yakîn hâlidir. Kul bu hâl ile tevhîde ulaşır. Yakîn hallerini zevk eden Emin Edîb Efendi yakîn ile kader arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Ona göre kaderin sırrından ancak yakîn ehli haberdardır. O, hakikat ehlinin sözlerinin binlerce rumuz içerdiğini ifade etmektedir. Emin Edîb Efendi yakînin temelini ibadet olarak görür. Ona göre ibadete müdâvim olmayanın yâkini yoktur.

3.10. Sır

Sır kelimesi sözlükte; gizli olmak, birini şaşırarak, fısıldaşmak, sevindirmek, asıl ve öz olmak, kıymetli ve en üstün olmak gibi manalara gelmektedir.⁹⁴⁶ Kuşeyrî (ö.465/1072) sırrı bedene bırakılmış bir latife olarak kabul etmektedir. Ona göre sır, müşâhede mahallidir. Sırta insan muttali olur ancak sırru's-sırta Hak dışında hiçbir kimse muttali olamaz. Sûfilere göre sır, ruhtan daha latif, ruh da kalpten daha şerefli dir.⁹⁴⁷

Tûsî (ö.378/988) sırrı; Hakk'ın gayb kıldığı nefsin hissetmediği şey olarak tarif etmektedir. Ona göre, Hak ile zuhur eden sırdır, halk ile zuhur eden ise sır değildir. Sır, yokluk ile varlık arasındadır.⁹⁴⁸ Gümüşhanevî (ö.1311/1893) Kuşeyrî gibi sırrı; kalbe bırakılmış latif bir şey olarak kabul eder. Ona göre nasıl ki muhabbetin yeri ruh, mârifetin yeri kalp ise müşâhedenin yeri de sırdır.⁹⁴⁹ İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) *Mişkâtü'l-Envâr*'da inci gibi gizlenmiş bazı ilimlerin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu ilimleri ancak Allah'ı bilen âlimler bilir.⁹⁵⁰

Emin Edîb Efendi sır hâlini yaşamayı ve sırlara vâkıf olmayı şu şekilde istemektedir:

Hakâyıktan açılsın tâze güller dilde ey sâkî!⁹⁵¹

⁹⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.1800-1801; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1670-1671; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.356-357; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.426.

⁹⁴⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.176.

⁹⁴⁸ Tûsî, *el-Lüümâ'*, s.303,430.

⁹⁴⁹ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl*, s.271.

⁹⁵⁰ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.3.

⁹⁵¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.182.

Emin Edîb Efendi sırrı, altın ve mücevhere teşbih ederek kalbe bırakılmış bir latife olarak görür. Ona gör bu mücevherin kalbe tevdi edilmesinin ilk şartı aşktır. Âşık olmayana sır ihsan edilmez. O, bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

Aşk şâhına kim ki bende olmuş,
Kalbi zerr ü güher ile dolmuş.⁹⁵²

Emîn Edîb Efendi, varlığın hakikatini sır olarak kabul eder. Varlığın hakikatini idrak eden sırra vâkıf olmuş olur. Onun eserleri gözden geçirildiğinde, zâhirle yetinmediği, ilmin ve varlığın hakikatini, sırrını idrak etmeye çalıştığı görülmektedir. Ona göre, varlıklar içinde en şerefli kabul edilen insan, hüviyet olarak Vücûd-u Mutlak'ın sırrının sırrıdır.⁹⁵³ İnsanın hakikati bilindiğinde Hakk'ın hakikati de bilinmiş olunmaktadır. Çünkü Hakk'ın hakikatine âfâktaki en güçlü delil insandır. Bu hususu gelen mısra da şu şekilde beyan etmektedir:

Ahad sırrından Ahmed sırrın anla.⁹⁵⁴

Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ilmi; ilmü'l-akl, ilmü'l-ahvâl ve ilmü'l-esrâr olmak üzere üç kısma ayırmaktadır.⁹⁵⁵ Gümüşhanevî (ö.1311/1893) sırrın başlangıçtaki hâlinin safâyı tahsil etmek için riyadan kaçınmak şeklinde gerçekleştiğini haber vermektedir. Ona göre sırrın ahaktaki şekli bâtının kötülüklerden temizlenmesi ve faziletlerle süslenmesidir. Sonuç olarak sır; ilahî ahlakla ahlaklanmaktır.⁹⁵⁶

Emin Edîb Efendi, sır ile aşk ilişkisine dikkat çektiği gibi sır ile mâsivâ ilişkisine de dikkat çekmektedir. Ona göre sır mâsivâdan yüz çevirmiş âşık tevdi edilir. Âşık zâhirde ve bâtında Allah'tan başkasını (mâsivâyı) görmez. Manevi sırları ancak aşk erbabı bilir. Aşktan yoksun insanın sırlara müttali olması ve sır hâlini zevk etmesi düşünülemez. Bu düşüncesini şu şekilde kâğıda dökmektedir:

⁹⁵² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195.

⁹⁵³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^b.

⁹⁵⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

⁹⁵⁵ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. I, s.38.

⁹⁵⁶ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl*, s.295-296.

Gerek zâhir gerek bâtında görmez mâsivâ âşık,
Bu remz-i mânevî erbâb-ı aşk indinde zâhirdir.⁹⁵⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre dünyaya gönül bağlayanların sır hâlini zevk etmesi mümkün değildir. O midesinin esiri olmuş olanları aşktan ve sırdan uzak görür. Ona göre böyle insanlar hakikati bilmez, söyledikleri de ninniden öteye bir şey değildir. Bu konu manzum olarak şu şekilde seslendirilmiştir:

Rumûz-ı aşkı ne bilsin esîr-i bend-i şikem,
Hakîkatı ne bilir o hadîs-i hâb söyler.⁹⁵⁸

Emin Edîb Efendi'nin sır konusunda dikkat çektiği bir husus ta sır ile zikrullah arasındaki ilişkidir. Ona göre Allah diyen sır hâlini zevk eder ve esrara vakıf olur. Mürîdânına zikrullahı çokça tavsiye eden Emin Edîb Efendi Allah zikrine müdâvim olanın söz ve işaret olmadan sır hâlini yaşayacağını şu şekilde ifade etmektedir:

Mârifet erbâbının anlar rumûzun kâlsiz,
Şübhesiz bir ârif-i esrâr olur Allâh diyen.⁹⁵⁹

Sır kelimesi hâllerle alakalı olarak kul ile Rab arasında korunmuş gizlenmiş şey için kullanılır.⁹⁶⁰ Tûsî (ö.378/988) eserinde iki türlü sırı işaret etmektedir: Bunlardan birisi; Hak için sır; bu sır Hakk'ın vasıtasız olarak kulunu şerefleştirdiği sırdır. Diğeri ise halk için sırdır; bu sır Hakk'ın kulunu vasıta ile muttali kıldığı sırdır.⁹⁶¹

Emin Edîb Efendi'ye göre sır hâli iki şekilde yaşanılır. Bunlardan birisi vasıtalı olarak insân-ı kâmilin sohbetiyle diğeri ise vasıtasız olarak Hakk'a yakın olmakla. İnsân-ı kâmilin sohbetiyle ilgili olarak Emin Edîb Efendi şunları ifade etmektedir:

Ey Edîb mahrûm olma sohbetinden kâmilin,
Kim huzûr-ı ehl-i dilde keşf olur râz-ı nevîn.⁹⁶²

⁹⁵⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.149.

⁹⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

⁹⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

⁹⁶⁰ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi 'ı'l-Usûl*, s.271.

⁹⁶¹ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.303.

⁹⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

Emin Edîb Efendi'ye göre sırların kaynağı Hak'tır. Hakk'a yakın olan sırlara vakıf olur. Hakk'a yakın olmak için Hakk'ın zikredilmesi gereklidir. Vasıtasız olarak Hakk'a yakın olmakla elde edilen sırrı Emin Edîb Efendi şu şekilde dillendirmektedir:

Vuslat-ı dildâr ise maksad Edîb Allâh de,
Mahrem-i halvet-sarây-ı yâr olur Allâh diyen.⁹⁶³

Emin Edîb Efendi'nin tashihini yaptığı *Lübbü'l-Lüb* adlı eserde belirtildiğine göre; “Hak Teâlâ, peygamberlerinden davetin başlangıcında kaderin sırrını gizlemiştir. Davet emri tamam olup kâfir, münafık, mümin ve salihler belli olduktan sonra bu sır peygamberlere bildirilmiştir.”⁹⁶⁴ Enes b. Malik'in on yıl gece ve gündüz Peygamber Efendimizin yanında kalıp hizmet etmesine rağmen Peygamber Efendimizin, yaptığı işler için ona hiçbir şey söylememesi Peygamber Efendimizin kader sırrına vukûfiyetinden dolayıdır.⁹⁶⁵

Kader, her varlığın, istidadı gereğince, his ve şehadet âleminde zuhur etmesidir.⁹⁶⁶ Varlığın sırrını ve hakikatini bilen belli ölçüde kader sırrına vakıf olmaktadır.⁹⁶⁷ Sûfiler topluluğuna göre sır, üç mertebeye sahiptir. Bunlar; sırr-ı ilim, sırr-ı hâl ve sırr-ı hakikattir.⁹⁶⁸ Kader sırrı en yüce bilgilerden birisidir. Kaderi, Allah'ın tam marifet verdiği kimse bilebilir. Kaderi bilmek bilene tam rahatlık kazandırdığı gibi eleme de yol açabilir.⁹⁶⁹

Emin Edîb Efendi kader sırrına vakıf olmayı en üst sır mertebesi olarak görmektedir. Ona göre kader sırrını zevk etmek ancak varlığın hakikatini bilmekle mümkündür. Kader sırrına tahkik mertebesinde vakıf olunur. O, bu düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Bahsetme bu bilmezlikle sırr-ı kaderden,
Tahkîke eriş vâkıf-ı esrâr-ı kadîr ol.⁹⁷⁰

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) *Mişkâtü'l-Envâr*'da bazı âriflerden naklederek: “Rubûbiyyet sırlarını ifşa etmeyi küfür” olarak değerlendirmiştir.⁹⁷¹

⁹⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

⁹⁶⁴ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.16^a.

⁹⁶⁵ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.17^a.

⁹⁶⁶ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.16^b.

⁹⁶⁷ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.16^a.

⁹⁶⁸ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.908; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü* s.294.

⁹⁶⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.297.

⁹⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.186.

Tasavvufî bazı eserlerde: “Kulûbü’r-ricâli kubûrû’r-esrâr” sözü zikredilmektedir. Yani hür ve asil kişilerin kalpleri, sırların mezarıdır. Sır orada ölür dışarı çıkmaz.⁹⁷² Bu ifadelerden anlaşıldığına göre bâzı ârifler Hakk’a âit özel bilgileri ehil olmayana söylemeyi uygun görmemişlerdir. Sırrın ifşasında muhâtabın yetersizliği söz konusu olduğu gibi kelimeler ve işaretler de yetersiz kalmaktadır. Bazı sırların ifşâ edilmemesini savunan Emin Edîb Efendi⁹⁷³ bu hususu manzum olarak şu şekilde terennüm etmektedir:

Dehânın sırrı ki ol sırr-ı gaybü’l-gaybdır cânâ,

Ki şerhinde işâret âciz ü te’vîl kâsırdır.⁹⁷⁴

Netice olarak Emin Edîb Efendi sırrı, kıymetli madenlere teşbih ederek kalbe bırakılmış bir latife olarak görür. Ona göre bu cevhere ancak âşıklar ve mâsivâdan yüz çevirenler ulaşabilir. Dünyaya gönül bağlayanların sır hâlini zevk etmesi mümkün değildir. Emîn Edîb Efendi, varlığın hakikatini, sır olarak kabul eder. Varlığın hakikatini idrak eden sırâ vâkıf olmuş olur. Ona göre zikrullahâ devam eden sır hâlini zevk eder ve esrara vakıf olur. Bazı sırların ifşâ edilmemesini savunan Emin Edîb Efendi kader sırrına vakıf olmayı en üst sır mertebesi olarak görmektedir. Ona göre kader sırrını zevk etmek ancak varlığın hakikatini bilmekle mümkündür.

3.11. Mükâşefe

Sözlükte mükâşefe; perdeyi kaldırmak, sırrı açığa çıkarmak, bir işi ortaya çıkarmak, haber vermek, incelemek, gidermek, yoklamak, muayene etmek, hareket etmek, sırlarını birbirine açmak, savaştan kaçmak gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁷⁵ Tasavvufî istilahta ise; perdelerin ötesindeki gaybî âleme âit manaların keşfedilmesi anlamına gelir. Mükâşefe iki kısma ayrılır: Birinci kısmı sûrî olan mükâşefe, ikinci kısmı ise mânevî olan mükâşefedir. Sûrî olan mükâşefe, beş duyu organımızla farkına varabildiğimiz manalardır. Mânevî

⁹⁷¹ Bk. Gazâlî, *Mişkâtü’l-Envâr*, s.3.

⁹⁷² Bk. Tûsî, *el-Lümâ’*, s.304; el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.176; Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmî’i’l-Usûl*, s.271.

⁹⁷³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.52^b.

⁹⁷⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.149.

⁹⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c.IV, s.3441; Ezherî, *Mu’cemu Tehzîbi’l-Luğa*, c.IV, s.3148; Cevherî, *es-Sihâh*, c.IV, s.144; İbrahim Mustafa, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, s.788; Cübürân, *er-Râid*, s.738.

mükâşefe ise Allah'ın el-Hakîm ve el-Alîm sıfatlarının tecellisinden meydana gelen, mücerred hakikatlar ve gaybî manalardır.⁹⁷⁶

Kuşeyrî (ö.465/1072) mükâşefeyi, muhâdara ile müşâhede arasında bir yerde görür. Ona göre mükâşefe; delili düşünmeye gerek olmaksızın açık bir sıfat ile kulun Hakk'ın huzurunda olma hâlidir. Bu durumda kul ile gayba âit hususlar arasında perde bulunmaz.⁹⁷⁷ Tûsî'ye (ö.378/988) göre bu durumda gayba âit hususlar sanki onu görüyormuşçasına kula açıklanır.⁹⁷⁸

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) *İhyâu ulûmiddîn* adlı eserinde mükâşefeyi; bâtın ilmi olarak kabul eder. Ona göre mükâşefe; kalbin kötü sıfatlardan temizlendiğinde kalpte ortaya çıkan nurdur. Bu nur sayesinde birçok şey açığa çıkar hatta Allah'ın zât, sıfat ve fiileri hakkında hakiki bilgiye erişilir. Bu ilim siddıkların ve mukarreblerin ilmidir. Bu ilimden nasibi olmayanın son nefesini kötü bir şekilde vermesinden korkulur.⁹⁷⁹

Nûrî (ö.295/907 kalp ve göz olmak üzere keşfin iki boyutuna dikkat çekmektedir. Ona göre gözün mükâşefesi görmekle, kalbin mükâşefesi ise vuslat ile olur. Ebû Muhammed Cerîrî (ö.321/933) mükâşefe ve müşâhede hâline ancak takvâ ve murâkabe ile ulaşılabileceğini beyan etmektedir.⁹⁸⁰

Kuşeyrî (ö.465/1072) *er-Risâle* adlı eserinde yakînin mükâşefe olduğunu zikretmektedir. Ona göre mükâşefenin; haberleri keşfetme, kudretin zuhûrunu keşfetme ve imanın hakikatlerini keşfetme olmak üzere üç boyutu vardır.⁹⁸¹

Kuşeyrî'nin işaret ettiği gibi Emin Edîb Efendi de mükâşefeyi varlığın zuhuru ve imanın hakikatlerini idrak etme boyutunda görür. O, tevhîdin hakikatini bilmeyi mükâşefe olarak kabul eder. Ona göre dörtlü tevhîd mertebesinin üçüncüsü yani tevhîd-i şuhûd mertebesi keşf yolu ile idrak edilir. Bu konuyu *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “*Nûr-ı ilâhi vasıtası ile bi tarîkı'l- keşf, eşyâ-yı kesîrenin, Vâhid-i Kâhhâr'dan sudûrunu müşâhede etmektir*”⁹⁸²

⁹⁷⁶ Çelikoğlu, *Râbita Sorular-Cevaplar*, s.228.

⁹⁷⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.183.

⁹⁷⁸ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.422.

⁹⁷⁹ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. I, s.74.

⁹⁸⁰ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.422.

⁹⁸¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.342.

⁹⁸² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde mükâşefeyi; muhabbetullah mertebesi olarak görür. Ona göre bu mertebede mahbûb-ı hakîkî olan Hakk'ın muhabbetinden başka kalpte hiç bir şeyin saltanatı ve iradesi kalmaz.⁹⁸³

Sûfiler sevgiliye kavuşmayı keşf ve müşâhede yoluyla gerçekleştirtirler.⁹⁸⁴ Sûfî her bir gaybî perdeyi açtıkça Allah'a yaklaşır. Sûfilere göre gaybî mânalara uzanamayan perdeli kalbe sâhip olmak en büyük cezadır. Bu bağlamda Seriyü's-Sakâtî'nin(ö.257/870) şu sözü önemlidir: “Allah'ım beni dilediğin gibi cezalandır, ancak beni hicâb cezası ile cezalandırma.”⁹⁸⁵

Emin Edîb Efendi beşeriyeti, zulmet perdesi olarak görür. Ona göre keşf hâline ulaşmada en büyük engel bu zulmet perdesidir. Benlik perdesinden kurtulduğu oranında sâlik nurlara mazhar olur. O, bu düşüncesini şu şekilde seslendirmektedir:

Nice bu hicâb-ı beşeriyet nice zulmet,

Kurtar bu kuyûddan beni kıl mazhar-ı envâr.⁹⁸⁶

Abdurrezzak Kâşânî (ö.730/1329) mükâşefeyi duyular tarafından idrâk edilemeyen şeylerin, hiçbir kuşkuyla mahal vermeyecek şekilde kulun kalbinde açığa çıkması olarak tarif eder.⁹⁸⁷ Kâşânî ve Kuşeyrî⁹⁸⁸ gibi bazı sûfiler mükâşefenin şüpheden uzak olduğunu belirtse de İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) keşfin hatadan sâlim olmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu hataların şeytanın dâhili olmak ve tahayyülden kaynaklanmak üzere iki yönü vardır.⁹⁸⁹

Emin Edîb Efendi mükâşefe hâlini zevk etmiş bir sûfidir. Ona göre hakikatlerin özüne ancak keşfî bilgiyle ulaşılır. Bu konuyu gelen mısralarda şu şekilde beyan etmektedir:

Keşf olsa aceb mi bana ger mağz-ı hakikat,

Gamz etdi bana gamze-i câdûları gördüm.⁹⁹⁰

⁹⁸³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^a.

⁹⁸⁴ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, İstanbul 1275, s.39

⁹⁸⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.64.

⁹⁸⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.106.

⁹⁸⁷ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 538.

⁹⁸⁸ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.183.

⁹⁸⁹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.242.

⁹⁹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

Emin Edîb Efendi, keşf hâline ancak Hz. Muhammed (s)'in önderliğinde ulaşılacağını kabul etmektedir. Rasûlullah'tan uzak keşf hâli tasavvur olunamaz. Ona göre ezeli bilinmezlik Hz. Muhammed (s)'in rehberliğinde çözümlenmektedir. O, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

Muammâ-yı ezel keşf oldu yekser,
Muhammed olalı bu yolda rehber.⁹⁹¹

Keşf, gaflet perdesinin açılması, gizli manaların ve hakikat nurlarının görülerek ve tadılarak anlaşılmasıdır. Esrâr, herkesin kavramayacağı gizli manalardır. Vusûl ayrılığın zıddıdır. Türkçe'de buna "ermek" denilir. Vusûl, ilmin hakikat mertebesine ermesidir.⁹⁹²

Emin Edîb Efendi'ye göre keşf hâlinin zevk edildiği yerlerden birisi insân-ı kâmillerin sohbet mekânlarıdır. Ona göre bu ortamlarda mürîd, mürşîd-i kâmilin kalbine nüfuz ederse oradan keşfi bilgileri elde eder. Gelen beyitte bu hususu şu şekilde dillendirmektedir:

Ey Edîb mahrûm olma sohbetinden kâmilin,
Kim huzûr-ı ehl-i dilde keşf olur râz-ı nevîn.⁹⁹³

Netice olarak Emin Edîb Efendi mükâşefeyi varlık ve muhabbet boyutunda değerlendirmektedir. O, mükâşefeyi varlığın zuhuru ve imanın hakikatlerini idrak etme olarak görür. Ona göre tevhîdin hakikatini bilmek keşfle mümkündür. Muhabbetullahı mükâşefe mertebesinde ulaşılır. Keşf hâline ulaşmada en büyük engel beşeriyet perdesidir. Sâlik bu perdeden kurtulduğu oranda tecellilere ve nurlara vâsıl olur. Emin Edîb Efendi keşfi; hakikatlerin özünü bilmek olarak değerlendirir. Ona göre bu hâle ancak Hz. Muhammed (s)'in önderliğinde ulaşılır.

3.12. Müşâhede

Sözlükte müşâhede; gözüyle görmek, seyretmek, tanık olmak, tasdik etmek, bir mecliste veya savaşta hazır olmak, idrak etmek, kesin olarak haber

⁹⁹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

⁹⁹² Mevlî, *Şerh-i Mesnevî*, c.I, s.24.

⁹⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

vermek, bilmek, yemin etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁹⁴ İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) müşâhedeyi; baştan örtünün kaldırılması olarak tarif eder.⁹⁹⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) müşâhedeyi şüphe olmayan kesin hakikat olarak kabul eder. Ona göre müşâhedenin iki manası vardır: Bunlardan birisi eşyayı tevhidin delili olarak görmek, ikincisi ise eşyada Hakk'ı görmektir.⁹⁹⁶

Kuşeyrî (ö.465/1072) *er-Risâle* adlı eserinde muhâdaradan sonra mükâşefe, mükâşefeden sonra da müşâhedenin geldiğini beyan etmektedir. Ona göre muhâdara sâhibi Allah'ın âyetlerine bağlıdır. Mükâşefe sâhibi Allah'ın sıfatlarına açılmıştır. Müşâhede sâhibi ise Allah'ın zâtına atılmıştır. Muhâdara sâhini aklı hidayete erdirir, mükâşefe sahibini ilmi Allah'a yaklaştırır, müşâhede sahibini mârifeti Allah'ta mahv eder. Kuşeyrî göre müşâhedenin özünü Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö.297/909) şu sözü oluşturmaktadır. Müşâhede; kendini kaybederek Hakk'ı bulmaktır.⁹⁹⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), *Futuhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde Hakk'ı müşâhedeyi fenâ makamı olarak görür. Ona göre fenâ makamında talep söz konusu olmaz.⁹⁹⁸

Tûsî (ö.378/988) müşâhedeyi üç hâl olarak görür. Ona göre müşâhenin birinci hâli; eşyaya ibret gözüyle bakmak, bu mürîdlerin hâlidir. İkinci hâl; halkın Allah'ın kabzasında ve mülkünde olduğunu idrak etmektir. Bu müşâhede hâlinde kulun sırrında ve vehminde Allah'tan başka bir şey kalmaz, bu evsâtın hâlidir. Üçüncü hâl ise âriflerin müşâhedesidir. Bu müşâhede de âriflerin kalbleri bütün kâinatı onunla beraber görürler. Huzur ve gaybet hâlinde Allah'ın tekliğini müşâhede ederler.⁹⁹⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî (ö.386/997) *Kûtu'l-Kulûb*'da müşâhenin de şevk ve üns olmak üzere iki makamına dikkat çekmektedir.¹⁰⁰⁰ Kelâbâzî (ö.380/990) *Ta'arruf* eserine kaydettiğine göre Ahmed Nûrî (ö.295/907) yakîni müşâhede olarak değerlendirirken Sehl b. Abdullah et-Tusterî (ö.273/886) ise yakîni mükâşefe olarak kabul eder.¹⁰⁰¹

⁹⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.II, s.2107-2110; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.II, s.1942-1945; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.87-88; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, s.497; Cübürân, *er-Râid*, s.534.

⁹⁹⁵ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.247.

⁹⁹⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.173.

⁹⁹⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.183-184.

⁹⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.766.

⁹⁹⁹ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.101.

¹⁰⁰⁰ el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb* c.II, s.1105.

¹⁰⁰¹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.123.

Emin Edîb Efendi Hakk'ın müşâhede-i aşkı ilişkilendirir. Ona göre âşık olmayanların müşâhede-i söz konusu değildir. Âşıklar gündüz gece bütün vakitlerini müşâhede ile geçirirler. Bu konudaki düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Çeşmine âyine-i aşkı temâşâgâh et,
Ey gönül subh u mesâ seyr-i Cemâlullâh et.¹⁰⁰²

Emin Edîb Efendi hem eşyayı tevhîdin delili olarak görür hemde eşyada Hakk'ı görür. O her nereye bakarsa baksın gözüne hep sevdiğinin yansımalarını görür. Böylece her yerde Vâhid'i temâşâ eder. Gelen şiirde bu duyguların şu şekilde ifade etmektedir:

Her yerde görüne gözüme cilve-i dildâr,
Her dârda deyyârı kılam seyr ü temâşâ.¹⁰⁰³

Kalbi ile Allah'ı müşâhede eden, O'ndan başkasında uzaklaşır. Allah'ın azametinin varlığıyla gaybet haline girer. Ve Kalbte Allah'ın dışında hiçbir şey kalmaz.¹⁰⁰⁴ Emin Edîb Efendi bir başka şiirinde de bu duygularını şu şekilde terennüm etmektedir:

Edip müstağrak-ı envâr cismin,
Şühûdunla mükahhal eyle çeşmim,
Ki senden gayriye olmaya nâzır,
Göre envârını her şeyde zâhir.¹⁰⁰⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre âşıkların yoğun olarak müşâhede hâlini yaşadıkları zaman dilimi gecelerdir. O, bu düşüncesini şu şekilde beyan etmektedir:

Bülbül ki kalır gül ile tenhâ gecelerde,
Uşşâka olur başka temâşâ gecelerde.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

¹⁰⁰³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹⁰⁰⁴ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.100.

¹⁰⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

¹⁰⁰⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.191.

Müşâhede; araya perde girmeksizin tecelli nurlarının birbirini takip etmesidir. Bu durumda karanlık diye bir şey kalmaz kalp gaybi net olarak görür.¹⁰⁰⁷ Emin Edîb Efendi gönlü nurların yansıdığı yer olarak kabul eder. Ona göre kalbe doğan bu nur bedene tesir eder. Bu nur ile gaybî alan müşâhede edilir. Bu konu gelen beyitte şu şekilde ifade edilmektedir:

Aceb mi mazhar-ı envâr olursa bu gönlüm

Yanan tenvîr-i muhabbetde cism-i zârımdır¹⁰⁰⁸

Emin Edîb Efendi tevhîd-i şuhûdu mükâşefe mertebesi olarak kabul ettiği gibi tevhîdin zirve mertebesi olarak gördüğü tevhîd-i vücûdiyi ise müşâhede mertebesi olarak görmektedir. Bu konuyu *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “*Tevhîdin dördüncü mertebesi; vücûdda ancak Hakk-ı Vâhid'i müşâhede etmektir ki bu da siddikların müşâhedesidir. Hazarât-ı sûfiyye (r. anhiüm) bu şuhûda fenâfi't-tevhîd tesmiye ederler.*”¹⁰⁰⁹

Hakk'ın bu âlemde müşâhede edilmesi gerekliliğinin temellerini, Emin Edîb Efendi'nin tashih ettiği *Lübbü'l-Lüb* adlı eserde görmekteyiz. Bu risâlede, Hakk'ı bilmek yalnız, insanın kendi nefesine ârif olmakla mümkün olacağı ifade edilmektedir. Bu eserde, ârifin, yedi tavır olarak ifade edilen manevi yolculuğu anlatılmaktadır.¹⁰¹⁰

Terakkinin zirvesi olan yedinci tavırda ârif bilir ki, bütün âfak ve enfüste tecelli eden bir Zat ve bir hakikattir. Başkası yoktur! Cümle varlık bir varlık, bir can, bir tendir. Hakikat birdir, parçalanmış ve bölünmüş değildir. Her zuhur yerinde tümüyle zâhir olur. Bir zerrede dahi tüm esma ve sıfatıyla mevcûddur.¹⁰¹¹

Emin Edîb Efendi'nin tashih ettiği bu risalede arifin müşâhededeki muayyen ve belirli bir itikada bağlı kalmaması ifade edilmektedir. Çünkü ârif, insan-ı kâmil mertebesine vasıl olunca, Hakk'a mutlak ayna olup hangi yönde

¹⁰⁰⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.184.

¹⁰⁰⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.141.

¹⁰⁰⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

¹⁰¹⁰ Bk. Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.5^b-6^b.

¹⁰¹¹ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.7^a.

tecelli eylerse, o tecelliği kayıtsız şartsız kabul eder. Allah'ın katında böyle bir mertebeye sahip olan "insan-ı kâmil"dir.¹⁰¹²

Hakk'ın müşâhede konusunda sûfiler arasında görüş ayrılıkları vardır. Kelâbâzî (ö.380/990) yakîn cihetini istisna tutarak dünyada Allah'ın ne gözle ne de kalble görülmesini mümkün görmez. Ona göre ruyetullah en büyük ikramdır. Büyük ikramlar en yüce yerde gerçekleşir. Bu bağlamda dünyada ruyetullah gerçekleşmez.¹⁰¹³ Hücvirî (ö.465/1072) ise müşâhedenin mümkün olduğunu savunur. O, *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde Muhammed b. Vâsi'in (ö.123/740) şu sözünü nakleder: "Hiçbir şey görmedim ki, onda Allah'ı görmüş olmayayım." Hücvirî'ye göre Vâsi'in bu sözü müşâhede makamını ifade etmektedir. Bu makamda hakiki fâil olarak Allah görülür. Sûfiler, âlem iştiyak ile baktıklarında mahlûku görmezler Hâlık'ı görürler.¹⁰¹⁴

Hakk'ın müşâhedesini mümkün görmeyenler şu âyeti delil getirirler "Gözler O'nu algılayamaz, O gözleri algılar."¹⁰¹⁵ Müşâhedenin mümkün olduğunu savunan Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî (ö.1311/1893) bu âyeti, dünya hicabıyla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Ona göre Rasûlullah (s.a.v) dünya perdesinden kurtulup manevi bir ölümle öldükten sonra Mirac gecesi Allah Teâlâ'yı müşâhede etmiştir.¹⁰¹⁶

"Bu dünyada kör olan kimse âhirette de ködür."¹⁰¹⁷ âyetini delil ittihaz eden Emin Edîb Efendi, Hakk'ın bu âlemde müşâhede edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu konudaki düşüncesini *Tuhfetü'l-Edîb*'de şu şekilde ifade etmektedir: "*Bu âlem, müşâhede âlemdir. Burada müşâhede eden âhirette dahî müşâhede eder. Burada âmâ olan âhirette dahî âmâ olur.*"¹⁰¹⁸

Emin Edîb Efendi, bu müşâhedenin nasıl gerçekleşeceği hususunda şunları ifade etmektedir: "*Cenâb-ı Hak madde ve mezâhirden mücerred olarak müşâhede olunamaz. Cenâb-ı Hak, varlıkla müşâhede olunabilir. Çünkü varlık, Hâlık'a delalet eder. Hakk'ın bilinmesine en büyük delil ise varlıktır. Varlıklar içerisinde insân-ı kâmil, mazhar-ı etem ve eşmel ve mücellâ-yı ecmâ' ve ekmel*

¹⁰¹² Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr.11^b.

¹⁰¹³ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.58.

¹⁰¹⁴ Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.158-159.

¹⁰¹⁵ En'âm 6/103.

¹⁰¹⁶ Gümüşhanevî, *Rûhu'l-Ârifîn*, s.15.

¹⁰¹⁷ İsrâ 17/72.

¹⁰¹⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

olduğu için onda olan zuhur, zuhûr-ı külli ve onda olan müşâhede, müşâhede-i zâtiyye olduğundan, Hakk'a vâsıl olup müşâhede etmek, insân-ı kâmilin mazharına kalb-i selim ile teveccüh etmeğe bağlıdır."¹⁰¹⁹

Emin Edîb Efendi açıkça ifade etmektedir ki, insân-ı kâmilsiz Hak bilinmez ve müşâhede olunmaz.¹⁰²⁰ Ona göre, varlıktan bağımsız olarak, Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûd'un müşâhede edilmesi mümkün değildir. Vahdet-i vücûd anlayışında her bir varlık, bir ismin mazharı ve tecellisi olarak kabul edilirken, insân-ı kâmil ise bütün ilahi isim ve sıfatların mazhar-ı etemmi olarak kabul edilmektedir. Yani insân-ı kâmil, Hakk'ın en kuşatıcı mazharı ve zuhurudur. Öyle ise insân-ı kâmilin müşâhedesini, müşâhede-i Zâtiyye'dir. Kemâl mertebelerine tâlib olan mürîdin, insân-ı kâmil mazharına kalbi selim ile teveccüh etmesi gerekir.¹⁰²¹

Emin Edîb Efendi insân-ı kâmil ile Hak ilişkisine vurgu yapmaktadır. Ona göre insân-ı kâmilin müşâhedesini Hakk'ın müşâhedesini anlamına gelmektedir. *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: "İnsân-ı kâmilsiz Hak bilinmeyeceğine göre, *insan-ı kâmilî müşâhede eden Hakk'ı müşâhede, insân-ı kâmile muhabbet eden Hakk'a muhabbet, ona itaat eden Hakk'a itaat, ona isyân eden Hakk'a isyan, ona ezâ eden Hakk'a ezâ etmiş olur. Onun makbûlü olan Hakk'ın makbulü, ona münkir olan Hakk'a münkir, onun merdûdu olan Hakk'ın merdûdu ve ona hâin olan Hakk'a hâin olmuş olur.*"¹⁰²²

Müşâhede konusundaki fikir ve düşüncelerinin oluşmasında etkili olan *Mişkâtü'l-Envâr*'da İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) Allah'ın nur ve zulmetten perdelendiği için Hakk'ın görülmediğini hadislerden delil getirerek izah etmektedir.¹⁰²³ Gazâlî eserinde gözün yedi kusurunu beyan ederek¹⁰²⁴ müşâhedenin gözle görülmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ona göre müşâhede kalb gözü, ruh ve nefis-i insan olarak isimlendirdiği akılla, gerçekleşir.¹⁰²⁵ Akıl vehim ve hayal perdesinden sıyrıldığı zaman yanılmaz.

¹⁰¹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁰²⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁰²¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁰²² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁰²³ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.2.

¹⁰²⁴ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.6-9.

¹⁰²⁵ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.6.

Eşyayı olduğu gibi görür. Amma aklın vehim ve hayalden sıyrılması da güçtür. Bunlardan tam kurtulmak ancak ölümle mümkün olur.¹⁰²⁶

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) mükâşefe ile müşâhede arasındaki farka işaret etmektedir. Ona göre mükâşefe, mana ile alakalı iken, müşâhede görüntüyle alakalıdır. Müşâhede eşyayı, mükâşefe ise esmâ ve sıfatların hükmünü kapsar. Müşâhededeki maksat ruyet değildir. Ruyet ile müşâhede arasında fark vardır.¹⁰²⁷

İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) göre müşâhede kesretin kalktığı vahdet mertebesinde gerçekleşir.¹⁰²⁸ Ârifler, hakikatin zirvesi olan bu mertebeye terakki ettiklerinde müşâhede hâlini zevk ederler. Bu mertebede âriflerden bazıları eşyayı Allah'la beraber görür. Bazıları da eşyayı görür ve Allah'ı da eşyada görür. Birinci kısım müşâhede sâhibidir, ikinci kısım istidlâl sâhibidir. Birincisi sıddıkların, ikincisi de râsih ulemanın derecesidir.¹⁰²⁹

İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) göre Vâhid-i Hak'tan başka varlığın görülmediği bu hakikat mertebesine âriflerin bir kısmı ilim ve irfanla ulaşırlar diğer bir kısmı ise zevk ve hâl olarak ulaşırlar. Bu durumda onlardan kesret gitmiş sırf tekliğe dalarak mest olmuşlardır.¹⁰³⁰ Emin Edîb Efendi'nin de savunduğu ve *Tuhfetü'r-Râşid* adlı kitabına aldığı bu görüşe göre müşâhede fenâ hâlinde gerçekleşir. Bu halde Hak'tan başka bir şey görülmez olur.¹⁰³¹ Emin Edîb Efendi'nin bu konudaki görüşlerini kâğıda döktüğü şu kıta özetlemektedir:

Nûrudur görünen cümle eşyâda

Hak'dan gayri ne var elhamdülillâh

Sırrıdır bilinen cümle esmâda

Hak'dan gayri ne var elhamdülillâh¹⁰³²

Netice olarak Emin Edîb Efendi, Hakk'ın bu âlemde müşâhede edilmesi gerektiğini savunmaktadır. O, müşâhede ile aşkı ilişkilendirir. Ona göre âşık olmayanların müşâhededeki söz konusu değildir. Emin Edîb Efendi hem eşyayı

¹⁰²⁶ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.10.

¹⁰²⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.254.

¹⁰²⁸ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.23.

¹⁰²⁹ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.25-26.

¹⁰³⁰ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.19-20.

¹⁰³¹ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.39^b.

¹⁰³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.200.

tevhîdin delili olarak görür hemde eşyada Hakk'ı görür. O her nereye bakarsa baksın hep sevdiğini temâşâ eder.

Emin Edîb Efendi tevhîdin zirve mertebesi olarak kabul ettiği tevhîd-i vücûdiyi müşâhede mertebesi olarak kabul eder. Ancak bu mertebeye ulaşıldığında hakiki tevhîde ulaşılmış olur.

Emin Edîb Efendi Hakk'ın müşâhedesinde iki veçheye dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi madde olmaksızın Hakk'ın müşâhedesini mümkün değildir. Âfakta Hakk'ın müşâhedesine en büyük delil, Mutlak Varlık'ı en kâmil bir şekilde temsil eden insân-ı kâmilidir. Bu bağlamda, insân-ı kâmilin hakikatine ârif olan Hakk'ı müşâhede etmiş olmaktadır. Diğerisi ise enfüsî yöne delalet etmektedir. Bu da insân-ı kâmilin kalbine vâsıl olmak, oradaki tecellileri müşâhede etmekle gerçekleşir.

3.13. Vakt

Sözlükte vakit; bir iş için zaman tayin etmek, bir şeyin müddetini belirlemek, zamana göre hareket etmek, gibi anlamalara gelmektedir.¹⁰³³ Tasavvufî ıstılahta ise; kulun irâde ve riyâzeti belli bir sınıra varınca Hakk'ın nurlarına muttali olması ve bu nurlardan lezzet alması anlamına gelmektedir.¹⁰³⁴ Kuşeyrî (ö.465/1072) *er-Risâle* adlı eserinde vakti; kulun ihtiyarı olmadan doğrudan Hakk'ın tasarrufuyla karşılaşma hâli olarak tarif etmektedir. Falanca insan vaktin hükmü altındadır derken, kulun ihtiyarı olmadan kendisine gaybtan zuhur eden şeye teslim olması kastedilir.¹⁰³⁵

Vakt riyâzete başlandığında sâlikin hâlidir. Çünkü bu durumda, Hakk'ın nurunun doğmasıyla ezeli nurlar sâlike gözüktür. Bu nurlar sâlike parlayıp kaybolan ışıklara benzer ve vakitler diye isimlendirilir.¹⁰³⁶ Herevî (ö.481/1089) *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eserinde; lütuf ışığını görmek için sâdik vecd zamanı, sâlikin temkin ile telvîn arasındaki zamanı ve vakt Hak'tır diyenlerin zamanı olmak üzere vaktin üç derecesine işaret etmektedir.¹⁰³⁷

¹⁰³³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4329-4330; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3928; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.401; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1048; Cübürân, *er-Râid*, s.961.

¹⁰³⁴ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1169

¹⁰³⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.154.

¹⁰³⁶ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s. 589.

¹⁰³⁷ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.128.

Gümüşhânevî (ö.1311/1893) *Câmi'ü'l-Usûl* adlı eserinde vakti şöyle tarif etmektedir: Sana gelen vâridattır. Eğer bu vâridatlar Hakk'ın tasarrufu yönünde ise senin ona rıza göstermen ve teslim olman gerekir. Böylece vaktin hükmünde olursun ve aklına O'ndan başkası gelmez. Gelen vâridatlar senin gayretinle alakalıysa o zaman sen en önemlisine yapış, geçmiş ve gelecekle ilgilenme.¹⁰³⁸ Ebû Ali Dekkâk (ö. 405/1014) kulun içinde bulunduğu hâl ile ilgili şunları söyler: Eğer sen dünyada isen vaktin dünyadır, eğer sen ahirette isen vaktin ahirettir. Eğer sen neşeli isen vaktin neşeli, hüznü isen vaktin hüznüdür.¹⁰³⁹

Eserlerini gözden geçirdiğimizde Emin Edîb Efendi'nin vaktin hükmünde olduğunu görmekteyiz. O Hakk'ın bütün tasarruflarına rıza göstermiş ve teslim olmuştur. Bu durum gelen mısradaki şu şekilde ifade edilmektedir:

Râzıyım lutf u kahr her ne kılırsan şâhım.¹⁰⁴⁰

Emin Edîb Efendi'nin vakti ne dünya ne âhirettir. Onun tek bir vakti vardır o da mâşukunun rızasını kazanmaktır. Emin Edîb Efendi bu hususu şu şekilde dillendirmektedir:

Âşıkın maksadı ancak rızâ-yı mâşûkdur.¹⁰⁴¹

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) vakti velâyet mertebelerinden bir derece olarak görür. Ona göre velî; ya ebu'l-vakt ya da ibnü'l-vaktır. Vakt, Cenâb-ı Hakk'ın kazâ edip senin üzerine icrâ ettiği şeydir. Vakt, kula gelen vâridât-ı ilâhiyye ve tecelliyât-ı Rabbanîyyenin vaktidir ki o vâridât evvel vakte kulu tasarrufu altına alır, hikmeti kul üzere geçirir. Eğer havf ve hüzn iktiza ederse kul mahzun ve korkak olur, sürûr ve ferah iktizâ ederse mesrûr olur.¹⁰⁴²

Emin Edîb Efendi vâridât-ı ilâhiyyenin sürekli kontrol edilmesi ve o hâle göre yaşanılması gerektiğini savunmaktadır. Gelen şiirde bu husus şu şekilde beyan edilmektedir:

Irağa gitme sana gel ki sendedir her şey,

Murâkîb ol ki derûnunda sen neler bulasın.¹⁰⁴³

¹⁰³⁸ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ü'l-Usûl*, s.104.

¹⁰³⁹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.154.

¹⁰⁴⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.152.

¹⁰⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.134.

¹⁰⁴² Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.247.

¹⁰⁴³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

Emin Edîb Efendi vâridât-ı ilâhiyye sonucu vakt hâlinin değişkenliğini kabul etmektedir. Ona göre sevgilinin güzelliği gün gelir değişir. Bu değişme sâlikin kalbini etkisi altına alır. Gelen beyit bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

Şehâ vakt olur fevt olur mîr-i hüsnün,
İzârın siyah hattdan kara bağlar.¹⁰⁴⁴

Emin Edîb Efendi'nin vakt konusunda ki hassasiyetinin temellerini hocası Abdullah Hilmi Kırîmî'nin (ö.1305/1888) tavsiyelerinde görmekteyiz. *İcâzetnâme*'de yer alan bu tavsiyeler şu şekildedir: “*Sana vakitten daha değerli hiç bir şey verilmemiştir. Sen onunla izzete ve şerefe nâil olursun. O sana verilen zaman, nihayetsiz ve özen gösterilmeyen bir şey de değildir. Eğer sana ihsan edilen o ömrün zerresini bile zâyi edersen, o gitmiş ve yok olmuş demektir. Bütün padişahlar toplansa, bütün hazinelerini sarf etseler ve askerleriyle beraber bütün güçlerini harcasalar, o geçen, zâyi olan vakti, geri çeviremez ve geri getiremezler. Bu sebeple Ey Edîb! Değerli olan vaktini, fâsid meyillere ve şeytânî hevâlara, sarf ederek boşa geçirme.*”¹⁰⁴⁵

Mürşîdinin bu tavsiyelerine hayatı boyunca riâyet eden Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde kendisi de mürîdânına ve ihvânına şu tavsiyelerde bulunmuştur: “*Gelmek, gitmek, yemek yemek, yatmak ve bütün davranışlarınız hatta hareketsizlik hâlinizde bile, 'hâzırü'l-vakt' olmalısınız.*”¹⁰⁴⁶

Emin Edîb Efendi tarafından hâzırü'l-vakt olarak isimlendirdiği bu husus, sûfiler ıstılahında “ibnü'l-vakt” olarak isimlendirilmektedir. Sûfî, ibnü'l-vakt'tir. Sûfî her bir vakitte yapılması en hayırlı olan amelleri yapar.¹⁰⁴⁷ Ebu'l-vakt olana, vakit ve hâl tasarrufta bulunmaz. Çünkü bunlar mâsivâdan safâ bulmuşlardır. Vaktin hükmünde olanlara ise ibnü'l-vakt denir.¹⁰⁴⁸

Sûfîler vakt derken içinde bulunduğu hâli ifade eder Onlara göre bu vaktin gafletle değil Allah'ın zikriyle geçirilmesi gerekir.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.89.

¹⁰⁴⁵ Bk. Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.10^b.

¹⁰⁴⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^b.

¹⁰⁴⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.154.

¹⁰⁴⁸ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.247.

¹⁰⁴⁹ Tûsî, *el-Lümâ* ' , s.418; el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.154.

Emin Edîb Efendi vakt ile zikir ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre mürîdin vaktini zikirle geçirmesi gerekir. Zikrullah ile sâlikin gönül gözüne tecelli feyzi yansır. Bu şekilde vaktini gaflet ile geçirmemiş olur. O bu konudaki düşüncesini şu şekilde seslendirmektedir:

Aks eder çeşm-i dile feyz-i tecellî pertevi

Külhan-ı gaflet iken gülzâr olur Allâh diyen¹⁰⁵⁰

Emin Edîb Efendi'nin *Divân*'ına göz gezdirdiğimizde o bazı zamanlar mutlu ancak daha çok zaman ise hüznünlü olduğunu görmekteyiz. Onun virane kalbi hep yıkık dökük ve hüznünlüdür. Bu husus gelen beyitte şu şekilde beyane edilmektedir:

Bir gamzedeyim kalb-i hazîn şâd değildir,

Vîrâne gönül bir vakt âbâd değildir.¹⁰⁵¹

Sûfiler, amellerin en faziletlisi olarak vakitlerin Allah'ın emrine ugun olarak değerlendirilmesini görürler.¹⁰⁵²

Emin Edîb Efendi hayatını âhirette hesap verme bilinciyle geçirmiştir. Bu bilinç onu vakit konusunda hep duyarlı kılmıştır. Ona göre mürîdin dünyada iken âhiretteki hesabına hazırlanması gerekir. Çünkü mahşer gününde hesap çetin olacaktır. Vaktini bu hesap verme duygusundan uzak geçiren zâlimin âhiretteki durumu ise kötü olacaktır. O, bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde dillendirmektedir:

Vakt iken bak hisâbâtına rûz-ı mahşer,

Zâlimin hâli eder sû-i temâşâ teşkil.¹⁰⁵³

Anlatılanları özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi'nin vaktin hükmünde olduğunu görmekteyiz. Onun hâli daha çok hüznünlüdür. O Hakk'ın bütün tasarruflarına rıza göstermiş ve teslim olmuştur. Onun tek bir vakt hâli vardır o da mâşukunun rızasını kazanmaktır. Emin Edîb Efendi vâridât-ı ilâhiyye sonucu vakt hâlinin değişkenliğini kabul etmektedir. O, vâridât-ı ilâhiyyenin sürekli kontrol edilmesi ve o hâle göre yaşanılmasını gerekli görür. Onun vakt

¹⁰⁵⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

¹⁰⁵¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.93.

¹⁰⁵² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.154.

¹⁰⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.94.

konusunda ki hassasiyetinin temelleri hocası Abdullah Hilmi Kırîmî'ye dayanır. Emin Edîb Efendi müridlerinden vaktlerini hep zikir ve âhirette hesap verme bilinciyle geçirmelerini istemiştir.

3.14. Gurbet

Gurbet sözlükte; güneş veya yıldız batmak, ayrılmak, uzak olmak, kaybolmak, vatandan uzak olmak, yabancı olmak, tuhaf olmak, sürgünde olmak, anlaşılmaz olmak, sözü kapalı söylemek, keskin olmak, gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁵⁴

Herevî'nin (ö.481/1089) eserindeki kayda göre gurbet; benzerlerinden ayrılarak tek kalmanın adıdır. Gurbetin üç derecesi vardır: Bunlardan birincisi vatandan gurbet, ikincisi hâlden gurbet üçüncüsü ise himmetten gurbettir. Hâlin gurbeti; fâsid bir zaman ve bir toplumda yaşayan sâlih bir kimsenin gurbetidir. Himmetin gurbeti ise; ârifin gurbetidir. Ârif Hakk'ı taleb konusunda gurbettedir.¹⁰⁵⁵

Emin Edîb Efendi'nin *Divân*'ına baktığımızda vuslata özlem duyduğu ayrılıktan ise hep hayıflandığını görmekteyiz. Emin Edîb Efendi bu dünyayı asıl vatan olarak görmemiştir. O, bu dünya hayatını, sevgiliden ayrı düştüğü için gurbet olarak değerlendirmektedir. Emin Edîb Efendi bu dünya hayatında ayrılık elemi çekmiş ve tüm zamanını gurbet hâliyle geçirmiştir. Gelen beyit Emin Edîb Efendi'nin bu hâlini şu şekilde beyan etmektedir:

Geçdi elem-i hecr ile her ân u zamânım,

Nev anlı güzel şanlı vefâkâra düşer mi?¹⁰⁵⁶

Emin Edîb Efendi, Abdülahad Nûrî es-Sivâsî (ö.1061/1651)'nin gazeline yaptığı tahmiste yalnızlık sarayında sevgilinin (Allah'ın) sırdaşı olmanın tadına varmışken, ondan ayrı düşerek garîb olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

Mahrem-i halvet-sarây-ı yâr iken düşdün garîb,

Ey diriğ âlâyîş-i dünyâ seni kıldı karîb,

¹⁰⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.2867-2873; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2643-2647; Cevherî, *es-Sihâh*, c.I, s.288-292; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.647; Cübürân, *er-Râid*, s.639.

¹⁰⁵⁵ el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.128.

¹⁰⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

Ölmeden evvel ölüp ol nâil-i vasl-ı Habîb.¹⁰⁵⁷

Emin Edîb Efendi bir başka beyitte de bu dünyanın asıl vatan olmadığını sâlikin asıl vatanını özlemesi gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Sâkî mey-i aşkı getir âzâdeleriz biz,
Sâkiyâ mey-i hâlise üftâdeleriz biz,
Biz şimdi garîb-i vatanız merhamet eyle,
Yâd-ı ruh-ı dildâr ile dildâdeleriz biz.¹⁰⁵⁸

Emin Edîb Efendi gurbet ile aşk ilişkisine dikkat çekmektedir. O, bülbül ile gülün aşk ilişkisi örneğinden kendi durumunu açıklamaktadır. Ona göre bülbül gülden ayrı düştüğünde gurbettedir. Emin Edîb Efendi bu durumu şu şekilde seslendirmektedir:

Gönül ger gülşen-i cânân gülünün andalbidir
Velâkin kürbet-i hârı çekemez çün garîbidir.¹⁰⁵⁹

Emin Edîb Efendi gurbet hâlini bülbül gül teşbihiyle anlattığı gibi Leyla Mecnûn örneğiyle de anlatmaktadır. Ona göre Mecnun'un başıboş dolaşması ve garîb olmasına sebep Leyla'nın aşkıdır. Emin Edîb Efendi de sevgilisinden ayrı düştüğü için Mecnun gibi gariptir. Emin Edîb Efendi düştüğü durumu şu şekilde belirtmektedir:

Peyâm-ı vasl-ı dil-ârâm ile dil bâd-peymâdır.
Kazâ-yı hecrde seyrânı Kays'ın aşk-ı Leylâ'dır.¹⁰⁶⁰

Emin Edîb Efendi'ye göre gurbetin özlemine ve sıkıntısını gerçek manada ancak gurbeti yaşayan garîb bilir. O bu konudaki düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Hecr-i derdin yüreği yaralıdan sor ey dil,
Mihneti gurbeti kim bile yine bile garîb.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.128.

¹⁰⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.103.

¹⁰⁵⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.126.

¹⁰⁶⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.150.

¹⁰⁶¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.122.

Emin Edîb Efendi gurbetin acısını bir başka beyitte de şu şekilde terennüm etmektedir:

Hicrân elemi cânıma kâr eyledi sâkî
Kıl bâde-i vasl ile bu teşne dili irvâ¹⁰⁶²

Bazı manzum ifadelerde Emin Edîb Efendi garîb olduğunu bildirmekte ve gurbetin sıkıntılarında şikâyetçi olmaktadır. Gurbetin özlem ve sıkıntılarında kurtulmak için Peygamber Efendimize teveccüh eden Emin Edîb Efendi ondan şu şekilde yardım talep etmektedir:

Esîr-i mihnet ü rencim garîb ü pâ-mâlim,
Garîbin eyleme nâlân es-selâm aleyk.¹⁰⁶³

Emin Edîb Efendi hâlini muhâfaza etmek için bazı zamanlar ihtiyari olarak insanlardan uzak durmuştur. Bu tavrının kaynağı Abdullah Hilmi Kırîmî'nin (ö.1305/1888) tavsiyelerine dayanmaktadır. Kırîmî, öğrencisi Emin Edîb Efendi'ye zamanın kıymetini bilmesi ve hâlini muhâfaza için ihvanını bile azaltmasını tavsiye etmiştir.¹⁰⁶⁴ Çünkü ihvanın dertlerine yoğun bir şekilde dalmak, hem hâlin değişmesine hem de zamanın zâyi olmasına sebep olur. Gerçi insanlardan uzaklık, beden ve suret olarak değil bâtın olarak uzaklıktır. Çünkü garîb, bâtında insanlardan uzak, görünürde onlarla beraberdir.¹⁰⁶⁵

Özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi bu dünyayı hiçbir zaman asıl vatan olarak görmemiştir. O, dünya hayatını garîb olarak yaşamıştır. Gurbetin sıkıntıları terakkisinde etkili olan Emin Edîb Efendi gurbet ile aşk ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre bu dünya hayatı sevgiliden uzak bir hayattır. Emin Edîb Efendi ihtiyari olarak tercih ettiği gurbet hâlinde bazı zamanlar şikâyetçi olmuştur. Emin Edîb Efendi'ye göre gurbetin özlemine ve sıkıntısını gerçek manada ancak gurbeti yaşayan garîb bilir

3.15. Tecrîd-Tefrîd

Sözlükte tecrîd kelimesi; kabuğunu soymak, açmak, mücerred ve soyut hâle getirmek, sıyırmak, elbisesini çıkarmak, ayrılmak, kılıcını kınından çekmek, yalnız başına kalmak, bir yerin bitkisiz kalması gibi anlamlara

¹⁰⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.105.

¹⁰⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.109.

¹⁰⁶⁴ Kırîmî, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, vr.10^b.

¹⁰⁶⁵ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.418.

gelmektedir.¹⁰⁶⁶ Tefrîd ise sözlükte; tek ve yalnız olmak, tek başına kalmak, ayırmak, tahsis etmek, benzersiz olmak, ibadet için bir köşeye çekilmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁶⁷

Kelâbâzî (ö.380/990) tecrîdi; kulun, zâhirini ve bâtınını arazlardan uzaklaştırması olarak kabul ederken tefrîdi ise; kulun ameline karşılık beklemezsizin sadece Allah'a yönelmesi olarak kabul etmektedir. Kelâbâzî'nin eserindeki kayda göre tecrîd mâlik olmamak, tefrîd ise mülk olmamak anlamına gelir.¹⁰⁶⁸ Kelâbâzî gibi benzer manayı seslendiren Sühreverdî'ye (ö.632/1234) göre tecrîd; ağyârı, tefrîd ise; kişinin nefsinin aradan kaldırmasıdır.¹⁰⁶⁹ Ankaravî (ö.1041/1631) tefrîd hâli için sâlikin dünya efkârından kalbini temiz tuttuğu gibi ahiret efkârından da kalbini temiz tutmasını zorunlu görür.¹⁰⁷⁰

Emin Edîb Efendi tecrîdi kalbin mâsivâdan uzaklaşması tefrîdi ise kalbin sadece Hakk'a yönelmesi olarak kabul eder. *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde bu hususu kendi ifadesiyle şu şekilde beyan etmektedir: “*Sâlikin kalbini, taallukât-ı kevnîyye ve avâlık-ı imkânîyyeden tecrid ederek cemi vucûh-ı kalb ile Hazreti Vahdet'e tevhîd edib vech-i vahdedden gayrı etrafa nazar ve iltifat etmemesi gerekir.*”¹⁰⁷¹

Emin Edîb Efendi, mâsivâyı dünyaya teşbih eder. Ona göre dünya, tatlı lezzetli nimetleri olan imtihan zindanıdır. Sâlikin dünyaya meyletmeyip yüzü ay ve güneş gibi olan sevgiliye yaklaşarak felekler gibi onun etrafında dönmesi gerekir. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde beyane etmektedir:

Bu zindân-ı belâda râgıb-ı kand ü nebât olma.

Karîn-i mihr ü mâh ol devre âgâz et feleklerle.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.569-571; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.573-574; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.27-30; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.115; Cübürân, *er-Râid*, s.310.

¹⁰⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.III, s.2999-3000; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.III, s.2761; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.122; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.679; Cübürân, *er-Râid*, s.662.

¹⁰⁶⁸ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.133.

¹⁰⁶⁹ Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları*, s.655.

¹⁰⁷⁰ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.273.

¹⁰⁷¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

¹⁰⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.153.

Tecrîd kalb ve sırdan mâsivâyı kaldırmaktır.¹⁰⁷³ İsmail Ankaravî'ye (ö.1041/1631) göre her ne kadar, mevcûdât-ı müteayyenenin her birisi Hakk'ın varlığına bir şâhid olsalar da, hakikatte bunlar hicab/örtü konumundadır.¹⁰⁷⁴

Emin Edîb Efendi tecrîdi mâsivâyı kalbten kaldırılması olarak kabul eder. Ona göre, mâsivâ ile beraber Hakk'a vuslat söz konusu değildir. Bu düşüncesini gelen kıtada şu şekilde ifade etmektedir:

Bir bahre ulaştır bulalım dürr-i hakîkat,

Hiç et gözüme hiç bu kâlâyı İlâhî,

Kıl reh-i tecrîde bizi sevk ü delâlet,

Sevdirme bana atlas-ı kemhâyı İlâhî.¹⁰⁷⁵

Emin Edîb Efendi mâsivâyı tevhîde engel perde konumunda görür. Tecrîd-tefrîd bağlamında hakiki tevhîde ulaşmak için bu perdenin kalkması gerekir. Gelen mısradaki bu duygusunu şu şekilde dillendirmektedir:

Sâkî kadehi sun beni kurtar bu hicâbdan.¹⁰⁷⁶

Emin Edîb Efendi tefrîdi; kişinin nefsinin aradan kaldırılması olarak kabul eder. O, beşeriyeti hicab olarak değerlendirir. Ona göre sâlikin bu beşeriyet perdesini kalbinden söküp atması gerekir. Benliğin tahakkümünden kurtulan sâlik tefrîd hâli yaşar. Bu hususu gelen şiirde şu şekilde ifade etmektedir:

Nice bu hicâb-ı beşeriyet nice zulmet,

Kurtar bu kuyûddan beni kıl mazhar-ı envâr.¹⁰⁷⁷

Tecrîd, tefrîd ve tevhîd aynı manaya gelen farklı kelimelerdir. Bu kelimelerin tafsilatları vecd sahibine gelen hakikatler ve işaretlere göre değişir.¹⁰⁷⁸ Tefrîd, hudûsun (yaratılmışların) ortadan kalkmasıyla, müfredin (Allah'ın) tek hale gelmesidir.¹⁰⁷⁹ Tefrid, Hakk'ı müşâhede ve O'nunla birlikte hiçbir şeyi görmemektir.¹⁰⁸⁰ Müfrîd, Allah'ı gayr ve mâsivâdan tefrid ve tevhîd

¹⁰⁷³ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1033.

¹⁰⁷⁴ Ankaravî, *Minhâcû'l-Fukarâ*, s.273.

¹⁰⁷⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

¹⁰⁷⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.105.

¹⁰⁷⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.106.

¹⁰⁷⁸ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.425.

¹⁰⁷⁹ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.425.

¹⁰⁸⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.418.

eyleyen kimsedir. Tefridin iki mertebesi vardır. Bunlardan birincisi, sâlikin kasdını birlemesi ve sevgisini sadece Hakk'a vermesi. İkinci mertebe ise, sâlikin fenâ haline kavuşup Hak'la bekâ bulmasıdır.¹⁰⁸¹

Emin Edip Efendi, Hak'la birlikte hiçbir şeyi görmeme hâlini tefrîd olarak kabul etmektedir. Ona göre bu mertebede iki âlem ortadan kalkar tek hâle gelir. Bu hususu gelen mısra şu şekilde ifade etmektedir:

Yek-sû eğer olsa nazarımda iki âlem.¹⁰⁸²

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi tecrîdi kalbin mâsivâdan uzaklaşması tefrîdi ise kalbin sadece Hakk'a yönelmesi olarak kabul eder. Ona göre kalbten mâsivâyı kaldırmadan tefrîd gerçekleşmez. Mâsivâ hakiki tevhîde ulaşmada perde konumundadır. Bu perdenin kaldırılması gerekir. Emin Edîb Efendi kişinin nefsinin aradan kaldırmasını tefrîd hâli olarak görür. Ona göre sâlikin bu beşeriyet perdesini kalbinden söküp atması gerekir. Benliğin tahakkümünden kurtulan sâlik tefrîd hâli yaşar. Tefrîd, Hak'la birlikte hiçbir şeyi görmeme hâlidir. Bu mertebede iki âlem ortadan kalkar tek hâle gelir.

3.16. Rind

Farsça olan rind kelimesi sözlükte; dünya işlerini boş gören, aldırıışsız, kalander, bağımsız, ilişiksiz, zeki, dışı kötü içi iyi kimse, ince düşünen, basiret sahibi, sarhoş gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁸³ Tasavvufî ıstılahta ise; halkın hakkındaki söylediklerine aldırılmadan gönlünce hareket eden, keyfince davranan, içi irfanla süslü ve ilimle dolu olduğu halde halktan biri gibi davranan, rızâ mertebesine erdiği için her şeyin ilâhî takdire göre meydana geldiğini bilen kâmil insan anlamındadır.¹⁰⁸⁴

Emin Edîb Efendi rind meşreb bir sûfidir. O, zâhirin kalıplarıyla yetinmemiş, zâhirin altında yatan hakikî manayı aramıştır. Gönül güzelliğini esas almış Hakk'ı talep eden ihvânına ve mürîdânına hep “*kalbi şer'an ve âdeten yerilen vasıflardan ihlas suyu*”¹⁰⁸⁵ ile temizlemelerini istemiştir.

¹⁰⁸¹ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.274.

¹⁰⁸² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹⁰⁸³ Ziya Şükün, *Farça-Türkçe Lûgat*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984, c.II, s. s.1018; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara 1970, s.1073.

¹⁰⁸⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.437.

¹⁰⁸⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^b.

Emin Edîb Efendi'nin rind hâli mizacından ve şeyhi Muhammed Kemâhî'nin (ö.1313/1896) eğitiminden kaynaklanmaktadır. Kemâhî rind meşreb bir şahsiyettir. Emin Edîb Efendi'ye göre Kemâhî, rind karakteriyle güzel ahlakını ve kemâlatını gizlemektedir. Şeyhi için yazdığı şiirde, şeyhinin bu yönüne şu şekilde dikkat çekmektedir:

Rind meşreblikle hüsn-i sîretin kılmış nihân.

Lâzım idrâk-ı kemâlâtında merd-i hurde-bîn.¹⁰⁸⁶

Emin Edîb Efendi tasavvufu güzel ahlak olarak kabul etmektedir. Riya ve gösterişten uzak kendi hâlini şu şekilde ifade etmektedir:

Yok buğz u riyâ bizde ki dil-sâdeleriz biz.¹⁰⁸⁷

Emin Edîb Efendi gönül tezyinine önem vermiştir. Ona göre gönül, irfan kaynağı ve Hakk'ın zâtının mazharıdır. Emin Edîb Efendi, gelen mısralarda bu hususu şu şekilde ifade etmektedir:

Gönül evine mârifet ziyâ vü nûr ü fer verir.¹⁰⁸⁸

Mazhar-ı zât-ı Hudâ'dır kalb-i ârif ey gönül.¹⁰⁸⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre rind meşreblikle, aşk arasında doğrudan bir ilişki vardır. Ona göre rindler aşk yönü kuvvetli şahsiyetlerdir. Aşksız bir rind tasavvur edilemez. Rind meşreb bir yandan aşkı talep ederken, diğer yandan mâşukun gamıyla gönlü yaralıdır. O, gaybî gülbahçesinin eridir. Kötü sözden uzak duran rindlerin dilinden bal akar. Âşık bir rindin zâhirinde laubalilik ve gevşeklik hâkimdir. Rindler, irfan sâhibidir. Onlar aşkla varlığın ve bilginin hakikatini ve özünü kavramaya çalışırlar. Bu hususları Emin Edîb Efendi manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Ver sâki bize şarâb-ı nâbı.

Oku bize aşkdan kitâbı.

Biz tâlib-i aşk u derd-i yârız.

Mâşûk gamıyla dil-fikârız.

¹⁰⁸⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.131.

¹⁰⁸⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.103.

¹⁰⁸⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.147.

¹⁰⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

Bir gülşen-i gaybînin eriyiz.

Akvâl-i hasûddan berîyiz.

Bir âşık-ı rind ü lâ-ubâlî.

İrfân güheriyle kîse mâlî.¹⁰⁹⁰

Emin Edîb Efendi, rindlerin irfanla ilişkisine dikkat çektiği gibi hakikatle olan ilişkisine de dikkat çekmiştir. Ona göre hakikat ilmi, ancak rindlerin bileceği bir alandır. Hakikat ilmi zâhidin alanı değildir. Çünkü zâhid bu alandan habersizdir. Gelen mısralarda bu durum şu şekilde beyan edilmektedir:

Hakikat ilmimi rindân-ı bî-nâm u nişândan sor.

Ne bilsin zâhid-i hod-bîn ki teng ü âra bağlanmış.

Mukallidler bilir mi hâlini erbâb-ı tahkikin.

Bilir mi ârifin zevkin o kim güftâra bağlanmış.¹⁰⁹¹

Emin Edîb Efendi ısrarla, sûfi geçinen zâhidin rindlerin hallerinde anlamayacağından bahsetmektedir. Emin Edîb Efendi'nin zâhid ve rind mukayesesi tasavvuf edebiyatında kullanılmaktadır. Zâhid, zâhiri yani akli, rind ise bâtını yani ruhu temsil eder. Zâhid hakiki bilgiden uzaktır.¹⁰⁹² Emin Edîb Efendi, tercihini ruhu ve aşkı temsil eden rindden yana koymaktadır. Ona göre, hakikat ve marifet mertebesine ulaşmış rindlerin hallerini kuru softa bir zâhidin anlaması mümkün değildir. Bu konuyu edebî zevkine uygun olarak şu şekilde dillendirmektedir:

Bezm-i rindânı kudûmünle sûfi telh etme.

Yâre yârâna bîgâne vü bîgâne gerek.¹⁰⁹³

Emin Edîb Efendi'nin şiirlerinde âşığı ve hakikate ermiş rindi, bülbül, dinin özünü anlayamamış zâhidi ise baykuş temsil etmektedir. Nasıl ki bülbül, özel meclislerde bulunuyorsa, âşığın da mâşuku ile geçirdiği özel meclisleri

¹⁰⁹⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.164.

¹⁰⁹¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.142.

¹⁰⁹² Fuzûlî, *Rind ü Zâhid*, s.5.

¹⁰⁹³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

vardır. Bu meclislerden zâhid ise habersizdir. Emin Edîb Efendi, zâhidi temsil eden baykuşa, senin özel meclislerde yerine yok, sen git virane yerlerde bulun diyerek şu şekilde seslenmektedir:

Bülbülâ sen yürü var dâhil-i bezm-i hâs ol.

Sana ey bûm ev gerekmez sana vîrâne gerek.¹⁰⁹⁴

Özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi rind hâli benimsemiş bir sûfidir. O, tarikatın kalıp ve merasim yönünden daha çok tarikatın özüyle ilgilenmiştir. Onun rind hâli mizacından ve şeyhi Muhammed Kemâhî'nin eğitiminden kaynaklanmaktadır. O, gönül tezyinine önem vermiştir. Ona göre gönül, irfan kaynağı ve Hakk'ın zâtının mazharıdır. Emin Edîb Efendi'ye göre rind meşreblikle, aşk arasında doğrudan bir ilişki vardır. Ona göre rindler aşk yönü kuvvetli şahsiyetlerdir. O, rindlerin irfanla ve hakikat olan ilişkilerine de dikkat çekmiştir. Ona göre hakikat ilmi, ancak rindlerin bileceği bir alandır.

4. VARLIK KONULARINA DAİR TEMEL YAKLAŞIMLARI

“Varlık” kelimesi Yunancada “on”, Latince “esse” ile karşılanmaktadır. Yunan felsefesinin İslam dünyasına girmesiyle bu kavram, “asıl bulunmak” anlamına gelen “vücûd” kelimesi ile karşılık bulmuştur. Vücûd kelimesinden türetilen “vecd” ve “vicdan” kelimeleri bu kavram ile yakından ilişkilidir.¹⁰⁹⁵ Emin Edîb Efendi'nin tashihini yaptığı İsmâil Hakkı Bursevî'ye (ö.1137/1725) âit *Lübbü'l-Lüb* adlı eserde Arapça'da “vücûd” tabirinin Türkçe'de “varlık”, Farsça'da “hestî” olarak karşılık bulduğu belirtilmektedir.¹⁰⁹⁶ Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde varlığı ifade etmek için Arapça “vücûd” kelimesini tercih etmiştir.

Emin Edîb Efendi, vücûdu/varlığı hakikati açısından bi nefsihî ve bi zâtihî kâim olup olmaması açısından ikili tasnife tâbi tutar. Ona göre; varlığı kendi zatından olan varlık mevcûddur, varlığı gayra bağlı olan varlık ise mevcûd değildir. Emin Edîb Efendi'ye göre: “*Hay ve Kayyûm'dan başka vücûd yoktur.*”¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.111.

¹⁰⁹⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1968, s.104-105.

¹⁰⁹⁶ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, vr.18^a.

¹⁰⁹⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.39^a.

Sûfilere göre bi zâtihî kâim (kendiliğinden var) olan vücûd birdir, o da Hak Teâlâ'nın vücûdudur. Bu vücûd (varlık) vâcib, kadîm ve ezelidir. Taaddüd (çoğalma), tecezzî (parçalanma, bölünme), tebeddül (değişme, yenilenme) ve taksim (bölünme) kabul etmez. Onun şekli, sureti ve haddi yoktur.¹⁰⁹⁸

Emin Edîb Efendi mümkün varlık konusunda mümkün varlığın zât ve hakikati itibariyle yok hükmünde, Hakk'ın vücûdunun sirâyeti ile var hükmünde olmak üzere iki yönene dikkat çekmektedir. O, bu konuyu *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde şu şekilde beyan etmektedir: “Mümkün varlık, zâtı ve hakikati i'tibari ile adem-i mahz ve ona Hakk'ın vücûdunun sirâyeti cihetiyle mevcuddur. Çünkü her bir mümkün için iki cihet vardır biri nefisine ve diğeri Rab'bisine olan cihettir. Nefsine olan cihetle mâ'dum, Rab'bisine olan cihetle mevcuddur.”¹⁰⁹⁹

Emin Edîb Efendi'nin varlık konusundaki görüşlerinin kaynaklarından birisi İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111)'dir. Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*'da varlığı ikiye ayırır: Bunlardan biri, varlığı kendi zatından olan, diğeri ise varlığı başkasından olan. Varlığı başkasından olanın varlığı, kendi nefsiyle kâim değil emanettir. Bu varlık zâtı yönünden ele alınca sırf ademden başka bir şey değildir. Bunun vücûdu ancak başkasına izafetle vardır. Gerçek bir varlığı yoktur.¹¹⁰⁰ Emin Edîb Efendi'nin varlık konusundaki görüşlerinin bir diğer kaynağı olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) de *Futuhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinde varlığı kendi başına kâim olanla kendi başına kâim olmayan şeklinde ikiye ayırır.¹¹⁰¹

Emin Edîb Efendi'nin vücûdu/varlığı mümkün ve vâcib olarak tasnifinin felsefe tarihinde izlerini Fârâbî'nin (ö.339/950) değerlendirmelerinde görmek mümkündür. Fârâbî'ye göre, Allah vâcibü'l-vücûddur. Buna karşın onun dışındaki bütün varlıklar mümkünü'l-vücûddur.¹¹⁰² Vücûd olmayan bir Allah tasavvur edilemez. Bu vasfı ile Allah, zorunlu bir varlıktır. Diğer varlıklar ona izafetle vardır. Diğer varlıkların mevcûdiyetleri Allah'a dayanır.¹¹⁰³

Emin Edîb Efendi varlığı i'tibari olarak ise; vücûd-ı mukayyed, vücûd-ı âm ve vücûd-ı mutlak olmak üzere üçe ayırır. Ona göre: *Hakk'ın vücûdu, hiçbir*

¹⁰⁹⁸ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, s.12.

¹⁰⁹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.39^b.

¹¹⁰⁰ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.18.

¹¹⁰¹ İbnü'l-Arabî, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, c. II, s.275.

¹¹⁰² Hasan Hüseyin Bircan, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008, s.120.

¹¹⁰³ Cavit Sunar, *Varlık Hakkında Ana Düşünceler*, Ankara Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1977, s.173.

şart olmaksızın, vücûd-ı mutlaklık üzeredir. Yani O'nun vücûdu "min haysü hüve hüve" (O, neyse O'dur.), vücûd-ı hâricî ve vücûd-ı zihni'den gayrıdır. Vücûd-ı Mutlak'ın dışındaki varlıklar Vücûd-ı Mutlak'ın gölgesi konumundadır.¹¹⁰⁴

Emin Edîb Efendi'ye göre: "Hakikatte Hak'tan başkası için vücûd yoktur. Hak'tan başka vücûd zan olunan şey, ancak vehmin istilası ve şeytanın kalb üzerine galebe ve tasallutu sebebiyle yerleşmiş vehim ve hayalden ibarettir."¹¹⁰⁵

Emin Edîb Efendi, vücûdda taaddüd tevehhüm etmeyi özellikle de, nefsine vücûd vermeyi büyük bir kabahat ve büyük bir günah olarak kabul etmektedir.¹¹⁰⁶ O, Hak'tan başka zan olunan varlığı ortadan kaldırmayı izzet sebebi olarak görmektedir. Bu konuda düşüncelerini şu şekilde dillendirmektedir:

Sebeb-i izzet olur nefy-i vücûd,
Varlığı rif'ate mirkât edemem.¹¹⁰⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre âlem esmâ ve sıfatın eseridir. Varlık konusunu işlediği *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: *Uzayan gölge şeklinde olan bu kâinât esmâ ve sıfat-ı Hudâ'nın eseridir. Hüdü bu kâinâtı, muhtelif esmâ ve sıfatları ile taayyünât imkânında tecelli etmiştir.*¹¹⁰⁸

Emin Edîb Efendi eşyanın mevcudiyetini ve zuhurunu aşkla ilişkilendirmektedir. Ona göre eşya aşkla vücûd bulmuştur. Eşyanın hakikati sevigiyi içermektedir. O, bu konudaki düşüncelerini gelen beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Aşk ile buldu vücûd eşyâ serâser ârifâ,
Cezbe-i aşk iledir ser-geşte hem arz u semâ.¹¹⁰⁹

Buraya kadar anlatılanları özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi, hakiki manada Hay ve Kayyûm'dan başka bir varlık kabul etmez. Emin Edîb

¹¹⁰⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.44^b- 45^a.

¹¹⁰⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.45^b.

¹¹⁰⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.46^a.

¹¹⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.145.

¹¹⁰⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.42^a.

¹¹⁰⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.129.

Efendi'nin *Tuhfetü'r-Râşid*'de varlık konusunu ayrıntılı olarak ele almasının sebebi tevhîd anlayışıyla ilgilidir. O, tevhîdi sadece nazarî bir bilgi olarak görmemiş, onun ötesinde mümkün varlığı izale ederek hakiki varlığı idrak etmek olarak anlamıştır. Ona göre varlığın bir öze dayandırılması tevhîdi ifade etmektedir. Bu bağlamda mümkün varlıkla mutlak varlığın bilinmesi önem arz etmektedir. Emin Edîb Efendi tevhîd dışında hakikat-i Muhammediyye, tecelli, insân-ı kâmil ve ricâlü'l-gayb gibi konuları da hep varlık felsefesi yönünden ele almıştır. Şimdi sırayla Emin Edîb Efendi'nin bu konularla ilgili görüş ve yaklaşımlarına geçelim.

4.1. Tevhîd

Sözlükte tevhîd kelimesi; tek olmak, bir olmak, birleşmek, bir araya gelmek gibi anlamlara gelir.¹¹¹⁰ İstılahi olarak ise; mutlak manada Allah'ın bir olduğunu bilmeyi, O'ndan başka ilah bulunmadığına, şerik ve nazirden münezzehtir olduğuna inanmayı ifade eder.¹¹¹¹

Kuşeyrî (ö.465/1072) tevhîdi; Allah'ın vâhid olduğuna hükmetmek olarak tarif etmektedir. Ona göre vâhid kelimesi; Allah'ın zâtını bölünmeden, sıfatı ve varlığını teşbihten, eserlerinde ve fiillerinde ortağı bulunduğunu inkâr etmek anlamına gelir.¹¹¹² Tûsî (ö.378/988) ise tevhîdi; Kadîm'in sonradan olanlardan ayrılması ve tek hâle gelmesi olarak kabul eder.¹¹¹³

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) *İhyâu ulûmiddîn* adlı eserinde *tevhîdi; vasıtalara yönelmeksizin eşyayı Allah'tan bilmek olarak tarif etmektedir. Ona göre vasıtalar Allah'ın emrine boyun eğmekte ve gerçekte ise hükümsüzdürler.*¹¹¹⁴ İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) de tevhidi; kalbin Hakk'ın dışındaki şeylere teveccühten kurtulması olarak kabul eder.¹¹¹⁵ Seyyid Şerîf Cürcânî (ö.816/1413) *Ta'rîfât* adlı eserinde tevhîdin üç yönüne işaret

¹¹¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.IV, s.4232-4235; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.IV, s.3844-3847; Cevherî, *es-Sihâh*, c.II, s.166-167; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.1016; Cübürân, *er-Râid*, s.948.

¹¹¹¹ Özler, *Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'de Tevhîd Anlayışı*, s.30.

¹¹¹² el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.506.

¹¹¹³ Tûsî, *el-Lümâ'*, s.290.

¹¹¹⁴ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c. I, s.183.

¹¹¹⁵ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.248.

etmektedir: Bunlar Allah'ın rubûbiyyetini bilmek, vahddâniyyetini ikrar etmek ve ondan tüm ortakları nefyetmektir.¹¹¹⁶

Kelâbâzî (ö.380/990)'ye göre "Allah, vâhid, ahad ferd,... gibi kendisini hangi sıfatlarla vasıflandırmış ve hangi isimlerle adlandırmışsa o isimlere sahiptir. Allah'ın sıfatları ve esmâsı kadîmdir. Hiçbir yönden yaratıklara benzemez. Mahlûkata ait O'nda hiçbir şey bulunmaz. O her şeyden önce mevcuttur. O'ndan başka ezeli varlık ve ilah yoktur. O, cisim, madde, suret, şahıs, cevher ve âraz değildir. O'nda birleşme ve ayrılma, hareket ve sükûn, azalma ve eksilme olmaz."¹¹¹⁷

Sûfilere göre Allah'ın sıfatları birbirinden başka ve birbirinin benzeri de değildir.¹¹¹⁸ Onlardan bazıları esmâ konusunda Allah'ın isimleri ne Allah'ın aynısı ne de gayrısıdır, derken diğer bazıları ise Allah'ın isimleri Allah'ın aynısıdır, derler.¹¹¹⁹

Ehlisünnete göre Allah'ın sıfatları ezeli ve 'sıfattan mücerred Zât' üzerine zâiddir. Ehlisünnet bu konuda ittifak halindedir. Onlara göre Allah'ın zâtî sıfatları, zâtının ne aynı ne de gayrı olan, kendi zâtıyla kâim, kadîm mânâlardır. Ehlisünnete göre Allah'ın sıfatları Zât'ının aynı olamaz. Sıfatları Zât'la aynileştirmek, sıfatları inkâra götürür.¹¹²⁰

Tasavvuf tarihinin ilk kaynakları arasında kabul edilen Kelâbâzî (ö.380/990) *Ta'arruf* adlı eserinde tevhidi; Allah'ı tenzih etmek olarak tarif eder.¹¹²¹ Kelâbâzî, Kur'an ve sünnet ışığında ve selef-i sâlih'in anlayışları doğrultusunda ilk önce sağlam bir şekilde tevhîdi bilmeye vurgu yapar. Mürîdin bu ilimlerden sonra diğer ilimleri öğrenmesini tavsiye eder.¹¹²² İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) de tevhîd ilmini, ilimlerin en üstünü, en yücesi ve en mükemmeli kabul eder.¹¹²³

¹¹¹⁶ el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, s.62.

¹¹¹⁷ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.47.

¹¹¹⁸ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.51.

¹¹¹⁹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.54.

¹¹²⁰ Özler, *Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'de Tevhîd Anlayışı*, s.145.

¹¹²¹ el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.101.

¹¹²² el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.104.

¹¹²³ İmam-ı Gazâlî, *Îlâhî Sır*, trc. Abdulkadir Şener, Şükrü Topaloğlu, Çağaloğlu Yay., İstanbul 1967, s.9.

Tasavvuf tarihinde tevhîd konusunda ilk görüş beyan edenin Mâruf el-Kerhî (ö.201/816)'nin öğrencisi olan Ebû'l-Hasan Serî b. el-Muğallas es-Sekatî (ö.251/865) olduğu ifade edilmektedir. Hem Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö.412/1021) hem de Kuşeyrî (ö.465/1072) eserlerinde Serî es-Sekatî'nin Bağdat'ta tevhîd konusunda ilk görüş beyan eden sûfi olduğunu ve tevhîd ilminde zamanının teki olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak iki müellif, Serî'nin tevhîdin hangi konularında görüş beyan ettiğini bildirmemişlerdir.¹¹²⁴ Bu bilgilerden Serî es-Sekatî'nin yaşadığı zaman göz önünde tuttuğumuzda, tasavvuf ehlinin hicrî üçüncü asırdan itibaren tevhîd konusunda çıkan tartışmalara müdâhil oldukları ve bu konuda görüş beyan ettikleri anlaşılmaktadır.

Serî es-Sekatî'den sonra Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909)'nin yoğun bir şekilde tevhîd tartışmalarına girdiğini görmekteyiz. Tasavvuf tarihinde Cüneyd-i Bağdâdî'den sonra hemen hemen bütün sûfiler tevhîd konusunda görüş beyan etmişlerdir. Kuşeyrî (ö.465/1072), Cüneyd-i Bağdâdî'den birçok tevhîd tanımını kitabına kaydetmiştir. O tanımlardan bazıları şunlardır: “Kıdemi hâdisten ayırmak”, “vatandan çıkmak”, “Allah'ı ezelde olduğu gibi müşâhede etmek”...gibi.¹¹²⁵

Emin Edîb Efendi'nin *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserine kaydettiğine göre tevhîdin sözlük manası: “*Bir şeyin vâhid olduğunu bilip vâhiddir diye hüküm etmeye denir.*” İstılâhî manası ise: “*Zât-ı ilâhiyyeyi nisbet ve izâfetten kat'ı ve tasavvurât-ı efhâm ve tehayyülât-ı evhâm ve izhândan tecrid etmektir.*”¹¹²⁶

Emin Edîb Efendi'nin bu tevhîd tanımı Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö.816/1413)'nin *Ta'rîfât* isimli eseri¹¹²⁷ ile Ahmed Ziyâuddîn Gümüşhânevî (ö.1311/1893)'nin *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl* adlı eserinde yer alan tevhîd tanımı ile birebir aynıdır.¹¹²⁸ Bu tanımından Zât-ı İlâhîyi, düşünce ve anlayışta tasavvur edilebilen, vehim ve zihinlerde tahayyül olunabilen her şeyden tecrid etmek olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹²⁴ Bk. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, .62-65; Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Tabakâtü's-Süfiyye*, thk. Nûruddin Serîbâ, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır 1372/1953, s.48-55.

¹¹²⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.509; Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî'nin Hayatı*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1970, s.84.

¹¹²⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr. 38^a.

¹¹²⁷ el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, s.62.

¹¹²⁸ Bk. Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'ı'l-Usûl*, s.153.

Emin Edîb Efendi'nin tevhîd tanımında tevhidin tenzihi yönüne vurgu yapılmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre Hak zâtı yönünden vâhiddir. O'nun eşi ve benzeri yoktur. O, mükemmel sıfatlara sâhiptir. Emin Edîb Efendi bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Kâmilü'l-vasf vâhid-i bi'z-zât,

Kabza-ı kudretinde mevcûdât.¹¹²⁹

Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde ceviz sembolünden hareketle tevhîd mertebelerini sınıflandırmaktadır. Ona göre nasıl ki ceviz; yeşil kabuk, sert kabuk, ceviz ve cevizin özü olmak üzere dört kısımdan oluşursa, tevhîd de dört mertebeden oluşmaktadır: İnanmadığı halde diliyle 'Lâ ilâhe illallâh' diyen kimsenin tevhîdi birinci mertebeyi oluşturur. Bu mertebe, münâfıkların tevhîdidir. Kelime-i tevhîdin manasını kalben tasdik eden kimsenin tevhîdi de ikinci mertebeyi oluşturur. Bu mertebe, Müslümanların genelinin tevhîdidir. Tevhîdin üçüncü mertebesi keşf yolu ile kesretin Vâhid-i Kâhâr'dan sudurunu idrak ederek Hakk'ı müşâhede etmek iken dördüncü mertebesi de vücûdda ancak Hak-kı Vâhid'i müşâhede etmektir. Emin Edîb Efendi'ye göre tevhîdin dördüncü mertebesi sıddıkların müşâhedesidir. Hazarât-ı sûfiyye bu şuhûda 'fenâfi't-tevhîd' olarak isim verirler."¹¹³⁰

Emin Edîb Efendi'ye göre cevizin yeşil kabuğu nasıl ki cevizi muhafaza için bir müddet üzerinde bulunuyorsa birinci mertebedeki tevhid de aynı şekilde dünyada münâfıkları örter ve korur. Cevizin sert kabuğu cevizi bozulmadan muhâfaza ettiği gibi tevhîdin ikinci mertebesi, sâhibini dünyada kılıçtan ve süngüden muhâfaza eylediği gibi, o itikâd üzere vefât eylediği surette sâhibini âhiret azâbından muhâfaza eder.¹¹³¹

Tevhîdin üçüncü mertebesi, evvelki iki merteye nisbetle daha kıymetli olmasına rağmen tevhîdde ana gaye, tevhîdin dördüncü mertebesidir. Sonuç olarak tevhîdin evveli, cevizin yeşil kabuğu, ikincisi sert kabuğu, üçüncüsü, cevizin kendisi, dördüncüsü ise cevizin özü konumunda olmuş olur.¹¹³²

¹¹²⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.173.

¹¹³⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

¹¹³¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^{a-b}.

¹¹³² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^b.

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'ye göre tevhîd dört mertebedir; birinci ve ikinci merteye sırasıyla münafıkların ve Müslümanların avamının mertebesidir. Sıralamadaki üçüncü merteye, 'tevhîd-i şuhûd', dördüncü mertebesi ise 'tevhîd-i vücûd'u ifade etmektedir.

Emin Edîb Efendi'nin tasnifindeki mertebelerinin ilk ikisi, akâid ve kelam kitaplarının konusu olmuş ve bu konu istidlâlî ve nazarî olarak yoğun bir şekilde tartışılmış ve izah edilmeye çalışılmıştır. Tasnifdeki üçüncü ve dördüncü mertebeler ise, kelam ilminin dışında, sûfiler tarafından gündeme getirilen mükâşefe ve müşâhedeye dayanan tevhîd mertebeleridir. Bu mertebelerdeki tevhîd anlayışı, kelam ilminin akla hitap eden nazari bilgilerinden farklıdır. Sûfinin yaşadığı özel manevi zevki ifade etmektedir. Zâhir ulemanın, sûfiyi eleştirisi de bu mertebede başlamaktadır. Çünkü onlara göre, sûfiler aklın hakemliğinin dışında subjektif bir alan ihdas etmişlerdir. Bu alanın doğruluğunu ve yanlışlığını tespit etmek imkânsızdır. Bu eleştirilere sûfiler, dini bilgilerin elde edilmesinde hem akli hem de nakli bilgi kaynağı olarak kabul ettiklerini, aklın ve nassın hakemliğinden kaçmadıklarını söyleyerek cevap vermektedirler. Bununla beraber keşf ve ilhamı da bilgi kaynağı olarak kabul ettiklerini beyan etmektedirler.¹¹³³

İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) âit *İhyâu Ulûmiddîn* ile *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eserler, Emin Edip Efendi'nin tasavvuf anlayışının oluşumunda kaynaklık eden eserlerin başında gelmektedir. Emin Edîb Efendi, mürîdlerin yetişmesinde bu iki eseri başucu eseri olarak kullanmıştır. Telif eserlerine bu iki eserden alıntılarda bulunmuş ve bu iki eseri kaynak göstermiştir. Emin Edîb Efendi'nin din ve tasavvuf anlayışının köklerini bu iki eserde aramak gerekir.

Bu iki eser gözden geçirildiğinde, Emin Edîb Efendi'nin dörtlü tevhîd tasnifinin kaynağı *İhyâu Ulûmiddîn* olduğu görülmektedir. İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111), ceviz örneğinden yola çıkarak tevhîdi tasnif etmiş ve mertebelerini açıklamıştır. Emin Edîb Efendi'nin tevhîd tasnifi ile ona kaynaklık eden İmam-ı Gazâlî'nin tevhîd tasnifi arasındaki benzerliklere ve farklılıklara geçmeden önce İmam-ı Gazâlî'nin beyan ettiği 'tevhîd' teriminin de içinde olduğu beş kavramın dini süreç içinde geçirdiği tebdil ve tahrifinden kısaca bahsetmek gerekir. Bu

¹¹³³ Bk. Faruk Sancar, *Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2011, s.48; el-Kari, *Vahdet-i Vücûd Risalesi*, s.34-35.

sayede, Emin Edîb Efendi'ye kaynaklık eden Gazâlî'nin tevhîd anlayışı açık bir şekilde ortaya çıkması mümkün olacaktır.

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) fıkıh, ilim, tevhîd, tezkir ve hikmetten oluşan beş kavramı dinin özü olarak görür. Ona göre bu kavramlar, kendi zamanında birinci asırdaki selef-i sâlihinin anladığı mananın dışına çıkılarak başka manalar verilmek suretiyle tebdil ve tahrif edilmiştir.¹¹³⁴ Bu konuda o, şunları ifade etmektedir: *“Bil ki, mezmûm ilimlerin şeri'at ilimleriyle karıştırılmasının kaynağı, övülen adlarının tebdili ve tahrifidir. O övülen isimleri birinci asırda selef-i sâlihinin murad etmediği manalarla nakletmektir. Bunlar da fıkıh, ilim, tevhîd, tezkir ve hikmet olmak üzere beş isimdir. Bu beş isme vakıf olanlar dinde rütbe sahibi kimselerdir. Ne yazık ki bu lafızlar şimdi mezmum manalarla nakledilmektedir...”*¹¹³⁵

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) bu ifadeleriyle, fıkıh, ilim, tezkir ve hikmet kavranlarının geçirdiği mana kaymalarına dikkat çekmektedir. Bu kavramlar zamanla tahrif edilerek asıl manalarından koparılmışlardır. Gazâlî'ye göre bu kavramların doğrusu, selef-i salihinin anlayışında yatmaktadır.

Selef-i salihinin anlayışından koparılarak tebdil ve tahrif edilen bir kavram da konumuz olan 'tevhîd'dir. İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111), kendi zamanındaki selef-i sâlihinin anlayışından uzaklaştırılmış tevhîd anlayışını tenkid etmektedir. Yaşadığı zamanda tevhîd ilmiyle; kelam ilmini bilmek, mücâdele yolunu tutarak, sorular sormak... gibi manalar kastedildiğini ifade etmektedir. Gazâlî'ye göre tevhîd ilmini sadece bu alana hapsedmek doğru değildir. Tevhîd ilminin alanı çok geniştir. Tevhîdi bilmek Kur'an'ı bilmeye bağlıdır. Gazâlî'nin beyanına göre selef-i sâlihînin tahrif edilmemiş tevhîd anlayışı; bütün işlerin Allah'tan geldiğine inanmak şeklindedir.¹¹³⁶

Bu kısımda Emin Edib Efendi'nin tevhîd tasnifi ile Gazâlî'nin tevhîd tasnifi arasındaki benzerlikler ve farklılıkları ortaya koymak faydalı olacaktır. Gazâlî, tevhîdi iki kabuk ve bir de öz olmak üzere üç mertebede mütalaa etmektedir.¹¹³⁷ Oysa Emin Edib Efendi, daha önce ifade edildiği üzere, tevhîdi

¹¹³⁴ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I, s.97-110.

¹¹³⁵ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I, s.97.

¹¹³⁶ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I, s.100.

¹¹³⁷ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I, s.101-102.

dört merteye olarak tasnif etmektedir. Gazâlî'nin kabuk konumunda gördüğü iki merteye Emin Edib Efendi'de de aynen muhafaza edilmiştir.

Tevhîdin özü olarak gördüğü üçüncü merteye hakkında İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) şunları söylemektedir: “*Bu merteye, sebepleri ve iltifatları kaldırarak bütün işlerin Allah'tan olduğunu bilmek, ibadeti yalnız ona tahsis edip başkasına ibadet etmemektir.*”¹¹³⁸ Gazâlî'nin tevhîdin en üstünü olarak gördüğü bu merteye Emin Edib Efendi'nin tasnifinde üçüncü ve dördüncü merteye olarak vahdet-i şuhûd ve vahdet-i vücûd şeklini almıştır. Bu yönüyle bakıldığı zaman, Emin Edib Efendi'nin tasnifi, Gazâlî'nin tasnifinden farklılaşmıştır.

Her ne kadar Gazâlî'nin üçüncü mertebenin tarifinden ‘tevhîd-i efal’ anlaşılrsa da Gazâlî bu mertebenin izahında kaydettiği şu cümle dikkat çekicidir: “Gerçek tevhîd, muvahhidin, Allah'tan başkasını görmemesi ve O'ndan başkasına yönelmemesidir.”¹¹³⁹

Emin Edib Efendi'nin tevhîd mertebeleri konusunda dayandığı diğer bir kaynakta *Mişkâtü'l-Envâr*'dır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Emin Edib Efendi'nin tevhîd tasnifinin alt yapısı Gazâlî'nin bu eserindeki şu sözüne dayanmaktadır: “*Bilki ehlullahtan bazıları eşyayı ancak Allah'la beraber görür bazıları daha ileri giderek, hiçbir şey görmedim ki ondan önce Allah'ı görmüş olmayayım derdi.*”¹¹⁴⁰ Gazâlî'nin bu ifadeleri, Emin Edib Efendi'nin tevhîd tasnifinde yer alan tevhîd-i şuhûd ve tevhîd-i vücûdun özünü oluşturmaktadır. Gazâlî'nin bu ifadesinden varlığın Allah ile görülmesi, yani tevhîd-i şuhûd, varlıktan sıyrılıp, varlıktan önce Allah'ın görülmesi ise vahdet-i vücûdu ifade ettiği anlaşılmaktadır.

İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) göre: “*Allah'tan başka hiçbir şeyi görmemek*” şeklinde olan tevhîd inancı ‘sıddîk makamı’nı ifade etmektedir.¹¹⁴¹ Emin Edib Efendi Gazâlî'nin ‘sıddîk makamı’ olarak gördüğü bu mertebeyi

¹¹³⁸ Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I, s.101.

¹¹³⁹ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I, s.102.

¹¹⁴⁰Bk. İmam Huccetü'l-İslam el-Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, haz: Ahmed İzzet, Fercullah Zeki el-Kürdî, Matbatü's-Sıdk, Mısır 1322, s.25.

¹¹⁴¹ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*, c.I.s. 102.

vahdet-i vücûd mertebesi olarak ifade etmektedir. Emin Edîb Efendi'ye göre, sıddîk makamı, vahdet-i vücûd mertebesidir.¹¹⁴²

Emin Edîb Efendi, daha önce izah edilen dörtlü tevhîd tasnifinin dışında, tevhîdin; tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât mertebelerinden de bahseder. Tevhîd-i ef'âl bütün fiilleri ve harekâtı Allah'ın fiillerinin tecellileri olarak görme anlamına gelir ve 'Lâ fâile illallah' ifadesiyle özetlenir. Tevhîd-i sıfât bütün kuvvet ve algılamaları, bunlara nisbet edilen sıfatları, Allah'ın tecellileri şeklinde görmektir. 'Lâ mevsûfe illallah' ifadesi bunu anlatır. Tevhîd-i zât varlıkta sadece Allah'ın ve onun çeşitli mertebelerindeki tecellilerin bulunduğunu müşâhede etmektir.¹¹⁴³ Bu tasnife göre, fiille başlayan tevhîd mertebesi zat tevhîdiyle zirveye ulaşmaktadır.

Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserine Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö.297/909)'ye âit şu tevhîd tanımını almıştır: "*et-Tevhîd; iskâtü'l-izâfât.*"¹¹⁴⁴ Bu tanımın şerhinde Emin Edîb Efendi şunları beyan etmektedir: "*Tevhîd-i hakîkî, izâfâtü iskâtür. İskât-ı izafâtтан murâd ef'âl, sıfât ve harekâtını Hak'ta fâni bilip Hakk'ın ef'ali ve sıfatını isbat ile kendini aradan çıkarmaktır.*"¹¹⁴⁵

"Nitekim "*sadece Allah var idi, başka bir şey yok idi.*"¹¹⁴⁶ hadis-i şerifi tilâvet olunduğunda, sûfilere seyyidi olan Cüneyd-i Bağdâdî (ks) hazretleri: "*elân kemâ kân*" (şu anda da aynen böyledir) buyurdular."¹¹⁴⁷ Eserine kaydettiği bu ifadelerle Emin Edîb Efendi, Cüneyd-i Bağdâdî'nin tevhîd anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır.

Ankaravî'ye (ö.1041/1631) göre iskâtü'l-izâfât mertebesi, fenâ fi'l-lâh mertebesidir.¹¹⁴⁸ Sûfilere göre tevhîd fenânın neticesinde ulaşılan bir makamdır. Buna havâsın tevhîdi de denilmiştir. Bu noktada sâlik, Allah'tan başka her şeyin

¹¹⁴² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^b.

¹¹⁴³ Uludağ, "Tevhid", T.D.V.İ.A., c.XXXI,s.22.

¹¹⁴⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.92; Ali el-Kari, *Vahdet-i Vücûd Risalesi*, thk. Ali Rıza b. Abdullah b. Ali Rıza, trc. Harun Ünal, Süleymaniye Vakfı Yay., İstanbul 2013, s.26.

¹¹⁴⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.50^a.

¹¹⁴⁶ Buhârî, Bedü'l-halk, 1, Tevhîd, 22; Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, c.IX, s.6, hadis no: 1317;İbnü'l-Arabî, *Fütühâtü'l-Mekkiyye*, c.I, s.154.

¹¹⁴⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.46^a; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.92.

¹¹⁴⁸ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.92.

yok olduğunu hakikatiyle bilip idrak eder. Bütün eşyanın Hakk'ın vücûdunda mahv olduğu ve sadece Hakk'ın vücûdunun kaldığını müşâhede eder.¹¹⁴⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre mümkün varlığın düşürülmesi kalpten uzaklaştırılması hakiki tevhidi ifade eder. Gelen mısradaki bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

Tevhîde erip kurtaralım şirk-i vücûddan.¹¹⁵⁰

Emin Edîb Efendi, tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât mertebeleri hakkında *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde şu bilgiyi kaydetmiştir: “*Cenâb-ı Hakk, Habîbullah Efendimize: “vescüd vakterib” (Allah'a secde et ve O'na yaklaş.)*¹¹⁵¹ buyurduğunda, âyetin gereği olarak, Habîb'im Bana yakın olmayı Benden iste dediğinde, O Sultânü'l-Mukarrabîn Cenâb-ı Rasûl-i Rabbi'l-âlemîn hazretleri dahi secdelerinde “*eûzü bi afvike min ikâbîke ve eûzü bi rızâke min sehatike ve euzü bike minke lâ ühsî senâen aleyke ente kemâ esneyte alâ nefsike*” (Ey Allah'im cezâ vermenden affına sığınırım, hoşnutsuzluğundan rızana sığınırım, senden sana sığınırım. Ben seni gerçek manada övemem, sen, kendini övdüğün gibisin.)¹¹⁵² buyurdular.¹¹⁵³

Levlâke tahtının Sultanı (s.a.v) Efendimiz, müşâhede-i efâl mertebesinde ancak Cenâb-ı Hakk'ı fâil bilip “eûzü bi afvike min ikâbîke” buyurdular ki fi'ulinden fi'iline iztiâzedir. Sonra müşâhede-i efâlden fâni olup müşâhede-i sıfata terakki buyurdularında ‘eûzü bi rızâke min sehatike’ buyurdular.

Bu makamı dâhi tevhîdde noksan bilerek müşâhede-i sıfât makâmından müşâhede-i zâta terakki buyurup ‘eûzü bike minke’ buyurdular. Bu makamda ne ru'yet-i fiili ne de ru'yet-i sıfât olmayıp hemen Kendisinden Kendisine firardır. Bu makamda dâhi Habîbullah kendisini fârrün/kaçan, müsteîz/sığınan ve müsenna/öven görmekle beraber bunları da tevhîd-i Hak'ta menfî ad ederek ‘lâ ühsî senâen aleyke’ kavli-i şerifi ile müşâhede-i nefisten fâni ‘ve ente kemâ esneyte alâ nefsike’ nazmıyla müsenna ve senâ aleyh Hak olduğunu ve Hak'tan başka bir mevcûd olmadığını beyan buyurdular.”¹¹⁵⁴

¹¹⁴⁹ Vahit Göktaş, *Hicri IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf*, Meydan Yay., İstanbul 2008, s.123.

¹¹⁵⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

¹¹⁵¹ Alak, 96/19.

¹¹⁵² Bk. Müslim, Salat, 222; Ebû Dâvud, Salat, 148; İbn Mâce, İkâmeti's-salâh, 117.

¹¹⁵³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.^{41a_b}.

¹¹⁵⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.^{41a_b}.

Emin Edîb Efendi'nin yukarıda verilen tasnifine göre tevhîd; müşâhede-i efâl, müşâhede-i sıfat ve müşâhede-i zât olmak üzere üç mertebedir. Bu tasnife göre, ef'alle başlayan terakkî, müşâhede-i zât ile tekâmüle ulaşır. Bu mertebe, tevhîdin zirve mertebesidir. Hakikî tevhîdi bu mertebe ifade eder. Bu mertebede fiillerin ve sıfatların görülmesi söz konusu değildir. Bu mertebeyi gelen şiir şu şekilde ifade etmektedir:

Al benliğimi benim elimden,
Mahv et beni nâtik ol dilimden.

Kalmasın arada hâr-ı eşrâk,
Eyle beni levs-i şirkden pâk.¹¹⁵⁵

Emin Edîb Efendi hakiki tevhîdinin fenâ fi'l-lâh mertebesinde; mümkün varlığın düşürülmesi hakikî varlığın ortaya çıkarılmasıyla mümkün olacağı görüşündedir. O bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde terennüm etmektedir:

Lâyık-ı devlet-i bâkî olayım dersin eğer,
Kendini âlem-i fânide fenâfillâh et.¹¹⁵⁶

Emin Edîb Efendi mâsivânın iskâtı bağlamında gelen mısradaki duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Kesret içre vahdeti bulmak dilersen gel beri.¹¹⁵⁷

Emin Edîb Efendi fenâ fi'l-lâhı ifade eden tevhîd-i zât mertebesine terakkiyi ibadete bağlılıkta görmektedir. Ona göre evliya gerek farz ibadetlerle gerekse nafil ibadetlerle müşâhede-i efâlden, müşâhede-i zâta terakki eder. Bu durumu gelen şiirde şu şekilde inşad etmektedir:

Geh kurb-ı ferâiz ü kurb-ı nevâfil,
Makâmâtın ihrâz eder ehl-i dil.

¹¹⁵⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.172.

¹¹⁵⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.199.

¹¹⁵⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.138.

Müzâhirdir onlar sıfât-ı Hakk'a,

Sıfât-ı Hakk'a belki zât-ı Hakk'a.¹¹⁵⁸

Tevhîd-i ef'al mertebesi; bütün işlerin cümlesinin Allah'ın olduğunu müşâhede etmek ve bilmek anlamındadır. Bu anlayışa göre, bütün fiillerin gerçek hâlikı sadece Allah'tır. Bütün fiiller Allah'a nisbet edilmekle beraber, fenâ fiiller, insanın kendi nefisinden bilinir. Zira yapılan işlerin iyiliği ve fenâlığı insana nisbetine göredir. Hakk'a nispet olundukları zaman cümlesi hayırdır ve günah olarak isim almaktan münezzehtir. Bu sebeple ehlullah fiillerin cümlesini Hakk'a verir, yine de Allah kötü yaptı demez. Tevhîd-i ef'al mensûbunun zikir esnasında rabitası, 'Lâ fâile illallah'dır. Yani Allah'tan başka fâil olmadığını bilmektir.¹¹⁵⁹

Emin Edîb Efendi tarafından 'müşâhede-i sıfat' olarak isimlendirilen tevhîd-i sıfat ise tevhîd mertebelerinin ikincisidir. Bu makamda, hayat, ilim, kudret... gibi sıfatların hakikati Allah'a âittir. Kişi zevken bilecek ki, bu sıfatlarla, niteliklerle sıfatlanan ancak Allah'ın zâtıdır. Bu sıfatlar insan için birer ayna olup, bu aynalarda esas sıfatlanan görülecektir. Zikir esnasında bağlantısı 'Lâ mevsûfe illallah'dır. Yani, Allah'tan başka hakiki manada sıfatlanan yoktur, anlayışına sahip olmaktır.¹¹⁶⁰

Müşâhede-i zât olarak isimlendirilen tevhîd-i zat mertebesi ise, mertebelerinin sonuncusudur. Bu makam tevhîdin zirvesidir. Emin Edîb Efendi'nin ifadesine göre bu makamda, fiil ve sıfattan sıyrılarak Allah'ın kendisine firar vardır. *Bu mertebede Hz. Peygamber Efendimiz, sığınmayı ve övmeyi bile tevhîd-i Hakk'ta menfî ad ederek 'la ühsî senâen aleyke' kavli şerifi ile müşâhede-i nefisden fâni 've ente kemâ esneyte alâ nefsike' nazmiyle müsenna ve senâ aleyh Hak olduğunu ve Hak'tan başka bir mevcud olmadığını beyan buyurdular¹¹⁶¹. Tevhîd-i zât makamın zikir esnasında bağlantısı; 'Lâ mevcûde illallah'dır. Yani, Allah'tan başka mevcûd yoktur anlayışını benimsemektir.¹¹⁶²*

¹¹⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160-161.

¹¹⁵⁹ Şeyh Bedreddin, *Vâridât Şerhi*, haz. Mahmut Sadettin Bilginer, İstanbul 1979, s.86.

¹¹⁶⁰ Şeyh Bedreddin, *Vâridât Şerhi*, s.87.

¹¹⁶¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.41^a.

¹¹⁶² Şeyh Bedreddin, *Vâridât Şerhi*, s.89.

Emin Edîb Efendi'ye göre tevhîd Hakk'ın sonradan olanlardan ayrılması ve tek hâle gelmesidir. Bu da fenâ hâlinde gerçekleşir. Bu hâlde kesret düşer vahdet ortaya çıkar. Bu durumu Emin Edîb Efendi manzum olarak şu şekilde terennüm etmektedir:

Sâkî mey-i vahdet ile kıl cânımı ihyâ,

Kim kalmaya dilde ikilikden eser aslâ.¹¹⁶³

Gümüşhanevî (ö.1311/1893) tevhîdi iki dünyadan ve beşeri vasıflardan tecerrüd etmek sıyrılmak olarak değerlendirmektedir.¹¹⁶⁴ Emin Edîb Efendi'nin tevhîd konusunda görüşüne başvurduğu sûfilerden biri olan Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) hakiki tevhîde ulaşmak için fenânın zorunluluğunu vurgular. Ona göre akıllıların akılları tevhîdde son noktaya ulaştığında hayret mertebesine ulaşmış olur.¹¹⁶⁵ Bu hayret mertebesinde tevhîd idrak edilir. Kelâbâzî (ö.380/990) de benzer görüşü savunarak kulun hakiki tevhîde hayret makamında ulaşabileceğini ifade etmektedir. Ona göre hayret; tevhîdin nihâyetsiz mahallinde Allah'ın azameti karşısında aklın ve idrakin kaybolmasıdır.¹¹⁶⁶

Emin Edîb Efendi'ye göre hayret mertebesi sâlikin hakiki tevhidi idrak ettiği mertebedir. Bu mertebede aklın hükümdarlığı zayıflamıştır. Gelen beyitte Emin Edîb Efendi bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Kaldı bu kulun vâdi-i hayretde perîşân,

Kıl cânım efendim ona ihsânını hem-râh.¹¹⁶⁷

Hayret mertebesi, sûfinin cem' makamında vuslat öncesi yaşadığı hâldir. İlahi tecelliler karşısında kendinden geçerek düşünemez ve muhâkeme edemez bir hale gelmesiyle onda meydana gelen hayret halinin etkisiyle sâlikin vuslata olan iştiyaki iyice artar.¹¹⁶⁸

Emin Edîb Efendi hayret mertebesinde karşılaştığı durumlar için şeyhinden, kendisine ihsanda bulunmasını istemektedir. Ona göre hayret mertebesi ile aşk arasında güçlü bir ilişki vardır. O, bu ilişkiyi şu şekilde ifade etmektedir:

¹¹⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹¹⁶⁴ Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi 'l'-Usûl*, s.153.

¹¹⁶⁵ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü 'l-Kuşeyriyye*, s.508; Gümüşhanevî, *Kitâbü Câmi 'l'-Usûl*, s.153.

¹¹⁶⁶ el-Kelâbâzî, *et-Ta 'arruf li Mezhebi Ehli 't-Tasavvuf*, s.163-164.

¹¹⁶⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.127.

¹¹⁶⁸ Cebecioğlu, *Aşk Ummanı Mevlana*, s.140.

Kim ki kendinden haberdârdır gönül,
Zümre-i uşşâkda o şeydâ neden.¹¹⁶⁹

Emin Edîb Efendi tevhîdi bilgi düzeyinde değil, duygu ve sevgi düzeyinde idrak edildiğini kabul etmektedir. Ona göre hakiki tevhîd, mükâşefe ve müşâhede mertebesinde zevk edilir. Âşık olmadan mâsivâyı düşürmeden tevhidin idraki mümkün değildir. Emin Edîb Efendi aşk ile tevhîd ilişkisini edebî zevkine uygun olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Derûnum zeyt-i tevhîdinle yandır.
Dil-i cânımı aşkınla uyandır.¹¹⁷⁰

Sûfiler her ne kadar, tevhîdin aşk ve gönül işi olduğunu beyan etseler de yine de Allah'ın birliğinin kul tarafından tam bilinmeyeceğini çeşitli şekillerde ifade etmişlerdir. İnsan Allah'ı ne kadar mükemmel tasavvur ederse etsin, tasavvur veya hayal ettiği şey Allah değildir; hakikat onun ötesindedir.¹¹⁷¹

Emin Edîb Efendi tevhîd meydanına açılan sâlikin bazı sıkıntılara maruz kalabileceğini kabul etmektedir. Ona göre bu tevhîd meydanında birçok aslanlar gezer. Bu aslanlar tevhîd meydanında sâlike güler yüz gösterir ama daha sonra sâlikin vuslatına engel olurlar. Bu duygusunu gelen beyitte şu şekilde terennüm etmektedir:

Deme şimden geri var ebsem ol ağıâr-ı bed-sîret,
Gezer meydân-ı tevhîd içre zîrâ bir aceb şîrim.¹¹⁷²

Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*'in giriş bölümüne; "...eşhedü enlâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerike leh ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve rasûluh..." diye başlar ve şu şekilde devam eder: "Allah, şeriki/ortağı olmayan Vâhid'dir. O'nun dışında Hâlik ve Sâni' yoktur."¹¹⁷³ İlâhî kitapların ve bütün peygamberlerin gönderiliş amacı insanları tevhîde dâvet olduğunu ifade eden¹¹⁷⁴ Emin Edîb Efendi, kelime-i tevhîdin mânâsını da şöyle beyan etmektedir: "*Tevhîd-i mezkûrun (bütün peygamberlerin davet ettiği tevhîdin) tercümesi "Lâ*

¹¹⁶⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

¹¹⁷⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

¹¹⁷¹ Süleyman Uludağ, "Tevhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c.XXXXI, s.21.

¹¹⁷² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.121.

¹¹⁷³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^a.

¹¹⁷⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.41^a.

ilâhe illallah” ve hakikat ve manası Hak’dan başka mevcûd görmemek demektir.”¹¹⁷⁵

Ehlisünnete göre el-Ahad, Allah’ın zât ismi olup, isimlerinin ve sıfatlarının taaddüdüyle beraber, O’nun bir olduğunu ifade eder. Allah’ın ‘Ahad’ olması demek; “O’nun cevher, cisim ve araz olmaması bir mekân ve cihette de bulunmaması, zıddı ve dengi olmaması demektir.”¹¹⁷⁶ Tasavvufta ise Ahadiyyet, vücûd mertebelerinin ilkinin ifade eder. Bu mertebeye zât mertebesidir. Esmâ ve sıfatların birliğini ifade eder.¹¹⁷⁷ Bu mertebeye mutlak bilinmezlik olarak kabul edilir.

Emin Edîb Efendi zât mertebesinin tam olarak idrak edilmesini mümkün görmez. Ona göre her kadar bu mertebeye idrak edilmese de Ahadiyyetin bazı sırlarına vâkıf ve Samediyetin bazı envârına da mazhar olunabilir. Gelen beyit bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Olmadım vâkıf-ı esrâr-ı ahad,

Olmadım mazhar-ı envâr-ı samed.¹¹⁷⁸

Emin Edîb Efendi tevhîdin âfak ile olan ikişkisini şu şekilde ifade etmektedir:

Ahadden mîm-i Ahmed oldu müştak.

Cihâna zâhir oldu halk ile Hak.¹¹⁷⁹

Kısaca söylemek gerekirse; insanın Allah’ı hakiki manada tanıyabilmesi, O’nun ahadiyyetini anlaması ve bu mânâyâ gerçek şekilde vâkıf olmasına bağlıdır. Şu hâlde, Allah’ın ‘Ahad’ olması demek; zât, sıfat ve fiillerinde bir olması, cüz ve parçalara ayrılmaması, dolayısıyla mürekkebe olmaması hiçbir şekilde eş ve benzerinin bulunmaması demektir.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.41^a; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.88.

¹¹⁷⁶ Özler, *Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile’de Tevhîd Anlayışı*, s.45

¹¹⁷⁷ Mustafa Tahralı, “Fusûsu’l-Hikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile Alakalı Bazı Meseleler”, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın, Dergah Yay., İstanbul trz, c.I, s. XLVI.

¹¹⁷⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.90.

¹¹⁷⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹¹⁸⁰ Özler, *Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile’de Tevhîd Anlayışı*, s.46; el-Kari, *Vahdet-i Vücûd Risalesi*, s.31.

Dikkat edilirse, Emin Edib Efendi'nin ister dörtlü tevhîd mertebeleri tasnifi olsun, isterse ef'al, sıfat ve zât olmak üzere üçlü tevhîd mertebeleri tasnifi olsun, her iki tasnifde de tevhîdin zirve mertebesini 'vahdet-i vücûd' anlayışı oluşturmaktadır. Emin Edib Efendi'ye göre vahdet-i vücûdun altındaki bütün mertebeler noksanlık içerir, hakiki tevhîdi ifade etmez. Hakiki tevhîdi murad eden sâlikin, vahdet-i vücûd makamına ulaşması gerekir.

Ef'al, sıfat ve zât mertebelerini, zevk eden ve hal olarak yaşayanlar 'ehl-i fenâ' olarak kabul edilir. Bu makam sahipleri, aynı zamanda 'ehl-i velâyet'tir. Ehlullah, Hakk'ın ef'aline, sıfatına ve zâtına ârif olan kimselerdir. Bu gibi kimseler, kendi fiillerini, sıfatlarını ve vücûdlarını, Hakk'ın zâtında, Hakk'ın sıfatlarında ve Hakk'ın fiillerinde fâni kılmış olan velilerdir.¹¹⁸¹

Emin Edib Efendi'nin ef'al, sıfat ve zâtı içeren, tevhîd mertebeleri için delil getirdiği hadis başta Müslim olmak üzere, Ebû Dâvud, İbn-i Mâce, Beyhâkî ve diğer bazı hadis müellifleri tarafından tahrir edilmiştir. Hz. Âişe kanalıyla rivayet edilen Müslim hadisi ile Ebû Dâvud rivayetleri, aynıdır. Hz. Âişe'nin rivayetine göre bu hadis şöyledir: *"Bir gece, Rasûlullah'ı yatağında bulamadım. Ellerimle onu aradım. Ellerim, dikilmiş olan ayaklarının iç kısmına dokundu. Rasûlullah (secde halinde) şöyle diyordu: "Eûzü bi rızâke min sehatike'....."*¹¹⁸²

İbn-i Mâce'nin tahririnde ise bu hadisin râvisi, Hz. Ali'dir. Bu rivayetle, Müslim rivayeti aynı olmasına rağmen aralarındaki tek fark, Hz. Âişe rivayetinde, gece vaktinde secde yapılan bu duanın, Hz. Ali rivayetinde vitr namazının sonunda yapıldığı ifadesidir.¹¹⁸³

Emin Edib Efendi'nin tevhîd mertebeleri için delil getirdiği hadis, tespitlerimize göre Beyhaki'de kayıtlıdır. Bu hadis, Ebû Saîd el-Hudrî'nin Hz. Âişe'ye uğradığı, Hz. Âişe'nin ona; *"Ey Ebâ Saîd el-Hudrî! Rasûlullah'tan işittiğin bir hadisi bana rivayet edersen, ben de sana Rasûlullah'ın yaptığını gördüğüm şeyi sana rivayet ederim..."* diye başlayan bir uzunca bir rivayettir.

¹¹⁸¹ Şeyh Bedreddin, *Vâridât Şerhi*, s.89.

¹¹⁸² Bk. Müslim, Salat, 222; Ebû Dâvud, Salat, 148.

¹¹⁸³ Bk. İbn Mâce, İkâmeti's-salâh, 117.

Bu hadis, Hz. Âişe'nin "Rasûlullah'ı secdede: 'Eûzü bi afvike min ikâbike'..."¹¹⁸⁴ derken işittiğini ifade etmektedir.

Müslim, Ebû Dâvud, İbn-i Mâce rivayetleri ile Beyhakî rivayeti arasındaki konumuzla ilgili temel fark, Müslim rivayetinde, Peygamberimiz ilk önce 'eûzü bir rızâke min sehatike', Beyhakî rivayetinde ise, 'eûzü bi afvike min ikâbike' diye duaya başlamasıdır. Bunun anlamı da şudur; Beyhakî dışındaki kaynaklarda, tevhîdin sıfat mertebesinde başlaması fiil ve zat mertebesi olarak devam etmesidir. Oysa Beyhakî rivayetinde, fiil, sıfat ve zât olarak tevhîd mertebeleri ifade edilmiştir. Emin Edib Efendi Beyhakî'nin rivayetini, fiil, sıfat ve zât tasnifine uygun olduğu için delil getirmiş olmalıdır.

Ef'al, sıfat ve zâta dayalı tevhîd mertebelerinde, fiil konusunda kelamcılar arasında çetin mücadele olduğu bilinmektedir. Mutezîle uleması, ceza ve mükafaatı göz önünde tutarak, kul kendi fiilinin halikıdır/yartıcısıdır, demiştir. Ehlisünnet uleması bu anlayışın tevhîde uygun olmadığını, yaratmanın sadece Allah'a mahsus olduğunu belirterek; 'kul kesb eder, Hâlik yaratır', anlayışını benimsemişlerdir.¹¹⁸⁵

Kelamcılar arasında, fiilin kaynağı konusunda geçen çetin mücadelenin, sıfat ve zât konusunda fazlaca gündeme gelmediği görülmektedir. Bu alanlar daha ziyade sûfîlerin ihtisasına terkedilmiştir. Çünkü bu alanlar fenâ mertebesi ile alakalıdır. Vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûd neşvesine sâhip sûfîler, aklî ve nazârî delillerle Allah'ın gereğince bilinmeyeceği görüşündedirler. Onlara göre, söz dinlemek ve kitapları okumakla hakiki tevhîde ulaşmak imkânsızdır. Hakiki tevhîde ulaşmanın yolu, vehim olarak kabul edilen vücûdun yok sayılması ile mümkündür.¹¹⁸⁶

Emin Edib Efendi bir tasnifinde tevhîdi dört mertebeye diğer tasnifinde ise üç mertebeye ayırmıştır. Tevhîdi mertebelere ayırarak izah etmek sûfîlerin genel bir yaklaşımıdır. Kuşeyrî (ö.465/1072), Hakk'ın Hakk'ı tevhîdi, Hakk'ın halkı tevhîdi ve halkın Hakk'ı tevhîdi olmak üzere üç nevi tevhîdden

¹¹⁸⁴ Bk. Ebû Bekir Ahmed b. El-Hüseyn Beyhakî, *Şu'bu'l-İman*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, thk. Muhammed es-Said, Beyrut 1410, c.III, s.383, hadis no: 3837.

¹¹⁸⁵ Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s.71.

¹¹⁸⁶ Ahmed Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın, Dergah Yayınları, İstanbul trz., c.I, s.2.

bahsetmektedir.¹¹⁸⁷ İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) *Mişkâtü'l-Envâr*'da avâmın ve havâsın olmak üzere tevhîdi iki mertebeye ayırmaktadır. Ona göre; 'lâ ilâhe illallah/Allah'tan başka ilah yoktur' sözü avâmın tevhîdidir. 'O'ndan başka o yoktur' sözü, havâsın tevhîdidir.¹¹⁸⁸ İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) ise tevhîd mertebelerini Kur'an'ın rehberliğinde otuz altı bölüme ayırmıştır.¹¹⁸⁹

Sûfiler, tevhîd konusundaki görüşlerini iki temel anlayışa dayandırır. Bunlardan birisi, Şeyh-i Ekber Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) sistemleştirdiği vahdet-i vücûd, diğeri ise İmam-ı Rabbânî(ö.1034/1625) tarafından gündeme getirilen vahdet-i şuhûddur.¹¹⁹⁰ Emin Edîb Efendi'nin tevhîd konusundaki genel yaklaşımını beyan ettikten sonra bu iki tevhîd mertebesi konusundaki yaklaşımlarını ele almamız yerinde olacaktır.

4.1.1. Tevhîd-i Şuhûd/Vahdet-i Şuhûd

Vahdet-i şuhûd kelime olarak 'görmenin birliği' ya da 'görüntü birliği' anlamındadır. Kulun cem' ve vecd durumunda, mâsivânın yok olması ile her yerde sadece Bir'i görmesidir. Kul bu hâl geçtikten sonra Hak ile halkı ayrı ayrı görür. Şuhûdî tevhide 'ayn-ı cem' fenâ ve cem' adı da verilir.¹¹⁹¹

Tevhîd-i şuhûdun önemli temsilcisi olarak İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) kabul edilmektedir. Tevhîd-i şuhûd/vahdet-i şuhûd mertebesini bizzat tahkik eden ve yaşayan İmam-ı Rabbânî *Mektubât*'ında şuhûdî ve vücûdî tevhîd mertebelerini açıkladığı, 43. mektubunda şunları ifade etmektedir: "Tevhîd-i şuhûdî, Vâhid'in (Bir'in) müşâhedesidir. Yani, sâlikin gördüğü, Bir'den başka bir şey değildir. Tevhîd-i vücûd ise sâlikin mevcûdu bir olarak itikat etmesidir. O'ndan gayrısını da itikad veya zan yolu ile yok görür. O'ndan başkasını yok bilmekle beraber, varlığı, O Bir'in tecellisi ve mazharı kabul eder. Tevhîd-i vücûdî ilme'l-yakîn kabilindedir. Şuhûdî tevhîd ise ayne'l-yakîn

¹¹⁸⁷ el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.507.

¹¹⁸⁸ Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.23.

¹¹⁸⁹ el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.623-624.

¹¹⁹⁰ Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik XII/XVIII. Yüzyıl*, Sûf Yay., İstanbul 2004, s.303-304.

¹¹⁹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.740; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.553; Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik*, s.311.

kabilindedir. Bu tarikatın (Nakşbendiliğin) kesin kabullerinden olan fenâ, tevhîd-i şuhûd olmadan gerçekleşmez”¹¹⁹²

İmam-ı Rabbânî’ye (ö.1034/1625) göre Nakşbendiyye tarikatının seyr u sülûku esnasında tevhîd; şuhûdî ve vücûdî olmak üzere iki şekilde zâhir olur.¹¹⁹³ Sâlik, vahdet-i şuhûd mertebesinde ‘Allah’ın varlığını görür’ ancak O’ndan başka varlıklar da görür. Her şey O değildir, ancak her şey O’ndandır

İmam-ı Rabbânî ayrıca ilme’l-yakîn olarak vahdet-i vücûd mertebesini, ayne’l-yakîn olarak ise vahdet-i şuhûd mertebesini kabul eder. Ona göre, her ikisinden de daha yüksek bir mertebe hakka’l-yakîn (abdiyyet/kulluk) mertebesidir.¹¹⁹⁴

Emin Edîb Efendi’nin dörtlü tevhîd mertebesine göre, üçüncü sırayı tevhîd-i şuhûd/vahdet-i şuhûd oluşturmaktadır. Emin Edîb Efendi *Tuhfetü’r-Râşid*’de vahdet-i şuhûdu şu şekilde tarif etmektedir: “*Nûr-ı ilâhi vasıtası ile bi tarîkı’l- keşf, eşyâ-yı kesîrenin Vâhid-i Kakhâr dan sudûrunu müşâhede ederek, Vahdâniyyet-i İlâhiyyeyi müşâhede etmektedir.*”¹¹⁹⁵

Emin Edîb Efendi’nin bu tanımından iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi vahdet-i şuhûd mükâşefe mertebesinde idrak edilir diğeri ise Hak bir olarak görüldüğü gibi eşya Hak’tan ayrı değil Hakk’ın sudûru olarak görülür.

Emin Edîb Efendi’nin tevhîd-i şuhûd tanımı ile İmam-ı Rabbânî’nin (ö.1034/1625) tanımı uygunluk arzetsen de tevhîd mertebelerinin sıralanışı ve varlığın mahiyeti hakkında İmam-ı Rabbânî ile özelde Emin Edîb Efendi genelde ise vahdet-i vücûd neşvesine sahip olan sûfiler arasında ciddi ayrılıklar söz konusudur. İmam-ı Rabbânî, şuhûdî tevhîdi, vücûdî tevhîdin üzerinde görürken, Emin Edîb Efendi ve vahdet-i vücûda kâil olanlar ise, vahdet-i vücûdu, tevhîd mertebelerini zirvesinde ve şuhûdî tevhîdin üzerinde görmektedirler.

İmam-ı Rabbânî’nin (ö.1034/1625) ifadesinde dikkat çeken bir diğeri husus, Nakşbendiyye tarikatında fenânın şuhûdî tevhîd mertebesinde

¹¹⁹² Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.I. s.122.

¹¹⁹³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.I. s.123.

¹¹⁹⁴ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, cI, s.122.

¹¹⁹⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.38^a.

gerçekleşmesidir. Ona göre, bu durum tarikatın kesin kabullerindedir. Oysa Emin Edib Efendi'ye göre fenâ mertebesi vahdet-i şuhûdda değil onun bir üst mertebesi olan vahdet-i vücûdda gerçekleşmektedir.

Gençlik döneminde vahdet-i vücûdu benimseyen ömrünün son döneminde vahdet-i vücûd anlayışından uzaklaşan ve bu anlayışa çok ciddi eleştiriler getiren İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625), 'vahdet-i vücûd'un dar bir yol olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁹⁶ Emin Edîb Efendi'nin tevhîd serüveni İmam-ı Rabbânî'nin tersine ilk önce vahdet-i şuhûdla başlamış vahdet-i vücûdla neticelenmiştir.

Emin Edîb Efendi vahdet-i şuhûd mertebesinde her nereye bakarsa baksın gözüne sevdiğimin yansımaları göründüğünü böylece her yerde Vâhid'i seyr ve temâşa ettiğini şu şekilde ifade etmektedir:

Her yerde görüne gözüme cilve-i dildâr,

Her dârda deyyârı kılam seyr ü temâşâ.¹¹⁹⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet-i şuhûd mertebesinde ikilik ortadan kalkar. Bu durumu gelen mısralar şu şekilde beyan etmektedir:

Sâkî mey-i vahdet ile kıl cânımı ihyâ,

Kim kalmaya dilde ikilikden eser aslâ.¹¹⁹⁸

Bir başka beyitte de ikiliğin kalktığını şu şekilde ifade etmektedir:

Kim ki vahdet kûşesin kıldı makâm,

Eylemez fark-ı gedâ şâhânedan.¹¹⁹⁹

Emin Edîb Efendi bir diğer beyitte ise gözünü açıp yerlere ve göklere baktığında Allah'ın sanatından başka bir varlık görmediğini yani vahdet-i şuhûd algısını manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Zemîn ü âsumâna göz açıp atf-ı nigâh etdim,

Edîbâ görmedim bir zerre sun'u'llâhdan hâlî.¹²⁰⁰

¹¹⁹⁶ Rabbânî, *el-Mektûbâtü 'r-Rabbâniyye*, c.I, s.125.

¹¹⁹⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹¹⁹⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹¹⁹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

¹²⁰⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.144.

İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc'ın (ö.309/922): 'Ene'l-Hak' sözü ile Ebû Yezîd Bestâmî'nin (ö.261/875): 'Sübhânî mâ a'zama şe'nî' sözünü tevhîd-i şuhûd mertebesinde söylenmiş söz olarak kabul edilmesi gerektiğın ifade etmektedir. Ona göre şuhûdî tevhîdde Hakk'ın dışındakiler gizli kaldığı için Hallâc: 'Ene'l-Hak' derken nefsinı görmediğı için ben değil O Hak'tır demiştir. Nefsinı görerek o Hak'tır derse bu küfürdür.¹²⁰¹ Emin Edîb Efendi de *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde mükâşefe olmaksızın bir kimse: '*Ene'l-Hakk*' derse kâfir olduğunu beyan etmektedir.¹²⁰²

İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) daha önce ifade edildiğı gibi vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûdun üstünde hakka'l-yakîn mertebesi olarak kulluk mertebesini kabul eder.¹²⁰³

Divân'ına baktığımızda Emin Edîb Efendi'nin de kulluk mertebesini yüksek bir mertebe olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Bu hususu gelen mısralarda şu şekilde inşad etmektedir:

Hakk'a kul olana şâh derler,

Devlet başına külâh derler.¹²⁰⁴

Bir başka mısradâ da kulluk mertebesinin yüksekliğini şu şekilde ifade etmektedir:

Kul olmak bir ehl-i kemâle yeter.¹²⁰⁵

Emin Edîb Efendi tarikat silsilesinde yer alan İmam-ı Rabbânî'yi (ö.1034/1625) ricâlû'l-gayb merâtibinin zirvesinde yani 'kutbu'l-aktab' olarak görür. Ona göre âlem, İmam-ı Rabbânî'nin feyziyle tatlanmıştır. Bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir:

Bi-hakk-ı kutbu'l-aktab Pîr Sirhind,

Onun feyziyle âlem oldu çün kand.¹²⁰⁶

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi İmam-ı Rabbânî'nin makamının yüksekliğinden dolayı övsede tevhîd merâtibi ve varlık konusunda ki görüşlerine

¹²⁰¹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I. s.123-124.

¹²⁰² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^b.

¹²⁰³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, cI, s.122.

¹²⁰⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.168.

¹²⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.162.

¹²⁰⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^b.

katılmamaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet-i şuhûd yüksek bir mertebeyi ifade etsede sâlikin tevhidde ki gayesi olmamalıdır. Emin Edîb Efendi İmam-ı Rabbânî'nin kulluk mertebesinin yüksekliği konusunda ki görüşlerine ise katılmaktadır.

4.1.2. Tevhîd-i Vücûd/Vahdet-i Vücûd

'Varlığın birliği' anlamına gelen¹²⁰⁷ vahdet-i vücûd kelimesi ıstılâhî olarak ise; sadece Allah'ın var olduğuna, O'nun dışında hiçbir varlığın olmadığı düşüncesine dayanan bir tevhid mertebesidir. Başka bir ifadeyle vahdet-i vücûd; Allah'ı zât itibariyle aşkın, isim ve sıfatlar yönüyle içkin kabul eden, Allah'tan başka gerçek varlık kabul etmeyen, bütün varlıkları Mutlak Vücûd'un isim ve sıfatlarının görüntüsü ve tecelisi sayan tasavvufî bir anlayıştır.¹²⁰⁸ Abdurrezzak Kâşânî (ö.730/1329) eserinde vahdet-i vücûdu; varlığın zorunlu ve mümkün diye bölünmemesi olarak tarif etmektedir.¹²⁰⁹

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserinde fenâ fi't-tevhîd olarak gördüğü vahdet-i vücûdu şu şekilde tarif etmektedir: '*Vücûdda ancak Hak-ka Vâhid'i müşâhede etmektedir.*' Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet-i vücûd mertebesi sıddıkların makamıdır.¹²¹⁰

Allah Teâlâ: "Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve sâdıklarla beraber olun"¹²¹¹ buyurmuştur. "Tasavvufta sıddîkiyet makâmı peygamberlikten sonra en yüce makâm olarak kabul edilmiştir."¹²¹² Sıddîkiyet makamına ancak vahdet-i vücûd neşvesiyle ulaşılabileceğini kabul eden Emin Edîb Efendi'ye göre; "*tevhîddeki ana gaye, vahdet-i vücûd mertebesine ulaşmaktır. Bu mertebe; tevhîdin lübbü'l-lübbü, yani özün özüdür.*"¹²¹³ Bu ifadelerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet-i vücûd tevhîdin zirvesi mertebesidir.

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserini genelde varlık, özelde ise vahdet-i vücûd konusunu açıklamak için yazmıştır. Bu eserde Emin Edîb Efendi

¹²⁰⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.741; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.553.

¹²⁰⁸ Kızıler, *Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Felsefesi*, s. 162.

¹²⁰⁹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.583.

¹²¹⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^a.

¹²¹¹ Tevbe, 9/119.

¹²¹² Göztepe, *Abdülkerim Kuşeyri'de Hâller ve Makâmlar*, s.381.

¹²¹³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.38^b.

bazı kaynaklara atıfta bulunmuştur. Emin Edîb Efendi'nin vahdet-i vücûd anlayışını desteklemek için başvurduğu kaynaklardan birisi de İmam-ı Gazâlî'dir.

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid* adlı eserine *İhyâu ulûmiddîn*'in ilim bahsinde yer alan şu bilgileri kaydetmiştir: “من لم يكن له نصيب من هذا العلم اخاف عليه” (Bu ilimden nasibi olmayanların bu dünyadan kötü bir şekilde ayrılmasından korkarım. Bu ilimden en aşağı nasibi olan, bu ilmi tasdik ve ehline teslim olmaktır.)¹²¹⁴

Emin Edîb Efendi'nin İmam-ı Gazâlî'den (ö.505/1111) naklettiği bir diğer cümlede şudur: “وأقل عقوبة من ينكره أنه لا يذوق منه شيئاً” (Bu ilmi inkâr edenin en hafif cezası tevhîdden bir zevk almamasıdır.)¹²¹⁵

İhyâu ulûmiddîn'i tetkik ettiğimizde Emin Edîb Efendi'nin vahdet-i vücûd olarak mütâlaa ettiği ilim, esasında mükâşefe ilmidir. İmam-ı Gazâlî'ye (ö.505/1111) göre, mükâşefe ilmi, bâtın ilmidir ve bu ilim, bütün ilimlerin gayesidir. Gazâlî, bazı âriflerden naklederek bu ilimden nasibi olmayanların, tevhîd dışında bir inançla bu dünyadan ayrılmalarından korkmaktadır.¹²¹⁶ Gazâlî'nin beyanına göre kibir ve bidat sâhibi olan kimselerin bu ilimden hiçbir nasibi olamaz. Ayrıca dünya sevgisi kalbinde yer eden ve hevâsının peşinde koşan kimse için diğer ilimler tahakkuk ettiği halde, bu ilim (mükâşefe ilmi) kendisinde tahakkuk etmez. Gazâlî'ye göre bu ilim sıddıkların ve mukarreblerin ilmidir.¹²¹⁷

Bu verilen bilgiler ışığında, Emin Edîb Efendi, İmam-ı Gazâlî'nin (ö.505/1111) bütün ilimlerin gayesi olarak beyan ettiği mükâşefe ilmini vahdet-i vücûd olarak değerlendirdiği ortaya çıkmaktadır.

Emin Edîb Efendi'nin kaynakları arasında yer alan İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) göre tevhîd, vahdet-i vücûddur.¹²¹⁸ Yani bu anlayışa göre varlığın birliği esastır. İbnü'l-Arabî'nin görüş ve düşüncelerinden etkilenen Emin Edîb Efendi tevhîdi şu şekilde tanımlamaktadır: “*Tevhîdin aslı, vücûddan*

¹²¹⁴ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.49^a; Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*. c.I, s.74.

¹²¹⁵ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.49^a; Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*. c.I, s.74.

¹²¹⁶ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*. c.I, s.74.

¹²¹⁷ Bk. Gazâlî, *İhyâu ulûmiddîn*. c.I, s.74.

¹²¹⁸ el-Hakîm, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, s.622.

şirki/ortaklığı halâs edip, Hak'tan başka mevcûd görmemekdir.”¹²¹⁹ Emin Edîb Efendi bu anlayışını manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir.

Tevhîde erip kurtaralım şirk-i vücûddan,
Lâ'yı bırakıp bulalım illâ'yı İlâhî.¹²²⁰

Emin Edîb Efendi Hak'tan başka mevcûd görmeyi tevhdin zıddı şirk olarak kabul etmektedir. Ona göre vahdet-i vücûd anlayışını kabul etmeyen kimsenin kendi yanında yeri yoktur. Bu düşüncesini şu şekilde dillendirmektedir:

Olsa bir zerre vücûdundan eser,
Şirk imiş dûr ol şehim bu hânedan.¹²²¹

Emin Edîb Efendi mensur eserlerinde vahdet-i vücûd anlayışının dayanağı olarak her ne kadar İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) ile Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) atıfta bulunsa da manzum ifadesinde bu görüşünün dayanağı olarak şeyhi Şeyh Muhammed Kemâhî'yi (ö.1313/1896) göstermektedir. Kemâhî'nin bütün varlığıyla vahdet-i vücûd inancına sahip olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi, şeyhinin kendisini de bu tarz üzere yetiştirdiğini ve bu yol üzere kâim olmasını nasihat ettiğini şu şekilde beyan etmektedir:

Benûn-ı garkayım esrâr-ı vahdet gayrisin bilmem,
Ki verdi bu nesak bu tarz üzre nushunu pîrim.¹²²²

Emin Edîb Efendi, vahdet-i vücûd anlayışına, “Allah her şeyi kuşatır.”¹²²³ âyetini Kur'ân-ı Kerîm'den delil getirirken, hadisten delili ise,¹²²⁴ لو أنكم دليتم بحبل الي الأرض السفلي لهبط على الله (Yere bir ip sarkıtsaydınız Allah'ın üzerine düşerdi) rivayetidir.¹²²⁵ Bu rivayeti eserine kaydeden Tirmîzî, hadisle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır. “Allah'ın üzerine düşmekten maksat, Allah'ın ilmine, kudretine ve otoritesine düşmek demektir. Çünkü Allah'ın ilmi, kudreti ve otoritesi her yerdedir.” Emin Edîb Efendi ise bu rivayetin izahında şunları

¹²¹⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.45^b.

¹²²⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.187.

¹²²¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

¹²²² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.121.

¹²²³ Nîsâ, 4/126.

¹²²⁴ Bk.Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 57, hadis no:3298; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c.II s.153, hadis no:2092.

¹²²⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.47^b.

söylemektedir: “Bir ipe yapışırsanız, o ipin inişi Allah’adır. Çünkü Allah, yeryüzünün bătınında yani cisimler âleminde, aynı şekilde semânın bătınında yani âlemü’l-ervahtadır.”¹²²⁶

Gökyüzü, yeryüzü ve diğer his ve idrak edilen birçok cisim müşâhede edildiği halde vücûdda Hak’tan gayrısını müşâhede etmemek, Hak’tan başka mevcûd görmemek nasıl tasavvur olunur? Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûd anlayışına getirilen bu eleştiriyi kesret vahdet ilişkisi bağlamında şu şekilde izah etmektedir: “Bir şeyin müşâhededesi bir nevi‘ açısından kesîr, diğer müşâhede açısından vâhid olur. İnsan bölümleri açısından bakıldığında kesîr, insâniyyetine bakıldığı zaman vâhiddir.”¹²²⁷

Bu ifadelerde anlaşıldığına göre varlığın hakikatini müşâhede vahdet, varlığın suretini müşâhede ise kesreti ifade etmektedir. Emin Edîb Efendi kesretten kurtup vahdete ulaşmasını şu şekilde ifade etmektedir:

Tayyârın ola âşiyân-ı vahdet,

Kalka aradan bu dâm-ı kesret.¹²²⁸

Emin Edîb Efendi’ye göre vahdet-i vücûd makamına erişildiğinde her şey bir görülür. Bu makama erişen, dilenci ile padişahı farklı görmez. O, bu anlayışını manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Kim ki vahdet kûşesin kıldı makâm,

Eylemez fark-ı gedâ şâhânedem.¹²²⁹

Emin Edîb Efendi varlığı Hak’tan ayrı değil Allah’ın birliğine bir işaret görür. Bu düşüncesini şu şekilde seslendirmektedir:

Ne ki var âyet-i vahdetdir Edîb!

Terk-i âyât-ı celiyyât edemem.¹²³⁰

Emin Edîb Efendi varlığı ilâhî isimlerin mazharı olarak kabul eder. Ona göre varlığın kaynağı olan ilâhî isimler de Allah’ın zâtına delalet eder. Bu idrak ile varlığa bakan Vâhid’den başka bir şey görmez. O, bu düşüncesini şu şekilde beyan etmektedir:

¹²²⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.47^b.

¹²²⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.38^b.

¹²²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.167.

¹²²⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.124.

¹²³⁰ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

Eşyâyı müzâhir görem esmâ-yı İlâha,
Zâtına müzâhir bilem esmâ-yı serâpâ.

Bir şem‘ yana kim ola gönlüm içi pür-nûr,
Bir var görüne gözüme kalmaya dâvâ.¹²³¹

İnşâd olunan bu mısralarda gösteriyor ki, varlığın cüzlerini görmeyip, varlığın hakikatini idrak etmek, vahdet-i vücûd anlayışdır

Sivas Valisi Reşîd Âkif Paşa'nın (ö.1338/1920) gazeline yazdığı tahmiste Emin Edîb Efendi şu mısraları kaleme almıştır:

Kâinât oldu serâser mazhar-ı nûr-ı Hudâ,
Lâ vü illâyı bilip etdim Edîb hoş likâ,
Nûr-ı vahdetle bakıp eşyâya nefy-i mâsivâ.¹²³²

Bu mısralardan anlaşıldığına göre Emin Edîb Efendi, “Lâ” ve “İllâ” kelimelerini bilip Allah’ın cemâlini görünce bütün kâinâtın baştan aşağı Allah’ın nurunun mazharı olduğunu bilmiştir. O, vahdet nûruyla eşyaya bakınca Allah’tan gayrısını görmemektedir.

Emin Edîb Efendi’ye göre bu kainatta var olan her şey Allah’ın vahdetine birer işarettir. Bu büyük belirtileri görmeden tevhîde ulaşamaz. O, bu düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır:

Ne ki var âyet-i vahdetdir Edîb,
Terk-i âyât-ı celiyyât edemem.¹²³³

Vahdet-i vücûd anlayışında mümkün varlığının mahiyeti ve Hak ile ilişkisi önem arz etmektedir. Emin Edîb Efendi’ye göre; “*mümkün varlık hakikati itibari ile yok hükmündedir. O ancak Hakk’ın vücûdunun sirâyetiyle mevcûddur. Çünkü her bir mümkün için iki cihet vardır biri nefisine ve diğeri Rab’bisine olan cihettir. Nefsine olan cihetle mâ’dum, Rab’bisine olan cihetiyle mevcûddur ve mademki mümkün nefsi i’tibari ile mâ’dum, Hak ile mevcûd olunca hakikatte*

¹²³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹²³² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.154.

¹²³³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.146.

Hak'tan başka mevcûd olmaz. Ve ondan başka her şeyin ezelen ve ebeden mâ'dum ve fânî olması sâbit olmuş olur."¹²³⁴

Eşyayı, Hakk'ın vücûduyla sâbit gören Emin Edib Efendi, onların aslının olmadığını şu ifadelerle beyan etmektedir: “Eşya yani Hakk'ın vücûdunda görünen suretler, hakîkatte hayal ve serap gibidir.”¹²³⁵ Bu hususu manzum olarak ise şu şekilde beyan etmektedir:

İzâle eyle aradan vücûd-ı mevhumun,

Ki âgahân-ı hakîkat ona serâb söyler.¹²³⁶

Vahdet-i vücûd anlayışında varlığın gölge ve vehim olarak kabul edilmesi İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir. Ona göre varlığı gölge ve vehim kabul etmek doğru değildir.¹²³⁷ İmam-ı Rabbânî'ye göre güneşin varlığıyla, yıldızların yok olduğunu bilenle, güneşi görüpte yıldızları görmeyen kişi aynı değildir. Tevhîd-i vücûd akla ve şeriata muhâlifdir. Ama tevhîd-i şuhûd böyle değildir. Güneş doğduğu zaman, yıldızları nefyedip onlar yoktur, demek vâkıya aykırıdır. Ama o zaman da yıldızları görmemek asla vâkıya aykırı değildir.¹²³⁸

İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1625) varlığın vehim kabul edilmesinin sebebinin urûc zamanı eşyanın varlığının sûfiler nazarında gizlenmesi olarak görür. Ona göre urûc zamanı Hakk'ın varlığından başka bir varlık kalmaz.¹²³⁹

Emin Edib Efendi eşyayı hakikatte mevcûd olmadığı halde mevcûd surette görünen varlık olarak kabul eder. Ona göre eşya Hak ile kâim ve Hak ile mevcûddur. Hakk'ın yokluğu söz konusu olsa eşya mevcûd olmaz. *Tuhfetü'r-Râşid*'de bu değerlendirmeyi yapan Emin Edib Efendi netice olarak şunu ifade etmektedir: “*Mevcûd-ı hakîki ancak Cenâb-ı Vâcibü'l-Vücûd'dur. O'ndan başka bir mevcûd yoktur.*”¹²⁴⁰ *Divân*'ında ise bu hususu şu şekilde beyan etmektedir:

¹²³⁴ Emin Edib Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.39^b.

¹²³⁵ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, s.13.

¹²³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edib Divançesi*, s.134.

¹²³⁷ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s.93.

¹²³⁸ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.I, s.122.

¹²³⁹ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 422.

¹²⁴⁰ Emin Edib Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.40^b.

Hâkimü'l-kül ü hep ona mahkûm,
Zâtı mevcûd-ı mâsivâ mevhum.¹²⁴¹

İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) benzer görüşü *Mişkâtü'l-Envâr* adlı eserinde şu şekilde ifade etmektedir: “*Mevcûd, Hak'tır. O da Allah Teâlâ'dır. Aynı şekilde Nur da Hak'tır. O da hakikatlerin hakikati Allah Teâlâ'dır.*”¹²⁴²

Mütekellim ulemâ tarafından varlığın mevcûdiyeti ‘halk’ ve ‘ibda’ kelimeleriyle açıklanırken, vahdet-i vücûd anlayışında varlığın mevcûdiyeti, Hakk’ın belli mertebelere tenezzülü olarak kabul edilmektedir. Bu anlayışta varlık, ‘halk’ ve ‘ibda’ kelimelerinin içerdiği mananın dışında Hak’la mahiyet olarak ilişkilendirilmektedir. Vahdet-i vücûda getirilen en keskin eleştiriler de bu konuda ortaya çıkmaktadır. Mümkün varlık, Hakk’ın vücûdunun bir cüz’ünü mü ifade eder? Mümkün varlıkla, Hakk’ın varlığı arasında, hulûl ve ittihad söz konusu mudur?

Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûd bağlamında gelebilen bu tür sorulara ruh beden örneğiyle cevap vermektedir. Ona göre Hakk’ın eşyaya nisbeti ruhun bedene nisbeti gibidir. Tahkîk erbabına göre ruh, ervâh âleminden olduğu için bedenden farklıdır. Bedenle ilişkisi tedbir ve tasarruf yönündendir. Ruh, bi zâtihi kâimdir. Ruh, devâmı ve bekâsında bedene muhtaç değildir. Lâkin âlem-i şehâdete göre beden onun sureti, kemâlât ve kuvvesinin mazharı olmakla ruh, bedene müştaqdır ve ondan ayrı değildir. Ruhun, bedene sirâyeti, Mutlak’ın mukayyede sirayeti gibidir. Bu sirayet, hulûlî ve civârî gibi değildir.¹²⁴³ Bu ifadeleriyle Emin Edîb Efendi, vahdet-i vücûda getirilen hulûl ve ittihad eleştirisini kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Emin Edîb Efendi eşya ile Hak arasında ki aynîlik ve gayrîlik ilişkisinde bütün yönleriyle başkalığı kabul etmez. Ona göre nasıl ki ruh ile beden arasında tüm yönden başkalık söz konusu değilse eşya ile Hak arasında da bu böyledir. Ruh bir yönden bedeninin aynısı diğer yönde gayrisidir. Hak ile eşya da böyledir. Gerçek varlık Bir’dir. O, Zât-ı Vâhid sayısız sıfatları, merâtibi ve tecelileri sayesinde bazen cevher bazen araz olarak görünür. Ancak hakikat yönünden asla müteaddid ve münkesir değildir. O, taayyünattan mücerred olarak Hak’tır.

¹²⁴¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.175.

¹²⁴² Bk. Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.18.

¹²⁴³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.42^b-43^a.

Taayyünâtta görünmek vasıtasıyla hâsıl olan taaddüd ve tekessür hasebiyle halkdır, âlemdir. Sonuç olarak Emin Edîb Efendi'ye göre: *Âlem zâhir-i Hak'dır. Hak ise, bâtın-ı âlemdir. Âlem zâhir olmadan, ayn-ı Hak idi ve Hak zâhir olduktan sonra ayn-ı âlem oldu. Belki fi'l-hakika bir hakikattır. Zuhûr ve butûn evveliyatta ve âhiriyyatta onun nisbi ve itibarâtıdır. Hüve'l-evvelü ve'l-âhirü ve'z-zâhirü ve'l-bâtın*''¹²⁴⁴

Hakiki varlığın bir olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi, Hakk'ın tenezzül mertebeleri ile zuhûr ettiğini beyan etmektedir. Bu bağlamda bakıldığında varlığın hakikati kesret değil vahdettir. Ona göre eşyâ, teayyünatta görünmek vasıtasıyla hâsıl olan teaddüd ve tekessür hasebiyle halkdır, âlemdir. Hadîd 75/3. âyetini delil getiren Emin Edîb Efendi'ye göre âlem, Hakk'ın zâhiridir. Hak ise âlemin bâtınıdır. Emin Edîb Efendi âlemin zuhurdan önce bizatihi hak olduğunu, zuhurdan sonra ise halk olduğunu ifade etmektedir.

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid*'de mensur olarak anlattığı bu konuyu *Divân*'ında manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Ahadden mîm-i Ahmed oldu müştak.

Cihâna zâhir oldu halk ile Hak.¹²⁴⁵

Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûdu istiğrak hâlinde zevk edilen bir tevhîd mertebesi olarak kabul eder. Ona göre sâlik istiğrak hâlinde taayyünâtı yok ettiğinde eşyâ gözüne görünmez olur Vâcibü'l-Vücûd'u idrak eder. Bu hususu şu şekilde beyan etmektedir. *“Bir sâlik, vahdet denizine girip, tam bir istiğrak hâli ile bütün taayyünâtı giderse kesretten kurtulmuş olur. Bu makamda eşya gözüne görünmez olur. Nitekim bir kimse keskinlik ile güneşe baksa sonra da eşyaya baksa, gözü bu durumundan dolayı eşyayı göremez ve belki her yerde göneşi görür.*''¹²⁴⁶

Emin Edîb Efendi istiğrak hâlinde eşyanın kaybolduğunu sadece Vâcibü'l-Vücûd'un kaldığını şu şekilde ifade etmektedir:

Edip müstağrak-ı envâr cismin,

Şühûdunla mükahhal eyle çeşmim,

¹²⁴⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^a.

¹²⁴⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹²⁴⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^b.

Ki senden gayriye olmaya nâzır,

Göre envârını her şeyde zâhir.¹²⁴⁷

Emin Edîb Efendi'nin tashihini yaptığı *Lübbü'l-Lüb* adlı eserde vahdet-kesret ilişkisi okyanus akarsu örneğiyle anlatılmaktadır. Bu eserde ki kayda göre akarsular büyük denize (vahdete) ulaşmak için çırpınmaktadır. Derya ezeli ve ebedîdir, dalgalar da 'hadis' yani sonradan oluşan hadiselerdir.¹²⁴⁸ Bu husus manzum olarak şöyle beyan edilir:

Mutlak vücûd denizinin dalgası ne dalgadır ki dâim halk eyler.

Gerek gizli gerek âşikar dâim Ene'l-Hakk sırrını söyler.¹²⁴⁹

Lübbü'l-Lüb'de yer alan bir başka manzum ifadede bu ilişki şu şekilde beyan edilmektedir:

Kıdemde lâ mekân deryâ üzere deryâ,

Kesin ki olaylar deryânın dalgaları,

Evvel ve âhır varlık Hak'dır.

Var görünen mâsivâ ise mutlak varlıkta var sayılır.¹²⁵⁰

Emin Edîb Efendi de *Lübbü'l-Lüb*'de olduğu gibi vahdet-i vücûdu güneş ve deniz sembolleriyle şu şekilde anlatmaktadır:

Sa'y eyle gönül zerreni hurşîde ulaştır.

Deryâya erişmek'çün akarsuları gördüm.¹²⁵¹

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid*'de de vahdet-i vücûdu izah ederken damla-deniz, ışık-güneş sempollerini kullanmaktadır.¹²⁵²

Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûdun istiğrak hâlinde zevk edildiğine dâir görüşünü *Mişkâtü'l-Envâr*'a dayandırmaktadır. İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) bu konuyla ilgili *Mişkâtü'l-Envâr*'da şu bilgiyi kaydetmiştir: “Ârifler, mecaz çukurundan hakikatin zirvesine yükselip miraçlarını tamamladıklarında açık bir

¹²⁴⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.116.

¹²⁴⁸ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr. 8^a.

¹²⁴⁹ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr. 8^a.

¹²⁵⁰ Bursevî, *Lübbü'l-Lüb*, vr. 8^a.

¹²⁵¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.104.

¹²⁵² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^b.

müşâhede ile görürler ki varlıkta Allah'tan başka hiçbir şey yoktur. Ve onun veçhinden başka her şey helak olucudur.”¹²⁵³

Emin Edîb Efendi'ye göre ârif hakikatin zirvesine terakki edince Hak'tan gayrı her şeyin değil bir an, ezelî ve ebedî olarak yok olduğunu gözüyle müşâhede eder.¹²⁵⁴

Tuhfetü'r-Râşid'de yer alan bu izahtan anlaşıldığına göre, hakîki varlıkla izâfî varlığın ayırımının yapıldığı mertebe, âriflerin terakki ettiği zirve-i hakikat mertebesidir. Bu anlatılanlar ışığında şunu söylemek mümkündür. Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet-i vücûd nazari bir bilgi değil hakikatin zirvesinde zevk edilen bir hâldir.

Vahdet-i vücûd anlayışını reddeden zâhir ulemâ, ârifin ulaştığı bu mertebeyi bilmediği için teorik düzeyde kalarak vahdet-i vücûd anlayışını eleştirmektedir. Oysa ki vahdet-i vücûd anlayışını kabul edenler, bunun teorik ve bilgi düzeyinde gerçekleşmediği, seyr u sülûkün sonucunda fenâ halinde gerçekleştiğini ifade etmektedirler. Öyle ise vahdet-i vücûd anlayışı bilgi düzeyinde değil, zevk ve müşâhede düzeyindedir. Yani vahdet-i vücûd manevî terakkinin zirvesinde gerçekleş bir hâldir.

Emin Edîb Efendi'ye göre sâlik vahdet-i vücûda iç âleminde zuhur edenin dış âlemde tecelli olanın Hak olduğunu bilmesiyle ulaşır. Bu anlayışı idrak edemeyenin vahdet-i vücûda ulaşması mümkün değildir. Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûd mertebesine ulaşmak için benliği yok ederek, varlığı Vâcibü'l-Vücûd'a vererek O'na teslim olmayı zorunlu görür. Emin Edîb Efendi göre O'nun varlığın genişliğinin nihayeti bilinmez. O, varlık meydanında vahdettir.¹²⁵⁵

Emin Edîb Efendi sâlikin vahdet-i vücûd mertebesine ulaşması kendi varlığından geçmesi ve Hakk'ın varlığıyla var olmasını zorunlu görür. Ona göre sâlikin her anını basar ve basiretle mahubunu murâkabe ederek geçirmelidir. Sonuç olarak sâlikin tüm eşyada Vücûd-ı Mutlak'ın zuhuruna murakıp olması

¹²⁵³ Bk. Gazâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s.18.

¹²⁵⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.39^b.

¹²⁵⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.46^b.

lazımdır. Bu hâl ile sülûkuna devam eden sâlikin gönlünde marifet nurları ve eşyanın hakikati doğar. Kalbinde O, münkeşif ve lâmi' olur.”¹²⁵⁶

Emin Edîb Efendi vahdet-i vücûd mertebesine ulaşmada enfüsî boyuta dikkat çektiği gibi âfâkî boyuta da dikkat çekmektedir. Ona göre âfakta/dış âlemde Hakk'ın bilinmesi, Hakk'ın eseriyle mümkündür. Bütün eşyâ O'nun Cemâlî ve Kemâlî mertebelerindedir.¹²⁵⁷

Emin Edîb Efendi bu konudaki düşüncelerini manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Görünen vech-i müzâhirde cemâlindir hep,
Cilve-bahşâ-yı merâyâ-yı ruh eşyâsın.¹²⁵⁸

Emin Edîb Efendi bir başka manzum ifadede eşyayı Cemâl sıfatının bir yansıması olarak gördüğünü şu şekilde ifade etmektedir:

Cemâl-i yâre merâyâ bu kâinât ancak.¹²⁵⁹

Bir başka beyitte ise Emin Edîb Efendi bu konudaki düşüncelerini şu şekilde terennüm etmektedir:

Kim müşâhid idi her yerde Cemâl-i Mutlak'a
Cilve-i dildâr-ı zâhirdi bilâ-keyf ü enîn¹²⁶⁰

Yukarıdaki ifadelerden eşyanın Hakk'a delâlet ettiği, Hakk'ın ise ancak eseriyle bilinebileceği anlaşılmaktadır.

Emin Edîb Efendi Vücûd-ı Mutlak'ın zuhurunu hîs, misâl ve ervâh olmak üzere üç mertebede kabul eder. Ona göre varlık bu üç mertebeden sonra varlık sahasında görünmektedir. Bu bağlamda vahdet-i vücûd mertebesine ulaşmak isteyen sâlikin cüzden külle doğru yani eşyadan Vücûd-ı Mutlak'a doğru manevî yolculuğunu tamamlaması gerekir.¹²⁶¹

Varlığı Cemâl ve Kemâl sıfatlarının yansıması olarak kabul eden Emin Edîb Efendi, sâlikin hakiki varlıkla ilişkisini şu şekilde ifade etmektedir: “*Ne ben varım, ne de sen varsın ve ne de mahlûk var. Her şey, Hakk'ın vücûdu ve varlığının mertebesidir. Bütün mahlûkun varlığı fâni ve hayaldir. Gölgenin*

¹²⁵⁶Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

¹²⁵⁷Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^b.

¹²⁵⁸Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.197.

¹²⁵⁹Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.141.

¹²⁶⁰Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.131.

¹²⁶¹Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.48^a.

hakikatte vücûdu, varlığı ve hareketi sahibine âittir. Aynanın içinde görünen resim, asâleten vücûdu ve varlığı bakana âit olduğu gibi bütün âlemin varlığı Hakk'ındır. Sen kendini var zan edip, şirkte kalma kendinden fânî ol ki Hak'la bâkî olasın."¹²⁶²

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılmalıdır ki, Hakk'ın vücûdunun dışındaki tüm mümkün varlıklar gerçekte hayalden ibarettir. Çünkü mümkün varlığın gerçekte varlığı yoktur. Vahdet-i vücûd anlayışı, Hakiki Varlık'a teslim olup mümkün varlığın yok sayılmasını ifade etmektedir. Emin Edîb Efendi edebî zevkine uygun olarak bu hususu şu şekilde söylemektedir:

Hakikat gözün aç aşkdır burâk,
Hayâlat ü evhâmı dilden bırak.¹²⁶³

Emin Edîb Efendi vücûdî tevhîdi şeriattan uzak ve bağımsız, sadece keşf, fenâ ve istiğrak haline dayalı bir itikat olarak kabul etmez. Ona göre vahdet-i vücûd mertebesi ilk önce ehl-i sünnet itikadını benimsemekten geçer. Ehl-i sünnet itikadına bağlı olan sâlikin farz ve nafîle ifadetlere düşkün, dinin temel prensiplerine tâbi ve Hz. Peygamber Efendimizin sünnetine yapışarak, onu rehber edinmesi gerekir.¹²⁶⁴ Emin Edîb Efendi bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Şerîat arşının sultânı Ahmed,
Hakikat râhının burhânı Ahmed.¹²⁶⁵

Emin Edîb Efendi'ye göre şeri'at temelinde manevî yolculuğuna devam eden sâlik nâfile ibadetlere bağlı olduğunda öyle bir mertebeye ulaşır ki, işiten kulağı, gören gözü, söyleyen dili, tutan eli ve yürüyen ayağı Hak olur.¹²⁶⁶

Sâlikin vahdet-i vücûd mertebesine ulaşması için: "Kul farz ibadetleri yerine getirip, nafîle ibadetlere de devam ederse, Allah'ın sevdiği bir kul haline geleceğini" ifade eden kudsî hadisi,¹²⁶⁷ delil getiren Emin Edîb Efendi, bu hadisin işaretine göre şeri'atı vahdet-i vücûdun temeli kabul eder. Emin Edîb Efendi'ye göre vahdet-i vücûd mertebesine ulaşmak için şeri'at dairesinden

¹²⁶² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.49^b.

¹²⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.163.

¹²⁶⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^{a-b}.

¹²⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195; Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.35^b.

¹²⁶⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.52^a.

¹²⁶⁷ Bk. Buhârî, Rikak, 38.

sonra “kesrete/çokluğa aldanmamak, kesrette zuhûr eden Vücûd-ı Vâhîde/Hakk’a murâkîp/bağlı olmak gerekir.”¹²⁶⁸

Emin Edîb Efendi varlığın serüvenini ‘Kenz-i Mahfi’ olarak bilinen rivayete¹²⁶⁹ dayandırmaktadır. Emin Edîb Efendi bu hadis bağlamında varlığın zuhurunu Hakk’ın muradı olarak görmektedir. Ona göre gizli hazine olan Cenâb-ı Hak açığa çıkmayı isteyince, Hakk’ın zuhuru kesreti gerekli kıldı. Bundan dolayı Hak bir yüz iken nice bin yüz şeklinde göründü.¹²⁷⁰

Eşyayı Tanrı’nın cüzleri olarak gören panteizim ile varlığın birliğini ifade eden vahdet-i vücûd anlayışı çoğu zaman karıştırılmaktadır. Bu manada panteizme getirilen eleştiriler, vahdet-i vücûda da doğal olarak getirilmektedir. Emin Edîb Efendi, vahdet-i vücûdun panteizmden farklı olduğunu şu şekilde beyan etmektedir:

*“Hakîkî vücûd yani mevcûd bizâti birdir. Bununla beraber, Vücûd-ı Hakîkî zâtı tecellîde ihtilât ve hulûl olmaksızın mümkinâta zuhûruyla bütün mümkün varlıklar mevcûd olurlar. Mümkün varlığın, o Vücûd-ı Hakîkî’ye taalluku bâkî oldukça mümkinâta alâka-i mazhâriyetle mecâzen mevcûd ismi verilir. Ve eğer taalluk-ı mezkûr münkâtı’ olursa ne hakikaten ve ne mecâzen mevcûd ismi itlak olunmaz.”*¹²⁷¹

Bu ifadelerden açıkça anlaşılıyor ki, Emin Edîb Efendi, vahdet-i vücûd neşvesinde, panteizmde olduğu gibi ihtilât ve hulûl anlayışını kabul etmemektedir. Çünkü bu anlayış, Hakk’ın zâtının tecezzüsüne götürmektedir. Bu da Hak için muhaldir.

Emin Edîb Efendi, vahdet-i vücûdun, panteizmden farkını, ruh ve beden örneğiyle şu şekilde beyan etmektedir: *“Ruh, bi-zâtîhi kâimdir. Ruh, devamı ve bekâsında bedene muhtaç değildir. Lâkin âlem-i şehâdete göre beden onun sûreti, kemâlât ve kuvvesinin mazharı olmakla ruh, bedene müştakdır ve ondan ayrı değildir. Ruhun, bedene sirayeti, mutlakın mukayyede sirâyeti gibidir. Bu sirâyet, hulûlî ve civârî gibi değildir.”*¹²⁷²

¹²⁶⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.50^b.

¹²⁶⁹ el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, c.II, s.132, hadis no: 2016.

¹²⁷⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.50^b.

¹²⁷¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.40^a.

¹²⁷² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.42^b-43^a.

İttihat, hulûl ve sereyanı kabul etmeyen Emin Edîb Efendi, vahdet-i vücûdun panteizmle karıştırılabileceğine dikkat çekerek bu alanı ‘mezâlık-ı akdâm’ olarak, yani ayakların kayacağı kaygan zemin olarak belirtmektedir. Ona göre, Tanrı varlık ilişkisinde panteizmden farklılığını bilmek için mükâşefeye ihtiyaç vardır. Esasında ‘mezâlık-ı akdâm’ tabirini İsmail Hakkı Bursevî’nin (ö.1137/1725) *Şerhu’l-Mesnevî el-Müsemmâ bi Rûhi’l-Mesnevî* adlı eserinde zikrettiğini görmekteyiz. Bursevî’ye göre, hakikatine mütehakkık olmadıkça bu konunun fehmi güçtür.¹²⁷³

Emin Edîb Efendi keşfe ihtiyaç duyulmasının sebebi olarak da Hak ile eşya arasındaki hakikat ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre her ne kadar Hak ile varlık ayrı olsa da bütün yönüyle de ayrı değildir. Ancak hakikat birdir çokluk ve kesret içermez.¹²⁷⁴

Emin Edîb Efendi, hulûl olmaksızın Hakk’ın halka sirayetinin bir hakikat olduğunu kabul eder. Ona göre zâhirde esmâ ve sıfatın kesret olarak görünmesi hüviyet cihetiyle vahdete aykırı değildir. Çokluk taayyünden meydana gelmektedir.¹²⁷⁵

Emin Edîb Efendi Hak ile halkın vahdetini Hakk’ın halka sirayeti olarak açıklasa da, başka bir ifadede Hak ile insanın hüviyetinin aynı olduğunu şu şekilde beyan etmektedir: “İlâhi kitaplar ve rusûllerin ağızlarından alınana göre, insanın hüviyeti Hakk’ın hüviyetidir. Ve insanın hüviyeti, Mutlak’ın sırrının sırrıdır. Ancak bir kimse buna rağmen ‘Ene’l-Hakk’ (Ben de Hakk’ım) derse kâfir olur Zira ol mananın hakîkati mükâşefe tarîkiyle kendisine ma’lum değildir. Onun davası taayyün ve teşahhusa dairdir. Hak Teâlâ ise taayyün ve teşehhusdan münezzehtir. Ancak taayyün ve teşahhus dahi Hak’dır bâtil değildir. Bunu iyi anla.”¹²⁷⁶

Emin Edîb Efendi, Hak ile halkın ilişkisini sirâyet olarak ayniyetini açıklasa da insanın hüviyyetini Hakk’ın ayniyeti olarak yukarıda açıkça ifade etmektedir. Kelamcılar tarafından, çok büyük eleştirilere maruz olan Muhyiddin İbnü’l-Arabî’yi (ö.638/1240) savunma bağlamında, eşya ile Hakk’ın sirayet

¹²⁷³Bk. Bursevî, *Şerhu’l-Mesnevî el-Müsemmâ bi Rûhi’l-Mesnevî*, c.I, s. 74.

¹²⁷⁴Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.43^a.

¹²⁷⁵Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.43^b.

¹²⁷⁶Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.43^b.

yönünden ayniyetini ifade ettiği gibi, daha sonraki cümlelerde, sirayetin ötesinde teşehhus olarak varlığın Hak olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Nitekim kelimcilerin niceleri, sâdât-ı sûfiyye hakkında çok yaralama ve kötüleme yazmışlardır. Bu kelimcilerin kötülediği, sûfilardan biri de Muhyiddîn Arabî (ra) hazretlerinin şu sözüdür: “Sübhâne men azhare’l-eşyâe ve hüve aynühâ “(Eşyayı, zuhûr edeni tesbih ederim/her türlü noksanlıktan uzak bilirim. O ki, varlığın bizâtihi kendisidir.) Bu sözdeki maksad, bütün eşyaya/varlığa sirayet eden Vücud-ı Mutlak hasebiyle aynıdır, demektir. Yoksa taayyün ve teşehhus hasebiyle demek değildir. Zira hâze’l-mevcud/mümkün varlık ile Vücûd’un (Hakk’ın) arasında fark vardır. Bununla beraber, teşehhus/görülen varlık dahi Hakk’dır. Zira teşehhus bâtil-ı mutlakdan hâriçtir.”¹²⁷⁷

Yukarıda geçen bilgiler, Hakk’ın halka sirayeti yönünden ayniyeti ifade etmişken, manevî üstadı Muhyiddin İbnü’l-Arabî’yi (ö.638/1240) savunma sadedinde ifade ettiği cümlelerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Hak ile halk arasında sirayet yönünden ifade edilen bu ilişki, teşehhus yönünden de vardır.

Tuhfetü’r-Râşid’de yer alan bu bilgiler, İsmail Hakkı Bursevî’nin (ö.1137/1725) *Şerhu’l-Mesnevî*’sinde de yer almaktadır. Bursevî bu eserinde kelim ulemasının; “Sübhâne men azhare’l-eşyâe...”, “Leyse fî’l-dâri gayruhû diyârun” ve “İnneme’l-kevnü hayâlün ve hüve Hak’kun fi’l-hakîkati” sözlerini söyleyen sûfilere, saldırdıklarını ve onları tekfir ettiklerini haber vermektedir. Emin Edîb Efendi teşehhus yönünden de Hak’la halkın ayniyetini ifade ederken, Bursevî, Hak ile halk arasındaki bu ayniliği kabul etmez. Ona göre aynilik, bütün eşyaya sârî olan Vücûd-ı Mutlak hasebiyledir. Yoksa taayyün ve teşehhus hasebiyle demek değildir.¹²⁷⁸ Bursevî şu manzum ifadesiyle konuyu özetlemektedir.

Çünkü Hak’dan erişti halka vücûd
Hak’la kâim oldu her mevcûd.¹²⁷⁹

Emin Edîb Efendi’nin eserine kaydettiği “Sübhâne men azhare’l-eşyâe...” sözü, İbnü’l-Arabî’nin (ö.638/1240) *Fusûsu’l-Hikem* adlı eserinde

¹²⁷⁷Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.44^b.

¹²⁷⁸ Bursevî, *Şerhu’l-Mesnevî el-Müsemmâ bi Rûhi’l-Mesnevî*, c.I, s.74.

¹²⁷⁹ Bursevî, *Şerhu’l-Mesnevî el-Müsemmâ bi Rûhi’l-Mesnevî*, c.I, s.75.

geçmektedir.¹²⁸⁰ Emin Edîb Efendi bu ifadenin izahında, ilk önce sirayet sonra da teşehhüs yönünden halk ile Hakk'ın bir hakikati ifade ettiğini söylemektedir. İbnü'l-Arabî uzmanı Afîfî'ye (ö.1385/1966) göre; İbnü'l-Arabî nezdinde Hakk ile halk bir hakikattir. Arasında fark yoktur. Ancak varlığı vacib olan (vücûbü'l-vücûd) o özel Hak'tır. İbnü'l-Arabî bu Hakk'a ibadet eder ve ona âşık olur.¹²⁸¹ Çünkü İbnü'l-Arabî'ye göre âlemin yaratılışı, yoktan var edilme ve belli zamanda ortaya çıkma şeklinde değil, sürekli ilahi tecellilerle vücûd bulması şeklindedir.¹²⁸² Bu anlayış doğal olarak Hak ile halkın teşehhus bakımından da ayniyetini ifade etmektedir.

el-İnsânü'l-Kâmil adlı eserinde benzer görüşleri dillendiren Abdülkerim Cîlî (ö. 805/1403) de Vücûd-ı Mutlak'ın Hak ve halk vasfına dikkat çekmektedir.¹²⁸³

İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) vahdet-i vücûd düşüncesinde olanları bitip tükenmeyen rablar isbat ettikleri için eleştirmektedir. Çünkü onlar her bir varlığı 'Rabbü'l-erbâb' olan Yüce Zat'ın zuhûrâtı olarak hayal ederler.¹²⁸⁴ İmam-ı Rabbânî bu âlemi, Hakk'ın ne aynı ne gayrı olarak kabul edenlere de şiddetle karşı çıkmaktadır. Âlemin, Hakk'ın ne aynı ne gayrı olduğu yaklaşımını aklın kabul etmediğini ifade eden İmam-ı Rabbânî, kelamcıların Zat'ın sıfatları hakkında ne odur, ne de gayrıdır sözünün kadîm sıfatlarda caiz olduğunu ancak hadis âlemin böyle olmadığını söylemektedir.¹²⁸⁵

İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) tevhîd-i vücûd itikadında olanların, mutlaka ayniyete kâil olduklarını beyan etmektedir. Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî'yi (ö.638/1240) ayniyete kâil olmakla itham eden İmam Rabbânî; bu düşüncenin maazallah bu âlemin, yaratıcısı ile müttehıd olduğu manasına geldiğini beyan etmektedir.¹²⁸⁶ İmâm-ı Rabbânî'nin bu eleştirisinden, İbnü'l-Arabî kadar Emin Edîb Efendi'de nasibini almaktadır.

İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) bu görüşünü, tarikattaki büyüğü olan Şâh-ı Nakşbend'in (ö. 791/1389) şu sözüne dayandırmaktadır: "Her ne ki görülen, duyulan, hayal edilen ve vehim edilen her şey Yüce Hakk'ın

¹²⁸⁰İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, haz. Ebu'l-Alâ Afîfî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye 1365/1946, c. I, s. 25.

¹²⁸¹ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.I, s. 33, c.2, s.8.

¹²⁸² İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c. 1, s. 28

¹²⁸³ Abdülkerim b. İbrahim el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, thk. Âsım İbrahim el-Keyyâlî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005, s.49.

¹²⁸⁴ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s.89.

¹²⁸⁵ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s.91.

¹²⁸⁶ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s.91.

gayrıdır.”¹²⁸⁷ İmam-ı Rabbânî, Şâh-ı Nakşbend’e dayandırdığı bu görüş ile halk ile Hakk’ın teşehhus bakımından hiçbir ilişkisinin olmadığını izah etmektedir. Oysa Emin Edîb Efendi, hem sirayet hemde teşehhus bakımından halk ile Hakk’ın hüviyet birlikteliğini kabul etmektedir.

Uzunca anlatılan vahdet-i vücûd konusunu Emin Edîb Efendi edebî zevkine uygun olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Nûrudur görünen cümle eşyâda,
Hak’dan gayri ne var elhamdülillâh.
Sırrıdır bilinen cümle esmâda,
Hak’dan gayri ne var elhamdülillâh.

Zâtına zâtıyla tecemmû kıldı,
Esmâ vü sıfâtı zuhûra geldi.
On sekiz bin âlem nûr ile doldu,
Hak’dan gayri ne var elhamdülillâh.¹²⁸⁸

Vechine nice bin nikâb vurundu,
İnsân perdesini perde büründü.
Yine her zerreden ayân göründü,
Hak’dan gayri ne var elhamdülillâh.

Gark olur nûruna dîdeler onun,
Açıkdır kullara yüzü sultânın.
Uyarıgör Hakkı dîde-i cânın,
Hak’dan gayri ne var elhamdülillâh.¹²⁸⁹

Sonuç olarak uzunca anlatılan konuyu özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi sıddıkların makamı olarak gördüğü vahdet-i vücûd mertebesini tevhîdin zirve mertebesi olarak kabul eder. O, mürîdânını vahdet-i vücûd anlayışına göre yetiştirmiştir. Ona göre mürîdin seyr u sülûkta ulaşacağı son nokta vahdet-i vücûd mertebesidir.

¹²⁸⁷ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.II, s.93.

¹²⁸⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.50^b.

¹²⁸⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.51^a.

Emin Edîb Efendi eserlerinden biri olan *Tuhfetü'r-Râşid*'i sırf vahdet-i vücûd konusunu açıklamak için yazmıştır. O, bu konuyu açıklarken ayet ve hadislerle müracaat ettiği gibi İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111) ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) gibi bazı şahısların fikirlerine de atıfta bulunmuştur. O'nun vahdet-i vücûd anlayışını benimsemesinde şeyhi Muhammed Kemâhî'nin (ö.1313/1896) de etkisi olmuştur.

Emin Edîb Efendi eşyayı yok hükmünde kabul eder. Ona göre varlık ancak Hakk'ın vücûdunun sirâyetiyle mevcûddur. Bütün eşyâ O'nun Cemâlî ve Kemâlî mertebelerindedir. Varlığın hakikati kesret değil vahdettir. O, halk ile Hak arasındaki sirayet ilişkisini ön plana çıkardığı gibi Hak ile halkın teşehhus bakımından da ayniyetine işaret eder.

Emin Edîb Efendi vücûdî tevhdî şeriattan uzak ve bağımsız, sadece fenâ ve istiğrak haline dayalı bir itikat olarak kabul etmez.

4.2. Hakikat-i Muhammediyye

Muhammedî gerçek¹²⁹⁰ anlamına gelen Hakikat-i Muhammediyye'yi Sûfiler, Vücûd-ı Mutlak'ın taayyün ettiği ilk mertebe olarak kabul ederler. Bu mertebede Vücûd-ı Mutlak, ahadiyyetini, vâhidiyyete dönüştürmek suretiyle taayyüne başlamaktadır. Bu mertebe var oluşun başlangıcıdır. Yaratma (halk) fiili, Vücûd-ı Mutlak'ın hakikat-i Muhammediyye mertebesine tenezzülünden sonra olmuş ve her şey ondan yaratılmıştır. Bu durumda hakikat-i Muhammediyye, Zât-ı Mutlak'ın lâ taayyün mertebesinden, yani kendi zatındaki istiğrak halinden kendindeki özellikleri bilme mertebesine tenezzülünü ifade eder.¹²⁹¹

İmam-ı Rabbânî (ö.1034/1625) hakikat-i Muhammediyye'yi zuhurâtın ve mahlûkatın yaratılmasının başlangıcı olarak kabul etmektedir.¹²⁹² *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye* adlı eserinin 533. Mektub'unda hakikat-i Muhammediyye'yi hakikatlerin hakikati olarak ifade etmektedir.¹²⁹³ Bu ifadeden anlaşıldığına göre her bir varlık, hakikat-i Muhammediyye'yi bünyesinde barındırmaktadır.

¹²⁹⁰ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.216; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.312.

¹²⁹¹ Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c.XV, s.179.

¹²⁹² Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s.413.

¹²⁹³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s.412.

Vücûd mertebeleri içinde vâhidiyyet mertebesi de denilen Muhammedî hakikat, taayyün eden ilâhî sıfat ve isimlerin tümünün mazharı olduğundan tüm varoluşun başlangıcıdır. Hakikati itibariyle bütün varlıkların a'yân-ı sâbite ve hakikatlerini kuşattığından dolayı vücûdda biricik ve tektir. Varoluşta ona denk ve benzeri bir taayyün bulunmadığından ferdiyyet mertebesi Hz. Muhammed'e ait kılınmıştır.¹²⁹⁴

Abdülkerim Cîlî'ye (ö. 805/1403) göre vâhidiyyet Zât'ın zuhurunun tecelli ettiği mertebeyi ifade eder. Bu mertebede Zât, sıfattır; sıfat da Zât'tır. Ehadiyyet ile vâhidiyyet arasındaki fark, ehadiyyette isim ve sıfatlardan hiçbir şey zâhir olmaz, bu mertebeye sırf Zât'ı ifade ederken, vâhidiyyette ise isim ve sıfatlar müessirleriyle beraber zâhir olur. Bu zâhir oluş Zât hükmüyledir, O'ndan ayrılma hükmüyle değildir.¹²⁹⁵

İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) göre varlık; Hakk'ın farklı mertebelerdeki tecellisini ifade etmektedir. Bu tecelli, insanla kemâle ulaşmaktadır.¹²⁹⁶ Varlığı, Hakk'ın farklı mertebelerde tecellisi olarak kabul eden görüşe göre vücûd; külliyyât itibarıyla ikiye, üçe, dörde, beşe, altıya, yediye ve hatta daha fazlaya taksim edilmektedir. Cüz'ıyyât itibariyle ise vücûd mertebelerini sınırlandırmak ve bir sayıya hasretmek asla mümkün değildir.¹²⁹⁷

Külliyyat itibariyle vücûdun beşli taksimi; ahadiyyet, vâhidiyyet, mertebeye-i ervâh, mertebeye-i misâl, mertebeye-i şehâdet şeklinde tasnif edilmektedir.¹²⁹⁸ "Ahadiyyet" mertebesi, yedili tasnife göre, "Lâ taayyün", mertebesidir. Bu mertebeye Hakk'ın kühüdür, her türlü sıfat izâfesinden münezzehtir.¹²⁹⁹

Beşli taksime göre vâhidiyyet mertebesi, yedili tasnife göre, taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni'ye karşılık gelmektedir. Taayyün-i evvel, vahdet ve hakikat-i Muhammediyye'yi, taayyün-i sâni' ise vâhidiyyet ve âyân-ı sâbite'yi ifade etmektedir.¹³⁰⁰

¹²⁹⁴ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.154.

¹²⁹⁵ el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, s.71.

¹²⁹⁶ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s.79.

¹²⁹⁷ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s.268.

¹²⁹⁸ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s.270.

¹²⁹⁹ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.I, s.66.

¹³⁰⁰ Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.I, s.66-67.

Emin Edîb Efendi, Hakk'ın gaybiyyetini ifade eden Ahadiyyet mertebesinden, Ahmed'in (hakikat-i Muhammediyye'nin) zuhuru şu şekilde ifade etmektedir:

Ahadden mîm-i Ahmed oldu müştak
Cihâna zâhir oldu halk ile Hak

Ahad sırrından Ahmed sırrın anla
Bu tahkîk ince sözdür hûb dinle

Ahad'den Ahmed bir mîmdir fark
Cihân ol mîmin içinde olur gark¹³⁰¹

Yukarıdaki beyitlerde Emin Edîb Efendi, “Ahad” ve “Ahmed” yani Hakk ile halk ilişkisini beyan etmektedir. Ona göre, Ahad, Ahmed'le, Hak ve halk şeklinde alemde görülmektedir. Ahmed, Muhammedî hakikatî yani bütün taayyünlerin evvelini, tüm mevcudâtın a'yân-ı sâbitesini ve hakikatlerini ifade etmektedir. Yaratılış onunla başlamış ve peygamberlik yine onun zuhuru ile mühürlenmiştir. Zira her bir tekâmül süreci ancak kendi yetkinlik ve kemâline erişince noktalanıp mühürlenmektedir.¹³⁰² Bu bağlamda, Ahad ile Ahmed arasında mahiyet farkı yoktur. Fark sadece mîm'in Ahmed'de fazlalığıdır. Ona göre âlemde, o mîm'in içinde gark olmuştur.

Emin Edîb Efendi varlığın hakikati olarak hakikat-i Muhammedî'yi kabul eder. Ona göre tüm varlık bu hakikattan vücûd bulmuştur. Gelen beyitte bu husus şu şekilde ifade edilmektedir:

Girdgârâ ancak nûr-ı Nebî,
Be-cemâl-i Muhammed-i Arabî.¹³⁰³

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb* adlı eserinde “Hz. Muhammed'i (s) âlemin vücûdunun ruhu olarak” kabul etmektedir. Ona göre “Hz. Muhammed'in (s.a.v) zât-ı şerife-i Muhammediyye'sinin olmadığı, hiçbir zaman, mekân, mahal, imkân, arş, levh, kürsî, kalem, berr (yer yüzü), bahr (deniz), cebel (dağ), sahrâ (çöl), berzah, kabir tasavvur olunamaz”¹³⁰⁴ Bu ifadelerden herbir

¹³⁰¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹³⁰² Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.155.

¹³⁰³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.147.

¹³⁰⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^b.

varlığın, hakikat-i Muhammediyye'den bir öz taşıdığı anlaşılmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre, şehâdet âlemindeki herbir varlık, hakikat-i Muhammediyye'den bir öz taşıdığı gibi onun emrini yerine getirmektedir. O, bu düşüncesini gelen mısralarda şu şekilde ifade etmektedir.

Mufî' olmuş cihân emrine yekser,
Zemîn ü âsumân u mihr ü ahter.¹³⁰⁵

Hakikat-i Muhammediyye'nin üzerinde Lâ Taayyün (Ahadiyyet) mertebesinden başka hiçbir mertebe yoktur. Lâ taayyün'ün taayyün suretiyle zuhûr ettiği ilk tenezzül mertebesi olan bu mertebe Lâ Taayyün'ün zâhiridir. Lâ taayyün ise hakikat-i Muhammediyye'nin bâtınıdır.

Hakikat-i Muhammediyye düşüncesinde, Hz. Peygamber'in altmış üç senelik zamanla sınırlı cismânî hayatından ayrı bir varlığı daha mevcut olduğu kabul edilir. Bu düşünceye göre, Allah'tan başka hiçbir şey yokken ilk defa hakikat-i Muhammediyye var olmuş, bütün yaratıklar bu hakikatten ve onun için halkedilmiştir. Âlemin var olma sebebi, maddesi ve gayesi bu hakikattir.¹³⁰⁶

Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*'de yazılı olan ifadelerinde Muhammedî nura işaret etmektedir. Ona göre bu nur, sadece şehâdet aleminini değil, arş, levh, kürsî, kalem gibi gaybî varlıkları da kuşatmaktadır. Bu varlıkların hakikatini, hakikat-i Muhammediyye oluşturmaktadır. Emin Edîb Efendi, *Divân*'ında ise bu konuyu şu şekilde beyan etmektedir:

Onun rûhundan oldu cümle ervâh,
Onun cisminden oldu cümle eşbâh.
Muhammed'dir bu akl u nefis ü ervâh,
Muhammed'dir bu eflâk ü bu eşbâh.¹³⁰⁷

Emin Edîb Efendi hakikat-i Muhammediyye'yi vücûd-ı küllî olarak kabul eder. *Tuhfetü'l-Edîb*'de bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “*Zemîn (yeryüzü) ve âsumân (gökyüzü) ve bütün kâinat Nebiy-yi zîşânımız (s) Efendimizin zât-ı şerîfe-i Muhammediyyesiyle memlûdur (doludur). Ve Rasûl-i*

¹³⁰⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹³⁰⁶ Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, T.D.V.İ.A., c.XV, s.179-180.

¹³⁰⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195-196.

Ekrem (s) Efendimizin ruhu, vücûd-ı küllî olduğunda hiç bir mümin tereddüt etmez."¹³⁰⁸

Emin Edîb Efendi, hakikat-i Muhammediyye'yi vücûd-ı küllî olarak ifade ederken, bazı sûflar, imâm-ı mübîn ile tabir etmektedir. Bazıları ise el-maddetü'l-ülâ ile tâbir ederlerken diğer bazıları bunu beğenmeyip el-mümîdü'l-evvel demeyi uygun görmüşlerdir. Bu hakikate, ilk akıl (akl-ı evvel) diyenlerde olmuştur.¹³⁰⁹

Emin Edîb Efendi'nin vücûd-ı küllî olarak ifade ettiği Muhammedî nurun, bütün varlığı kuşattığı anlaşılmaktadır. Ona göre; "*Bu kâinât hayatta buldukça onun her bir kısmı, Muhammedî ruhtan uzak olması mümkün değildir. Ulvî ve sûflî âlemlerin hem küllî hem de cüzî olarak Muhammedî ruhtan uzak olmaması tabiidir.*"¹³¹⁰ Emin Edîb Efendi herbir varlığın Hz. Muhammed'in cemâlini taşıdığını manzum olarak ise şu şekilde terennüm etmektedir:

Mütarrız cemâliyle kevn ü mekân,

Müzeyyen celâliyle devr-i zamân.¹³¹¹

Bütün kâinâtı, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ruhu ile dolu olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi, açıkça "*Hz. Muhammed'in latif ruhunun sûflî ve ulvî bütün âlemleri doldurduğunu.*"¹³¹² beyan etmektedir. Dolayısıyla bütün varlık Hz. Muhammed'in (s) bereketine bürünmüştür. Hz. Muhammed'in rahmeti bütün mahlûkâtı kaplamıştır. Varlık ailesi içinde Muhammedî Hakikat'in rahmetinden hisse sahibi olmayan hiçbir yaratılmış yoktur. "*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*"¹³¹³ ayeti bu mefhuma işaret olarak görülmektedir.¹³¹⁴

Hz. Muhammed'in nurunun bütün varlıktan önce yaratıldığını ifade etmek için "Levlâke" diye başlayan ve kutsi hadis olarak da rivayet edilen, "Sen olmasaydın ben kâinâtı yaratmazdım"¹³¹⁵ rivayeti delil olarak gösterilmektedir. Emin Edîb Efendi, "Levlâke" diye başlayan bu rivayetin, Hz. Muhammed'in

¹³⁰⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^b.

¹³⁰⁹ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s.300.

¹³¹⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.28^b.

¹³¹¹ *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.97.

¹³¹² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.29^a.

¹³¹³ Enbiya, 21/107.

¹³¹⁴ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.159.

¹³¹⁵ Bk. el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c.II, s.164, hadis no:2123.

şânında nâzil olduğunu ve bütün kâinâtın onun nuruyla dolduğunu manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Onun şânında nâzil oldu levlâk,
Onun nûruyla memlû hıtta-ı hâk.¹³¹⁶

İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) hakikat-i Muhammediyye'yi Vücûd-ı Mutlak'ın yaratılış sahasındaki ilk ve en mükemmel mazharı olarak gördüğü belirtilmektedir. Onun her isminin bir mazharı vardır. En kapsamlı isim olan ve bundan dolayı ism-i a'zam denilen Allah isminin mazharı hakikat-i Muhammediyye'dir.¹³¹⁷ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhânevî (ö.1311/1893) de hakikat-i Muhammediyye'nin ilk taayyün ile birlikte olan Zât olduğunu ifade etmektedir. Ona göre hakikat-i Muhammediyye ism-i a'zam'dır. Âyân-ı sâbite, mümkün varlıkların Allah'ın ilmindeki hakikatleridir. Bu hakikatler de ilmi hazrette ilâhî isimlerin hakikatlerinin suretleridir. Bu suretler, ezeli ve ebedidir.¹³¹⁸

Emin Edîb Efendi hakikat-i Muhammediyye'yi vücûd-ı küllî olarak kabul eder işaret etmektedir:

Tabîbü'l-ümem şâh-ı efham odur.
Lisânda dînen ism-i âzam odur.¹³¹⁹

Hakikat-i Muhammediyye, varlığın ilk başlangıcı ve Hak'tan gelen feyzin halka ulaşmasında aracı olduğu kabul edildiği gibi bilgi ve ilham bakımından da bütün peygamberlerin ve velilerin ledünnî ve bâtınî bilgileri aldıkları kaynak olarak da kabul edilmektedir.¹³²⁰

Emin Edîb Efendi hakikat-i Muhammediyye'yi ledünnî ilmin kaynağı olarak kabul eder. O, *Tuhfetü'l-Edîb*'de bu konuyu şu şekilde beyan etmektedir: “*Cenâb-ı Bârî-i Teâlâ, zât-ı risâlet penâhîlerine öyle bir kuvvet ihsan buyurmuştur ki, rûz-i irtihâlden kıyamet ve sonraki gayr-ı mütenâhî zamana*

¹³¹⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.195.

¹³¹⁷ Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, T.D.V.İ.A., c.XV, s.180.

¹³¹⁸ Gümüşhânevî, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl*, s.240.

¹³¹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.98.

¹³²⁰ Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, T.D.V.İ.A., c.XV, s.180.

kadar her ne vakit nebiy-yi mürsel veya bir mukarreb nida etmiş olsa ona cevap verir. Ve her tâlib aradığı şeyi de onun katında bulur”¹³²¹

Emin Edîb Efendi, bu hakikate işaret ederek, Hz. Muhammed’in rehberliğinde gizliliğin keşf olunduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Muammâ-yı ezel keşf oldu yekser,
Muhammed olalı bu yolda rehber.¹³²²

“Ben gizli bir hazine idim; bilinmeyi istedim. Halkı, bilinmem için yarattım”¹³²³ rivayeti, sûfilerin varlığın zuhurunun sebebi ile ilgili görüşlerine delil getirdikleri hadislerin başında gelmektedir. Hadis ulemasına göre bu rivayet sahihlik şartını taşımamaktadır. Sûfilere göre ise bu rivayet, “keşfen sahih fakat naklen sabit değildir.”¹³²⁴

Bu rivayetin sıhhati hakkında tartışmaya girmeyen Emin Edîb Efendi, bu hadisi delil getirerek varlığın zuhuru beyan etmektedir. Ona göre; “*Cenab-ı Hakk, kenz-i mahfî (gizli hazine) idi. Zuhur etmek (açığa çıkmayı) murâd eyledi. Zuhûru (açığa çıkması), kesreti (çokluğu) gerekli kıldı. Kesret (çokluk) şeklinde, zuhûr etti.*”¹³²⁵ Emin Edîb Efendi:

Muhammed’dir vücûdda kenz-i mahfî,
Muhammed’dir bu sûretlerde ma‘nî.¹³²⁶

beytiyle kenz-i mahfî’nin Hz. Muhammed olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, suretlerdeki mana, hakikat-i Muhammedi’dir. Benzer manayı bir başka beyitte de şu şekilde ifade etmektedir:

Şeh-i kevneyn ü âb-ı rû-yı âlem,
Rasûl-i ins ü cin kenz-i mutalsam.¹³²⁷

Emin Edîb Efendi’ye göre, esasında “kenz-i mahfî” insanın kendi hakikatinde gizlidir. Ona göre, kendi hakikatine ârif olan “kenz-i mahfî” sırrına vâkıf olmaktadır. Bu konuyu manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

¹³²¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.28^b.

¹³²² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹³²³ el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, c.2,s.132, hadis no: 2016.

¹³²⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, haz. Abdulkadir Akçiçek, Rahmet Yayınları, İstanbul 1967, s.12.

¹³²⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.50^b.

¹³²⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹³²⁷ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.112.

Al ele miftâh-ı zikri kenz-i mahfî sendedir,
Ey devâ-cû nâil-i didâr olur Allâh diyen.¹³²⁸

İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/1725) de bu rivayeti delil kabul ederek, kenzin zuhurundan asıl maksadın, suret-i Muhammedî olduğunu belirtmektedir. Ona göre suret-i Muhammediyye, tam bir mazhar olduğundan suret-i Hak'tır. Bu imkân âleminde ondan daha eşsiz güzel bir suret yoktur.¹³²⁹ İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1625) ise kenz-i mahfînin zuhur yerine gelen ilk şeyin sevgi olduğunu, bu sevgi sayesinde mahlûkatın yaratıldığını beyan etmektedir.¹³³⁰

İmâm-ı Rabbânî'nin (ö.1034/1625) ifadesinden, hakikat-i Muhammediyye'nin sevginin mazharı olarak vücûd bulduğu, bu bağlamda, bütün varlığın da, hakikat-i Muhammediyye de var olan bu sevgiyi, kendi hakikatlerinde barındırdıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda varlığın hakikati, sevgiyi yani Hz. Muhammed'i barındırmaktadır. Emin Edîb Efendi varlıktan maksadın Hz. Muhammed (s) olduğunu şu şekilde seslendirmektedir:

Muhammed Ahmed ü Mahmûd oldur,
Cihândan maksad u maksûd oldur.¹³³¹

Eşyanın hakikatini, bîkuvve olarak içinde barındıran hakikat-i Muhammediyye mertebesinde temeyyüz yoktur. Yani âlim, ma'lum ve ilim birdir. Bu makama ilk akıl, ilk nur ilk gölge de tabir edilir.¹³³² Manevî yolculuğun ulaşacağı son nokta bu mertebedir. İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1625), hakikat-i Muhammediyye'nin üzerinde terakkinin caiz olmadığı görüşündedir. Çünkü hakikat-i Muhammediyye üzeri mutlak gayb mertebesidir. Buraya ulaşmak muhaldir. Bu terakki son peygamber Hz. Muhammed için de geçerlidir.¹³³³ Emin Edîb Efendi:

Miftâh-ı kenz-i esmâ uşşâka kûyun olmuş,
Mir'ât-ı ârızında âyât-ı zü'l-Celâli.¹³³⁴

beytiyle âşıkların sülûklarındaki hedefin, esmâ kenzinin anahtarını elde etmek olduğunu beyan etmektedir. Yani âşıkın manevî yolculukta ulaşacağı son nokta bu mertebedir.

¹³²⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

¹³²⁹ Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, s.36.

¹³³⁰ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s.413.

¹³³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.196.

¹³³² Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s.299.

¹³³³ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s.417.

¹³³⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.102.

Abdülkerim Cîlî (ö. 805/1403) İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1625) gibi düşünmemektedir. Ona göre Zât mertebesini idrak etmek mümkündür. Bu idrakin ilâhî keşf yoluyla mümkün olduğunu savunan Cîlî, hulûl ve ittihad olmaksızın sen O, O'da sen olduğunda bu idrakin gerçekleşeceği görüşündedir. Cîlî, bu keşifteki fenânın üç mertebesine dikkat çekmektedir. Birincisi; Rab'binin zuhuruyla nefsinden ikincisi; rubûbiyyet sırrının zuhuru ile Rab'den üçüncüsü ise; Zât'a tahakkuk eden sıfatların müteallıklarından fâni olmaktır.¹³³⁵

Emin Edîb Efendi'nin de Lâ Taayyün veya Ahadiyyet olarak isimlendirilen muttak gayb mertebesine ulaşma arzusu vardır. O, bu mertebenin sırlarını bilmeyi arzuladığını ancak vâkıf olamadığını, hakikat-i Muhammediyye mertebesinde kaldığını aşağıdaki beyitte şu şekilde ifade etmektedir:

Olmadım vâkıf-ı esrâr-ı ahad

Olmadım mazhar-ı envâr-ı samed.¹³³⁶

Emin Edîb Efendi, hakâkit-i Muhammediyye konusunu müstakil olarak *Tuhfetü'l-Edîb*'in birinci bölümünde beyan etmiştir. *Tuhfetü'l-Edîb*'in kaynakları arasında daha önce ifade edildiği gibi *Şifâ-i Şerîf* yer almaktadır. Kadî 'Iyâz (ö.544/1149) bu eserinde dağınık olmakla birlikte nûr-i Muhammedî konusuna yer vermiştir.¹³³⁷ Emin Edîb Efendi tetkik ettiği bu eserden hakikat-i Muhammedî konusunu özümsemiş olmalıdır.

Emin Edîb Efendi'nin müntesip olduğu Hâlidîlikte de hakikat-i Muhammedî konusunun yoğun bir şekilde işlendiği görülmektedir. Sûfiler, hakikat-i Muhammediyye'nin her devirde peygamberler ve veliler vasıtası ile taayyün ettiği, bütün insanların potansiyel olarak kemal vasıflarını taşımakla beraber, sadece peygamberlerin ve velilerin fiilî olarak kâmillik sıfatını haiz olduklarını söylemişlerdir.¹³³⁸ Emin Edîb Efendi de varlığın vücûdunun ve kıyâmın bu hakikat olduğunu belirtmekte ve her devirde bu hakikatin kutup ve halifeler tarafından temsil edildiğini beyan etmektedir.

¹³³⁵ el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, s.60-61.

¹³³⁶ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.90.

¹³³⁷ Gökalp, *Kadî 'Iyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, s.141.

¹³³⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî*, s.378-380.

Sonuç olarak Emin Edîb Efendi hakikat-i Muhammedî'yi varlığın hakikati olarak kabul eder. Ona göre bu hakikatten nasibi olmayan hiçbir varlık yoktur. *Tuhfetü'l-Edîb*'de bu konuya değinen Emin Edîb Efendi, şiirlerinde de bu konuyu vurgulamıştır. O, hakikat-i Muhammediyye'yi vücûd-ı küllî olarak ifade eder. O, ayrıca hakikat-i Muhammediyye'nin marifet boyutunada dikkat çeker. Ona göre bütün peygamberler ve veliler bu kaynaktan istifade ederler.

4.3. Tecelli

Tecelli kelimesi sözlükte; açık olmak, tertemiz yapmak, parlatmak, göz önüne koymak, kesin bilmek, hayrette kalmak, görünür olmak, aydınlatmak, hâlleri birbirine açmak, üzüntüyü gidermek gibi anlamlara gelmektedir.¹³³⁹ Tasavvufî bir terim olarak ise tecelli; Hakk'ın varlığının çeşitli mertebelerde zuhûr etmesi, sâlikin keşf yoluyla bu zuhûru idrak etmesi anlamında kullanılmaktadır. Tecellî terimi ile Hakk'ın yaratma eylemi ile süluk süreci neticesinde nefsin aydınlanıp tecelli eden varlığı idrak etmesi kastedilmektedir. Aynı kökten gelen cilve, tecellî ile eş manalıdır. Tecellî, ilham, vâridât, levâih kelimeleriyle de ifade edilir. Feyiz, zuhur, sudûr, tenezzül, taayyün, fetih, tahkik, şühûd ve keşf terimlerinin tecellî ile yakın anlam ilişkisi bulunmaktadır.¹³⁴⁰

Abdülkerim Cîlî (ö. 805/1403) eserinde fiil, isim, sıfat ve Zât olmak üzere dört çeşit tecelliye atıfta bulunmaktadır. Ona göre fiil tecellisi; Hakk'ın eşyadaki tasarrufunu ifade eder. Fiil tecellisine mazhar olanlar makamları ve mertebeleri ne kadar yüksek olursa olsun yine de işin hakikatinden perdelidirler. İsim tecellisi; kulun ilahî ismin tasarrufuna girmesini ve o ilahî ismin nurları altında yokluğunu ifade eder. Sıfat tecellisini; sıfat tecellisine maruz kalarak kulun sıfatın hükmüne bürünmesi ve o sıfatın sahasında bulunmasını ifade eder. Zât tecellisi ise ismin, vâsfin, nisbetin ve izâfetin olmadığı tecelliği ifade eder.¹³⁴¹

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) göre tecelli; örtülü kalbin gaybî nurlarla açılmasıdır.¹³⁴² Fiil tecellisini geçen sâlik esmâ ve sıfat

¹³³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c.I, s.645-646; Ezherî, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, c.I, s.624-625; Cevherî, *es-Sihâh*, c.VI, s.233-236; İbrahim Mustafa, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, s.132; Cübürân, *er-Râid*, s.318.

¹³⁴⁰ Semih Ceyhan, "Tecellî", *T.D.V.İ.A.*, c.XXXX, s.241.

¹³⁴¹ el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, s.87-104.

¹³⁴² İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, c.II, s.174.

tecellisine yükselir. Esmâ tecellisi, esmâ-i hüsnâdan bir isim kulun kalbine münkeşif olur. Böyle bir tecelli vâki olunca o kimse o ismin nurları altında öyle mağlûp ve öyle büyük bir hayret ve şaşkınlığa düşmüş olur ki eğer Hak Teâlâ o isimle çağrılrsa o kimse bu çağrıya cevap verir. Sıfat tecellisi ise Hak Teâlâ'nın sıfatlarından bir sıfatı kulun kalbine açılmasıdır. Bundan dolayı o sıfatın bazı eserleri Hakk'ın fazlı ile o fâni kulda zâhir olur.¹³⁴³

Emin Edîb Efendi tecelli kelimesiyle ma'dumun mevcûd hale gelmesini kasteder. Ona göre varlığın devamı bu tecelliye bağlıdır. *Tuhfetü'r-Râşid*'de bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: “*Mümkün varlık hakikatta ezeli ve ebedî olarak ma'dumdur. Mümkün varlık, Hakk'ın tecellisi ile mevcûddur. Lâkin mümkinat âleminin vücûdu iki tecelli arasındadır. Mümkün varlık âlemi, her an ma'dum ve mevcûddur. Mümkün varlık, tecellinin gelişi ile tecelli dönüşü arasındadır. Bütün kainât bir anda var görünür yine o an içinde yok olur. Fakat her an yoklukla varlık bir birini takip etmektedir. Ancak, her şeyin varlığı hiss ile idrak olunurken o anda yokluğu idrak olunmaz. Hak, sûret-i âleme tecelli eylemese, sûret-i âlem yok olur ve ona sûret-i âlem ismi verilmez. Binâenaleyh, âlemin sûreti ona ruh mesâbesinde olan Hakk'ın vücûdu ve tecellisi ile bâkî ve Hakk'ın tecelliden î'râzı ile fânidir*”¹³⁴⁴

Emin Edîb Efendi'nin yukarıdaki ifadelerinden Cenâb-ı Hakk'ın tecellî ile her şeyin hakikatine varlık verdiği anlaşılmaktadır. Bütün varlıklar Hakk'ın tecellisi sayesinde varlık bulmaktadır. Dolayısıyla varlığı ayakta tutan, Cenâb-ı Hakk'ın tecellîsidir. Her varlık bu tecellîsinin mazharıdır. Emin Edib Efendi'ye göre tecellinin iki yönü vardır. Tecellinin bir yönü ile varlık zuhur eder, diğer yönü ile varlık yok olur.

İmâm-ı Rabbânî'ye (ö. 1034/1625) göre âlemin tamamı ilâhî isimlerin tecellisi ve sıfatların mazharıdır.¹³⁴⁵ İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) halk (yaratma) ile ilâhî tecellîyi kasetmektedir. Ona göre bu tecelli süreklidir.¹³⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Fusûs*'ta, “âlemin sûretinden *Hakk'ın zevâlinin asla mümkün olmadığını*” beyan

¹³⁴³ Mehmed Ali Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, Sad. H. R. Yananlı, Akabe Yay., İstanbul 1985. s.127

¹³⁴⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.40^a.

¹³⁴⁵ Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.II, s. 427.

¹³⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.I, s.28.

etmektedir.¹³⁴⁷ İbnü'l-Arabî'nin bu ifadesini *Tuhfetü'r-Râşid'e* aynen kaydeden Emin Edîb Efendi âlemin ruh konumunda olan bu tecelli ile bâkî olduğunu beyan etmektedir. Ona göre varlık Hakk'ın tecelliden yüz çevirmesi ile yok olur.¹³⁴⁸

Vücûd-ı hakîki yanında asla vücûdu olmayan kâinât esmâ ve sıfat-ı Hudâ'nın eseridir. Hüdâ, bu kâinâta, muhtelif esma ve sıfatları ile taayyünât imkânında tecelli etmiştir. Allah'ın isim ve sıfatları sınırsız olduğu için bu tecelliler de sınırsızdır.¹³⁴⁹ Tecelli, İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) vahdet-i vücûd neşvesinin üzerine kurduğu dayanaktır. İbnü'l-Arabî'ye göre her esmânın bir tecellisi vardır. En yüksek tecelli ise tüm hakikatleri içeren Zât tecellisidir.¹³⁵⁰

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'r-Râşid'de* Zât tecellisinin sıfatlar kanalıyla olduğunu kabul etmektedir. Ona göre sıfatlar kanalıyla olan bu tecellinin hakikati birdir, müteaddid ve münkesir değildir.¹³⁵¹

Emin Edîb Efendi varlığı aynaya düşen görüntü olarak kabul etmektedir. Ona göre bu aynaya yansıyan nurları inceleyip görüntülere mâhirâne bakıldığında bu âlemin Allah'a işaret ettiği anlaşılmaktadır. O, bu düşüncesini Reşîd Âkif Paşa'nın (ö.1338/1920) gazeline yazdığı tahmiste şu şekilde beyan etmektedir:

Bu kârgâh-ı merâyâyâ mahirâne bakıp

Tecellî eyleyen envâra nazikâne bakıp

Sütûr-ı gâmze-i kevne ârifane bakıp.¹³⁵²

Emin Edîb Efendi, Zât tecellisinin en önemli göstergesi olarak, Hz. Muhammed'in (s) zuhûrunu görür. O, bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

Ey nûr-ı zât-ı ayn sıfât-ı Hudâ mısın?

Mir'ât-ı bahş-ı âyîne-i kibriyâ mısın?¹³⁵³

¹³⁴⁷ Bk. İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.II, s.34.

¹³⁴⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.40^a.

¹³⁴⁹ Semih Ceyhan, "Tecellî", *T.D.V.İ.A.* İstanbul 2011,c.XXXX, s.242.

¹³⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *İnşâü'd-Devâir*, s.35.

¹³⁵¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.43^a.

¹³⁵² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.156.

¹³⁵³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.198.

Emin Edîb Efendi varlığı ilâhî bir ismin mazharı olarak kabul eder. Zât esmâyı esmâda varlığı ortaya çıkarır. Bu bağlamda zât, esmâ ve varlık ilişkisini manzum olarak şu şekilde dillendirmektedir:

Oldu her nesne bu âlemde bir isme mazhar
Zâtı esmâyı hem esmâ dahi eşyâ teşkil.¹³⁵⁴

Başka bir şiirinde bu duyguyu şu şekilde ifade etmektedir:

Zâtına zâtıyla tecemmû kıldı
Esmâ vü sıfâtı zuhûra geldi
On sekiz bin âlem nûr ile doldu
Hak'dan gayri ne var elhamdülillâh.¹³⁵⁵

Minhâcü'l-Fukarâ' da zât, sıfât ve ef'âl olmak üzere tecellinin üç çeşidine atıfta bulunmaktadır. İsmail Ankaravî'nin (ö.1041/1631) açıklamasına göre tecelli: Kalpte zuhûr eden gaybî nurlardan bir nurdur.¹³⁵⁶

Emin Edîb Efendi, tecelli kelimesini varlığın zuhuru olarak kullandığı gibi kalbe doğan irfânî bilgi olarak da kullanmaktadır. O, kalbe doğan tecellileri Ankaravî gibi, ilahi nur olarak ifade etmektedir. Bu nurlarla kalbin temizleneceğini ifade eden Emin Edîb Efendi, bu nurun devamı için ilahi muhabbeti şart görür.¹³⁵⁷ Ona göre, kalbe tecellinin gelmesi için sâlikin zikre devam etmesi gerekir. Aşağıdaki beyitte bu konuyu şu şekilde beyan etmektedir:

Aks eder çeşm-i dile feyz-i tecellî pertevi
Külhan-ı gaflet iken gülzâr olur Allâh diyen.¹³⁵⁸

Sûfilere göre tecelli, kalblere gayb nûrlarından açılan şualardır.¹³⁵⁹ Tecellî, Hakk'ın zât ve sıfatlarının arifin gönlünde zahir olmasıdır.¹³⁶⁰ Emin Edîb Efendi Bahâeddîn Nakşbend'iyi (ö. 791/1389) tecellilere mazhar olarak kabul etmektedir. Ona göre Nakşbend bu vasfından dolayı yeryüzü ve gökyüzünün övünç kaynağıdır. Emin Edîb Efendi bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

¹³⁵⁴ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.94.

¹³⁵⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râsid*, vr.50^b.

¹³⁵⁶ İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.254.

¹³⁵⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr. 27^b.

¹³⁵⁸ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.86.

¹³⁵⁹ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.1024.

¹³⁶⁰ Çelikoğlu, *Râbita Sorular-Cevaplar*, s.228.

Meded ey mefhar-i zemîn ü semâ

Meded ey mazhar-ı envâr-ı Hudâ¹³⁶¹

Emin Edîb Efendi Allah'ın Zât'ının tecelli yeri olarak ârifin kalbini görür. Ona göre bu tecelliye, hakikate gözünü kapamış olanlar göremezler. Bu hususu edebî zevkine uygun olarak şu şekilde terennüm etmektedir:

Mazhar-ı zât-ı Hudâ'dır kalb-i ârif ey gönül,
Fark eder mi çeşm-i a'mâ-yı hasûd-ı hîş-bîn.¹³⁶²

Bir diğer beyitte de bu duygularını şu şekilde ifade etmektedir:

Dil mazhar olur tecelliyâta,
Âyîne olur sıfât u zâta.¹³⁶³

İsmail Ankaravî (ö.1041/1631) eserinde Hz. İsa, Hz. Meryem, Hz. Eyyub, Bayezid-i Bistami, Hallac-ı Mansur gibi enbiyadan ve evliyadan bazı isimlere Allah'ın sıfat ve esmâ tecellisiyle belli bir vakitte tecelli ettiğini diğer kullara ise kabz, bast, sahv, mahv, fenâ ve bekâ şeklinde her an tecelli ettiğini beyan etmektedir.¹³⁶⁴

Emin Edîb Efendi'ye göre ister varlığın zuhuru şeklinde olsun isterse kalbe gelen irfani tecelli şeklinde olsun bu tecelliler mekânsız ve nasılsız bir şekilde sürekli devam etmektedir. Savunduğu bu görüşü Rasûlullah'a dayandıran Emin Edîb Efendi bu düşüncesini manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Bî-cihet ü bî-keyif dâim yârândan cilve-ger
Kim budur kavli Rasûl-i şâh u fahrü'l-âlemîn¹³⁶⁵

Netice olarak Emin Edîb Efendi tecelli kelimesini hem vücûd boyutunda hem de irfânî boyutta kullanmaktadır. O, vücûd boyutunda tecelli kelimesi ile ma'dumun mevcûd hale gelmesini kasteder. Ona göre varlığın devamı bu tecelliye bağlıdır. Mârifet boyutunda ise tecellinin yeri olarak ârifin kalbini görür. Tecellinin kalbe yansıması için sâlikin zikre müdâvim olmasını savunur. Emin Edîb Efendi, Zât tecellisinin en önemli göstergesi olarak, Hz. Muhammed'in (s) zuhûrunu kabul eder. Ona göre ister varlığın zuhuru şeklinde

¹³⁶¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.91.

¹³⁶² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

¹³⁶³ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.166.

¹³⁶⁴ İsmail Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.255.

¹³⁶⁵ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.133.

olsun isterse kalbe gelen irfani tecelli şeklinde olsun bu tecelliler mekânsız ve nasılsız bir şekilde sürekli devam eder.

4.4. İnsan-ı Kâmil

Yetkin insan anlamına gelen insan-ı kâmil¹³⁶⁶ Seyyid Şerîf Cürçânî (ö.816/1413) küllî ve cüzî tüm kevnî ve ilahî âlemlere câmi‘ olarak tarif etmektedir.¹³⁶⁷

Cürçânî gibi benzer manayı seslendiren İmâm-ı Rabbânî (ö.1034/1625) insan-ı kâmilî; emir ve halk âleminin birleşmesinden ibaret olarak görür. Ona göre Halk âlemî insanın sûreti ve zâhiri, emir âlemi ise insanın hakikati ve bâtınıdır.¹³⁶⁸

Abdülkerim Cîlî (ö. 805/1403) insân-ı kâmilî; Zât’a ait isimlere ve ilahî sıfatlara asaleten müstehak olarak kabul eder.¹³⁶⁹ Cîlî’ye göre insân-ı kâmilî; Hakk’ın aynasıdır. Allah Teâlâ isimlerini ve sıfatlarını insân-ı kâmilde görmeyi kendine vacip kılmıştır.¹³⁷⁰ Cîlî, insân-ı kâmilî vücûd feleklerinin üzerinde döndüğü bir kutup olarak görür.¹³⁷¹

Tasavvufî düşünce geleneğinde insan, Hakk’ın zâtındaki içkin kemâlâtın görünebilir kemâlât şeklindeki zuhûru olarak kabul edilmektedir. Bu düşünceye göre, bir olan Vücûd farklı mertebelerde zuhur ederek, nihayetinde insan ile tamamlanmıştır. Her şey kendi gayesini tahakkuk ettirmekle kemaline eriştiği gibi, varoluş emri de gayesini tahakkuk ettirip insan türünü ortaya çıkarmakla kemâle erişmiştir.¹³⁷²

Vücûd mertebelerinden sonuncu insan-ı kâmilîdir. Vücûd mertebeleri onunla tamamlanır. İnsan mertebe itibariyle en son, kemal itibariyle en kâmil manada tezâhür etmiştir.¹³⁷³ Emin Edîb Efendi’nin tashihini yaptığı *Lübbü’l-lüb* adlı eserde varlık; gayb-i mutlak, âlem-i ceberut, âlem-i melekût, şuhûd-ı mutlak

¹³⁶⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.398; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.269.

¹³⁶⁷ el-Cürçânî, *Mu‘cemu’t-Ta‘rifât*, s.24,35.

¹³⁶⁸ Rabbânî, *el-Mektûbâtü’r-Rabbâniyye*, c.III, s. 20.

¹³⁶⁹ el-Cîlî, *el-İnsânü’l-Kâmil*, s.254.

¹³⁷⁰ el-Cîlî, *el-İnsânü’l-Kâmil*, s.254.

¹³⁷¹ el-Cîlî, *el-İnsânü’l-Kâmil*, s.251.

¹³⁷² Küçük, *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevî’de İnsan-ı Kâmil*, s.27.

¹³⁷³ Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.471.

ve insân-ı kâmil olmak üzere beş mertebede ifade edilmektedir.¹³⁷⁴ İnsan-ı kâmil, bütün mertebeleri hüviyetinde toplayan son mertebeyi ifade etmektedir.¹³⁷⁵

Abdülkerim Cîlî (ö.805/1403) insân-ı kâmilî Allah isminin mührü olarak görmektedir.¹³⁷⁶ “Allah’ın velileri için ne korku ve ne de hüznü vardır”¹³⁷⁷ ayetini delil getiren Cîlî, veliden kasdın insân-ı kâmil olduğunu beyan etmektedir.¹³⁷⁸

Arapça’da insan kelimesi, göz bebeği anlamına gelen ‘insânu’l-ayn’ anlamındaki kelimedenden gelmektedir. İnsan, Hak için kendisiyle bakma eyleminin gerçekleştiği gözdeki gözbebeği mesabesinde ve görme (basar) sıfatı ile tabir edilmiş olan mahlûk o olduğu için insana bu isim verilmiştir.¹³⁷⁹

İbnü’l-Arabî (ö.638/1240) insân-ı kâmilî göz konumunda kabul etmektedir. Çünkü Hak, mahlûkâtına göz bebeği konumundaki insanla bakar ve insan aracılığıyla onlara rahmet eder.¹³⁸⁰ Allah, Adem’i bilinmek için yaratmıştır. İnsanın yaratılışındaki sebep bütün mahlûkata rahmetin inmesidir. İnsanın yaratılması bütün mahlûkatın yaratılmasına sebeptir. Hakk’ı gerçek manada ancak insan bilir.¹³⁸¹

Tasavvufî düşünce geleneğinde, insan konusu ilk dönemlerden itibaren üzerinde en çok durulan başlıca konulardan biri olmuştur. Bu tecrübeler ve ilmi birikim zamanla tasavvufî düşüncedeki insan telakkisinin ana hatlarını belirlemiştir. Allah-İnsan-âlem ilişkisi bağlamında belirlenen bu insan telakkisi İbnü’l-Arabî’den (ö.638/1240) itibaren insan-ı kâmil terimi ile ifade edilir olmuştur.¹³⁸²

Tuhfetü’l-Edîb’in mukaddimesi baştan sona, insân-ı kâmil konusuna ayrılmıştır.¹³⁸³ Emin Edîb Efendi bu eserinde insân-ı kâmilî iki minvalde

¹³⁷⁴ Bk. Bursevî, *Lübbü’l-Lüb*, vr. 7^b-11^a.

¹³⁷⁵ Bursevî, *Lübbü’l-Lüb*, vr. 9^b.

¹³⁷⁶ Abdülkerim b. İbrahim el-Cîlî, *İnsan-ı Kâmil*, trc. Seyyid Hüseyin Fevzî Paşa, Kitsan Yay., tsz., c.I, s.87.

¹³⁷⁷ Yunus, 10/62.

¹³⁷⁸ el-Cîlî, *İnsan-ı Kâmil*, c.I, s.102.

¹³⁷⁹ Küçük, *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevî’de İnsan-ı Kâmil*, s.18.

¹³⁸⁰ Bk. İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, c.I, s.18.

¹³⁸¹ Bk. İbnü’l-Arabî, *Fusûsu’l-Hikem*, c.II, s.12.

¹³⁸² Küçük, *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevî’de İnsan-ı Kâmil*, s.7.

¹³⁸³ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.26^b-28^b.

kullandığı görülmektedir. Bunlardan birisi, ontolojik açıdan insan varlığının kemâlâtını izah etmek için, diğeri ise insan varlığında mevcut olan, kuvve halinde bulunan kemâlâtın fiilî uygulamalarla ortaya çıkarılmasını bildirmek için.

Emin Edîb Efendi, insân-ı kâmilî: “*Mazhar-ı Zât-ı Hak ve âyine-i Vücûd-ı Mutlak*”¹³⁸⁴ olarak tarif etmektedir. Ona göre: “*İnsân-ı kâmilin, bâtını vahdet, zâhiri kesret, bâtını Hak, zâhiri halktır. Esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ve şuûnât-ı zâtiyyeden bir şey yoktur ki insân-ı kâmilin bâtınında mevcut olmaya ve sahîfe-i vücûdda hakâyık-ı kevnîyye ve hurûf-u imkaniyyeden bir harf yoktur ki insân-ı kâmilin zâhirinde mestûr ve meşhûr olmaya.*”¹³⁸⁵

Bu tarifinde Emin Edîb Efendi, insân-ı kâmilin iki vechesine işaret etmektedir. Birinci vechesi insân-ı kâmilin Hak ile olan irtibatı, ikinci vechesi ise Hakk’ın dışındaki varlıkla olan ilişkisidir. Birinci vechesinde ontolojik olarak, insân-ı kâmilin, Hakk’ın Zât’ının mazharı ve Vücûd-ı Mutlak’ın aynası olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, insân-ı kâmil Hakk’ın Zât’ında mündemiç olan bütün ilâhi isim ve sıfatları taşımaktadır. İlâhi isimler, cüzleri itibariyle sonsuz kabul edilmektedir. İlâhi isimler aynı zamanda cemâl ve celâl külli sıfatları altında tasnif edilmektedir. İnsan cemâl ve celâl sıfatlarının her ikisinin birden mazharı olduğundan, bu toplayıcılığa sahip olmayan meleklerden üstün olmuştur. Zira melekler Hakk’ın mütekâbil isimleri (Zâhir-Bâtın, Evvel-Âhir Hâdî-Mudil, Gaffâr-Kahhâr vs.) ile değil tek yönlü ilâhi isimler ile yaratılmışlardır.¹³⁸⁶

Emin Edîb Efendi tarafından yapılan bu tanım gösteriyor ki; insan zâhirî ve bedensel varlığı itibariyle âlemdeki kevnî hakîkatlere, rûhânî varlığı itibariyle de ilâhî hakîkatlere sahiptir. İlâhî isim ve sıfatların tümü, insân-ı kâmilin bâtınında mevcuttur. İkinci vechesi ise mümkün varlıkla olan ilişkisidir. Emin Edîb Efendi insân-ı kâmilî, bütün kâinâtı, bütün varlığı, özünde barındıran varlık olarak kabul etmektedir. Bütün kâinâtın hakikatı insanın zahirinde mevcuttur.

İbnü’l-Arabî (ö.638/1240) *Fusûs*’un Şuayb Fassı’nda insân-ı kâmilin bütün ilâhî isimleri ve büyük âlemdeki bütün hakikatleri kendisinde topladığını

¹³⁸⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.26^b.

¹³⁸⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr.26^b.

¹³⁸⁶ Küçük, *Fusûsu’l-Hikem ve Mesnevî’de İnsan-ı Kâmil*, s.46.

ifade etmektedir.¹³⁸⁷ İnsanın bu özelliğinden dolayı da halifelik vasfı kazandığı belirtilmektedir. *İnşâü'd-Devâir*'de İbnü'l-Arabî, insanın zâhir ve bâtın olmak üzere iki nüshadan oluştuğunu ifade etmektedir. Ona göre insanın; “zâhir nüshası bütünüyle âleme benzer, bâtın nüshası ise ilahi hazrete benzer. Şu halde insan mana ve hakikatte küllî bir varlıktır. Çünkü insan bütün mevcûdatı kuşatır.¹³⁸⁸

Emin Edîb Efendi insan-ı kâmilin zâhirî ve bâtınî manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

Hakîkatinle muhît-i cemi'-i eşyâsın,
Ki mazhar-ı sıfât u zât-ı pâk-i Mevlâ'sın.¹³⁸⁹

Emin Edîb Efendi'ye göre: “*İnsan-ı kâmil dairesinin dışında hiç bir varlık bulunmamaktadır. Zât-ı Hak insân-ı kâmile, zuhûr-ı küllî ve tafsîlî ile zuhûr edip tecellî eylemiştir. Zât-ı ilâhiyye güneşi insân-ı kâmil yüzünden ışıray etmiş ve esrâr-ı ilâhiyye-i gaybiyye insân-ı kâmil ile âşikar ve ibâdât-ı zâtîyye ve ma'rîfet-i ilâhiyye onun ile hâsıl ve be-didar (görünür) olmuştur. Binâenaleyh insân-ı kâmilde olan müşâhede ecma', ekmel, etem ve eşmeldir.*”¹³⁹⁰

Yukarıdaki ifadelerden, insân-ı kâmilin toplayıcı varlık (kevn-i câmi') özelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. İnsan bu yönüyle bütün varlıkları kuşatmakta, her bir varlığın hakikatini zâhirinde bulundurmaktadır. İnsan diğer bir yönüyle ise Hakk'ın en büyük mazharı ve Hakk'ın zatına aynadır.¹³⁹¹ Hak insana küllî ve tafsili olarak zuhur etmiştir. Gerçek manada Hakk'ın bilinmesi ve Hakk'a ibâdet ancak insan-ı kâmil ile mümkündür.

Hak, âlemdeki her bir mevcûda o mevcûdun hakikatinin potansiyeli ne kadar ise o nisbette tecelli etmiştir. İnsandaki toplayıcılık ve kapsam başka varlıklarda olmadığından, insan kendisindeki bu toplayıcılık (mecnû') ile diğer varlıklardan üstün hale gelmiştir. İnsan, âlemin sahip olduğu tüm hakikatlere sahip oluşu yanında âlemin sahip olmadığı ilâhî hakikatlere de sahip oluşuyla

¹³⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.I, s.199.

¹³⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *İnşâü'd-Devâir*, thk. Nyberg, Leiden 1919, s.21.

¹³⁸⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.110.

¹³⁹⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹³⁹¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

âleme halîfe olmuştur. İmâm-ı Rabbânî'ye (ö.1034/1625) göre insan bu hakikatinden dolayı halifeli hak etmiş ve emanette ona tevdi edilmiştir.¹³⁹²

İnsân-ı kâmil bütün varlığın hakikati kendinde toplanması hasebiyle, bütün ilâhî isim ve sıfatları kendisinde temsil ettirir.¹³⁹³ Emin Edîb Efendi, insanın bu özelliğinden dolayı; “*İnsân-ı kâmilde olan müşâhedeyi ecma‘, ekmel, etem ve eşmel*”¹³⁹⁴ olarak kabul eder.

İnsana kemâl ve halîfelik rütbesini kazandıran da bu kevn-i câmi' özelliğidir. İnsanın dışındaki her şey sadece halk diye nitelenirken, insan hem Hak hem de halk olarak nitelenmektedir. Âlemin hakikatlerine Hakk'ın hakikatlerini de ekleyen insana bu toplayıcılığı sayesinde en önemli yetkinlik atfedilmiştir.¹³⁹⁵

Emin Edîb Efendi'nin ifadelerinden insân-ı kâmilin zâhiri sureti, âlemin hakikatini ve sûretini, batınî sureti de Hakk'ın hakikatini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Âlemdeki eksiklik insanla tamamlanmıştır. Emin Edîb Efendi'ye göre bütün kâinât, insan için zuhur etmiş, insanın zuhûru ise marifetullah içindir.¹³⁹⁶

Emin Edîb Efendi insân-ı kâmilî göz konumunda kabul etmekte ve mahlûka rahmetin inmesinin sebebi olarak insân-ı kâmilin varlığını görmektedir. Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb*'de kendi ifadesiyle bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “*Cenâb-ı Hak âleme insân-ı kâmilî nazar edip rahmet ve şefkat eder.*”¹³⁹⁷

Emin Edîb Efendi'ye göre, insan-ı kâmilin zirve mertebesinin sahibi olan Hz. Muhammed (s) Allah'ın göz bebeğidir.¹³⁹⁸ Bu durumdan dolayı Hz. Muhammed, doğal olarak Allah'ın âleme nazar ve rahmet ettiği ilk göz bebeği konumundadır. Bu hususu manzum olarak şu şekilde beyan etmektedir:

¹³⁹² Rabbânî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, c.III, s. 23.

¹³⁹³ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.II, s.82.

¹³⁹⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹³⁹⁵ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.48.

¹³⁹⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹³⁹⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹³⁹⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.33^a.

Ey nûr-ı zât-ı ayn sıfât-ı Hudâ mısın?

Mir'ât-ı bahş-ı âyîne-i kibriyâ mısın?¹³⁹⁹

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Muhammed'in tüm âlemlere rahmet olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁰⁰ İbnü'l-Arabî'ye (ö.638/1240) rahmet, varlık vermek anlamına gelmektedir. Ona göre insan sadece varlığın vücûdunun sebebi değil, aynı zamanda varlığın korunmasının ve devamının da sebebidir. İnsan zâil olduğunda âlem de zâil olur.¹⁴⁰¹

Emin Edîb Efendi'ye göre, insân-ı kâmilin müşahhas örneği Hz. Muhammed'dir. Hz. Muhammed'in varlığı, âleme rahmet olmaktadır. Varlığın zuhuru ve devâmı Hz. Muhammed'in varlığıyla ilgilidir.¹⁴⁰²

İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) düşüncesinde, Allah'ı bilmek için yaratılan insan, bütün mahlûkâta rahmetin inmesine sebep olmuştur. Çünkü Hakk'ı gerçek manada ancak insan bilmektedir.¹⁴⁰³

Emin Edîb Efendi'ye göre mârifet-i ilahiye insan-ı kâmil ile âşık olmuştur.¹⁴⁰⁴ İnsan-ı kâmile; 'rahmeten li'l-âlemin'¹⁴⁰⁵olarak isim veren Emin Edîb Efendi, insân-ı kâmil, cesed konumunda olan âlemin, ruhu olarak kabul etmektedir. Ona göre; "*beden ruhsuz kâim olmadığı gibi âlemin de bir nefesi, insân-ı kâmilsiz kâim olmaz. Hazine-i pâdişah, hâtemi ile mahfûz olduğu gibi âlem de dâima insân-ı kâmilin vücûduyla mahfûztur.*"¹⁴⁰⁶

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, Emin Edîb Efendi insanı âlemin rûhu, âlemi ise bu rûhun bedeni olarak kabul eder. Bedenin kemâli rûha bağlı olduğu gibi âlemin kemâli de insana bağlıdır. İnsan, âlemin cisminde üflenen ruh konumundadır. Ona göre padişahın hazinesi, padişahın mührü ile koruma altında olduğu gibi, varlığın korunması ve devamı da insanın varlığına bağlıdır.

Emin Edîb Efendi'nin dillendirdiği düşüncenin doğal sonucu, son insân-ı kâmilin âlemden ayrılmasından sonra kıyâmetin kopacağıdır. Çünkü âlemin ruhu olan son insân-ı kâmilin ayrılmasıyla, âlemin koruyuculuğu ve zuhur sebebi

¹³⁹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.198.

¹⁴⁰⁰ Enbiya, 21/107.

¹⁴⁰¹ Bk. İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.II, s.13.

¹⁴⁰² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁴⁰³ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.II, s.12.

¹⁴⁰⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹⁴⁰⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹⁴⁰⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

ortadan kalkmıştır. Varlık sebebi ortadan kalkan âlemin devam etmesi mümkün değildir.

Cenâb-ı Hak sonsuz isimlerinin hakikatlerini her şeyi kuşatan (kevn-i câmi‘) bir varlıkta görmek isteyince, öncelikle âlemi ruhsuz bir cesed, bir cilasız bir ayna gibi yaratmıştır. Böylece ilâhî isimlerin hakikatleri âlemdeki varlıkların her birinde müstakil ve tafsîlatlı bir şekilde zuhûra gelmiştir. Her bir ilâhî isim kendi kemâlini gerektirdiğinden, varlık bütünüyle kendi tekâmülüne doğru bir seyir içine girmiştir. Böylece varoluşla ilgili ilâhî emir, cilâsız olan âlem aynasının cilâlanmasını, ruhsuz suretin rûha kavuşmasını gerektirmiştir.¹⁴⁰⁷

İnsan olmaksızın âlem ruhsuz cesed gibi iken ruh üflenmenin (nefh-i rûh) mazharı olan insanla birlikte âlem ruh kazanmıştır. Ruh olmaksızın suret ve beden anlamsız olduğu gibi insan olmaksızın âlem de anlamsızdır. Böylece var oluş insanla kemale ermiş olmaktadır. Bu anlamdaki kullanımıyla insân-ı kâmil kavramı tür olarak insanın ontolojik kemalini göstermektedir.¹⁴⁰⁸

Fusûsu'l-Hikem'in Âdem Fası'nda âlemin cilasız bir ayna olarak vücûda getirildiği Adem'in de bu aynaya cila ve bu âlemin suretinin ruhu olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁰⁹ Böylece var oluş insanla kemale ermiş olmaktadır. Bu anlamdaki kullanımıyla insân-ı kâmil kavramı tür olarak insanın ontolojik kemalini göstermektedir.¹⁴¹⁰

“*Cemî eşyanın/bütün varlığın, zuhûru ve kıyâmı insân-ı kâmilin vücûdu sebebiyle*”¹⁴¹¹ olduğunu beyan eden Emin Edîb Efendi bu ifadesiyle, bütün varlığın zuhurunu ve varlığının devâmını insân-ı kâmile bağlamıştır. O, İbnü'l-Arabî gibi ruh konumunda gördüğü insân-ı kâmilin, mevcudiyetinin sona ermesiyle âlemin sona ereceği, cesedin ruhsuz yaşayamacağı görüşünü benimsemiştir.

Emin Edîb Efendi, insân-ı kâmilî, göze, ruha, câmi varlığa benzettiği gibi kibleye de benzetmiştir. Ona göre; “*İnsan-ı kâmil Hak ile halkın kiblesidir.*

¹⁴⁰⁷ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.19-20.

¹⁴⁰⁸ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.29.

¹⁴⁰⁹ Bk. İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.I, s.49.

¹⁴¹⁰ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.29.

¹⁴¹¹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

Çünkü cemî' esmâ-i ilahiyyenin bâtinî gaybtan, zâhirîne zuhûru, insân-ı kâmil ile olduğu gibi cemî' eşyanın tevecühü dahî insân-ı kâmileştir."¹⁴¹²

Âlemde yayılmış vaziyette bulunan kevnî hakikatler insan varlığında özet bir halde bulunmaktadır. İnsanı âlemden üstün kılan ise bu kevnî hakikatlere ek olarak insan varlığının ilâhî hakikatleri de içermesidir. İnsan zâhirî ve bedensel varlığı itibariyle âlemdeki kevnî hakikatlere, rûhânî varlığı itibariyle de ilâhî hakikatlere sahiptir.¹⁴¹³ Bu açıdan bakıldığında, Emin Edîb Efendi'nin ifade ettiği gibi insan, hem Hakk'ın hem de halkın kıblesi olmaktadır. Çünkü her iki varlığın hususiyetini bünyesinde bulundurmaktadır.

Tasavvufî düşüncede varlıkta mülk ve melekût âlemi şeklinde bir ayırım öngörülmektedir. İnsan, hem mülk hem melekût âleminin husûsiyetlerini varlığında toplamaktadır. Mülk âlemine bakan toplayıcılığı ile şehâdet âlemindeki donuk varlıkların (cemâdâtın), bitkilerin ve hayvanların husûsiyetlerini varlığında toplamaktadır. Melekût âlemine bakan toplayıcılığı ile ilâhî isimleri, meleklerden daha yetkin bir şekilde yansıtan bir mazhardır. Bu açıdan kapsayıcılık ve toplayıcılık özelliği, insan türünün diğer varlıklara nisbetle kemâlini sağlayan özelliklerin en önemlilerindendir.¹⁴¹⁴

Varlığın zuhur ve kıyam sebebi insân-ı kâmil ise, insân-ı kâmil kimdir? Emin Edîb Efendi'nin insân-ı kâmilden muradı, müşahhas olarak iki şahıstır. Birisi, risâleti "rahmeten lil âlemin" olan (s) Efendimiz hazretleridir. Diğeri ise, Hz. Muhammed (s)'in en şerefli vârisleri olan aktâb ve hulafâdır. Emin Edîb Efendi'ye göre, Hz. Peygamber'in vârislerinden her birisi, her bir vakitte, ahkâm-ı ulûhiyete mazhar olur. *O şahıs, hakikat-ı Vâhid'enin mazhar-ı ekmelidir. O, her asırda bir ferdi müteayyendir.*"¹⁴¹⁵

Emin Edîb Efendi'nin ifadelerinden hem ontolojik hem de fiili kemâlat bakımından, insân-ı kâmilin zirvesinde Hz. Muhammed'in (s.a.v) yer aldığı görülmektedir.

İbnü'l-Arabî (ö.638/1240) düşüncesinde ontolojik açıdan Hz. Muhammed (s) varlıklar içinde en zirve yeri işgal etmektedir. Çünkü Hz.

¹⁴¹² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.26^b.

¹⁴¹³ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsân-ı Kâmil*, s.37.

¹⁴¹⁴ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsân-ı Kâmil*, s.35.

¹⁴¹⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

Muhammed (s) Allah isminin tesiri altındadır. Allah ismi bütün ilahi isimlere câmîdir. Bu yönüyle bakıldığında Hz. Muhammed, özel ilahi bir ismin tesiri altında olan diğer peygamberlerden üstündür.¹⁴¹⁶ Abdülkerim Cîlî'ye (ö. 805/1403) göre insân-ı kâminden murad ittifakla Hz. Muhammed'dir. Hz. Muhammed (s) hem Hakk'ın hem de halkın mukabilidir. Hz. Muhammed (s) halkın hiçbirine verilmeyen yaratılış ve huy olarak kemâlâta sahiptir.¹⁴¹⁷

Hem ontolojik hem de fiili kemâlâtın tüm türlerini toplayıcılığı sayesinde Hz. Muhammed (s.a.v) asâleten insân-ı kâmil unvanına sahiptir. Diğer bir ifadeyle küllî insân-ı kâmdir. Bu küllî hakikatin en kâmil şekilde insan türü içinde zuhûr etmesi nedeniyle insan cinsinin diğer fertleri Hz. Muhammed'e nisbetle kemâl vasfını almışlardır.¹⁴¹⁸ Emin Edîb Efendi, Hz. Peygamber Efendimizin kemâlâtını şu şekilde terennüm etmektedir:

Her sıfât-ı kemâle elyaksın,
Kayd-ı itlâktan da mutlaksın.¹⁴¹⁹

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb*'in üçüncü kısmını Hz. Peygamber Efendimizin kemâlâtını vasfetmeye ayırmıştır. O, bu kısımda Hz. Muhammed'in (s) hilye-i şerifleri en ayrıntısına kadar beyan edilmiştir.¹⁴²⁰ Emin Edîb Efendi'ye göre Hz. Peygamber Efendimiz Allah'ın sevgilis, Cemâl ve Kemâl makamının padişahıdır. O, bu düşüncesini manzum olarak ise şu şekilde beyan etmektedir:

Şeh-i tahtgâh-ı kemâl ü cemâl
Habîb-i Hudâ nûr-ı bezm-i visâl.¹⁴²¹

Emin Edîb Efendi'ye göre bütün kemâlât vasıflarını toplamış olan Hz. Muhammed hem hakikat olarak hem de tarihsel şahsiyeti bakımından da en kâmil varlıktır. Varlık bir ağaç olarak görülürse, zâhiri ve bâtini varlığı itibariyle Hz. Muhammed bu ağacın asıl meyvesi ve varlığın cevheridir. Hz. Muhammed'in varisleri de her bir vakitte ahkâm-ı ulûhiyete mazhar olmaktadırlar.

¹⁴¹⁶ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, c.I, s.39.

¹⁴¹⁷ el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, s.249.

¹⁴¹⁸ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.175.

¹⁴¹⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.174.

¹⁴²⁰ Bk. Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.31^a-36^a.

¹⁴²¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.97.

Emin Edîb Efendi'nin düşünce sisteminde insân-ı kâmil, varlığın zuhurunun ve kıyamının sebebi olduğu gibi, ayrıca Hakk'ın müşâhede sadece onunla gerçekleşmektedir. Yani insân-ı kâmil olmaksızın Hak müşâhede olunmaz. Ressamın değeri yaptığı resimle, sanatkârın değeri yaptığı sanat eseriyle bilinir. Hakk'ın bilinmesi de halk ile mümkündür. Bu görüşleri savunan Emin Edîb Efendi; “*Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûd'un, madde ve mezâhirden (varlığın görüntüsünden) mücerred olarak müşâhede olunamayacağını*”¹⁴²² ifade etmektedir. Ona göre; “*Cenâb-ı Hak, varlıkla müşâhede olunur. Varlıklar içerisinde en mükemmel varlık ise insan-ı kâmidir. İnsan-ı kâmil zuhur-ı küllîdir. Onda olan müşâhede müşâhede-i zâtıyyedir. Kemâl mertebesini isteyen mürîdin mârifeti tahsil etmesi ve Hakk'a vâsıl olup müşâhede etmesi dahî insân-ı kâmilin mazharına kalbi selim ile teveccüh etmeğe bağlıdır.*”¹⁴²³

Emin Edîb Efendi *Tuhfetü'l-Edîb*'deki beyanına göre: “*İnsân-ı kâmilsiz Hak bilinmez ve müşâhede olunmaz. İnsân-ı kâmile vâsıl olan Hakk'a vâsıl ve “Men reânî real hakk”*¹⁴²⁴ *mustâkıncâ insân-ı kâmilî müşâhede eden Hakk'ı müşâhede, insân-ı kâmile muhabbet eden Hakk'a muhabbet, ona itaat eden Hakk'a itaat, ona isyân eden Hakk'a isyan, ona ezâ eden Hakk'a ezâ etmiş olur. Onun makbûlü olan, Hakk'ın makbulü, ona münkir olan Hakk'a münkir onun merdûdu olan Hakk'ın merdûdu ve ona hâin olan Hakk'a hâin olmuş olur.*”¹⁴²⁵

İlahi zâtın muttasıf olduğu sıfatların tümü insân-ı kâmilde ortaya çıktığından, Allah'ın ayrıntılı şekilde bilinmesi, ilahi sıfatları olabilecek en mükemmel tarzda yansıtan insân-ı kâmil ile mümkündür. Zira mutlak zâtı itibariyle âlemlerden müstağnî ve münezzeh olan Allah, isim ve sıfatlarının zuhur bakımından ancak bu isim ve sıfatların mazharı olan insân-ı kâmilin varlığıyla bilinir. Çünkü ulûhiyetin tüm sıfatlarının mazharı olan insân-ı kâmil, yaratılmışlar içinde Mutlak İlah'ın en iyi delilidir.¹⁴²⁶

Böylece insanın Allah'ın bütün sıfatlarını ve kemâlâtını aksettirebilme kabiliyetinde bir varlık olduğu ortaya çıkınca Allah'ı bilebilmenin,

¹⁴²² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁴²³ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁴²⁴ (Nebi (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Beni gören, muhakkak Hakk'ı görmüştür.”) Bk. Buhari, Ta'bir 10; Müslim, Rüya, 11.

¹⁴²⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr.27^a.

¹⁴²⁶ Küçük, *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, s.236.

tanyabilmenin de yalnız insana mahsus olacağı anlaşılmış olur.¹⁴²⁷ Emin Edîb Efendi, Allah'ın bilinmesi konusunda Allah ile insân-ı kâmil ilişkisinde iki hususa dikkat çekmektedir. Bu hususlardan birisi ontolojik olarak insanın bilinmesi, Allah'ın bilinmesini ifade eder. Diğeri ise yetkinlik açısından, Allah'ın veli kullarının kalbi sayesinde Allah'ın bilinmesidir.

Anlatılanları özetlemek gerekirse Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışının temelini insân-ı kâmil düşüncesi oluşturmaktadır. O, bu konudaki düşüncelerini *Tuhfetü'l-Edîb*'in mukaddimesinde açıklamıştır.

Emin Edîb Efendi, insân-ı kâmilî Hakk'ın zâtının mazharı ve Vücûd-ı Mutlak'ın aynası olarak kabul eder. Ona göre insân-ı kâmilin bâtını vahdeti, zâhiri ise kesreti ifade eder. İnsân-ı kâmil Hakk'ın zâtında mündemiç olan bütün ilâhi isim ve sıfatları taşımaktadır. Kemâlatı da bu yönden kaynaklanmaktadır. İnsân-ı kâmil zâhirî ve bedensel varlığı itibariyle âlemdeki kevnî hakîkatlere, rûhânî varlığı itibariyle de ilâhî hakîkatlere sahiptir. Bu bağlamda insân-ı kâmil kevn-i câmi' özelliği taşımaktadır.

Emin Edîb Efendi insân-ı kâmilî göz, ruh ve kible benzetmeleriyle açıklamıştır. Ona göre mahlûka rahmetin inmesinin sebebi insân-ı kâmidir. Mârifet-i ilahiyye insan-ı kâmil ile âşîkar olmuştur. Hakk'ın müşâhedesini sadece onunla gerçekleştirmektedir. Hz. Muhammed (s) insân-ı kâmilin zirve mertebesinin sahibidir.

4.5. Ricâlü'l-Gayb

Bilinmeyen Hak dostları anlamına gelen ricâlü'l-gayb¹⁴²⁸, vahdet-i vücûd anlayışının bir sonucudur. Vahdet-i vücûd neşvesine göre, varlık insan-ı kâmil ile tamamlanır. İnsan-ı kâmil, varlığın ruhu ve mahfuzudur. Varlığın devamı insan-ı kâmile bağlıdır. Varlık insan-ı kâmil ile mahfuz ise, insan-ı kâmil arasından özel şahsiyetlerin hiyerarşik olarak bu düzeni korumaları gerekir.

Gökkubbenin altındaki velîlerin kimler olduğunun Cenâb-ı Hak'tan başka hiç kimse tarafından bilinemeyeceği anlayışı, 'velâyet sırrı'nın gizemini

¹⁴²⁷ Kılıç, *Şeyh-i Ekber*, s.79.

¹⁴²⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.595; Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.812.

ortaya koymaktadır.¹⁴²⁹ Bu düşünceye göre ricâlû'l-gaybı oluşturan evliya zümresi Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine yüklemiş olduğu her türlü vazifeyi yerine getirirler ve onun gözetim ve denetimi altında kalırlar. Kâinattaki düzende bu zümre vesilesiyle gerçekleşir.¹⁴³⁰ Bu düşünceyi Emin Edîb Efendi manzum olarak şu şekilde ifade etmektedir:

Velîler yed-i Hak'da âlet olur

Velîlerde bir başka hâlet olur.¹⁴³¹

Ricâlû'l-gaybın şahısları değil, manevi halleri gizlidir. Böylece velâyetin batınılığına vurgu yapılmıştır. Ricâlû'l-gaybdan olan velilerin halleri gizli olduğu için yapıp ettikleri herkes tarafından kolaylıkla anlaşılmaz. Maddi varlıkları bakımından insanlar arasında bulunsalar da manevi yönden sıradan insanların idrak edemeyeceği fonksiyonlara sahiptirler.¹⁴³²

Emin Edib Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid*'in yer aldığı kitabın ikinci sayfasına, kavramları beyan etmeden ricâlû'l-gaybı sadece merâtib olarak sınıflandırmıştır.¹⁴³³ Bu tasnife göre kutupla başlayan ricâlû'l-gayb mertebelerinin üzerinde üç mertebe bulunmaktadır. Bu mertebede ilk sırayı, Muhammed (s.a.v) işgal etmektedir. İkinci mertebeyi ise sırasıyla İdrîs, İlyâs, Hızır ve İsâ almaktadır. Bu iki mertebenin altında Cibrîl, Mikâil, İsrâfil ve Azrâil yer almaktadır.

Bu tasnifte Cebrâil, İdris'e, Mikâil, İlyas'a İsrâfil, Hızır'a Azrâil ise İsâ'ya nezaret etmektedir. Bu dört melek ve peygamber de Hz. Muhammed (s) ile irtibatlıdır. Bu sıralamadan anlaşıldığına göre, kutbu'l-uzmâ (büyük kutup), Hz. Muhammed (s)'e âittir. Hz. Muhammed (s) bu makama asaleten sâhiptir.¹⁴³⁴ Çünkü Hz. Muhammed kâinâtın rûhudur.¹⁴³⁵ Emin Edîb Efendi'ye göre bu ruh devam ettiği sürece kâinatın varlığı da devam edecektir. Bu ruh alındığında kâinatın varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Bu ruh, Hz. Muhammed'den

¹⁴²⁹ Ahmed Ögke, "Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlû'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri", *Tasavvuf Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 2001, s.162.

¹⁴³⁰ Ögke, "Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlû'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri", s.169

¹⁴³¹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.160.

¹⁴³² Ahmet Atlı, *Tasavvufta Ricâlû'l-Gayb*, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enst. Tasavvuf Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s.15.

¹⁴³³ Ricâlû'l-gayb merâtibi için Bk. Ek-9.

¹⁴³⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr. 27^a.

¹⁴³⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr. 29^a.

sonra, halifeleri kanalıyla devam etmektedir.¹⁴³⁶Emin Edîb Efendi bu manada, Hz. Muhammed’i arzın kutbu¹⁴³⁷ ve sonsuza dek zamanın gavısı olarak nitelemektedir.¹⁴³⁸ O, *Divân*’ında bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir:

Kutb-ı zemîn gavs-ı zamânsın ile’l-ebed

Revnağ-fezâ-yı tâc-ı ser-enbiyâ mısın.¹⁴³⁹

Emin Edîb Efendi’nin ricâlû’l-gayb merâtibinde birinci sırayı kutup işgal etmektedir. O da zamanın kutbu olan Abdullah’dır. Kutbun ism-i manevisi olan Abdullah, Hakk’ın kendisine bütün isimleriyle tecelli ettiği kuldur.¹⁴⁴⁰ Tasavvufta kutup; veliler taifesinin başkanı, dünyanın ve âlemin manevi yöneticisi odlğu kabul edilen en büyük veli anlamındadır. Kutbiyyet ise onun bulunduğu makama verilen isimdir. Ayrıca kutbun yönetimi altında bulunan çeşitli veli gruplarının her birinin başkanına da kutub adı verilir. Bu nedenle birinci anlamdaki kutbu diğerlerinden ayırmak için ona “kutbu’l-aktâb” denilmiştir.¹⁴⁴¹

Hz. Muhammed’in sâhip olduğu kutbu’l-uzmâ’lıktan sonra, ricâlû’l-gayb hiyerarşisi kutbu’z-zamân (zamanın kutbu) olan Abdullah Emin Edîb Efendi’ye göre, Hz. Peygamber’in vârislerindedir. Ona göre bu kutup; “*Her bir vakitte, ahkâm-ı ulûhiyete mazhar olur. O şahıs, hakikat-ı Vâhid’enin mazhar-ı ekmelidir. O, her asırda bir ferd-i müteayyendir.*”¹⁴⁴² Bu kutup Hakk’ın mazharının ekmeli ve belli bir şahıstır. Allah’ın nazargahı konumunda bulunmaktadır. Bu kutba Cenab-ı Hak, kendi katından en büyük ilahi esrârı vermiştir. Ruhun bedende dolaştığı gibi o da kâinatın gizli ve açık noktalarında dolaşır durur.¹⁴⁴³

Emin Edîb Efendi, kendi silsilesinde yer alan Râmitenî’yi (ö. 720/1321) “kutb-u devrân”,¹⁴⁴⁴ Alâüddîn-i Attâr’ı (ö.801/1399) “kutb-ı Hak”¹⁴⁴⁵, Ubeydullâh-ı Ahrâr’ı (ö. 895/1490) “kutb-ı ebrâr”¹⁴⁴⁶, İmam-ı

¹⁴³⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr. 27^a.

¹⁴³⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr. 30^b.

¹⁴³⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr. 35^b.

¹⁴³⁹ Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.198.

¹⁴⁴⁰ Atlı, *Tasavvufta Ricâlû’l-Gayb*, s.40.

¹⁴⁴¹ Atlı, *Tasavvufta Ricâlû’l-Gayb*, s.34,36.

¹⁴⁴² Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’l-Edîb*, vr. 27^a.

¹⁴⁴³ Öğke, “Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlû’l-Gayb”, s.173.

¹⁴⁴⁴ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.53^b.

¹⁴⁴⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü’r-Râşid*, vr.54^a.

Rabbânî Ahmed Fâruk es-Serhendî'yi (ö.1034/1625) “kutbu'l-aktab”,¹⁴⁴⁷ Mevlânâ Ziyâüddin Hâlid-i Bağdâdî'yi (ö.1242/1827) de “kutbi'l-irşâd”¹⁴⁴⁸ olarak nitelemektedir.

Kutub, kendisine sığınıldığı zaman gavs adını almaktadır. Gavs, yardımcı, imdada yetişen, medet ve nusret veren anlamına gelmektedir. Gavsın makamı Hz. Muhammed'in (s) nübüvvetinin bâtını olup, ancak ekmeliyet derecesine ulaşması hasebiyle onun özel verâsetini kazanmış olan kimseler bu makama erişebilir.¹⁴⁴⁹ Emin Edîb Efendi'nin de bu makamda olan kutuplara gavs olarak isim verdiği görülmektedir. Muhammed Ma'sûm (ö. 1078/1668) için “gavs-ı kayyum”¹⁴⁵⁰ nitelemesinde bulunmaktadır.

Emin Edîb Efendi'ye göre gavs-ı a'zam, Abdülkâdir Geylânî (ö.561/1166)'dir. Gavs-ı a'zam, -ulvi ve süflî- her türlü varlığa feyiz verdiği gibi, dört büyük meleğin özelliklerine de bünyesinde barındırır.¹⁴⁵¹ Aşağıdaki beyite Emin Edîb Efendi, Abdülkadir Geylanî'yi gavs-ı a'zam olarak nitelemekte, ona seslenmekte ve ondan yardım talep etmektedir.

Aşkın bu câna elzem derdin yarama merhem,
Meded ey Gavs-ı âzam Abdülkâdir Geylânî.¹⁴⁵²

Ricâlü'l-gayb düşüncesinde âlemdeki var olan tasarrufât-ı ilahiye, halifetullah fi'l-arz olan kutub vasıtasıdır. Cümle füyuzât-ı ilâhiye, âleme onun vasıtasıyla nâzil olur. Ve onun ism-i manevisi Abdullah'tır.¹⁴⁵³ Her asırda en mübarek ve en mükemmel insan, o zamanın kutbu olup etrafındaki rical (evliya) ise yeryüzünün yine en mübarek ve en mükemmel insanları sayılır.¹⁴⁵⁴ Emin Edîb Efendi'ye göre mürîdi müşâhede makamına çıkararak şahıs kutbu'l-aktaptır.¹⁴⁵⁵

Emin Edîb Efendi'nin tasnifinde kutuptan sonra ikinci mertebede imâmân (iki imâm) yer almaktadır. O iki imamdan birisi el-imâmü'l-eyser (sağ

¹⁴⁴⁶ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^a.

¹⁴⁴⁷ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^b.

¹⁴⁴⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^b.

¹⁴⁴⁹ Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlü'l-Gayb”, s.173-174.

¹⁴⁵⁰ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^b.

¹⁴⁵¹ Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlü'l-Gayb”, s.175.

¹⁴⁵² Yıldız, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, s.137.

¹⁴⁵³ Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlü'l-Gayb”, s.174

¹⁴⁵⁴ Ögke, “Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlü'l-Gayb”, s.175.

¹⁴⁵⁵ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'l-Edîb*, vr. 28^a.

tarafın imâmı), Abdülmelik, ve'l-imâmü'l-eymen (sol tarafın imâmı) ise Abdurrab'tır. Ricâlü'l-gayb hiyerarşisinde, kutuptan sonra kutbun sağında bulunan imam melekût âlemini, solunda bulunan imam da mülk âlemini gözetir.¹⁴⁵⁶

Emin Edîb Efendi'nin tasnifinde üçüncü sırada evtâd yer almaktadır. Evtâd dört şahıstan oluşmaktadır. Bunlar, doğuda Abdülhay, batıda Abdülalîm, güneyde Abdülkâdir kuzeyde ise Abdülmürîd'dir. Evtâd "veted" kelimesinin çoğuludur. Evtâd "direkler" manasına gelmektedir. Bu dört evtâd dünyanın dört köşesinde bulunurlar.¹⁴⁵⁷ Emin Edîb Efendi, Ali b. Hüseyin'i "kutb-ı evtâd"¹⁴⁵⁸, Şâh-ı Nakşebend'i ise "fâhr-i evtâd"¹⁴⁵⁹ olarak nitelemektedir

Evtâdın altında dördüncü mertebede abdâl bulunmaktadır. Abdâllar yedi şahıstan oluşmaktadır. Bunlar, Abdülhay, Abdülalîm, Abdülmürîd, Abdülkâdir, Abdüşşekûr, Abdüssemî' ve Abdülbasîr'dir. Abdâl, Arapça'da "karşılık, birinin yerine geçen" anlamlarına gelen bedel ve bedîl kelimelerinin çoğuludur. Abdâl, Allah'ın kendileriyle yeryüzünü ikame ettiği salihlerden bir topluluktur. Böyle isimlendirilmesinin sebebi, onlardan biri öldüğünde başka birinin onun yerine geçmesidir.¹⁴⁶⁰

Emin Edîb Efendi'nin abdaldan sonra hiyerarşik tasnifinde sayı adedi belirtmeden şu isimler yer almaktadır: nükabâ, nücebâ, havâriyyûn, recebiyyûn, hatem, men hüve 'alâ kalb-i Âdem aleyhi's-selâm, men hüve 'alâ kalb-i Nûh aleyhi's-selâm, men hüve 'alâ kalb-i İbrâhim aleyhi's-selâm, men hüve 'alâ kalb-i Cibrîl aleyhi's-selâm, men hüve 'alâ kalb-i İsrâfil aleyhi's-selâm, ricâlü'l-gayb, er-ricâlü'z-zâhirûn bi emri'l-lâhi an emri'l-lâh, ricâlü'l-kuvveti'l-ilâhiyye, er-ricâlü'l-lezîne hüm alâ kademi ricâli'l-kuvveti'l-ilâhiyye.¹⁴⁶¹

Emin Edîb Efendi'nin ricâlü'l-gayb mertebeleri ile ilgili bir diğer tasnifinde şu isimler yer alır: Melâmiye, fukarâ, sûfiyye, abbâd, zühhâd, ricâlü'l-mâ, efrâd, ümenâ, kurrâ, ehıbbâ, muhaddesûn, ehıllâ, semrâ ve verese.

¹⁴⁵⁶ Atlı, *Tasavufîta Ricâlü'l-Gayb*, s.64.

¹⁴⁵⁷ Atlı, *Tasavufîta Ricâlü'l-Gayb*, s.73.

¹⁴⁵⁸ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.53^a.

¹⁴⁵⁹ Emin Edîb Efendi, *Tuhfetü'r-Râşid*, vr.54^a.

¹⁴⁶⁰ Atlı, *Tasavufîta Ricâlü'l-Gayb*, s.79.

¹⁴⁶¹ Bk. Ek-9.

Netice olarak Emin Edib Efendi ricâlû'l-gayb anlayışını benimseyen ve bunu seslendiren bir sûfidir. O, ricâlû'l-gaybı merâtib olarak sınıflandırmıştır. Ona göre ricâlû'l-gaybın zirvesinde kutup bulunur. Kutup olmadan varlığın devamı söz konusu değildir. Bu bağlamda kutbu'l-uzmâ Hz. Muhammed (s)'dir. Hz. Muhammed (s) bu makama asaleten sâhiptir. Hz. Muhammed'in (s) dışında veraseten her bir zamanda belli bir kutup bulunur. Bu kutup, hakikat-ı Vâhid'enin mazhar-ı ekmeli ve Allah'ın nazargahı konumunda bulunmaktadır. Bu kutba Cenab-ı Hak, kendi katından en büyük ilahi esrârı vermiştir. Emin Edib Efendi'nin bağlı olduğu tarikat silsilesinde yer alan bazı şahısları kutup olarak kabul ettiği görülmektedir. Ona göre gavs-ı a'zam Abdülkâdir Geylânî'dir.

SONUÇ

Emin Edip Efendi, Osmanlı Devleti'nin çöküş ve parçalanma döneminde yaşamıştır. 93 Harbi adıyla bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, 1912'de başlayan Balkan Savaşı, 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen, I. Dünya Savaşı, bu dönemde Emin Edîb Efendi'nin şahit olduğu büyük olaylardandır.

Emin Edîb Efendi, 3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayûn'u veya Tanzimat Fermanı adı verilen ferman ile başlayan ve 1876 tarihine kadar devam eden Tanzimat devresine, 1876-1878 yılları arasındaki I. Meşrûtiyet devresine, 1878-1908 yılları arasında II. Abdülhamid'in tek başına idare devrine ve 1908'den sonrası II. Meşrûtiyet devri olarak isimlendirilen bir döneme şahit olmuştur. Bu zaman diliminde, fikri münakaşaların yoğun olduğu görülmektedir. Devletin ve toplumun ıslahının ancak Batı'yı rehber alarak gerçekleşeceğini savunanlar olduğu gibi, bunun ancak İslamî değerlere bağlanmakla mümkün olacağını savunanlar da olmuştur

Emin Edîb Efendi, icâzet sâhibi bir âlimdir. İcâzetini 5 Şaban 1304/29 Nisan 1887 yılında hocası Abdullah Hilmi Kırîmî'den almıştır. Kırîmî'nin ifadesine göre; Emin Edîb Efendi, fâzıl, zekî, kâmil bir âlimdir.

Emin Edîb Efendi, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde manzum ve mensur eser telif edebilecek şekilde bu dillere vukûfiyeti olan bir müelliftir.

Arapça ve Farsça'ya vukûfiyeti dışında Emin Edîb Efendi, hem dini hem de müsbet ilimlerde geniş malumâtı olan bir şahsiyettir. Hayatı boyunca, Sivas Askeri Rüştiyesi'nde muallim, Hukuk ve Ceza Dairesi'nde aza (üye) ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olmak üzere üç ayrı resmi görevde bulunmuştur.

Emin Edîb Efendi'nin hocaları arasında, Abdullah Hilmi Kırîmî, Abdulkâdir Gulâmî ve babası Hâfız Hattat Osman Efendi'nin isimleri zikredilmektedir.

Emin Edîb Efendi, ilmî, edebî, siyâsî ve sûfî yönü olan bir şahsiyettir. Emin Edîb Efendi, şeyhi Muhammed Kemâhî'nin 1313/1896 olan vefat tarihinden başlayarak kendisinin vefat tarihi olan 1337/1919 yılına kadar yirmi üç yıl şeylik makamında kalmıştır.

Emin Edîb Efendi, şeyhi Muhammed Kemâhî (ö.1313/1896), Mehmed Rüşdî (ö.1285/1869), Muhammed Vehbi Hayyat (ö.1264/1848) ve Abdullah Mekkî (ö.1240/1824) kanalıyla Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ye (ö.1242/1827) bağlı bir Hâlidî şeyhidir.

Emin Edîb Efendi'nin tasavvuf anlayışının temelini tehzîb-i ahlak yani güzel ahlak anlayışı oluşturmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre tehzîb-i ahlaktan murad, Hz. Muhammed (s)'in sünnetine ittibadır. Ona göre sâlikin güzel ahlak sahibi olabilmesi için sünen-i Muhammediyyeye tabi olması gerekir. İnsan, kemâlata ancak ahlakını güzelleştirmekle ulaşır.

Eserleri tetkik edildiğinde Emin Edîb Efendi'nin üzerinde İbnü'l-Arabî tesirinin yoğun olduğu görülmektedir. Emin Edîb Efendi, ilahi aşkla yanmayan insanı, insân-ı kâmil olarak görmez. Ona göre, kemâlât sahibi olmayı arzu eden bir insanın, aşk deryasına dalması ve aşk konusundan haberdar olması gerekir. Emin Edîb Efendi aşkı, şatahat boyutunda zevk etmiş bir sûfidir.

Emin Edîb Efendi, yaratılış olarak rind meşreb anlayışa sahiptir. O, gönül güzelliğini esas almış, zâhirin kalıplarıyla yetinmemiş, zâhirin altında yatan hakikî manayı aramıştır.

Emin Edîb Efendi melâmî düşünceden etkilenmiş bir sûfidir. Halk için süslenmeyi, herhangi bir hal veya ahlak ile onların rızasını ummayı tamamıyla terk etmiş ve Allah yolunda kınayanın kınamasından korkmamıştır.

O, tasavvufta terakkiyi ihlâsa bağlamış, ihlassız mertebe kat edilmeyeceğini dillendirmiştir. Şöhret ve gösterişten kaçınmış takvaya sarılmıştır. Toplum içinde ârif bir sûfi edâsıyla dolaşmak yerine sıradan bir insan gibi davranmayı tercih etmiştir.

Emin Edîb Efendi, Nakşibendiyye tarikatının şeyhi olmasına rağmen, sadece müntesip olduğu tarikatle yetinmemiş, Mevleviyye, Kâdiriyye, Halvetiyye ve Şâziliyye olmak üzere birçok tarikat ve tarikat pirinden istifade etmiştir. İstifade ettiği farklı tarikat ve şeyhlerin manevi neşvesi şahsında bütünleşmiş ve tasavvuf anlayışını da bu anlayış doğrultusunda geliştirmiştir.

Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö.638/1240), Ebû Medyen Şuayb el-Ensârî (ö.594/1198), İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111), Kad-ı 'Iyâz (ö. 544/1149) İsmail Rusûhî Ankaravî (ö.1041/1631). İsmail Hakkı Bursevî (ö.1137/ 1725),

Molla Abdurrahman Câmî (ö.898/1492) gibi isimlerin Emin Edîb Efendi'nin üzerinde etkisi yoğun olmuştur.

Emin Edîb Efendi, tevhîd konusunda kalem oynatmış bir şahsiyettir. Ceviz sembolünden hareketle tevhîd mertebelerini açıklamıştır. Ona göre tevhîd dört mertebeden oluşmaktadır. Birinci ve ikinci mertebe sırasıyla münafıkların ve Müslümanların genelinin tevhîd anlayışıdır. Sıralamadaki üçüncü mertebe, 'tevhîd-i şühûd', dördüncü mertebesi ise 'tevhîd-i vücûd'dur.

Emin Edîb Efendi, şeri'ata bağlı, ehl-i sünnet ve'l-cemaât itikadını benimsemiş bir sûfidir. Ona göre, tevhîdin sırrına ancak farzlarla beraber nafîle ibadetleri yerine getirmekle ulaşılır. Sâlikin, terakki edebilmesi için dinin temel prensiplerine uyması gerekir.

Tevhîddeki esas gayenin tevhîd-i vücûd/vahdet-i vücûd olduğunu ifade eden Emin Edîb Efendi, tevhîd-i şühûd/vahdet-i şühûd inancını ise vahdet-i vücûd inancının alt mertebesi olarak kabul etmiştir.

Emin Edîb Efendi'nin yoğunlaştığı temel konulardan birisi, vücûd/varlık konusudur. Varlık konusunu vahdet-i vücûd anlayışıyla ilişkilendirerek izah eden Emin Edîb Efendi, vücûdu/varlığı hakikati açısından bi nefsihî ve bi zâtihî kâim olup olmaması açısından ikili tasnife tâbi tutmuştur. Ona göre; varlığı kendi zatından olan varlık mevcûddur, varlığı gayra bağlı olan varlık ise mevcûd değildir. Onun ifadesine göre: "Hay ve Kayyûm'dan başka vücûd/varlık yoktur."

Emin Edîb Efendi'ye göre; "gerçekte, Hak'dan gayri her mümkün varlık, zâtı ve hakîkatı i'tibari ile adem-i mahz (yok hükmünde) ve ona Hak'dan vücûdun sirâyeti cihetle mevcûddur. Çünkü her bir mümkün için iki cihet vardır biri nefesine ve diğeri Rab'bisine olan cihettir. Nefsine olan cihetle mâ'dum, Rab'bisine olan cihetiyle mevcûddur ve mademki mümkün nefsi i'tibari ile mâ'dum, Hak ile mevcûd olunca hakikatte Hak'tan başka mevcûd olmaz. Ve ondan başka her şeyin ezelen ve ebeden mâ'dum ve fânî olması sâbit olmuş olur."

Emin Edîb Efendi'ye göre; "hakikatte/gerçekte gayr (Hak'tan başkası) için vücûd/varlık yoktur. Hak'tan başka vücûd/varlık zan olunan şey, ancak

vehmin istilası ve şeytanın kalb üzerine galebe ve tasallutu sebebiyle yerleşmiş vehim ve hayalden ibarettir.”

Emin Edîb Efendi’ye göre; “vücûdda/varlıkta taaddüd/çokluk tevehhüm etmek, özellikle, nefesine vücûd/varlık vermek, büyük bir kabahat ve büyük bir günahdır. Emin Edîb Efendi, Hak’tan başka zan olunan varlığı ortadan kaldırmayı izzet sebebi olarak görmektedir.

Emin Edîb Efendi’ye göre; “kâinatta olan her şey ya vehim, ya hayal ya aynaya yansımış görüntü ya da zilâl/gölgeden ibârettir. Tevhîdin aslı, vücûddan şirki/ortaklığı halâs edip, Hak’tan başka mevcûd görmemektir.”

Emin Edîb Efendi’ye göre âlem, esmâ ve sıfatın eseridir. Bu konuda şu beyan da bulunmaktadır: “Binâenaleyh âlem ve mâsivânın (Hakk’ın dışındakilerin), vücûd-ı hakîki yanında asla vücûdu yoktur. Uzayan gölge şeklinde olan bu kâinât esmâ ve sıfat-ı Hudâ’nın eseridir. Hüdâ, bu kâinâtı, muhtelif esma ve sıfatları ile taayyünât imkânında tecelli etmiştir.

Emin Edîb Efendi’nin üzerinde durduğu diğer bir konuda insân-ı kâmil konusudur. O, insân-ı kâmilini iki minvalde kullanmaktadır. Bunlardan birisi, ontolojik açıdan insan varlığının kemâlâtını izah etmek için, diğeri ise insan varlığında mevcûd olan, kuvve halinde bulunan kemâlâtın fiilî uygulamalarla ortaya çıkarılmasını bildirmek için.

Emin Edîb Efendi, insân-ı kâmilini: “Mazhar-ı zât-ı Hak ve ‘âyine-i Vücûd-ı Mutlak” olarak tarif etmektedir. Ona göre; “İnsân-ı kâmilin, bâtını vahdet, zâhiri kesret, bâtını Hak, zâhiri halktır. Esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ve şuûnât-ı zâtiyyeden bir şey yoktur ki insân-ı kâmilin bâtınında mevcut olmaya ve sahîfe-i vücûdda hakâyık-ı kevnîyye ve hurûf-u imkaniyyeden bir harf yoktur ki insân-ı kâmilin zâhirinde mestûr ve meşhûr olmaya.”

İnsân-ı kâmil bütün varlığın hakikati kendinde toplanması hasebiyle, bütün ilâhî isim ve sıfatları kendisinde temsil ettirir. Emin Edîb Efendi, insanın bu özelliğinden dolayı; “İnsân-ı kâmilde olan müşâhedeyi ecma‘, ekmel, etem ve eşmel” olarak değerlendirmektedir.

İnsana kemâl ve halifelik rütbesini kazandıran da bu kevn-i câmi' özelliğidir. İnsanın dışındaki her şey sadece halk diye nitelenirken, insan hem Hakk hem de halk olarak nitelenmektedir. Âlemin hakikatlerine Hakk’ın

hakikatlerini de ekleyen insana bu toplayıcılığı sayesinde en önemli yetkinlik atfedilmiştir.

Emin Edîb Efendi insanı âlemin rûhu, âlemi ise bu rûhun bedeni olarak kabul eder. Bedenin kemâli rûha bağlı olduğu gibi âlemin kemâli de insana bağlıdır. İnsan, âlemin cisminde üflenen ruh konumundadır. Emin Edîb Efendi'nin beyanın göre: “İnsân-ı kâmilîsiz Hakk bilinmez ve müşâhede olunmaz. İnsan-ı kâmile vâsıl olan Hakk'a vâsıl olur.”

Emin Edîb Efendi, hakikat-i Muhammediyyeyi, vücûd-ı mutlak'ın taayyün ettiği ilk mertebe olarak kabul etmektedir. Bu mertebede, vücûd-ı mutlak, ahadiyyetini, vâhidiyyete dönüştürmek suretiyle taayyüne başlamaktadır. Bu mertebe var oluşun başlangıcıdır.

Emin Edîb Efendi, Hz. Muhammed (s)'i âlemin vücûdunun ruhu olarak kabul eder. Ona göre: “Hz. Muhammed (s.a.v)'in zât-ı şerife-i Muhammediyyesinin olmadığı, hiçbir zaman, mekan, mahal, imkan, arş, levh, kürsî, kalem, berr (yer yüzü), bahr (deniz), cebel (dağ), sahrâ (çöl), berzah, kabir tasavvur olunamaz.” Bu ifadelerden her bir varlığın, hakikat-i Muhammediyye'den bir öz taşıdığı anlaşılmaktadır. Emin Edîb Efendi'ye göre, bütün varlık Hz. Muhammed (s)'in bereketine bürünmüştür. Hz. Muhammed'in rahmeti bütün mahlûkâtı kaplamıştır.

Emin Edîb Efendi'ye göre seyr u sülûkta iki yöntem takip edilmektedir. Bu yöntemlerden birisi, ‘tarîk-ı müstetîle’ diğeri ise ‘tarîk-ı devriyye’dir. Emin Edîb Efendi, şeri'at ve tarikat mertebesinde kalan tarîk-ı müstetîle anlayışını yetersiz bulur. Ona göre hakikate erdiren seyr u sülûk, devriyyedir. Çünkü tarîk-ı devriyye sahibine: “Hakk'ın inâyeti ve mürşîdin himmeti ile vahdet-i vücûd münkeşif olur. Her makamda ve her yerde ve her şeyde Hakk'ı mütecellâ görür.”

Ankaravî'nin beyanına göre Mevleviyye tarikatının sülûku, devriyyedir. Tarîk-ı devriyye sâhiplerinin seyirleri; “mine'l-Hak ile'l-Hak, ma'a'l-Hak fi'l-Hak” olur. Hareket-i devriyye sahibinin, ilm-i ilahi deryasına daldığında ‘hayret’ makamına ulaşır ve bu makamda varlığın bir olduğunu idrak eder. Emin Edîb Efendi'ye göre sülûkun gayesi bu makama erişmektir. Bu makamda, zâkir, nefsinden ve bütün mâsivâdan fâni olup Hak'dan başka bir mevcud görmemektedir. Emin Edîb Efendi'nin beyanına göre; “Kelime-i tevhîd'i”, “Lâ

mevcûde illallah” olarak anlamayı, sûfî meşâyih, “fenâ-yı nefis” olarak isimlendirirler. Fenâ halinde temyiz düşer ve eşya tek bir şey haline gelir. Emin Edîb Efendi’ye göre bu durumda zâkir ve mezkûr ortadan kalkar, tek bir varlık haline gelir. Fenâ ve bekâ hallerini zevk edinen Emin Edîb Efendi, mürîdlerine fenâ fillah mertebesini hedef göstermiştir.

KAYNAKÇA

ABDÜLLATÎFÎ, *Nesrî'l-Leâlî*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Kayıt No: 37259.

ACLÛNÎ İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs 'ammâ İşterehû mine'l-Ehâdis-i 'ale's-Sünneti'n-Nâs*, Beyrut 1351.

AÇIKGÖZ Ömer, *Osmanlı Modernleşmesi*, Lotus Yay., Ankara 2008.

AFYONCU Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

AKÇAY Mustafa, “Abdülâhad Nûrî'ye Göre Hz. Peygamber'in Ebeveyninin Dini Konumu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX/1, Sivas 2005.

AKGÜNDÜZ Ahmed, ÖZTÜRK Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmalara Vakfı, İstanbul 1999.

AKKİRMÂNÎ Muhammed b. Mustafa, *Şerhu'l-Ehâdisi'l-Erbâin*, İkdâm Matbası, 1326.

AKTEPE Orhan, *Terzibaba'nın İtikadi Görüşleri*, Erzincan 2009.

ALBAYRAK Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul tsz.

ALGAR Hamid, *Nakşibendilik*, İnsan Yay., İstanbul 2007.

ALTINOVA Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2010.

ANKARAVÎ İsmail, *Minhâcü'l-Fukarâ*, Dârü't-Tıbbâ'ati'l-Bahr, Bulak 1256.

ARSLAN Mehmet, *Sivaslı Gulâmî Dîvânı*, Asitan Yay., Sivas 2009.

ASKALÂNÎ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fazl eş-Şâfî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dârü'l-Mârife, Beyrut 1379.

....., *el-İmtâ'u bi'l-Erba'in*, Beyrut 1997.

....., *Nuhbetü'l-Fiker*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327.

....., *Nuhbetü'l-Fiker*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1971.

ASLANOĞLU İbrahim, *Sivas Meşhurları*, Sivas 2006.

AŞKUN Vehbi Cem, “Eski Sivas Valilerinden Reşid Âkif Paşa”, *Yayla Dergisi*, Sayı: 34-35, Sivas 1945.

....., *Sivas Şairleri*, Kâmil Matbaası, Sivas 1948.

ATEŞ Süleyman, *Cüneyd-i Bağdâdî'nin Hayatı*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1970.

ATLI Ahmet, *Tasavufta Ricâlü'l-Gayb*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasavvuf Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara 2011.

AYDIN Lütfi, *Terzi Baba'nın Hayatı ve Miftâh-ı Kenz*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Lisans Tezi), Ankara 1982.

BAĞDÂDÎ Mevlânâ Hâlid-i, *Risâle-i Hâliyye ve Âdâbı Zikir Risâlesi*, trc. Ahmed b. Ali, sad. Mehmed Zahid Kotku, Seha Neşriyat, İstanbul 1993.

BAZ İbrahim, *Abdülehad Nûrî-i Sivâsî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

el-BESTÂMÎ Ebû Yezîd, *Şatahâtü's-Sûfiyye*, haz. Abdurrahman Berevî, Kahire 1949.

BEYDİLLİ Kemal, “Küçük Kaynarcadan Yıkılışa”, (ed.Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul 1999.

BEYHAKÎ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *Şu'bu'l-İman*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Muhammed es-Said, Beyrut 1410.

BOLAT Ali, *Melametilik*, İnsan Yay., Birinci Baskı, İstanbul 2003.

BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

BURSALI Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul tsz.

....., *Osmanlı Müellifleri*, haz. İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul 1975.

BURSEVÎ İsmail Hakkı, *Kenz-i Mahfî*, haz. Abdulkadir Akççek, Rahmet Yay., İstanbul 1967.

....., *Rûhu'l-Beyân*, trc. H. Kâmil Yılmaz, Erkam Yay., İstanbul 2008.

....., *Şerhu'l-Mesnevî el-Müsemmâ bi Rûhi'l-Mesnevî*, Matbaa-i Âmire 1287.

....., *Kitâbu'l-Envâr*, çev. Naim Avan, İnsan Yay., II. Baskı, İstanbul 2002.

....., *Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır*, tsh. Emin Edîb Efendi, Ankara Milli Kütüphane No: 06 Hk 2891/1.

....., *Özün Özü Lübbü'l-Lübb*, haz. Osman Gürman-Hatice Şekerci, Bahar Yay., İstanbul 2007.

CÂMÎ Nûreddîn Abdurrahman b. Ahmed, *Levâih*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Kayıt No: 37218.

CEBECİOĞLU Ethem, *Aşk Ummanı Mevlânâ*, Erkam Yay., İstanbul 2011.

....., *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.

CEVHERÎ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Emîl Bedî' Yakub, Muhammed Nebîl, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1420/1999.

CEYHAN Adem, AYDOĞAN Tuğba, “Sultan II. Murad İçin Dizilmiş İnciler: Hâfız’ın Nesrû’l-Leâlî Tercümesi (Lü’lü’-i Mendûd)”, (ed. Sibel Üst), *Turkish Studie Dergisi*, Sayı: 13, Ankara 2013.

CEYHAN Semih, “Tecellî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXXX İstanbul 2011.

eL-CÎLÎ Abdülkerim b. İbrahim, *el-İnsânü’l-Kâmil*, thk. Âsım İbrahim el-Keyyâlî, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005.

CÎLÎ Abdülkerim b. İbrahim, *İnsan-ı Kâmil*, trc. Seyyid Hüseyin Fevzî Paşa, Kitsan Yay., tsz.

COŞAN Esad, Hacı Beştaş-ı Veli Makâlât, Seha Neşriyat, Ankara trsz.

COŞKUN Ali Osman, *Abdülhad Nûrî Dîvânı*, Milli Eğitim Yay., İstanbul 2001.

CÜBÜRÂN Mes’ûd, *er-Râid*, Dârü’l-İlm, Beyrût 2005.

eL-CÛRCÂNÎ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf, *Mu‘cemu’l-Ta‘rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minsâvî, Dâru’l-Fadîle, Kahire ts.

ÇAKMAKLIOĞLU M. Mustafa, *İbn Arabî’de Ma‘rifetin İfadesi*. İnsan Yay., İstanbul 2007.

ÇELEBÎ Lâmiû, *Nefahâtü’l-Üns*, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Mârifet Yay., İstanbul 1995.

ÇELİK İsa İsmail, “Bir Sufî Şair: Abdülkâdir-i Gulâmî (1271-1303/1854-1886)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Dergisi*, Sayı: 42, Erzurum 2010.

ÇELİK İsa, “Mesnevî-i Manevî”, (ed. Ethem Cebecioğlu), *Tasavvuf Klasikleri*, İstanbul 2010.

DANIŞMAN Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1966.

DANIŐMEND İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yay., İstanbul 1972.

DEDE Aşçı İbrahim, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.

DEMİRCİ Mehmet, "Hakikat-i Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XV, İstanbul 1997.

....., "Himmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XVIII, İstanbul 1998.

DEMİREL Ömer, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri Makaleler*, Sivas Valiliği Yay., Sivas 2006.

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, Ankara 1970.

ERBİLÎ Muhammed Es'ad, *er-Risâletü'l-Es'adiyye fî Tarîkati'l-'Aliyye*, İstanbul 1343.

EBÛ DÂVUD Süleyman b. el-Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvud*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

ERGİNLİ Zafer (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Birinci Baskı, İstanbul 2006.

ERTUĞRUL İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, haz. Mustafa Kara, İnsan Yay., İstanbul 2008.

EZHERÎ Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luğa*, thk. Rıyâd Zekî Kâsım, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1422/2001.

FATSA Mehmet, *Tasavvufta Mekki Kolu*, Mavi Yay., 1. Baskı, İstanbul 2000.

FEYİZLİ Hasan Tahsin, *Fezû'l-Furkan Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Server İletişim, İstanbul 2007.

FÎRÛZÂBÂDÎ Muhammed b. Yakub eş-Şîrâzî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Mısır 1306.

FUZÛLÎ *Rind ü Zâhid*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, haz. Kemâl Edîb Kürkçüoğlu, Ankara 1956.

GAZÂLÎ Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, haz. Muhammed Vehbi Süleyman, Üsâme Amûre, Dârü'l-Fikir, Dımeşk 1427/ 2006.

....., *Mişkâtü'l-Envâr*, haz. Ahmed İzzet, Fercullah Zeki el-Kürdî, Matbatü's-Sıdk, Mısır 1322.

GEYLÂNÎ Abdülkâdir, *Gunyetü't-Tâlibîn İlim ve Esrâr Hazînesi*, çev. A. Fâruk Meyân, Berekât Yay., İstanbul 1979,

GÖKALP Murat, *Kadı İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2005.

GÖKTAŞ Vahit, *Hicri IV. Asır Buhârâ'da Tasavvuf*, Meydan Yay., İstanbul 2008.

GÖZTEPE Yüksel, *Abdülkerîm Kuşeyrî'de Hâller ve Makâmlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2006.

GULÂMÎ Abdülkâdir, *Divân-ı Gulâmî*, Matbaa-i 'Âmire, 1291.

GÜLLÜCE Fatih, *Mehmed Nâzım Paşa'nın "İbn Fâriz Tercümesi ve Şerhi"* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasavvuf Bilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

GÜMÜŞHÂNEVÎ Ahmed Ziyâüddîn, *Kitâbü Câmi'î'l-Usûl fi'l-Evliyâ'î ve Envâ'ihim*, Mısır 1298.

.....,....., *Ramuz el-Ehadis*, trc. Abdülaziz Bekkine, haz. Lütfi Doğan, M. Cevad Akşit, Milsan Basım Sanayii 1982.

GÜNAYDIN Ahmet Necip, "Kazancızâde Emin Edip Efendi (1857-1919)", *Hayat Ağacı Dergisi*, Sayı:18, Sivas 2012.

GÜRER Dilâver, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yay., Beşinci Baskı, İstanbul 2011.

HAKÎM Suad, *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul 2005.

HAKSEVER Ahmet Cahid, *15.Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî*, (Doktora Tezi), Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2005.

HATTÂBÎ Ebû Süleyman Hamid b. Muhammed b. İbrahim el-Bestî, *Garîbü'l-Hadîs*, thk. Abdülkerim İbrahim el-Azbâvî, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekketü'l-Mükerreme 1402.

HEREVÎ Hâce Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn*, trc. Abdurrezzak Tek, Emin Yay., Bursa 2008.

HİKMET Ali Asgar, *Camî Hayatı ve Eserleri*, ter. M. Nuri Gencosman, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963.

HÜCVİRÎ, *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., 3. Baskı İstanbul 2010.

İBN FÂRİS Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Mücmelü'l-Luğa*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, Beyrut 1406/1986.

İBN MÂCE Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *Sünenü İbn Mâce*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

İBN MANZÛR Ebu'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, thk. Yusuf el-Bukâ'î, İbrahim Şemseddîn, Nıdâl Ali, Beyrut 1426/2005.

İBNÜ'L-ARABÎ Muhyiddin Ebû Abdullah Mahammed b. Ali, *Futuhâtü'l-Mekkiyye*, Mısır 1293.

....., *Fusûsu'l-Hikem*, haz. Ebu'l-Alâ Afifî, Dâru İhyâi'l-Kübübi'l-Arabiyye 1365/1946.

....., *Risâletü Lübbü'l-Lüb ve Sirru's-Sır*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1328.

....., *Tehzîbü'l-Ahlâk* (Beşinci Bölüm), *Mecmûatü'r-Resâil*, Matbaatü Kürdistâni'l-İlmiyye, Mısır 1328.

....., *İlahi Aşk*, çev: Mahmut Kanık, İnsan Yay., 11. Baskı, İstanbul 2006.

....., *İnşâü'd-Devâir*, thk. Nyberg, Leiden 1919.

....., *Muhtasarü fi istilâhâti's-sûfiyye el-vâride fi'l-Futuhâti'l-Mekkiyye*, (Bu eser Cürcânî'nin Ta'rifât'ın sonunda bulunmaktadır. Bk. CÜRCÂNÎ, Ta'rifât, Esad Efendi Matbaası, Kostantiniyye 1283.)

İNAL İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yay., 3. Baskı, İstanbul 1988.

eI-KARİ Ali, *Vahdet-i Vücûd Risalesi*, thk. Ali Rıza b. Abdullah b. Ali Rıza, trc. Harun Ünal, Süleymaniye Vakfi Yay., İstanbul 2013.

KAPLAN Hayri, “Şa'rânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, İstanbul 2010.

KARA Mustafa, *Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yay., tsz.

....., “Fenâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul 1995.

....., “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XVII, İstanbul 1998.

KARAKAYA Betül, *Abdülkâdir Gulâmî'nin Hayatı Ve Tasavvufî Düşüncesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2008.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1962.

KARAPINAR Fikret, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü*, Konya 2006.

KARTAL Abdullah, *İlahi İsimler Teorisi*, Hayykitap, İstanbul 2009.

KÂŞÂNÎ Abdürrezzak, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, İz Yay., İstanbul 2004.

KAVAK Abdulcebbar, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Hâlidî Tasavvuf*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum 2013.

KAZANCIZÂDE Muhammed Emin Edîb, *Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Kayıt No:39454.

....., *Tuhfetü'r-Râsid fî Vahdeti'l -Ehadi'l-Vâhid*, Ankara Milli Kütüphanesi Kayıt No: 06 Hk 2891/3.

....., *Evrâd-ı Emin Edîb*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Kayıt No: 40502.

....., *Tuhfetü'l-Edîb limen Erâde'l-Habîb*, Ankara Milli Kütüphanesi Kayıt No: 06 Hk 2891/2.

KAZGANCIZÂDE Osman Efendi, *Nûr-ı Fâiz Nazm-ı Ferâiz*, Mehmet Fatih Köksal Şahsi Kitaplığı.

KELÂBÂZÎ Ebû Bekir Muhammed, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, thk. Mahmud Emin, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Mısır 1400/1980.

KILIÇ Mahmud Erol, *Şeyh-i Ekber*, Sufi Kitap, 3. Baskı, İstanbul 2011.

KIRÎMÎ Abdullah Hilmi, *İcâzetnâme-i Emin Edîb*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Kayıt No:39506.

KONUK Ahmed Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın, DergahYay., İstanbul tsz.

KOTKU Mehmed Zahid, *Tasavvufî Ahlâk*, Seha Neşriyat, İstanbul tsz

eI-KUŞEYRÎ Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmûd, Mahmud b. eş-Şerîf, Dımeşk 1423/2002.

KÜÇÜK Osman Nuri, *Mevlânâ'ya Göre Mânevî Gelişim*, İnsan Yay., İstanbul 2009.

....., *Fusûsu'l-Hikem ve Mesnevî'de İnsan-ı Kâmil*, İnsan Yay., İstanbul 2011.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 2, c. I, İçtimâ' Senesi: 1, Onaltıncı İn'ikad, 6 Haziran 1328/1912.

eL-MEKKÎ Muhammed b. Ali b. Atıyye Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb fî Muâmeti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîkı'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim er-Rıdvânî, Mektebe Dârü't-Türâs Kahire 1422/2001.

MEVLÂNÂ Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, trc. ve şerh. A. Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008.

MEVLEVÎ Tâhir, *Şerh-i Mesnevî*, Selâm Yayın., 2.Baskı, İstanbul 1971.

MUSTAFA İbrahim, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed Ali el-Hubbâr, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

MÜSLİM Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

NÂZİLÎ Muhammed Hakkı b. Ali b. İbrahim, *Mefze'u'l-Halâik Menbe'u'l-Hakâik*, Mısır 1293.

NESÂÎ Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

ÖĞKE Ahmed, "Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlü'l-Gayb: İbn Arabî'nin Görüşleri", *Tasavvuf Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 2001.

ÖZKÖSE Kadir, *Dervişin Günlüğü*, Ensar Yay., Konya 2008.

....., "Tasavvufî Tecrübede Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 18, 2007.

....., *Libya'da Tasavvufî Hayat*, Ensar Yay., 2. Baskı, Konya 2008.

....., *Tasavvufî Hikmet ve Risâleler*, Ensar Yay., Konya 2008.

ÖZLER Mevlüt, *Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'de Tevhîd Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam Anabilim Dalı (Doktora Tezi), Ankara 1991.

PAKALIN Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2008.

RABBÂNÎ Ahmed b. Abdülehad es-Serhendî el-Fârukî en-Nakşbendî, *el-Mektûbâtü'r-Rabbâniyye*, haz. Yâr Muhammed el-Cerîr el-Bedhaşî et-Tâlikânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

SÂMÎ Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

SANCAR Faruk, *Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları*, Sarkaç Yay., Ankara 2011.

SELVÎ Dilaver, YILDIRIM Enbiya, YILDIZ Kemal, YILDIZ Ömer, *Rabita ve Tevessül*, Umran Yay., İstanbul 1994.

SÜHREVERDÎ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer, *Tasavvufun Esasları*, haz. Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, Vefa Yay., İstanbul ts.

SÜLEMÎ Ebû Abdurrahmân, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, thk. Nûruddin Serîbâ, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır 1372/1953.

ŞA'RÂNÎ Abdülvehhab, *Kitâbü Letâifi'l-minen ve'l-Ahlâk fî Beyâni Vücûbi't-Tehaddüsi bi Ni'metillâh*, Mısır 1288.

ŞEBUSTERÎ Mahmûd, *Gülşen-i Râz*, trc. ve şerh. Ahmed Avni Konuk, haz. Cengiz Gündoğdu, İlk Harf Yay., İstanbul 2011.

ŞEYH BEDREDDİN, *Vâridât Şerhi*, haz. Mahmut Sadettin Bilginer, İstanbul 1979.

ŞİMŞEK Halil İbrahim, *Osmanlı'da Müceddidilik XII/XVIII. Yüzyıl*, Sûf Yay., İstanbul 2004.

..... *Halil Hamdi Dağıtânî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Nasihat Yay., Ankara 2015, s.59.

ŞÜKÜN Ziya, *Farça-Türkçe Lûgat*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.

TAHRALI Mustafa, “Fusûsu’l-Hikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücut ile Alakalı Bazı Meseleler”, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın, Dergâh Yay., İstanbul tsz.

TATCI Mustafa, *Yûnus Emre Divânı*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 1998.

TİRMİZÎ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sünenü’-t-Tirmizî*, Çağrı Yay., İstanbul 1413/1992.

et-TİRMİZÎ Ebû Abdullah Muhammed b Ali b. el-Hasen el-Hakîm , *Hatmu’l-Evliyâ*, thk. Osman İsmail Yahya, Beyrut 1965.

TOPALOĞLU Bekir, *Allah’ın Varlığı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1995.

....., “Allah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul 1989.

TOPARLI Recep, *Sivas Şehri*, Seyran Yay., Sivas 2005.

TOSUN Necdet, “Râbıta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXXIV, İstanbul 2007.

TOSUN Necdet, *Bahâeddîn Nakşbend Hayatı Görüşleri Tarikatı*, İnsan Yay., Dördüncü Baskı, İstanbul 2012.

Tura Mehmet Nusret, *Gönül ve Aşk*, Haz. Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yay. Dördüncü Baskı, İstanbul 2009.

et-TÛSÎ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lümâ’*, thk. Abdulhalîm Mahmud, Tahâ Abdülbâkî Sürûr, Mektebetü’s-Sikâfeti’d-Dîniyye 1423/2002.

ULUDAĞ Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1995.

....., “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul 1991.

....., “Marifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXVIII, Ankara 2003.

....., “Tevhîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.XXXXI, İstanbul 2012.

UZUN Mustafa, “Aşk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Kapukulu Ocakları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1943.

ÜLKEN Hilmi Ziya, *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1968.

YALÇINKAYA Mehmet Alaaddin, YILMAZÇELİK İbrahim, “Yeniden Yapılanma”, (ed.Tufan Gündüz), *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yay., 3.Baskı, Ankara 2013.

YASAK İbrahim, *Sivas Yatırları*, Asitan Yay., 3. Baskı, Sivas 2010.

....., *Sivas İli*, Seyran Yay., Sivas 1992.

YILDIZ Alim, *Kazancızâde Emin Edîb Divançesi*, Asitan Yay., Sivas 2013.

YILDIZ Sâkîb, “Akkirmânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul 1989.

YILMAZ Hasan Kâmil, “Cezbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul 1993.

....., *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Neşriyat, 14.Basım, İstanbul 2011.

YILMAZÇELİK İbrahim, “Çöküş”, (ed.Tufan Gündüz), *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yay., 3.Baskı, Ankara 2013.

YURT Vehbi, *Terzi Baba ve Erzincan*, 1. Baskı, İstanbul 2011.

YÜCEL Ebubekir S., *Salname-i Vilâyet-i Sivas*, Buruciye Yay., Sivas 2008.

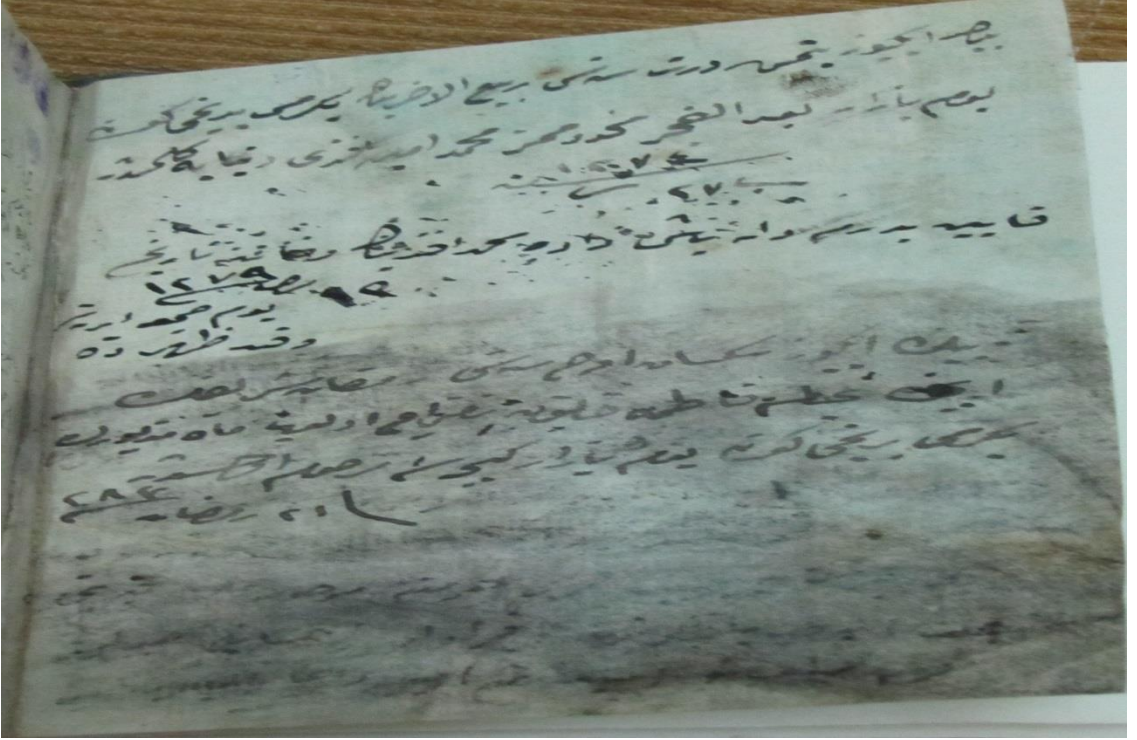
YÜCER Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19.Yüzyıl)*, İnsan Yay., İstanbul 2003.

ZEBÎDÎ Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif, *Sâhîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi*, trc. Kâmil Miras, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

ZENCÂNÎ Mahmûd b. Ahmed, *Tehzîbü's-Sıhâh*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Ahmed Abdülğafûr Atâr, Dâru'l-Maârif, Mısır 1371.

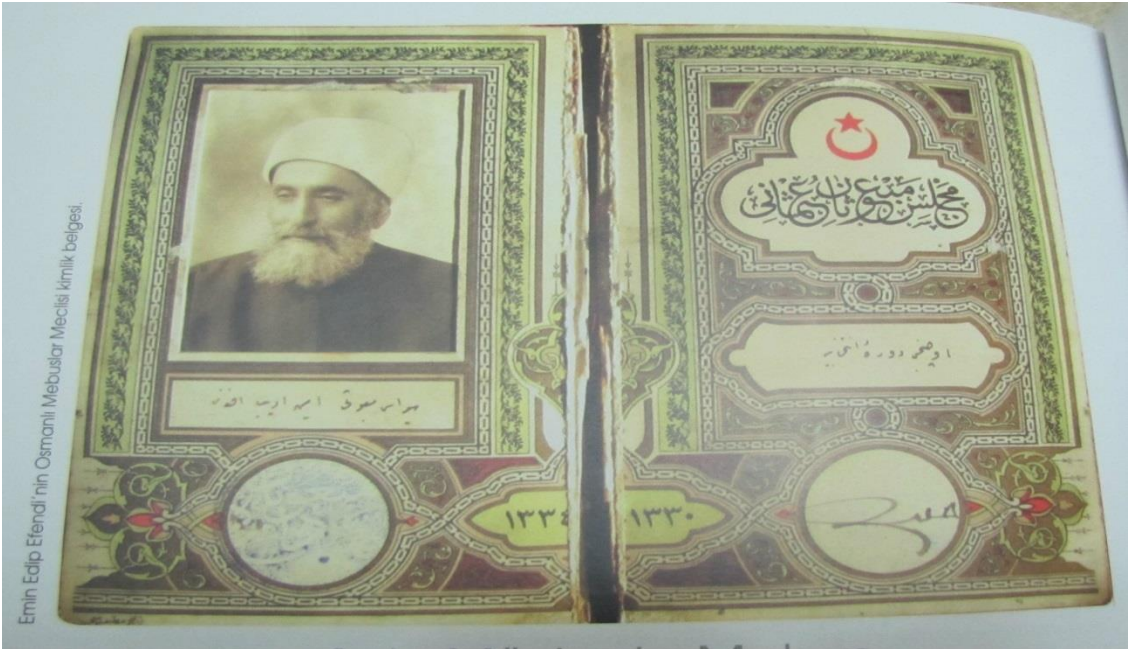
EKLER

Ek-1:

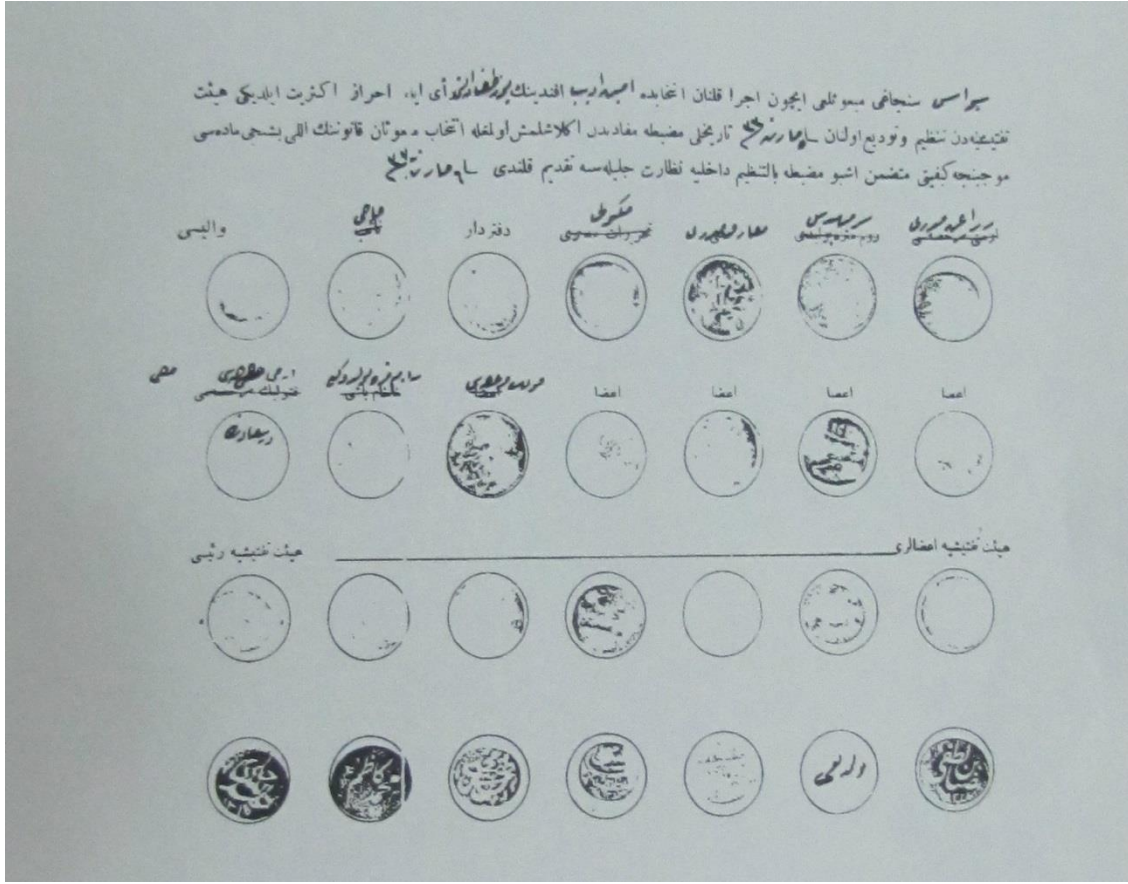
Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin isminin ve doğum tarihinin yazıldığı belge.

Ek-2:

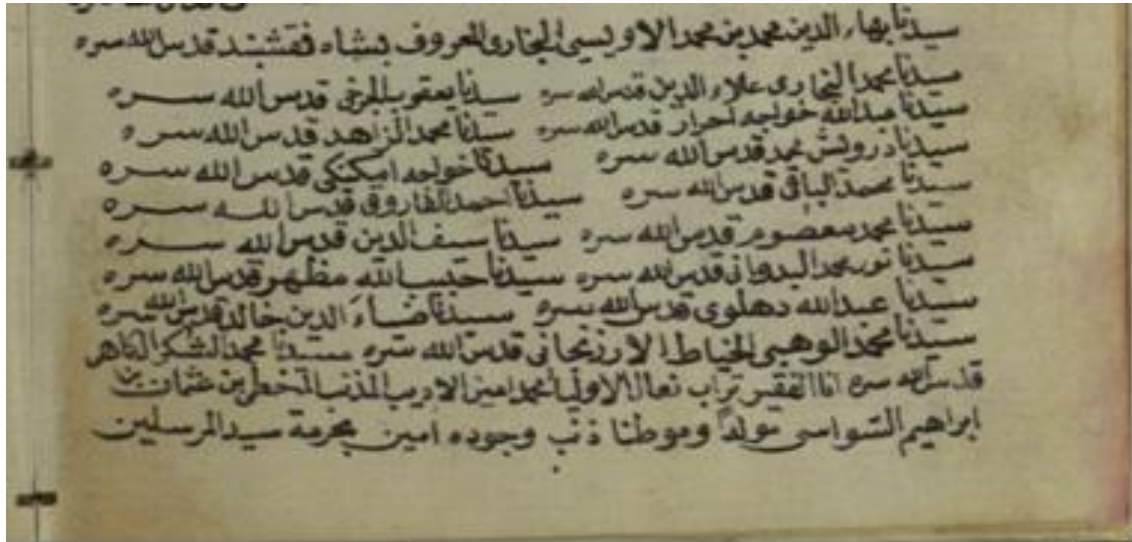
Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin mebus kimliği.

Ek-3:

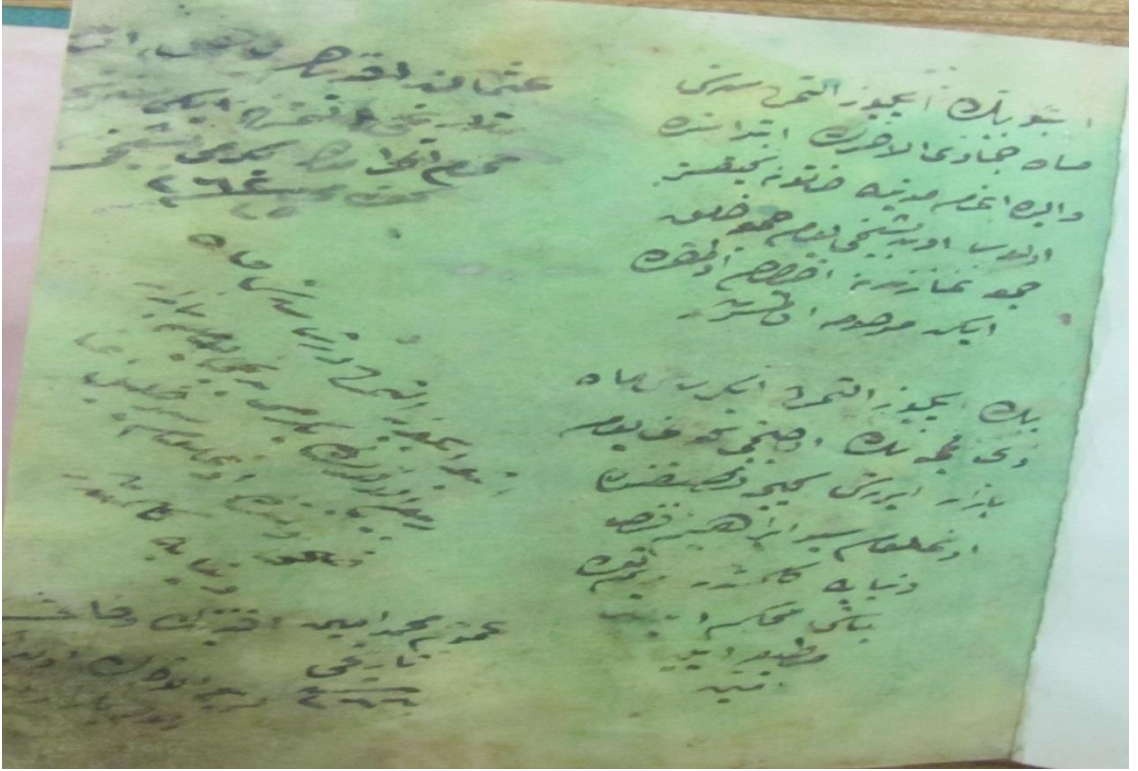
Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin mebusluk mazbatası.

Ek-4:

Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin Tuhfetü'r-Râşid ve Tuhfetü'l-Edîb'in yazılı olduğu kitabın ikinci varakına kendi ismi ve babasını ismini yazdığı belge.

Ek-5:

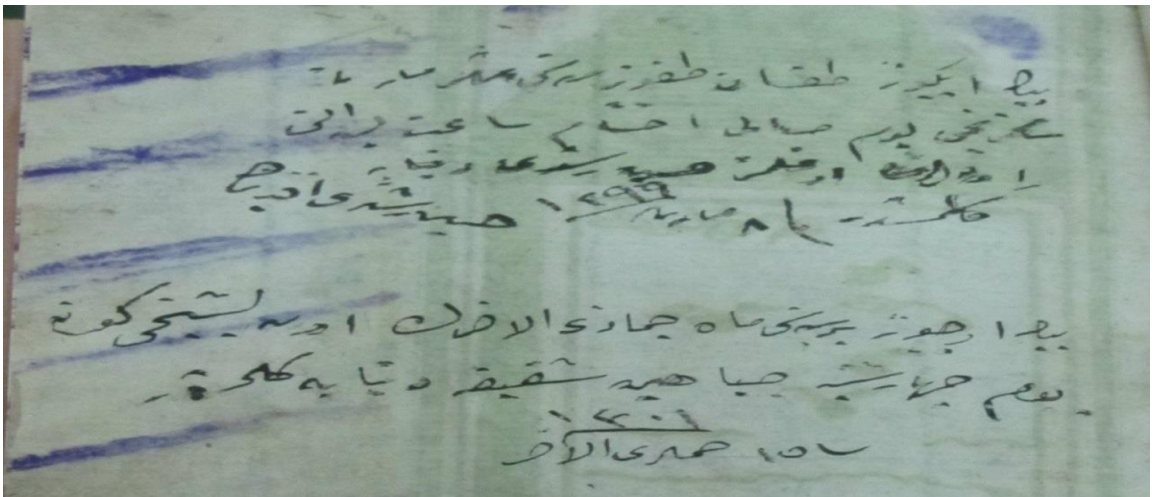

Osman Efendi'nin annesi (Emin Edîb Efendi'nin babaannesi) Medine Hâtunun vefat tarihini gösteren not.

Osman Efendi'nin oğlu Seyyid İbrahim Efendi'nin doğum tarihi için düşülen not.

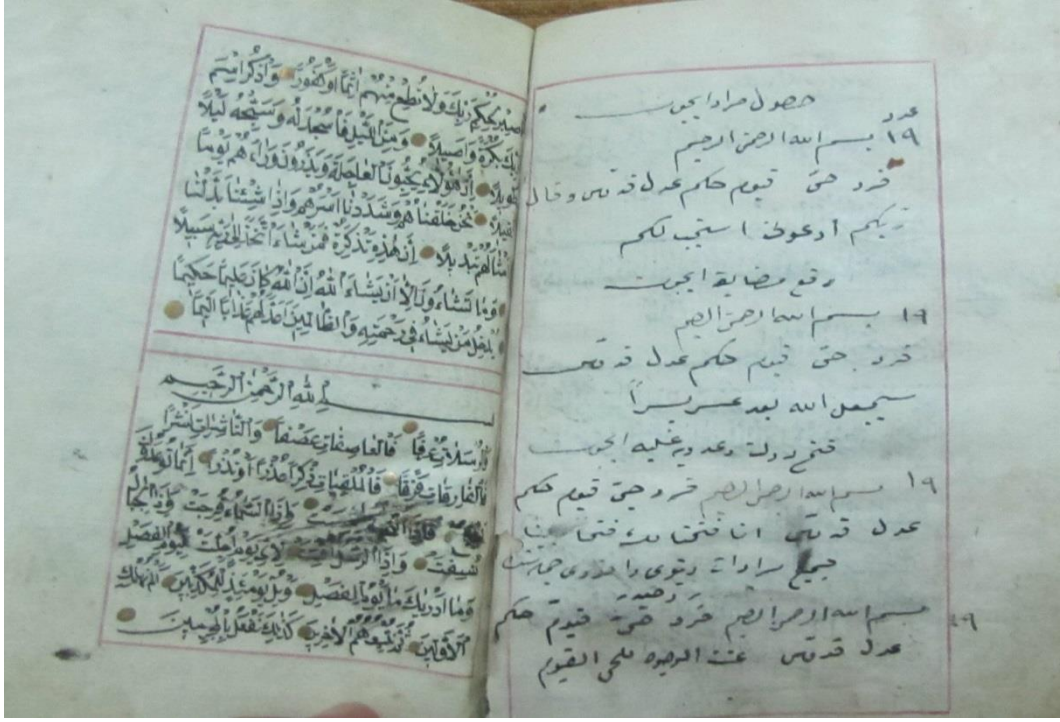
Osman Efendi'nin oğlu Seyyid Halil'nin doğum tarihi için düştüğü not.

Ek-6

Osman Efendi'nin oğlu Hüseyin Rüştü'nün doğum tarihi için düşülen not.

Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin kızı Şefika'nın doğum tarihi için düşülen not.

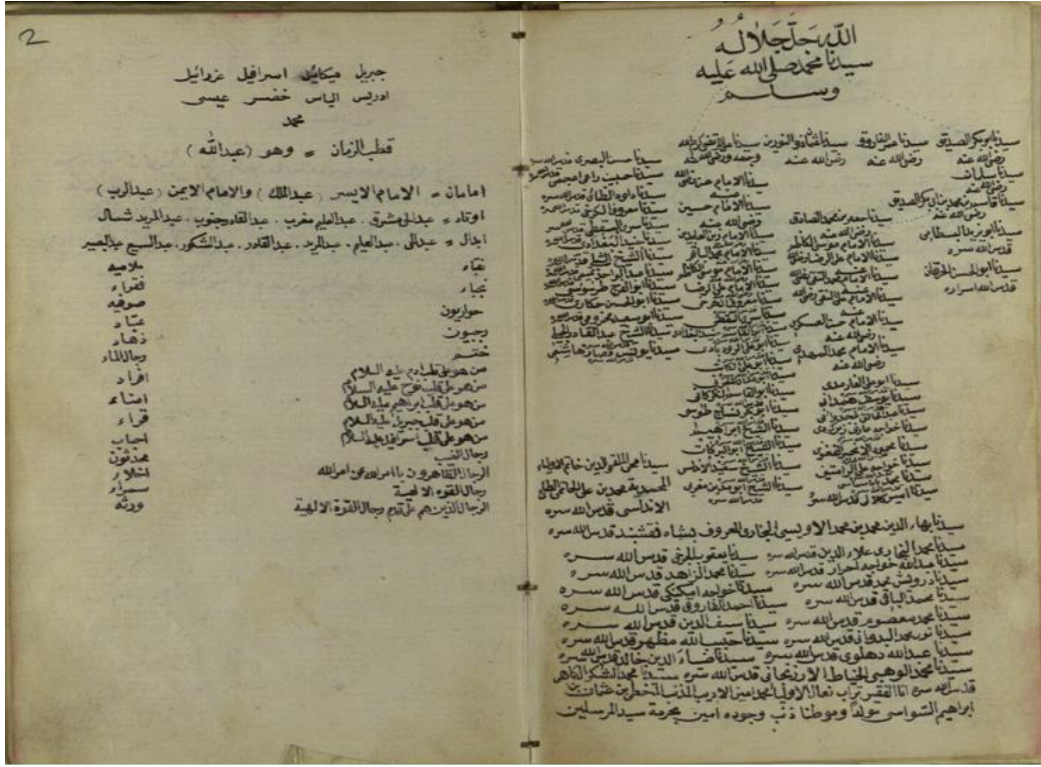

Osman Efendi'nin muradın hâsılı ve sıkıntılarını defî için yazdığı dua.

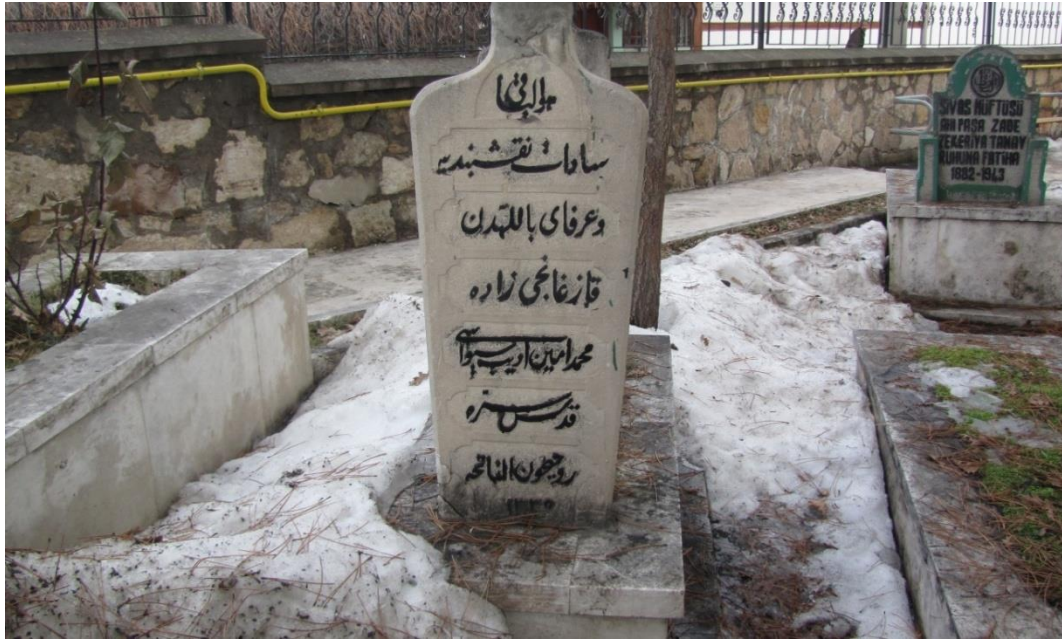
Kazancızâde Emin Edîb Efendi'ye Hicaz demiryolunun inşaatına hizmetinden dolayı takdim edilen madalya.

Ek-9:

Emin Edîb Efendi'nin *Lübbü'l-lüb*, *Tuhfetü'l-Edîb* ve *Tuhfetü'r-Râşid* adlı risalelerin üçünün bir arada yer aldığı kitabın ilk sayfasını kaydettiği tarikat silsilesi ve ricâlü'l-gayb merâtibi.

Ek-10:

Kazancızâde Emin Edîb Efendi'nin mezar taşı.

Ek-11:

Şeyh Muhammed Şâkir Kemâhî'nin mezar taşı.

Ek-12:

Emin Edîb Efendi'nin vefatından beş yıl öncesine ait resmi.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Eyyup Akdağ
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti Devleti
Doğum Tarihi ve Yeri : 04/08/1972 Amasya
e-posta : eyyupakdag5@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Ankara Ü. İlahiyat Fak.	1995
Yüksek Lisans	Ankara Ü. Sosyal Bilimler Ens.	2000

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
1990	Diyanet İşleri Başkanlığı	İmam-Hatip
1995-2016	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen